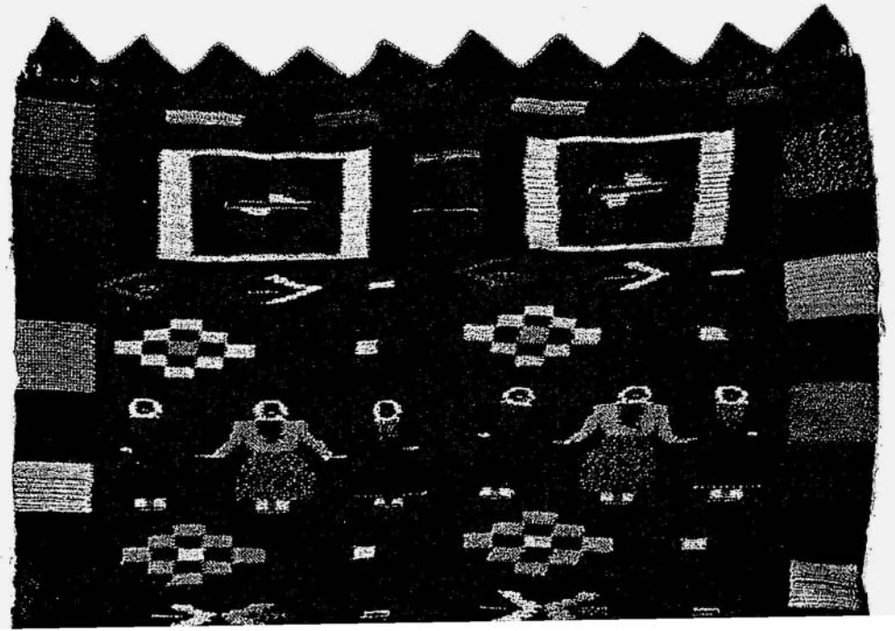
ТАТОМИР ВУКАНОВИЋ

ЕТНОГЕНЕЗА ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

Т. ВУКАНОВИЋ • ЕТНОГЕНЕЗА ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

ТАТОМИР ВУКАНОВИЋ

ЕТНОГЕНЕЗА ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

ВРАЊЕ, 1974.

Jutarnji prdež, RapidSerbia, 2013.

Посебан отисак из Врањског гласника књ. X за 1974.
Extrait du Bulletin du Musée de Vranje tome X (1974).

Штампа — Imprimerie
Графички завод „Гоце Делчев“
Скопје

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

Страна—Page

Т. П. ВУКАНОВИЋ: Етногенеза Јужних Словена

Предговор 1
Увод 3
Географске регије обитовања и границе Јужних Словена 9

ЕПОХА ПЛЕМЕНА И ЕТНИЧКИХ СКУПИНА 21

Словени 21
1. Постојбина 24
2. Антрополошке особине и карактеристике 34
3. Занимање, друштвени живот и карактерне особине словенског становништва 36
Словени у дунавском подручју 54
Словени у симбиози са Обрима 73
Словенско насељавање на Балканско полуострво 86
Карактер словенског насељавања на Балканско полуострво (Словенци, Хрвати, Срби, Македонски Словени) 92

ЕПОХА ПЛЕМЕНА И НАРОДА 105

Словени са Протобугарима и формирање бугарског народа 105
Франачка етничка струјања на Балканско полуострво и њихов утицај на етногенезу Јужних Словена (Словенце, Хрвате, Србе, Бугаре, Македонске Словене) 118
Географски аутохтони насеобински лик Балканског полуострва у континуитету и генези словенских насеља 125
Континуитет старобалканске ономастике у оронимији Јужних Словена 142

1. Трагови илирске ономастике 142
2. Трагови трачке ономастике 143
3. Трагови хеленистичке ономастике 143
4. Трагови келтске ономастике 144
5. Трагови римске ономастике 144
6. Трагови старословенске ономастике 147
а) Трагови словенске митологије у топонимији 148
Улога хришћанства у континуитету византијске и римске културе и генези у Јужних Словена 149
1. Хришћанско — грчка ономастика у Јужних Словена 171
Улога ислама у континуитету источњачке културе у Јужних Словена 173
Генеза антрополошке компоненте савремених јужнословенских народа 175
1. Деформисање лубање као реликат трачког обичаја у навикама Јужних Словена 176
2. Трачко — илирски обичај тетовирања у континуитету у Јужних Словена 178
Елементи старобалканске културе у генези материјалне културе Јужних Словена 178
1. Зграде за становање 179
Буње (чемери, пољарице) 179
Кућа 180
2. Оруђа, алатљике и посуде 181
Бритва 181
„Дачанка“ преслица (кудеља) 181
Двојна посуда 182
Кепчија (дрвна чаша) 183
Рало 186
3. Одећа, обућа и накит 186
Мушка ношња власинских сељака на југу Србије, као континуитет трачко — дарданске мушке ношње 187
Гуња 189
Ношење оружја 191
Прегача 192
Женска марама 192
Женска повезача — бинде 193
Жгун или цублета 193
Истицање бедара у начину одевања 193
Рубина — рубача 193
Докољене, докољенице или поткољенице 195
Кацига старохрватских ратника 195
Клашнене узане чакшире 195
Женско одевање у Босни и Херцеговини 195
Летња мушка народна ношња 195
Хитон или кошуља 196
Кабаница или џока 196
Фустан 197
Плитка мушка капа 197
Плитка женска капа 198

Шешир са ободом 198
Појас 198
Средњовековна ношња хрватских племића 199
Струка 199
Црвена кабаница са кукуљицом 201
Опанци 201
Накит 201
Копче за појас 202
Украсна пуца 203
4. Лончарство (грнчарство) 204
5. Риболов 204
6. Улога старобалканских орнамената у континуитету културне баштине Јужних Словена 205
Меандар 206
Крин 206
Крст 206
Полумесец 208
Свастика 208
Спирала 209
Трокут 210
Цик — цак линије 211
7. Улога Дарданаца, Илира и Трачана у музичкој култури Јужних Словена и Муслимана 211
8. Континуитет друштвено — предрасудних обичаја и веровања балканских старинаца у менталитету Јужних Словена 213
Ритуалне маске 213
Посмртни обичаји и веровања 213
Коледе 215
Култ змије 215
Жртвовање јарца нумену извора 216
Крст у пољу 217
Курбан плодности 217
Трачки коњаник — континуирана појава у Јужних Словена 217

ЕПОХА НАРОДА И НАЦИЈА 221

Старобалканске економско — културне творбе у континуитету Јужних Словена 221
1. Непокретна својина 221
2. Рударство 223
3. Занати и еснафи 223
4. Мере 224
5. Илирске правне норме о расподели општих добара у континуитету у средњовековних Хрвата 224
Елементи континуитета старобалканског друштвеног уређења у социјалној структури Јужних Словена 225

1. Сељаци 225
2. Постанак и развој племства 226
3. Удео Саса у етногенези јужнословенских етничких скупина у рударским регијама 227
4. Континуитет племенског друштва балканских старинаца и његова симбиоза са српско — црногорским племенским друштвом 228
5. Одлике континуитета друштвеног уређења етничких скупина и племена балканских старинаца, у јужнословенском патријархалном и племенском друштву 234
Вирџине 241
Качкин 242
Колено 242
Континуетит византијске уметности у уметности централних предела средњовековних српских земаља 243
1. Архитектура и живопис 243
Манастир Милешева 245
Манастир Сопоћани 246
Манастир Пећка патријаршија 247
Богородица левишка 249
Манастир Грачаница 249
2. Континуитет византијске ношње у ношњи Јужних Словена средњега века 250
Бугарски сукман 251
3. Улога старинског накита у континуитету накита Јужних Словена средњега века 252
Континуитет српског накита у хрватском средњовековном накиту 253
Континуитет српског одевања у хрватској средњовековној ношњи 253
Корени византијско — српске културне баштине у континуитету црногорске културе у опсегу етногенезе црногорског народа 254
1. Архитектура и живопис 254
Црква Св. Петра у Бијелом Пољу на Лиму 254
Манастир Св. Никола Врањински 255
Морачки манастир Успење Св. Богородице 255
Манастир Св. Николе у Дабру 256
Континуитет византијске културне баштине у македонској култури 256
1. Споменици културе 257
Манастир Св. Пантелејмона у Нерезима код Скопља 257
Манастир Св. Наума охридског 257
Св. Ахилије преспански 258
Бигорски манастир Св. Јована 258
Манастир Св. Јоакима осоговског — сарандопорског 259
Континуитет византијско — српске културне баштине у македонској култури 259
1. Споменици културе 260
Манастир Св. Ђорђа у Старом Нагоричину 260
Манастир Трескавац 261

Манастир Св. Николе у Љуботену у Скопској Црној гори 261
Манастир Лесново 261
Црква Св. Климента Охридског у Охриду 264
Манастир Св. Арханђела у Прилепу 264
Марков манастир 264
Манастир Матка 265
Манастир Андреаш 265
Манастир Псача 265
Манастир Матејић 266
Манастир Заум 266
Манастир Св. Никите у Скопској Црној гори 266
2. Процес континуитета византијско — српских споменика културе у македонској култури 267
3. Континуитет српске историјске традиције и епског стваралаштва код Македонаца у опсегу српско — македонске симбиозе 268
Значај миграција становништва новијега доба за етногенезу Јужних Словена 271
1. Улога ускока у етногенези Словенаца и Хрвата 272
2. Улога Срба граничара у етногенези Хрвата 273
3. Улога Македонаца, Црногораца и Бугара у етногенези Срба 274
4. Удео Цинцара (Аромуна) у чаршијском животу, култури и етногенези Јужних Словена 276
Језик, писмо, говор и дијалекти Јужних Словена као карактеристика заједничке словенске језичке баштине и улога балканске географске средине на њихово диференцирање, прожимање и оформљавање у опсегу етногенезе 279
1. Јужнословенски језици 280
3. Грчке позајмице у јужнословенским језицима: бугарском, македонском и српскохрватском, као одраз симбиозе и асимилације Византинаца у етносу Бугара, Македонаца и Срба 289
3. Турцизми у јужнословенским језицима, као одраз турског културног утицаја (српска и хрватска говорна зона) 294
Савремени јужнословенски народи 301
1. Бугари 301
2. Југословени 302
3. Македонци 303
4. Муслимани 305
5. Словенци 306
6. Срби 307
7. Хрвати 308
8. Црногорци 309
Закључак 310
Попис табли у прилогу 315

T. P. Vukanović, L'ethnogenèse des Slaves du Sud (résumé) 317
1. Bulgares 322
2. Yougoslaves 323
3. Macédoniens 323
4. Musulmans 326
5. Slovènes 327
6. Serbes 328
7. Croates 329
8. Monténégrins 331

I'llustrations 332
I. Croquis dans le texte 332
II. Planches hors texte 336
III. Planches hors texte en couleurs 338
IV. Cartes géographiques et cartogrammes 338

Composition de l'ethnogenèse des Slaves du Sud 338

Index 343

Т. П. ВУКАНОВИЋ

ЕТНОГЕНЕЗА ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

ПРЕДГОВОР

Етногенеза Јужних Словена, коју дајемо у овој студији, произашла је као плод наших дугогодишњих повремених истраживања и проучавања овог проблема (1936—1974. год.). Ми смо сасвим свесни тога, да је проблем етногенезе Јужних Словена, веома сложен и компликован, а с гледишта друштвених наука, нарочито историје, особито осетљив. Ми сматрамо да је за братство и јединство појединих народа, од особитог значаја и улога континуитета у култури и етногенези неког другог народа. Њих етнотенеза зближава, а не разједињава их. За етногенезу Јужних Словена, има обиље историјских података, који јасно говоре о етничком пореклу Јужних Словена и континуитету древне културе Балканског полуострва у култури јужнословенских народа. Ту се с једне стране види континуитет и етногенеза старих етничких скупина, племена и народа у јужнословенском етносу, а с друге стране запажају се особито бројни утицаји хришћанства и ислама у континуитету културе и етногенези Јужних Словена. А као доминантна појава, виде се појединачне народне и међусобне улоге јужнословенских народа у њиховој етногенези и континуитету културних тековина.

Процеси етногенезе Јужних Словена, од старине, били су општег и регионалног карактера. Они процеси општег карактера, захватили су више пута, два или више јужнослевнска народа, док су они регионалног карактера нашли примену махом у континуитету једне етничке скупине, племена или народа. То је све пак увек условљено географским и друштвено-историјским и економским условима.

Процес етногенезе Јужних Словена обухвата разноврсне периоде друштвено-историјског развоја: 1. епоху етничких скупина и племена, која пада у доба протословенског и старословенског живота Словена; 2. доба племена и народа, које обухвата етничке словенске формације племенског живота и стварање јужнословенских народа; 3. фазу етничког обликовања јужнословенских народа и стварања нација. У овој фази се, углавном, налазе јужнословенски народи данас.

Све поменуте историјско — етничке фазе постанка и развоја етногенезе Јужних Словена, нису се развијале истодобно у свим географским регијама балканских и осталих јужнословенских земаља и по једном калупу и узору. Напротив, корени етногенезе и удео континуитета културних тековина разних племена и народа, веома често су сасвим разноврсни унутар појединих јужнословенских етничких скупина, племена, народа и нација, у опсегу наведених епоха и процеса етногенезе Јужних Словена.

Етничка симбиоза и континуитет бројних етничких појава и проблема у опсегу етногенезе Јужних Словена коју дајемо у овој студији, без обзира што није систематски свеобухватно дата, надамо се да ће корисно послужити науци. Даља истраживања употпуниће проблематику на коју се ми нисмо осврнули, или нам је промакла приликом расправљања, а исто тако и исправиће ту и тамо учињене наше извесне пропусте и омашке, до којих је евентуално у нашој студји дошло, али дакако не намерно.

Етногенезу Јужних Словена пратићемо, како према писаним изворима и литератури, тако и према народној традицији и хроникама. Сагледавање путева етничких процеса: етно-симбиозе, етно-културних континуитета и на крају етногенезе, која у основи базира на антрополошком етничком учешћу, а поред тога и на надградњи етно-симбиозе и етно-културних континуитета међу Јужним Словенима на Балканском полуострву, веома је комплексан етно-историјски проблем. Те процесе пратити, сагледати и по могућству поставити, тумачити и решити, од најстаријих времена древне етничке прошлости, до данашњих дана, према речима Ф. Енгелса „виводит вся все гнще“.[1] И, колико смо у томе успели, оцениће читаоци.

[1] *К. Маркс и Ф. Енгелс:* Твори, Кіев, 1963, т. XIII, стр. 461.

УВОД

Етногенеза означава старо порекло народа. Бројне друштвене науке, као и неки њихови огранци, баве се проучувањима и расветљавањем тога проблема. Пре свега, то је један од најважнијих проблема етнолошке науке и с тога гледишта прилазимо решавању овог проблема у Јужних Словена.

Проблем методологије етногенезе, како га ми схватамо и обрађујемо у овој студији, веома је сложен и компликован и он се с једне стране сажима, а с друге преплиће са проблемима методологије извесних етнологији сродних наука.

Проблем етногенезе Јужних Словена, кроз призму сагледавања историјске етнологије, спада у најзначајније проблеме словенске етнологије, а истодобно је и од прворазредне вредности и за светску науку о народима. Ово понајвише због тога, што су јужнословенски народи, кроз дуготрајни историјски процес своје еволуције и етничког биствовања, пролазили кроз разне епохе и историјска збивања. Ту игра знатну улогу и сама конфигурација Балканског полуострва и географска средина овога поднебља, на шта се је као надградња појављивао читав сплет разноврсних појава и проблема историјског и економског карактера.

Етногенеза Јужних Словена је веома компликован и особито комплексан проблем. Она је нешто специфично и сасвим различито, од етногенезе осталих словенских и других народа на свету. Комбиновано испитивање података археологије, палеоетнологије, палеолингвистике, историје, историјске етнологије и осталих сродних јој наука, дају могућност да се проблем етногенезе балканских Словена сагледа са доста основа.

Етногенеза Јужних Словена спада у опсег историјске етнологије. Њено проучавање вршили смо етнолошком функционалном методологијом, уз надградњу свих осталих етнолошких методологија, које су биле применљиве; као и методологија обухваћених помоћних етнолошких наука.

Пре свега, помињемо, тло јужнословенских земаља од праставрих времена било је настањено људским родом. На првом месту ту долази најважнија насеобина палеолитског човека код Крапине, где

су се нашли остаци човечијих костура и обиље предмета из тога времена. Из те епохе, вредно је поменути и палеолитско налазиште у Поточкој зијалки. Из доба неолита, нашао се знатан број насеобина, од којих помињемо: Старчево, Лепенски вир, Павловац, Плочник, Винчу, Караново и Кремиково (Бугарска), Вршник (Македонија), Вучедол и Бутмир. Бакарно доба је оставило неколико веома карактеристичних трагова у балканским земљама. Бакарних налаза нашло се највише у Словенији и Босни. Бронзаних налаза има широм Балканског полуострва и подунавских земаља. Са остацима гвозденог доба нарочито обилују Лика и Далмација. Познато је да су носиоци железне културе били Трачани, Илири и Келти. Посебно помињемо из тих времена Хелене (стари Грци).

Напоредо с изнетим, истичемо, етногенеза Јужних Словена је и „тврд орах", који није тако лако научно сагледати, а камо ли научно савладати и решити. Сасвим смо свесни тога, и сматрамо да ће овај наш рад, и овако дат, бити од користи науци. И, док је уназад око сто деведесет година, историографија мењала своје назирање о Словенима и почецима старословенских држава, почев од Хердера и Колара, преко огавних великогерманских причања песника Хебела, иза чега следују трудољубива Пајскерова разматрања, тако да је надаље кроз цело XIX столеће, овај проблем у словенској историографији био често пута разматран. У XX столећу, настављена је започета традиција из претходног столећа, а местимично је било и расправљања о етногенези Јужних Словена. На концу, томе проблему је поклоњена обилата пажња у словенским земљама, тек иза другог светског рата, у ери социјалистичког развоја. За илустрацију тога помињемо изложбу „Етногенеза Јужних Словена", одржану у Народном музеју у Београду 1950. год. и симпозијум, одржан у Мостару у раздобљу 24—26. октобар 1968. год. у организацији Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине — Центар за балканолошка истраживања, са проблематиком: „Предсловенски етнички елементи на Балкану у етногенези Јужних Словена". Без двојбе, можемо устврдити, да је поменута изложба са проблематиком „етногенезе" Јужних Словена, била само један вредан покушај; а да је симпозјум био на завидној научној висини, и као такав да је од знатне користи за проблем етногенезе Јужних Словена, како по обиљу проблема и појава које је третирао, тако и по њиховом постављању и делимично решењу. Дакако, ваља нам поменути, ниједно од датих питања није било усмерено колотечном историјске етнологије, што је свакако очит пропуст организатора. На концу, сва новија истраживања из области етногенезе Јужних Словена, односно савремених балканских народа, преоптерећена су „илиризмом", што иде на уштрб, како мишљења фактичном стању етногенезе балканских Словена и народа уопште, у односу на порекло илирско. Надаље, та претерана наглашавања о учешћу Илира у етногенизи Јужних Словена и Арбанаса, делимично су и погрешна, јер се ту не ради само о тековинама илирским, већ о културној баштини много старијих етничких скупина и

племена на Балкану, коју су попримили Протоилири, у доба праисторије па је континуирано пренели савременим балканским народима, на првом месту Арбанасима и Јужним Словенима.

Сматра се, да су Трачани првобитно обитавали углавном на источном делу Балканског полуострва, али су се простирали и широм Полуострва, од Црног до Јадранског мора.[2] Потом се ту истичу и формирају Илири, древни сточарски народ, који потискује Трачане на Исток.[3] У то доба падају и келтска етничка миграциона кретања и биствовање на Балканском полуострву, запремајући северне и северозападне пределе Полуострва, гранајући се надаље у остале европске земље.[4]

Све су ово народи, племена и етничке скупине, који су живели у прастара времена, пре Ромеја и Римљана, који су ту обитавали у доба појаве Словена на Балканском полуострву и суседним земљама. У знатној мери, сви ови народи, племена и етничке скупине, преко јужнословенских народа и данас живе у балканским земљама. О томе јасно сведоче археолошки налази, историјска етнологија и палеолингвистика: имена река и брда, чиме се баве тзв. јафетидска или алародска истраживања. Етничко-биолошка збивања и оформљавање Јужних Словена, као веома сложен и дуготрајан историјски процес, одиграо се кроз низ столећа, уз разнородне историјско — ет-

---

[2] Detschew *D.:* Die thrakischen Sprachreste, Wien 1957; *Dragoslović D.:* Tračko kulturno i kultsko nasledje kod balkanskih Slovena. — Godišnjak knj. IX. Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 7. Sarajevo, 1972, str. 177—186; *Kazarov G.:* Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker. Sarajevo, 1916; cfr. PWRE VI A. 414—452; *Tomaschek W.:* Untersuchung über die alten Thraker veröffentlicht. — Sitzungsberichten der Wiener Akademie, Phil. — hist. Klasse, B. 128, 130, 131.

[3] *A. Stipčević:* Bibliogrtfija Illyrica, Sarajevo, 1967, Ed. ANU BiH, knj. VI; *D. Rendić-Miočević:* Problemi romanizacije Ilira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku. — Simpozijum 2. Sarajevo, 1967, str. 139—153; *M. Suić:* Nekoliko etnoloških podataka o antičkim Ilirima u djelima grčkih i rimskih pisaca. Simpozium 2, Sarajevo, 1967, str. 99—108; *D. Garašanin:* Iliri. — Iliri i Dačani. Ed. Narodni muzej u Beogradu i Istorijski muzej Transilvanije — Kluž — Beograd, 1971, str. 17—30; *M. Mirković:* Die südillyrischen Stämme im Iliyrischen Kriege Octavians in den Jahren 35—33 v. u. h. 113—127. Živa Antika XVIII, sv. 1. Skoplje 1968;*Н. Спремо — Петровић:* Пропорцијски односи у базиликама илирске префектуре. Београд, 1971. Ed. Арх. институт. књ. 7; *R. Katičić:* Drei altbalkanische nomina sacra. — Godišnjak IX. Centar za balkanološka ispitivanja 7. Sarajevo, 1972. str. 105—119; *A. Stipčević:* Iliri. Zagreb, 1974, str. 19—82; *A. Mayer:* Die Sprache der alten Illyrier. Bd. I—II. Wien 1957—1959.

O ulozi Ilira u genezi Arbanasa u Tirani je održan simpozijum (3—4. mart 1969.). Rezultati su saopšteni u posebnoj publikaciji (Iliret dhe gjeneza e shqiptareve. Tiranë, 1969, str. 1—268).

[4] *J. Todorović:* Kelti u jugoistočnoj Evropi. Beograd, 1968, 1—180, T. I—LXIV; *D. Ellmers:* Keltischer Schiffbau. — Jahrbuch des Römisch — Germanischen Zentrralmuseums Mainz. 16. jahrgang (1969), Mainz, 1971, 73—122; Archeologické rozhledy; Keltische oppida. Symposium 1970, knj. XXIII, (1971); *V. Zirra:* Beiträge zur Kenntnis des keltischen, Latène in Rumänien. — Dacia XV. Bucarest 1971, 171—238; *I. Stanczik — A. Vaday:* Keltische Bronzegürtel „ungarischen" Typs im Karpatenbecven. — Folia archaeologica XXII. Budapest 1971, str. 7—27; *J. Todorović:* Skordisci. Novi Sad — Beograd, 1974, 22—44, 126—145.

ничке и етнопсихолошке појаве и збивања, у оквирима историјске прошлости разнородних народа, племена и етничких скупина Балканског полуострва.

После мађарских етничких миграционих кретања према централној Европи у IX столећу, која су поплавивши Средњодунавско — потиску котлину раздвојила Словене, балкански Словени сматрају се као Јужни, за разлику од Источних: Руса, Белоруса, Украјинаца и Западних: Пољака, Лужичких Срба, Чеха и Словака. Са овим последњима једино Словенци могоше да одржавају известан географски контакт бар за прва три-четири столећа њихове етничке историје на балканском полуострву и суседним земљама. Појам Јужних Словена, према томе, шири је од појма Југословена, како се он данас узима. Југословенство је синтеза Срба, Хрвата, Словенаца, Црногораца, Македонаца, Муслимана и бројних народних припадности: Арбанаса, Мађара, Турака, Румуна, Русина, Украјинаца, Рома и др. у националном и политичко — географском смислу; СФР Југославија данас се и код нас и у осталом свету сматра као једна политичко — географска целина. Бугари, иако Јужни Словени, не сматрају се стога као Југословени. Ми смо у овој студији узели у проучавања и њихову етногенезу, која је сва испреплетана с етногенезам осталих јужнословенских народа, са којима чини сродну целовитост. Иначе, називи Јужни Словени и Југословени, значе у суштини, једно исто; чак је први облик језички правилнији од другога.[5]

Проблеми етногенезе Јужних Словена су многобројни. Они сви нису ни до данас постављени, а камо ли проучени[6]. Ми ћемо у овој студији покушати да их прикажемо и по могућству поставимо и решимо. На концу, помињемо, да ли ће се и како извесне постојеће етничке масе и скупине оформити у посебне јужнословенске народе и нације, то је проблем будућности, који не спада у домен изучавања у овој студији.

Ми сматрамо да су Словени на Балканском полуострву у доба колонизације, устаљивања и етничког оформљавања, имали две социјалне структуре. То темељимо на добро организованој словенској

[5] *Фр. Илешић:* О постанку израза „југословенски". Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. IX, Београд, 1929, стр. 163—164.

[6] Cfr. *Алексеев П. В. — Бромлей В. Ю.:* К изучению роли переселений народов в формировании новых этнических общностей. Советская этнография, № 2 (1968), стр. 36—38; *исти:* К вопросу о роли автохтонного населения в этногенезе южных славян. — История, культура, этнография и фолклор славянских народов. VII международный съезд славистов. Варшава, август 1973. Москва 1973, стр. 223—236; *Алексеев И. Т. — Алексеев П. В.:* Этногенез славянских народов по данным антропологии. — История, культура, этнография и фолклор славянских народов. Москва 1973, стр. 211—222; *Grafenauer B.:* Pitanje srednjovekovne etničke strukture prostora jugoslovenskih naroda i njenog razvoja. — Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1—2. Beograd, 1966, str. 5—36; *isti:* Etnička struktura in zgodovinski pomen jugosloveskih narodov v srednjem veku. Zgodovinski časopis, br. 19—20 (1965—1966) str. 103—114; br. 21 (1967), str. 7—48; *Ерделановић Ј.:* Неколико етничких проблема код Јужних Словена. Из Зборника радова посвећеног Ј. Цвијићу. Београд, 1924, стр. 1—25; *исти:* Етнички проблеми Југославије, Видици (1939); *Županić N.:* Etnogeneza Jugoslavena. Rad JAZU, knj. 222, Zagreb, 1920; *Якимов П. В.:* Ранние стадии антропогенеза. —

војсци као саставном делу феудалне класе и брзом оснивању словенских држава, нарочито у западним јужнословенским крајевима, зашта не би био у то средњовековно доба, услов само један друштвени ред, неорганизовано сељаштво. Значи, Словени су у другој половини прве деценије VI столећа по н.е. на Балканском полуострву били и као војска, војнички формирани народ, и као племенска и скупинска етничка маса. Тако имамо од друге половине прве деценије VI столећа код Словена на Балканском полуству, сукоб две класе. Та се појава сукоба класа код Јужних Словена да пратити кроз цело средњовековно феудално доба, те и у време када се стварају нове класе, нарочито пролетерска у време капиталистичке епохе.[7]

Јужнословенске земље средњега века биле су добро насељене и веома богате у стоци, житу, вину, воћу и рудама. Као такве описују их сви западњаци.[8] Међутим, Византинцима су оне изгледале сиромашне и заостале, па према томе да народи ових земаља немају свега у изобиљу.[9] Сеоска насеља јужнословенских земаља средњег века, била су посве патријархална, поготову у поређењу са културом византијских и римских провинција. Кроз цео средњи век у народном иметку јужнословенских земаља стока је долазила на првом месту. Од XIII столећа порасла је вредност земљорадње, нарочито у македонским крајевима. Истодобно, као обилат извор богатства јавља се и рударство. Јужнословенске земље биле су подељене између владаоца, велике властеле, многобројног малог племства и манастира, који су постали економска снага.[10]

Планински сточари јужнословенских земаља били су у средњем веку најснажнији популациони елеменат. Пастире су мање захватали ратови, неродице, помори и сличне недаће, него земљораднике у равници, рударске раднике по рудницима и занатлије и трговце по градовима. Планински венци између Јадранског мора и По-

Труды Института Этнографии. Н.С. XVI. Москва 1951; *Ljubinković M.:* Ka problemu kontinuiteta Iliri — Sloveni. — Simpozijum Akad. n. i. umjetn. B. i H. posebna nzdanja knj. XII. Sarajevo, 1969, str. 201—213; *Мано Зиси Ђ. — Гарашанин М. — Љубинковић М.:* Етногенеза Јужник Словена у раном средњем веку кроз материјалну културу. Београд, 1950, *Poulianos A.:* Антропологический состов народов на территории между Эгейским морем и Дунаем. — Ier congrès international des études Balkaniques et Sudeuropéennes. — Resumés des communications. Ethnographie et arts. София 1966; *Третъяков П. Н.:* Этногенетический процес и археология. Советская археология (1962) № 4; *Филин Ф. П.:* Язык и этногенез. — Историчко-филолог. иследования. Москва 1967.

[7] Поменућемо теорију пољског научника *Gumplowitz-a*, по којој је племство код Срба и Хрвата у средњем веку било од словенизираних Татара. — *Gumpowicz;* Allgemeines Staatsrecht. — Insbruc, 1907, 527 sq.; cfr. *F. Šišić:* Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara. Zagreb, 1925, 257. О натпису на гробу Болеслава Храброга, од кога је пошао Gumpolowić у својој хипотези cfr. *K. Pátkánski:* Napis grobowy Boleslawa Ghrabrego. Pisma posmiertne, II, Krakow, 1924.

[8] *G. Adam:* Reckeil des historiens des croisades. — Documents arméniens II (1906), 479—482.

[9] *Pachymeres:* Mich. Palaeologus V. cap. 6; Nikephoros Gregoras VII, cap. 5, § 10.

[10] *К. Јиречек — Ј. Радонић:* Историја Срба, III, Београд, 1923, 170—171.

дунавља, били су увек излазне тачке насељавања нижих крајева. Све до данашњих дана су Црна Гора, Херцеговина, Бугарска, планинске долине Македоније активне, док су насупрот томе Србија и Далмација пасивне, постепено насељене досељавањем новога становништва из планина, понајвише наведених земаља.[11] Етничко струјање јужнословенских горштака кретало се у раном средњем веку највише према јадранској обали. Од XI столећа ова етничка струјања била су више на исток, док на концу нису велики успеси према Грцима изазвали нову струју етничких кретања у правцу југа. Овај је развој био заустављен 1371. год. турским освојачким походима. Након тога почиње етничко струјање јужнословенског становништва на север и запад, у Панонију и Јадранско приморје и острва.[12]

После пропасти Кумана и Татара, спустили су се карпатски Румуни низ Дунав и Прут и засновали су Влашку и Моладавску. Исто тако, Арбанаси су сишли са својих планина у Тесалију и Епир, те населише веома опустеле пределе у Јелади. На крају, продирање Турака из Мале Азије кроз плодне речне долине Балканског полуострва, у ствари је победа сточара над земљорадницима и градским становништвом.[13]

Кад су се Турци усталили на Балканском полуострву, нарочито је опустела Македонија. За време турске владавине балканским земљама, особито у времену од XVI до почетка XIX столећа, јужнословенско становништво са Косова, Македоније и јужне Србије, одступало је спорадично испред етничких струјања арбанашких сточара.[14]

У средњовековним јужнословенским писаним споменицима, местимично се помињу напуштена насеља. Каткада је реч о праисторијским oppidum-има, римским градовима и кастелима. Напуштена влашка катуништа, долазе као последица номадског живота сточара. Но, и земљорадничка насеља — села, лако су постајала напуштена места или селишта, а исто тако брзо су и насељавана. Било је и пустих села од давнина.[15]

Напоредо с изнетим, под притиском извесних терета и дужности, јужнословенско становништво се селило из једног места у друго, тражећи повољније услове за живот. Од XII па до краја XIX столећа, ова и њима сродна етничка струјања имају каткад карактер метанастазичких кретања јужнословенских народа на Балканском полуострву и суседним земљама.[16]

[11] *К. Јиречек — Ј. Радонић:* наведено дело, I, Београд, 1922, 6; III, 171; *Ј. Цвијић:* Антропогеографски проблеми Балканског полуострва. СЕЗб. IV. Насеља и порекло становништва књ. 1. Београд, 1902, стр. CCX.

[12] *К. Јиречек — Ј. Радонић:* нав. дело, III, 171—172.

[13] *К. Јиречек — Ј. Радонић:* на нав. месту.

[14] Cfr. *А. Урошевић:* Косово у главним географским карактеристикама. — Отисак из „Јужног прегледа" бр. 11—12. Скопље, 1939, 7—13.

[15] *Ст. Новаковић:* Село из дела „Народ и земља у старој српској држави." — Глас САН, књ. XXIV, Београд, 1891, 144 sq.

[16] Cfr. *К. Јиречек — Ј. Радонић:* нав. дело, III, 177—178; *Т. П. Вукановић:* Српска рударска колонија у Етропољу у Бугарској. — Отисак из „Годишњака Музеја", Скопље, 1940, стр. 205; *Ј. Цвијић:* Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице. Насеља књ. XXIV. Београд, 1922.

ГЕОГРАФСКЕ РЕГИЈЕ ОБИТОВАЊА И ГРАНИЦЕ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

Велико померање сеобе народа кренуло је Словене према југу, ка Дунаву, Драви и Сави, у стару Дакију и Панонију. Они су се делом ту задржали, насељавајући широко подручје од Салцаха и Муре на западу, до дунавске делте на истоку, а делом су прешли у простране области Балканскога полуострва, и то у честим борбама на три — четири стране, у друштву с разним ратничким народима тога времена, продирући у Норик, Горњу и Доњу Панонију, Либурнију, Далмацију, Горњу и Доњу Мезију, Тракију, Илирик и Македонију, где је већ од VI столећа ова земља насељена Словенима и назива се као ἡ Σκλαvινια, αἱ σκλαvινίαι, Sclavinia, Sclavenia, Sclavonia и слично.[17] Током VII столећа Словени се, после дугих борби, устаљују на Балканском полуострву, заузивајући све земљиште од Црног мора до Соче и Јадранског мора, допирући до Солуна и долином Марице до Адријанопоља, а преко Грчке чак до Пелопонеза.[18]

Подручје географских регија на коме су се Словени настанили, колонизовали и потом у току столећа оформили, није било никаква целина. Није то у целини ни само Балканско полуострво, иако се оно доста природно ограничава са три стране морима, а са севера Савом и Дунавом. Карпатски венац одваја подручје данашње Румуније од Панонске котлине као што, с друге стране, огранци Алпа затварају на западу ову иначе пространу и плодну котлину. Цело подручје, на коме су се Словени саживели током V и VI столећа, није, према томе, имало природних граница, и стога се словенско ширење, разливало целим простором куда су га упућивали тадашњи услови развитка и формирања. На тој широкој линији словенско се насељавање развило и постепено оформило, али колико је хватало не може се свуда утврдити. За запад, СЗ и ЈЗ, донекле можемо знати, ослањајући се на

[17] *L. Niederle:* Slovanske starožitnosti II, 1—2, Puvod a počatku Slovanu južnih. V Praze, 1906, 181, 217, 236—237, 291, 360, 366, 387, 421. 435, 440; *M. Vasmer:* Die Slaven in Griechenland. — Aus den Abhandlungen der Preustischen Akademie der Wiss. Jahrg. 1941, Phil.-hist. Klasse. № 12, Berlin, 1941, 15.

[18] *Konstantin Porfirogenit,* ed. Bonn., str. 220—221; *M. Vasmer:* нав. дело, 1, 14 sq.

поуздане изворе. Међутим, за словенско живљење и формирање етничких маса и племена на подручју Панонија, у целом току Дунава и Тисе, у пространој равници, нема много вести, те се мора прибегавати претпоставкама које, ма како формулисане, ипак остају хипотезе. Једно је ипак сигурно: словенско насеље у тој низији, није било дубоко и интензивно, као што је било у разним крајевима Балканског полуострва. Стога, очевидно, није у етничкој историји дошло до свог пуног изражаја.[19]

Учени Ј. Цвијић, истакао је у једном свом раду велику разлику која постоји у насељавању Панонског базена и Балканског полуострва. Плодан, натопљен великим, рибама богатим рекама, које знатно помажу саобраћај, оивичен планинама пуним рудног блага, Панонски базен је од прастарих времена привлачио најразноврсније народе, који су се ту борили, смењивали, мешали и оформљавали. „Многе од ових инвазија заустављале су се пред побрђем око Београда. Народи који су прешли ову прву брану Балканског полуострва претрпели су нарочити утицај рељефа. Ово полуострво са севера гостољубиво, сужава се и постаје све заплетеније пластике у правцу према југу, а нарочито у динарском делу његовом. Што су се инвазије више упуштале у унутрашњост, све су се више разбијале и губиле, и долазило је до тога да народи који се тако пусте не могу више да се врате. Само они који су били многобројни и јаки успели су да сачувају свој етнографски карактер и да се развијају. Напротив, народи који су се спуштали са Балканског полуострва и Карпата сливали су се без сметње у Панонски базен прелазећи лако реке и продирући чак са оне стране Будимпеште".[20]

Ова појава, особито карактеристична, пада нарочито у очи при посматрању словенске колонизације на Балканском полуострву.[21] Протословени су живели у древној старини претежно у шумовитим и рекама и мочварама богатим крајевима данашње источне Пољске и ЈЗ Русије, понајвише у равницама. Кад су, у стара времена, дошли у области Панонског базена и данашње Румуније, они су само у неколико променили географску средину. Панонске пусте имале су много сличног са руским степама; кроз оба подручја пролазиле су велике реке правећи око себе широке ритове и мочваре; извесни били су и ту прекривени густим шумама. Обикнути се на тај терен и остати на њему није стога представљало никакву тешкоћу. Дакако, било би веома важно и од вишеструког значаја пратити, кад би за то било поузданих извора, цео процес словенске колонизације, устаљивања и оформљивања на том подручју, на Балканском полуострву и у алпијским пределима Норикума, у сасвим новој географској средини, на земљишту чија је култура била из основа друкчија и плодност далеко слабија. На панонском подручју Словени су имали да се боре углавном са људима, а на подручју Балканског полуострва и са људима и са природом.[22]

Словенска племена и етничке скупине, који су се ширили и етнички оформљавали према западу, до алпијских огранака, до изворишта Саве и Драве, доста рано су развили извесну политичку активност. Исти је случај, у знатно мањој мери, и са словенским племенима и етничким скупинама на доњем Дунаву. Ови су били врло поносни на своју слободољубивост. Међутим, она словенска племена и етничке скупине, који су живели између њих, у правој Панонској котлини, били су у власти и симбиози аварској. Ова појава изазива читав низ проблема. Да ли су Словени, приликом колонизације у древној старини, били само из једне области, из мочварних и шумовитих предела између Дњепра и Дњестра, или, што је много вероватније, са далеко ширег подручја. Брзо свикавање и оформљавање извесних словенских племена и етничких скупина на планинском подручју Карантаније, говори у ствари за то, да су они могли потицати из неких планинских предела матичних словенских земаља. То потврђује, исто тако, и њихова прилична борбена активност. Код тих словенских племена и етничких скупина, опажа се и следећа важна карактеристика. Они су успели да се у компактнијим етничким масама устале и оформе на подручју које је било од великог саобраћајног значаја. Преко словенског подручја Истре и Крањске на СЗ водио је пут из Ломбардије у средњу Европу и обратно. Обри, завојевачи панонских Словена, упустили су тај терен у сукобима са суседима с југа и запада, а Словени су, тражећи у борбама наслона и лево и десно, бранећи своја слободарска права, успели да се ипак ту одрже највећим делом кроз столећа. Из овога да се видети много. Код словенских становника и првих вођа њихових, морамо претпоставити много више смисла за реалност живота, него што су га досадашњи научници били вољни да код њих претпоставе.

[19] Cfr. *J. Цвијић:* Балканско полуострво и јужнословенске земље, I. Београд, 1922, стр. 5.

[20] *J. Цвијић:* Северна граница Јужних Словена. Говори и чланци II. Београд, 1921, 165—166.

[21] За овој проблем cfr. *М. С. Дринов:* Заселение Балканскаго полуострва Славян (1872.); *К. Јиречек:* История на Българитѣ. Търново, 1888; *исти:* Историја Срба I; *L. Niederle:* Slov. sttar. II, 1, v Praze, 1906; *А. Л. Погодин:* Из истории славянских передвижении, Спб., 1901. *Ст. Станојевић:* Византија и Срби I—II, Нови Сад, 1903—1906; *исти:* О Јужним Словенима у VI, VII и VIII веку. Глас САН, LXXX (1909), 124—154; *F. Šišić:* Povijest Hrvata, Zagreb, 1925; *Н.С. Державин:* Славяне и Византия в VI в., Язык и литература, Т. VI, Ленинград, 1931; *P. Skok:* Dolazak Slovena na Mediteran. Split, 1934; *М. В. Левченко:* Византия и Славяне в VI—VII вв. — Весник древней истории, кн. 4 (5), Москва, 1938; *А. В. Мишулин:* Древние Славяне и судьбы Восточно — Римской Империи. — Вестник древнея истории, кн. 1 (7), Москва, 1949; *M. Vasmer:* Die Slaven in Griechenland, 1 sq.; *Н. С. Державин:* История Болгарии I, 66, кап. 2; *Е. Э. Липшиц:* Византийское крестьянство и словянская колонизация. — Византийскии сборник, Москва — Ленинград, 1945, 96 sq.; Историја на македонскиот народ, кн. I. Ed. Институт за национална историја, Скопје, 1969, 67—72, 79—83; *Г. Острогорски:* Византија и Словени, Београд, 1970.

[22] Cfr. *Jordanis,* Ed. Mommsen, Monumenta Germaniae, Get. V, 34—35; *K. Müllenhoff:* Donau — Dunavъ. Archiv für slav. Philologie I (1876), 294—295; *K. Јиречек:* Историја Срба I, 48—49.

Зашто ти Словени нису могли да дођу до неког већег израза у историји или да створе државу, која би се одржала за дужи низ столећа. Као одговор на то, не може бити да је узрок томе у њима самим, колико у чињеницама изван њих. Они су се сместили на подручју које је било стари европски пут из Ломбардије према дунавском базену, до кога је било много стало етничком елементу много јачем од њихова. Моћне етничке германске струје, које су, столећима пре тога надирале тим путевима и тражиле слободан пролаз преко алпијских масива у северну Италију или тежиле да већ утртим путевима, изађу на средњи Дунав, нису могле дозволити, да им то спречава једна моћна словенска држава. У борбама које су настале, Словени се нису могли потпуно одржати према Германцима ни ту као ни у Сарској и у Померанији. Једно зато што су ту били војнички слабији, а друго што су то били периферијски делови велике словенске етничке масе, коју је на рубовима било лако сузбијати. Међутим, ако се нису могли одржати потпуно, они су се одржали ипак у надмоћности, захваљујући свом великом броју и својој чврстој отпорној снази. Германи су својим државним системом били успели у прошлости да их прилично растроје, да својом феудалном, а касније капиталистичком административном поделом у посебна феудална подручја раздвоје и ослабе, да им, како на једном месту истиче Л. Хауптман, „парцелирају душе“, али нису успели да их претопе и отуђе.[23] Словенци су били и остали трајан бедем на западној граници Јужних Словена, који је ту зауставио германску етничку струју.

Географско-политички моменти хрватске етничке историје били су трајно условљени јадранским питањем. Хрвати су посели углавном подручје од Драве до Врбаса на истоку и дуж скоро целе далматинске обале. Хрватски феудални владари водили су хрватску унутрашњу политику тако, да су фаворизовали романску хијерархију, клер и становништво чак на штету хрватског етноса и изазивали не мале кризе у земљи. Кад су у X столећу Мађари већ усталили своју државу у Панонији, њихове тежње почеле су да се управљају према Јадранском мору, да крајем XI столећа уследи њихово неодољиво стремљење. Од XII столећа борба за Далмацију између Млетака и Мађарске води се с упорношћу која траје више од два столећа са тешким кризама за обе стране. Иако су дефинитивно од XIV столећа у свим градовима Далмације освајала словенска насеља, градска култура је све до средине XIX столећа имала у себи много елемената древнога античкога Балкана. Док су поменути мађарски освајачи израбљивали економски Словене, дотле су се они са старинцима ових крајева формирали у јединствене словенске етносе.[24] Ни код Хрвата, као ни код Словенаца није могла да се одр-

[23] Jugoslovenska njiva II, 118.

[24] Cfr. *F. Lukas:* Geografska osnovica hrvatskoga naroda. — Zbornik Matice hrvatske. Zagreb, 1925, 19 sq.; *Fr. Bulić:* Dolazak Hrvata i pohrvaćivanje Dalmacije. — Sveslovenski zbornik. Zagreb, 1930, 1-5; *N. Radojčić:* Jezgra najstarije hrvatske istorije. — Misel in delo V, Ljubljana, 1939, 83—92.

жи њихова држава, слабија од других такмаца, али су успели да се одрже народи и створе нације. При томе, треба нагласити и везе које су везивале Рим, престоницу Римскога Царства са овим јужнословенским и осталим средоземним земљама, које су му служиле као пиједестал.

На динарском подручју које захвата простор од Соче до Проклетија и до Ибра и Западне Мораве на истоку, временом је настала жива динарска етничка смеса старих илирских остатака, романских и романизираних елемената и нових словенских досељеника, колониста. Процес тога етничког стапања и оформљавања трајао је дуго и може се за извесне периоде и историјски подробније пратити. Људе је, у тим крајевима, приближило сточарско занимање, које је од прастарих времена било ту главна народна привреда. На њих је осетно нивелишући деловала и природа земљишта. У својој студији „Карст и човек“, истакао је Ј. Цвијић, стваралачке особине људи карстног подручја.[25] Тежак живот на подручју кршевитом и оголелом, без живих вода, са мало земље за обрађивање, стална борба са природом начинила је од тих људи етнички елеменат скроман у прохтевима, издржљив и прекаљен, а уз то и довитљив. „Одликују се живом уобразиљом која се развија можда и под утицајима чудних карсних појава“. На њихову природу утиче, с друге стране, и нарочита ведрина, јер је „ваздух чист, прозрачан“, пошто нема бара и испарења. „Услед ових узрока, развило се у динарском карсту врло здраво становништво, уз то једно од најплоднијих у Европи“. То становништво, које се развило у унутрашњости, патријархално по начину живота, демократско по начелима, а активно по сили природе географских регија, највише је утицало у историјском животу јужнословенских народа. Међу тим елементом, образовале су се и прве српске државе, тзв. Рашка, као прво државно средиште, и Зета, као друго државно средиште; од Цетине и Врбаса до Мораве и до Зете на ЈЗ и до Спрече и Колубаре на северу. Тај етнички елеменат унео је у историјски живот јужнословенских народа борбеност, која се дотле, у толикој активности, није показивала код Јужних Словена; тај етнички елеменат успео је да створи државу, која је била најтрајнија код њих и да је, после губитка, обнови са напорима, који показују изузетан и необичан виталитет и у другом светском рату од 1941. до 1945. год., што се такође осведочило, уз устаничку револуционарну борбеност осталих јужнословенских и других балканских народа и етничких припадности.

За Византијску Царевину било је једно од важних животних питања, да после словенске колонизације на Балканском полуострву, одржи у својој власти, колико год може дуже, лонгитудиналне и трансверзалне комуникације, путеве који су из престонице водили у знаменити Сингидунум на Дунаву и одатле у средњу Европу на једној страни и Via Egnatia, која је везивала Драч и Јадранско море са Солуном и Егејским морем и тек преко њега са Цариградом.

[25] Цвијићева књига. СКЗ, бр. 201, стр. 66 sq.

Оба су та пута била веома стара, њима се вековима комуницирало, и сасвим је природно што су у државном и привредном животу представљали не само наслеђе на које се све ослањало и везивало, него и једну живу потребу, без које би се цео организам осећао као осакаћен. Та два пута Византија је држала веома дуго. Византијска царска власт није могла спречити да се словенске етничке масе које су прешле Дунав, не почну насељавати у подручје око Мораве, једно стога што је број досељеника на тој страни, у богатој, иако шумама покривеној моравској долини, био велик, а друго стога што је, немогући више водити борбе на две стране, више полагала на то да за себе спасе пре хоризонталну линију Цариград — Драч, која је спајала, ипак онда претежно Грцима ближе и важније области него уздужну Цариград — Сингидунум, коју су од IX столећа обујмљивали Бугари и која је етнички за Царство била већ пре тога изгубљена. Кад није могла да их спречи, Византија је толерирала и туђе државне организације на северном и СЗ делу Балканског полуострва, али се упорно бранила да трпи словенске државне формације на југу Македоније. Јер те би не само пресецале везу са Епиром и Тесалијом и морем на тој страни, него и са самом Еладом и остављали би Византију ограничену у ствари, на подручје Тракије. Стога је словенски етнички елеменат у Македоји био одавно изложен осетном притиску политичком; византијске су га власти или гониле, или насилно пресељавале, или утицале на њ својом надмоћнијом културом. Међутим, и ту се етничка издржљивост Словена показала веома солидном и чврстом. Подлегле су само сувише изложене и далеко отишле поједине веће и мање етничке групе и племена, али је већина не само остала, него чак и успела да свим деловима Македоније даде изразито македонско словенско обележје, како у Вардарској, тако и у Пиринској и Егејској Македонији. Један део успеха дошао је несумњиво отуда, што је број Словена био на том подручју велики и што су се итничке масе налазиле у непосредном додиру.

Снага словенског етноса на Балканском полуострву за време првих епоха н.е. види се уосталом најбоље по том, што су успели да оформе Протобугаре у дуготрајном етничком процесу развоја, под именом Бугари у Јужне Словене.

Природну границу Балканског полуострва на СЗ обележава Ј. Цвијић „узводно од ушћа Купе долином Саве и Љубљанским базеном до веза система Динарских планина са Алпима. На копну је његова граница јасно обележена Сочом".[26] Остале границе су природне. Северну обележавају Сава и Дунав, а све друге три Црно, Егејско и Средоземно са његовим заливима Јонским и Јадранским морем. Тако омеђено Балканско полуострво изгледа, као природна географска целина, оно то није и у ствари својим врло изукрштаним

[26] *Ј. Цвијић:* Балканско полуострво и јужнословенске земље I. Београд, 1922, 5; cfr. isti.: Oblik Balkanskog poluostrva. Iz Glasnika Hrv. naravoslov. društva, X (1892), 1 sq.

и разнородним планинским системама, оно је разбијено на неколико сасвим оделитих области. Динарска планинска система која хвата од Алпа на СЗ у косој линији, ка ЈЗ, са својим високим врлетним странама, одваја подручја Босне и Далмације, исто као што њени горовити и планински наставци у Босни на развођу између река Црног и Јадранског мора, растављају Босну од Херцеговине. Уопште узев, од великог је значаја веза залеђа са знаменитошћу Медуанског залива и промена правца планинских ланаца ЈЗ од Јадранског мора. Масив Шар-планине и њених суседа испречио се између Македоније и Србије и представља климатску и донекле вегетациону границу између севера и југа Балканског полуострва. Огромни венац Балкана стара је граница између Бугарске и Румелије, а маса Родопе уоквирује Трачку равницу. Систем Пинда, сав изломљен, разбио је јужни део Балканског полуострва у више котлина и дао му посебан, сасвим неуједначен рељеф. Те планине нису горостасне; ни један врх на Балканском полуострву не прелази 3000 м висине. Али су својим масивима настале тако да чине неку врсту тешко проходних, природних граница, преко којих су прелази могући само кроз поједине речне долине или на извесним превојима. Путовање по њима, даје слику да су ти ланци безбројни; тек што се савлада један, јављају се други, још већи или исти такви, што се понављају наизменично. Распоред планина и вода у јужнословенским земљама, као и различити смерови њиховог географског гравитирања условљавали су разноврсне културне, етничке и политичке формације. Ту се ништа не савлађује једним махом и залетом; ту се у исти мах губи преглед целине. Отуд она знаменита историјско етничка појава, која се оцртава кроз све ере историјске прошлости, да на Балканском полуострву ни један његов народ није успео да завлада његовом целином; уколико је било таквих освојања, њих су изводили освајачки народи Римљани и Турци, којима је ово подручје падало као плен других и одлучнијих успеха. Византинци, који су га наследили од Римљана, нису га могли одржати као целину, а и кад су га привремено држали, било је то у ствари привидно и са врло скупим жртвама.

Као што је у науци добро познато, Балканско полуострво нема нејединог свог природног средишта. Значај Цариграда је у томе, што се налази као мост између Европе и Азије, на споју Црног са Средоземним морем, али за само Балканско полуострво он је био и сувише на граничној територији, и стога увек далеко од тога да за њега представља центар. Значај Солуна пак је у томе, што се налази као спона између Европе и Блиског истока, али за само Балканско полуострво, исто као и Цариград, овај древни град, био је сувише на периферији. У самим балканским државама, средишта и престонице померали су се према политичким потребама. Ни у једној од њих државно средиште није се географски наместило и остало стално. Бугари су имали Плисков, Трново, Софију; Срби Рас, Приштину, Призрен, Скопље, Крушевац, Смедерево, Београд. У Босни су се престонице премештале и бивале у Сутјесци, Бобовцу, Јајцу, Врх-

босни, Бањој Луци, Травнику; у Хрватској у Биограду, Книну, Бихаћу. У Црној Гори Прапратна, Скадар, Цетиње; у Македонији Преспа и Охрид. Словенци су имали Госпу Свету код Целовца и административна средишта Крањ и Љубљану.[27] Као последицу тога имамо појаву да је јужнословенска разбијеност још више долазила до изражаја. Зна се, шта је за духовну формацију Чешке значио Праг или за Француску Париз; познато је да је моћна Руска Царевина настала као природан развој једне политике, кад је у Москви имала своје исходиште и ту задржала све главне нити акције. Ни бугарска, ни српска, ни хрватска, ни босанска, ни словеначка, ни црногорска, ни македонска држава кроз читав средњи и нови век, нису могле да изведу трајно окупљање свих својих етничких елемената у свом оквиру; сви покушаји у том правцу били су кратког даха. Узрок томе налазио се у систему владавине, најпре феудалне, а потом капиталистичке. И све до другог светског рата, те традиције географског и историјско — етничког наслеђа, осећале су се у животу Јужних Словена. Након другог светског рата, Југословени су се сврстали у државну организацију која је самоуправна социјалистичка заједница, а по страни су остали само Бугари, у својој својеврсној социјалистичкој демократији.

Најстарије тло јужнословенских земаља, истиче познати геолог Ј. Жујовић, појавило се у Србији и Македонији „у области моравско — вардарској. Оно се простирало на југ у садашњу област Егејског мора и на север по јужном делу Панонског басена".[28] Та област је кичма Балканског полуострва, и то како по свом централном положају, тако и по свом природном и привредном богатству и саобраћајном значају. Кроз ту област води најкраћи пут из Средњоевропског басена на Егејско море. Велика линија Мораве и Вардара од старина је спајала лонгитудинално цело Балканско полуострво. На тој линији налазе се главне балканске области спајања и прожимања.[29]

Разуђена далматинска обала с многобројним острвима, каналима и заливима, често врло пространим и добро заштићеним, била је као створена за веома погодан развој поморства, слично као и грчка обала на југу Балканског полуострва, са читавим низом острва око себе.[30] На далматинској обали се стога развило доста рано више места од значаја и веома жив трговачки и политички промет. Међутим, сувише уска и расцепкана Далмација, као ни Македонија, која је успела у прошлости да створи државу само за владе цара Самуила, — није никад могла да створи сама већу државну јединицу, а

[27] Cfr. о миграцијама престоница, *O. Vallaux:* Le sol et l'état, Paris, 1911, 355—356. Код Срба се јавља као зимска престоница Котор; Дебрц, као Драгутинова престоница, није важан; а као летње сезонске престонице вредно је споменути: Рас, Пауни и Неродимље. — Cfr. Ст. Новаковић: Немањићке престонице: Рас — Пауни — Неродимље. — Глас САН LXXXVIII, (1911), 1 sq.

[28] *Ј. Жујовић:* Постанак земље и наше домовине. Београд, 1920, 151.

[29] *Ј. Цвијић:* Балканско полуострво I, 17—18.

[30] *H. Hummel — W. Siewert:* Der Mittelmeerraum. Heidelberg — Berlin, 1936, 88 sq.

како је високим планинама и доста тешким превојима била као одвојена од свог залеђа, није се природно везала ни за једно унутрашње средиште као одређену гравитациону тачку. Источна обала Јадранског мора, од Трста до Драча има неколико својих унутрашњих центара у залеђу и неколико привлачних тачака и средишта на Балканском полуострву. Стога се она у ондашњим феудалним и каснијим капиталистичким односима и условима, ретко кад налазила под једном влашћу и у једној оријентацији. Стално је била предмет борбе између копнених сила унутрашњости, које су тежиле да ту обезбеде своју обалу и везу са светом, и поморских држава које су хтеле и из политичких и привредних интереса да за себе искоришћавају јужнословенске далматинске луке и њихове везе. Тај део Балкана био је изложен тешким борбама и кризама, и скоро ниједно столеће није прошло без великих политичких промена на њему. То је све изазивало разноврсна етничка збивања и поремећаје, те се намеће проблем утврђивања и сагледавања, шта је древно балканско, шта пак самоникло словенско, а шта је пак страни етнички нанос у томе делу Балканског полуострва, као и који су и какви путеви етногенезе словенског етноса на том подручју. Између једнога и другога, древног балканског и словенског, са елементима ту и тамо и трећег етничког наноса, створила се чврста етничка кохезија, нов етнички амалгам, који је произашао и формирао се као јужнословенска етничка творевина, оформљена од свих ових елемената у јединствену јужнословенску етничку целину.

Македонија, чија је култура и етничка прошлост била исто тако значајна као и далматинска, и чија је политичка улога у Средоземном басену од прворазредне важности територијално је далеко мање постајала предмет прохтева оноликог броја сила, као што је био случај са Далмацијом. То је долазило свакако отуд, што су македонско словенско становништво и македонска култура били одувек веома хомогени. У 1923. години у Егејској Македонији извршене су знатне етничке промене путем насилног расељавања Македонаца од стране грчких власти.[31] У Пиринској Македонији, словенски македонски елеменат, столећима се одржао у својој етничкој припадности. Од 1913. односно 1948. год. он доживљава сличну судбину Македонских Словена Егејске Македоније.

Насупрот томе, у Далмацији, у прошлости, јављају се велике противности. Док је огромна маса становништва Далмације још од VII столећа чисто словенска, градско становништво било је столећима етничка мешавина, у знатном броју чисти Романи или романизовани колонисти, које је одржавала и дуга владавина Млечана.

[31] О потискивању, расељавању и етничком уништавању Македонаца и Турака у Егејској Македонији од стране грчког капиталистичког режима, након првог светског рата cfr. *Herbert Lehmann,* Zeitschr. d. Ges. f. Erdkunde zu Berlin 1929, 116; *Papenhusen,* nav. časopis, 1933, 34; cfr. „Борба", бр. 204, год. XI, од 26.VIII 1946, стр. 1; бр. 205, год. XI, од 27. VIII 1946, стр. 2.

У Динарској системи као природне географске целине јављају се жупе, које представљају поједине мање или веће речне долине или карсна поља, уоквирена и отсечена високим планинама и кланцима. Те географске целине имале су често тенденцију да постану ако не и посебне политичке целине, а оно свакако области са својим посебним интересима и особеностима. Није ретка појава да поједине од тих већих жупа имају неке посебне дијалекатске особине у језику или ношњи, или у неким обичајима. Као последица географске расцепканости, која је отежавала саобраћај и етничка струјања и мешања становништва, јавља се особито велики број јужнословенских дијалеката. Још је оштроумни В. Ст. Караџић приметио локалне разлике појединих изговора и тачно их је објашњавао, у случају Пераштана и Доброћана, тим „што су ова мјеста које водом које камењацима тако затворена, да се из њих без невоље никуд маћи не може, па се житељи њихови (а особито жене и дјеца) слабо мијешају са околним сусједима.“[32] Између Конавља и Драчевице разлика је у ношњи толика, да се скоро ниједан део одела потпуно не подудара, а те су области политички ишле једна с другом све до XV столећа. Сличан је случај са женском ношњом у жупи Врхбосни и у суседној жупи Прачи. Сличну појаву огромне разлике код женске народне ношње налазимо и другде код Јужних Словена, у Србији, Бугарској и Македонији. Мијачка народна ношња, на коју се надовезују ношње Мавровског поља, Горњег и Доњег полога, непосредан додир између становника тих жупа и крајева, није био толики, да изједначи разлике и изврши неки узајамни утицај; подвојеност се одржавала столећима, уз то, помињемо, као веома важан факат, у многим крајевима код Јужних Словена, традиционалан је обичај да се древна старина чува. Иако се у жупама од старине чува тзв. жупска ендогамија, увек су жупе биле под непосредним утицајем града, док су планински предели архаични.

Подвојеност је подржавало, даље, и то што се географски обим предела и жупа обично поклапао с етничким групама и племенским подручјем словенских насељеника — колониста, и под утицајем старинаца на Балканском полуострву формираних јужнословенских етничких група и племена. И данас у Црној Гори налазимо сасвим добро очуване појаве да поједина племена држе читаве жупе и природне мале области. Област Ћеклића, у науци се описује овако:[33] „Са свих страна су по ивици области висока брда и планине“, а за област Бјелица каже се да је „ограђена са свих страна високим брдима и планинама“. Племе Озринића сасвим се поклапа са облашћу Чева, као што су племенска имена Корјенића, Зубаца и Никшића, потисла старије називе Врма, Врсиња и Оногошта. Многа од старих племена изгубила су чак своје посебне називе и добила су име по географ-

[32] *В. Ст. Караџић:* Скупљени граматички и полемички списи III. Београд, 1894, 7—8.

[33] *Ј. Ердељановић:* Стара Црна Гора. Етничка прошлост и формирање црногорских племена. СЕЗб. XXXIX, Насеља XXIV, Београд, 1926, 125—126, 129, 132—133.

ским објектима своје нове средине, као што је случај са Цетињанима, на Цетињском пољу, Требињцима и Неретљанима. То што се већ у X столећу извесне територијалне племенске ознаке по географским објектима односе на доста широке области, као што је случај са Требињцима, то не значи да су оне и првобитно биле толике. Требињци су с почетка заузимали само ужу требињску област, па су после временом, свом подручју придружили и суседне крајеве. Област Неретве коју помиње Летопис попа Дукљанина као жупанију Неретву испред Раме, не подудара се са неретљанском облашћу К. Порфирогенита.[34] Неретљани, по Порфирогениту, заузимају област Јадранског приморја од ушћа Неретве до Цетине са четири велика суседна острва, док је попа Дукљанина (XIV столеће) Неретва очевидно крај око ушћа Неретвице у Неретву, предео испод Коњица, који је и до данас сачувао то име.[35] Ово је добар пример, како се око једне веће реке, која има више својих жупних долина, образовалао више племенских организација, које осим заједничког порекла, не веже ништа ближе. Сличан је случај и са насељима око реке Босне. Све до XIV столећа, Босанцима су се сматрали само становници око те реке до Врандука, док је раније и та граница била ужа и име се везало само за становнике жупе Врхбосне.

Ова раздробљеност рељефа целог подручја западног дела Балканског полуострва имала је од старине знатан утицај на живот његовог становништва.

За Илире, многубројан народ и особито активан, истакнуто је у науци да се дели у велики број братстава и племина, као што је и данас случај донекле са њиховим етничким следбеницима Арбанасима и Црногорцима. Врло је карактеристично, да Илири нису могли да створе своје државе и да изведу заједничку организацију свих својих племена и етничких скупина, чак и у временима најопаснијих угрожавања. Поједине њихове државне творевине настајале су само у Јадранском приморју и нису никад могле под ондашњим условима да окупе око себе више од неколико племена. Та традиција, чије облике можемо да пратимо кроз столећа, нпр. у Арбанији и Црној Гори, утицала је несумњиво и на словенске етничке скупине и племена у древна времена и чак омогућивала извесан непосредни додир између њих и прастарих староседелаца.[36]

Балканско полуострво, од праисторијских времена, било је подручје разних етничких скупина, племена и народа. На њему су настајале разне етничке формације, мешавином старинаца и колониста, стога су историјско — етнички процеси ту увек били сложени, а истодобно и веома динамични. Та етничка мешавина, која је од времена праисторије па до данашњих дана, услед датог географског положаја Балканског полуострва, који је представљао најкраћу и скоро копнену везу Европе са Малом Азијом с једне, и Европе с Африком с

[34] *Fr. Rački:* Documenta historiae croatiae periodum antiquam illustrantia. Monumenta, VII (1877), 409—410. 415.

[35] *F. Šišić:* Letopis popa Dukljanina, SAN. Beograd — Zagreb, 1928, 327, 453.

[36] Cfr. *A. Stipčević:* Iliri. Zagreb, 1974, str. 19—82.

друге стране, учинили су да етничка историја Балканског полуострва има од свих европских крајева најбурнију, најразноврснију и најсложенију прошлост. Ко све није владао на њему и какве све културе и етнички утицаји и процеси нису ту укрштени. Задаје огромних тешкоћа све то пратити по поузданим траговима, а још више проучити, те утврдити шта је од тога обухватила етногенеза Јужних Словена.

Више националне географске регије увек су веома значајан проблем етногенезе тих народности. Заправо, у таквим регијама проблем етногенезе садржи у себи знатан број појава културних позајмица, што је условљено понајвише географском средином. За илустрацију тога наводимо следеће примере. Наиме, проблем етногенезе ЈИ Србије представља веома интересантан етнички мозаик. Цела ЈИ Србија, имала је у првим столећима средњовековног словенског живота на Балканском полуострву, читаве етничке скупине македословенске и српске етничке припадности. Томе треба додати и извесне скупине бугарске народности. Ослобођењем ових крајева од завојевачке бугарске власти и њиховим присаједињењем српским државама средњега века, бугарски етнички елеменат, делимично се повукао у матичну земљу Бугарску, а делимично је остао у српским земљама, претапајући се постепено у Србе, а делом и у Влахе. Касније, у XVII, XVIII и XIX столећу била су извесна етничка освежавања бугарских популационих група из земље матице у српске крајеве ЈИ Србије, све до срца Шумадије (Баточина) и околине Београда. У наведеним географским пределима од старине је било претапања Влаха у Србе, што се исто тако завршило у раздобљу од XVII до XIX столећа.

Проблем етногенезе западне Бугарске представља веома интересантан етнички мозаик. Цела западна Бугарска заједно са Софијом, имала је задњих столећа средњега века главни етнички елеменат македословенске, српске и влашке народне припадности. У дуготрајном историјском процесу развоја, сви ти крајеви западне Бугарске претопили су се углавном у Бугаре. Само су се ту и тамо одржале извесне влашке етничке скупине и Македонци у Пиринској Македонији, као посебан етнос.

ЕПОХА ПЛЕМЕНА И ЕТНИЧКИХ СКУПИНА

СЛОВЕНИ

Проблем порекла Словена, као што је познато, веома је важан, и то како у етничком погледу, тако и у историјском. Важност овога проблема, од старине, добро су осећали сви истакнути научници слависти и детаљно су се њиме позабавили.

Име *Словѣнинъ и Славјанинъ,* свакако означава човека и етничку скупину или племе које станује у крајевима око река, језера и вода,[37] са именом изведеним од основе *слов — *слав — из *kleu *klou у значењу тећи[38]. Тих имена има приличан број. Помињемо и Пајскерове речи: „The Slav is the son and product of the marsh".[39] Сва племена и етничке скупине у првим столећима средњега века, зову се општим називом *Словена*, који је очито живео и код писаца и у народу (Словѣнинъ, словѣнскъ), по коме су остала све до данас многа локална и покрајинска имена и назив једном читавом народу Јужних Словена — *Словенци.*

Први пут се помиње словенско име као ознака племина у теолошким питањима и одговорима Псеудо Цезара Назијанског у VI столећу. Значи, помен је из доба, када су углавном, Словени били становници око Дунава, непосредно на домаку Римскога Царства, где их мало после наводи и Прокопије у неколико махова као и други писци из VI столећа.[40] Данашња се Влашка звала тада неко време *словенском земљом.* Још у IX столећу, у панонским легендама,

[37] О одређивању словенске прадомовине на основу хидронима cfr. *J. Razwadowski,* R Sl. VI, 39—58.

[38] За старија тумачења cfr. *J. Микола,* Зборникъ статеј... Фортунатову. 270—273; *L. Niederle:* Slov. Starožitnosti II, 2, 482; *Fr. Miklosich:* Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen, Wien, 1886, s. v. За новија тумачења cfr. *M. Budimir:* Ievr. *kleu-, plaviti, prati, čistiti. — Зборник филолошких и лингвистичких студија А. Белићу. Београд, 1921, 97—112; *J. Razwadowski:* Encore une étymologie — ou pseudologie — du nom slave. — Нав. Зборник, 129—131; cfr. Историја на македонскиот народ, кн. I, 59 sq.

[39] The Cambridge Medieval History II, 426.

[40] О веродостојности овога списа cfr. *O. Seeck,* Pauly-Wissowa R. E, III, 1300; *E. Norden:* Die german. Urgesch. in Tac. Germania, 495.

када се говори о раду Ћирила и Методија, наводи се само да су оба књижевника знала Словене и њихов језик и да су превели за народ обредне књиге отъ гръчьска языка въ словѣньскъ[41]. Латински хроничар Јорданис изричито вели: „Макар што им се имена сад мењају према различитим породицама и местима, они се ипак углавном називају Скалавени и Анти".[42] И стара руска хроника казује, да су словенска племена имала најпре само један општи назив Словена, а да су касније, разишавши се са својих првобитних седишта, добила нова имена „къдѣ сѣдѣше на, которѣмѣ лѣсѣ".[43] Од VII до X столећа византијски писци зову „εκλαβινία, εκλαβίαι", а латински „Sclaveni" и „Sclavonia" читаву земљу између Истре и Задра на западу, а до Родопа и Солуна на ЈИ.[44]

Још је П. Ј. Шафарик потпуно убедљиво и за своје време према расположивим научним подацима доказао, да су Словени аутохтони у Европи. То је самобитно становништво, које није ниодкуда дошло, већ је одувек живело у својим исконским земљама.[45] Л. Нидерле је затим знатно обогатио и повећао аргументе Шафарикове.[46] Нидерлеова је огромна заслуга, што је извршио систематизацију богатог археолошког материјала. Концепције овог ученог чешког научника, не могу се сасвим прихватити, јер је он тражио већ „готове" Словене и због тога, много што-шта, несумњиво словенског или протословенског, што се појављивало у разним облицима, одбацивао је у страну.[47]

Праисторијске етничке скупине, једна врста протоплемена, могу се сматрати као субстрати, као база доцнијих племена и народа. Процес стварања Словена, као етноса из тог субстрата, још није у науци разјашњен. Међутим, основни етнички масив из кога су даље израсли сви словенски народи, један је за све њих. То су били прастари становници централне, источне и југоисточне Европе, њени исконски становници од палеолита па до савремене историје. То су тзв. „јефетиди", или *алародске* етничке скупине и племена. Те етничке скупине и племена, налазили су се у непрекидном мешању и исчезавању. Имена многих од њих уопште нису доспела до историјске

[41] Кад је 862. год. византијски цар Михаило послао као мисионаре у Моравску Солуњане браћу Ћирила и Методија, ради ширења хришћанске проповеди на словенском језику, казао им је: „Ви сте Солуњани, а Солуњани сви говоре чисто словенски." — *Теодоровъ — Балань:* Кирилъ и Методи I, София, 1920, 88, гл. V.

[42] *Ст. Станојевић — В. Ђоровић:* Одабрани извори за српску историју. Београд, 1921, 1.

[43] *Ст. Станојевић — В. Ђоровић:* нав. дело, 38.

[44] *K. Jireček:* Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien I. (1912), 1—2.

[45] *P. J. Šafarik:* Slovanský Narodopis. Praha, 1842. У Јужних Словена најпре су ову теорију прихватили Б. Шулек и А. Мажуранић. Подробан преглед те литературе дао је *А. Белић:* Језичко јединство Срба, Хрвата и Словенаца код Ђуре Даничића и његових савременика. — Даничићев зборник. САН, књ. LV, Београд — Љубљана, 1925, 28 sq.

[46] *L. Niederle:* Slovanské Starožitnosti II, 1—2. Puvod a počatku Slovanu jižních, 1906, 71 sq., 93—99.

[47] Cfr. *В. Дитякин:* Советская наука о происхождении Славян. — Славяне 8—9, Москва, 1945, 28.

епохе, и тек нека постају позната у другој половини друге хиљаде година пре н. ере. Само у односу на то време, могуће је говорити о ближим прецима Словена, односно о етничким скупинама, племенима и народима, који се налазе између етничке скупине прастарог периода и племена и народа историјске Европе.[48]

Почев од VIII столећа пре н. ере, па све до II столећа н. ере, на тлу источне Европе, живи група племена и етничких скупина, позната код класичних писаца под општим именом Скити, раније Кимери. Савремена славистика је утврдила, да термин Скити, као и скоро сва друга племенска имена и скупине древних времена, је заједнички термин за низ племена, етничких скупина и народа северне обале Црног мора, међу којима су били и протословенске етничке скупине, племена и народи, ближи преци Словена. Скити су себе називали Сколоти, што се сматра као протооснова термина „Скловен — Словен". Суседе Скита — Невре, који су обитовали на територији садање Подолије, Волиније, Галиције и дела Пољске, давно су већ сматрали словенски научници као Словене.[49]

У IV столећу пре наше ере на територији Украјине, јављају се етничке и племенске скупине, познате под именом Сармати.[50]

Нешто раније, постају позната имена и других предака словенских народа. То су Венеди, Венети, које знају још Херодот и Софокле (V ст. пре н. ере).[51]

Са Скитима и Венедима, као с именима етничких скупина и целих савеза племена, а не појединих народа, ступа се у период стварања Словена као засебног етноса, сачињеног из скупина и племена. Протословени, тј. Словени у стадију дословенског етничког оформљења — такав је исконски, у дубокој старини, народ, племена и етничке скупине у Европи, као и њихови доцнији суседи — Германи и Келти, првобитно Протогермани и Протокелти на западу или Протолитавци и Протофини на истоку.[52]

По својим језичким особинама, Словени припадају доиндоевропској заједници, а њихови језици групи сатем језика. Сродност и сличност словенских језика врло је велика. Главни разлози за то јесу следећи. Наиме, Словени су дуго времена живели у једној непрекидној етничкој маси, груписани на територији која се простирала недељена великим морима и све до X столећа, нису били раскидани од других туђих народа. Затим, словенски етнос није ушао у онакве етничке амалгамирајуће процесе с туђим етничким елементима, у какве су улазили нпр. Илири — Арбанаси или Дако Романи, него су, изузевши једино Бугаре и њихове ондашње словенске претке

[48] Cfr. *В. Дитякин:* нав. рад, 29.

[49] До тих резултата су дошли у својим научним истраживањима: Карамзин, Лелевел, Нидерле и Шафарик. Cfr. *В. Дитякин:* нав. рад, стр. 29.

[50] *В. Дитякин:* на нав. месту.

[51] *В. Дитякин:* на нав. месту.

[52] *В. Дитякин: на* нав. месту; *Th. Mommsen:* Jordanis Romana et Getica, Berolini 1882, Getica. V, 34—35.

још не оформљене у словенски етнос, одржавали свој етничко лингвистички карактер углавном чист, у колико није сасвим подлегао физички моћнијем страном утицају. Најзад, свест о словенској заједници била је доста жива и везе између појединих етничких скупина, племена и народа, трајале су кроз читаву прошлост са изграђеним уверењем о сродној етничкој припадности.[53] Као што је оштроумни В. Јагић истакао, сви словенски језици или наречја одржали су верно и чисто до сада стари заједничко словенски језични тип, истина с различитим губицима или модификацијама. При том је доста значајан моменат, који се не сме изгубити из вида, да се управо оне карактеристичне особине, по којима данас разликујемо словенске језике, највише слажу баш у тим истим тачкама и да се те тачке разлика шире по правилу преко више језика, само у неједнаким размерама.[54]

Језичка заједница и непосредно сродство претпоставља и једну заједничку језичку и општу културу. Проучавања у том правцу дала су видне резултате. Ту се на првом месту истиче питање, где су и на каквом терену становали Словени и одакле су нарочито Јужни Словени по својој постојбини.

1. ПОСТОЈБИНА

Писаних помена о Старим Словенима, као што смо видели, нема ни у једног писца до VI столећа. Крајеви источне Европе, далеко од државних амбиција римских и од грчких колонија на Црном мору, били су за старе писце нека полумитска насеља и све вести о њима биле су или врло опште, кад су дошле по непосреднијем сазнању, или врло легендарне, кад су се препричавале. Од неких општих имена, која се тамо помињу, као Скити, Сармати и др., може се поуздано знати, да се баш сигурно односе на Словене. С нешто више сигурности и чврстине, могло би се то примити и за Венете (Veneti, Venedi, Οὐενέβαι, Vinithōs, Vënëthäs, Winden, Wenden), чије име још живи код извесних народа као ознака неких словенских племена. Али ту је опрезност више него потребна, јер је то име раширено по свој Европи (у Италији, Галији и Шпанији) и јер је постојало венетско племе или народ, који је допирао северно до Салцаха и Ина, а обитавао у данашњој млетачкој области, одакле и потиче име Венеције.

Под именом Венети изрично подразумева Словене тек латински писац Јорданис у VI столећу, који казује, да „многобројни народ Венета станује од извора реке Вистуле преко огромних подручја". „Макар што им се имена сад мењају према различитим породицама и местима", напомиње он, „Они се углавном ипак називају Склавени и Анти". Њихова пребивалишта означена су у тог писца овако: „Склавени пребивају од града Новијетунемског и језера које се зове

[53] Cfr. *J. J. Mikola:* Urslavische Gramatik. Heidelberg, 1913. 1—12.

[54] *V. Jagić:* Einige Streitfragen. — Archiv für slav. Phil., XXII (1900), 30.

Мурзијанско све до Данастри и на север све до Вискле. Они имају за насеља мочвари и шуме. А Анти, који су од њих најхрабрији, тамо где се савија Понтијско море, протежу се од Данастра све до Данапра".[55] На том терену, под истим именом, постоје и ранији помени може бити баш наших племена и етничких скупина, али се ни код једног писца не да овако сигурно утврдити на кога непосредно мисли. Већ Плиније наводи међу племенима што допиру до Висле уз Сармате и Сцире и Венеде,[56] а Тацит, нешто опредељеније, одбија да доведе у заједницу Венете са Германима и Сарматима, иако су, сматра, ближи првима.[57] Птоломеј их означава као становнике Сарматије и према њима даје географско име Οὐενεδικὸς κόλπος за подручје где станују. На Пајтингеровој карти обележени су Венеди међу Дунавом и Дњестром, а у северној Дакији су Venedi Sarmatae. Њихова станишта беху тако уопштено означавана од Висле до Дњестра и на том месту они остају углавном кроз читаво доба историје, ширећи се одатле на југ, исток и нарочито на запад. Код већине писаца, исто тако, они су приказани као „врло велик народ" или као „безбројна племена". У тим областима још много пре, код Херодота, помињу се извесна племена, чији називи изгледају словенски и које извесни писци сматрају као уже ознаке појединих етничких скупина. Тако, на пр. Νευροι — *Νουρυ, βουδτνοι — Будини.[58] У руском нурь означава земљу; од истог корена је нырять (тонути), nurzyć у пољском, у нас по-нирати; нырище — јама. У Босни има месно име Нурићи, као и у Пољској Nura, Nur, Нигзес. У имену Будини корен је један од најобичнијих у личним и географским именима целог словенског света: Буда, Будајева, Будишче, Будим, Будишин, Будашево, Будимља итд.; у пољ. budowaí значи градити, као и у ческом budavati. Међутим, још није сигурно да су то баш била словенска племена; могуће је да су се ови називи задржали само код Словена од прво-

[55] *Th. Mommsen:* Jordanis Romana et Getica. — Monummenta Germaniae historica, V, 1, Berlini, 1882, Getica, V, 34—35.

[56] У јужнословенској науци дуго се одржавао старији *Шафариков* навод, да се код Плинија и Птоломеја помињу Срби. Међутим, Плиније каже, да су становници око Меотског језера народи: Хали, Серни, Сереи (Serrei), Сцизи и Гниси. — Slovanske starožitnosti I, V Praze, 1862, 115 sq.; cfr. *L. Janus:* c. Plinii secundi naturalis hisoriae libri. Lipsae, 1870. I—VI, 220; *W. Sieglin:* Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie; *D. Detlefsen:* Die geographischen Bücher. Berlin, 1904, 131. Томе одговарају Птолемејеви Οὔαλοι, Εέρβοι, ''Αριχροι, Ζιγχοι, Χήσσοι. — *C. Müller: Claudii* Ptolomaei Geographia I, Parisis, 919. Према томе, то одговара имену Серни и Сереи у Плинија (варијанте места: Εὲρβοι долази и Εἰρβοι и Εέριοι). Стога, идентификирање није сигурно. Затим, Птолемејеви преписи рукописа потичу из доцнијег доба (византијског), у време грчког општења са Србима, и отуд је врло лако могућа замена (cfr. име Εερβίνον — Servitium).

[57] Germaniae, cap. 46.

[58] По *Шафарику*, нав. дело, 213 sq. извео је то у Јужних Словена *T. Maretić:* Slaveni u davnini. Zagreb, 1889. То су примили и *K. Јиречек:* Историја Срба I, 47; *F. Šišić:* Poviest Hrvata str. 186; *L. Niederle:* Manuel de l'antiqueite slave. Paris, 1923, 22—23.

битних Скита.[59] Јер назив Нура може бити у вези и са основом ныривъ — malus, ныра, проныра — петљанац, ὁ πονηρος.[60] Херодот код њих нарочито истиче култ вукодлака, и то оних правих, с вером да се људи извесно време претварају у вукове. Ст. Романски[61] упозорава на врло важну чињеницу, да у прастаром словенском језику нема никаквих утицаја грчког језика, из чега он, с правом, закључује да није било непосредног додира између Грка и Словена. Како су Грци имали своје јаке колоније на Црном мору и у „Скитији“ то је очевидно, да Словени, у то старо доба, нису још допирали до црноморских обала.

Стару постојбину Словена К. Јиречек обележава на подручје у сливу горње Висле, горњега Дњестра и Буга и у западном делу дњепарског краја, углавном у подручју западно од Припјата. Карактер једне земље најбоље обележавају њени народни топографски називи. Арапи и Персијанци имају безброј имена за све врсте степа и равница; Шпањолци за планине, а код Словена истиче се богатство назива за текуће и стајаће воде, за изворе и студенце, језера и брље, баре и мочвари; за шуме, жбуње и гајеве. Ретки су заједнички словенски називи за облике планина, те је локална терминологија у Карпатима, источним Алпима, у карсту на Адрији и на Балканском полустрву врло различита.[62] Кад су Словени сишли у данашњу Румунију они, како је то лепо приметио истакнути румунски историчар Н. Јорга, нису мењали имена великих река као Прута и Серета, али су зато дали своја имена читавом низу мањих река, као Димбовица, Путна, Бистрица.[63] Значи, дакле, да су Словени живели у неком крају пуном шума и вода. То потврђују и извесни арапски и персијски писци X и XI столећа. „Између Печенега и Словена“, писао је Ал Бекри, „има растојања од десет дана, па нема тамо правог пута, него се путује кроз изворе и кроз многе шуме. Словенска земља је једна велика равница са многим шумама, и Словени станују већином усред шуме“.[64] К. Кадлец је врло добро упозорио на многубројне називе насеља, која говоре да су Словени становали у мочварним областима. Такви су: Блато, Слатина, Луже, Рохозец (Рогожно — Рогозно), Рокитна (Ракитна), Кањуга, (означава мочвар), Мозир и др. Неки се од наведених назива сретају врло често.[65] Пољски научник Ростафински повлачи границе старе словенске постојбине нешто уже. Словени нису имали свог назива за букву, него су га добили од Германа (*bоka — букъ). Према томе, у њиховој првобитној постојбини није било тог дрвета. А такво подручје постоји на средњем Дњепру, углавном на данашњем широком Полесју, и он стога узима тај крај до Висле као првобитну отаџбину словенског племена.[66]

[59] Cfr. *G. A. Gerhard:* да су скитски Будини „могли фигурирати као кинички пример са својим — животом на колима — слично као Анахарзис Плутархове гозбе седам мудраца.“ — Phoinix von kolophon. Leipzig und Berlin, 1909, 211.

[60] *A. Brückner,* Slavia III (1924), 193—194. *K. Oštir* одбија да су Неури Словени. — Etnolog II (1928), 47.

[61] Българска ист. библиотека, II (1929), 68—69.

[62] *К. Јиречек:* Историја Срба I, 45.

[63] *N. Jorga:* La place des Roumains, 83.

[64] *К. Кадлец — Ф. Тарановски:* Првобитно словенско право пре X века. Београд, 1924, 11.

[65] *К. Кадлец — Ф. Тарановски:* нав. дело, 13.

Наведеним подацима треба додати и следеће: да су Словени вешти бродари на својим за реке прављеним малим лађама и да их Обри нарочито употребљавају за грађење лађа и прелаз преко река. У Псевдомаврикијевом спису налази се, даље, ова врло важна карактеристика: „Насеља Склава и Анта леже уз реке једна за другим и једна с другим у вези тако, да нема између њих празнине достојне помена, а око њих су најчешће непосредно шума или баре или ритови“.[67] Напокон, посебно се истиче словенска вештина задржавања и маневрисања у води. Српски научник М. Будимир тумачи и словенско име с тим у вези. Од корена *kleu — тећи, пловити, дошло је словенско *слов, *слав. У целом словенском свету имамо имена планина и вода. Као: Словац, Словин, Славница, Слововица, Слављан , Слава и сл. Реку Дњепар звали су Словени Славут. У народу се и сад каже „Ославило је пролеће“, кад потеку одмрзле воде. Словѣнинъ, би, према том, означавао „Човека и племе, које станује у крајевима око река, језера и вода“.[68]

Руски научник А. Шахматов је, међутим, мишљења, да су Словени негда живели више на северу, у балтичком приморју, у доњем току Њемена и северне Двине. Њихови источни суседи били су Балтијци, Литавци, Латажи и Пруси; западни Финци, који су заузимали Полесје у базену западног Буга, били су им јужни, а Германи југозападни суседи. После су се Словени иза Германа померили у Повисље. Ирански елементи дошли су Словенима не непосредно, него преко Финаца. Ако су Словени, истиче Шахматов, од давнина живели у Волонији, зашто главним рекама, Дњепру, Дњестру, Бугу, Ибру, Кодри, Стиру нису дали своја имена? Само име Волиније није словенско него германско (Valhuni, Velhuni). Од Гота, који су себе звали Thinda, Словени имају реч тјудъ, штюдъ и назив Чудь за Финце. Ту смешта Словене и друге народе и Тацит, а донекле и Птоломеј. Тек доцние од III столећа, по одласку Гота, померили су се Словени у Повисље и ту је тек настала диференцијација међу њима.[69]

За стару постојбину Срба казује Константин Порфирогенит у свом важном спису De administando imperio, да Срби „потичу од не-

[66] O pierwornych siedzibach i gospodarstwie Slowian w przedhistoryeznych czasach. — Sprawozolania XIII, 3 (1908), 11—25.

[67] *Ст. Станојевић — В. Ђоровић:* Одабрани извори за српску историју, 29.

[68] *M. Budimir:* pevr. *kleu-, plaviti, prati čistiti. — Зборник А. Белића I (1921), 97—112. С њим се слаже Ј. Розвадовски, нав. дело, 129—131. То тумачење не прихвата *A. Brückner,* Slavia III, 199—203.

[69] Введеніе въ курсъ исторіи рус. языка. Петроградъ, 1916, 32—42. Л. Нидерле мисли да северна граница није ишла даље од Смоленска; на истоку узима као границу средњи Дњепар, али се коначно не опредељује по питању западне границе: да ли је првобитно ишла до Висле или до Лабе. На југу Словени нису прелазили Карпате, а обухватали су северну Украјину до кијевског краја са Десном. Он одбија Шахматовљеву теорију. — Manuel de l'antiüueité slave, 20—26

крштених Срба, прозваних и Белих, што обитавају с оне стране Турске на подручју, које они зову Бојки — Војки (Bóïki), где граничи Франгија као и велика некрштена Хрватска, прозвана и Бела". За Хрвате наводи да су становали „с оне стране Багиварије, где су сад „Белохрвати". Ови Бели Хрвати станују „уз Франачку", а „подложни су Отоку великом краљу франачком и саском и некрштени су; а с Турцима се ороћавају и пријатељују". На Балканско полуострво досељени Хрвати потичу од тих Белих Хрвата, који станују с оне стране Турске, а близу Франачке, а суседи су Славима, непокрштеним Србима". Та Бела Хрватска слабија је и по својој коњаничкој и по својој пешачкој снази од балканске покрштене Хрватске, „Јер бивају чешће нападани од Франака, Турака и Печенега". Немају као земља без мора, ни значајније флоте. Од ње до мора, које се зове Црно, има читавих тридесет дана хода.[70]

На основу пажљиве, студије извора мисли хрватски научник Л. Хауптман, да је Бела Хрватска заузимала подручје горњег Повисља, односно Мале Пољске. Око 955. год. та се област налазила под влашћу Чеха, који су признавали Отона Великог као врховног господара. Границе Велике Хрватске ишле су преко Шлеске, све до лужичких међа. Руски кнез Владимир покушавао је да ту област придобије за своју државу, али није успео. Крајем X столећа, 999. године, Болеслав Храбри подвластио је својој пољској држави.[71] Истакнути хрватски лингвиста П. Скок, међутим, верује, да су Срби и Хрвати били становници Чешке, где још у топономастици има њихових трагова,[72] и то Хрвати ближе Баварској, а Срби ближе Мађарској. Њихов назив Бели, који им даје Порфирогенит, дошао је по реци Лаби, која се раније звала Албис, а око које су они становали. Скок сматра, да је Бели узето по лат. albus и да је бѣлъ, по грчком читању вѣлъ, дало повода, да Порфирогенит ту Хрватску назове не само Белом него и Великом. Такав процес Скок претпоставља чак и у Летопису попа Дукљанина.[73] „Није никаква смјелост ако узмемо да је извор Дукљанинов створио по граду или племену Лаб Бијелу Хрватску (Croatia alba)". Он нешто слично претпоставља и код назива „Црвене Хрватске". Ово многоструко замељивање и учестано и доста сложено претпостављање даје на први поглед повода сумњи; а кад знамо да називи Бели и Црвени нису осамљени само за Србе и Хрвате, него да их налазимо и код Руса, онда ово тумачење Скоково не може да задовољи. Простирање и хрватских и српских племена и етничких скупина до запада, у Чешку, које је дошло померањем било једног дела племена и етничких скупина, или племенских огранака, не би претстављало нимало необичну ствар. Турска држава, која се овде помиње, то је Мађарска.

[70] Ed. Bonn., 143—144, 147—148, 151—152; *J. D. Bury:* Slavonic Settlements. London 1920, 20—21, 24, 27—28.

[71] *L. Hauptmann:* Dolazak Hrvata. Zbornik kralja Tomislava. JAZU, Zagreb, 1925, 93—111.

[72] Cfr. *F. Rački,* Rad JAZU, LII (1880), 141 sq.

[73] Starohrvatska prosvjeta I (1927), 69—72.

Срби су становали, по Порфирогениту, близу Хрвата, а у суседству Франачке. По свој прилици српска насеља хватала су од Лужице, где је српско име до данас очувано, од Лабе до Одре и Висле и хрватске границе. Осим тих Срба на франачкој граници помиње један источни писац српско племе (Surbin) као становнике „који се простиру према истоку, а далеко су од запада."[74] Један анонимни географ баварски из IX столећа написао је познато и много навођено место, да су „Zerinani (Цервиани, Церивани) толика држава, да су из ње настала сва словенска племена и да, као што тврде, отуд воде порекло". Постоји у Галицији доиста и име Бојки као име једне мале области и племена, али није нимало сигурно, да су се Срби налазили у том доста ограниченом крају.[75] Сем тога, та област не одговара оним географским границама, које наводи Профирогенитов спис. Стога ће бити вероватније, да Бојка означава Чешку, или један њен део, земљу старих Боја, по којима јој је дошло и име Boio hoemum (terra Boiorum).[76]

Само лингвистика ту долази у извесну противност са историјском етнологијом. Наиме, језик Лужичких Срба има језичке црте знатно друкчије од српскохрватских, односно хрватскосрпских. Временска разлика од 1500 до 1600 година није довољна да објасни толику промену, нарочито кад се узме у обзир да Срби и Хрвати на југ нису дошли као појединци или мање групе, него ипак у збијенијим и већим етничким масама: племенима и етничким скупинама. По овој географској смештености и Срби и Хрвати налазили би се између Пољака и Чеха, а добро је познато, да су Срби и Хрвати по неким језичким цртама и нарочито по степену акцентуације ближи Украјинцима него Чесима и Пољацима. Или је, доиста, средња и источна Галиција имала становништво ближе по језику Србима и Хрватима, него Пољацима. Питање је, даље, да ли су на тако широком простору живели само Срби и Хрвати, или су под њиховим именом, племенским и етничким, била обухваћена и друга словенска племена и етничке скупине, која су се, вероватно ту налазила? Дулебе, познато словенско племе, налазимо на Сану и Стрију и далеко у Чешкој. Слично можда стоји ствар и са Србима и Хрватима.[77] Они су се, врло вероватно, столећима померали од истока ка западу и југу, као скупине, ратничке и исељеничке, па су, натурајући своју власт или мешајући се са покореним племенима и етничким скупи-

[74] *L. Niederle:* нав. дело, 274—275.

[75] Cfr. *J. Werchratskij:* Woher Stammt der Name „Войкй? — Archiv f. sl. Philologie XVI (1894), 591—594.

[76] М. Варада мисли да би *Boiki* могла бити коруптела за Vilki, Вилце, којим се именом зову Љутићи. — Seoba Hrvata i Srba, 7. J. Маркарт налази, да се Zerinani не може односите на Србе. него да се мислило на червенишке градове, прозване по граду Червен. Име села Червоногруд још се налази у чартковској области у Галицији, а у историји се помиње град Чрвен и област червенска. То је област Црвене Русије. — Osteuropäische und ostasiatische Straifzüge. Leipzig, 1903, 148.

[77] *I. Werchratskij:* na nav. mestu.

нама, ширили своје подручје и своје име. На тај начин биле би нам лакше разумљиве крупније дејалектаске разлике, иако тај проблем у словенској филологији није још довољно расветљен.

Још је К. Порфирогенит забележио хумску традицију, по којој је род њихових владара Вушевућа, несумњиво Вишевића, дошао „од некрштених становника око реке Висле".[78] Тешко је не веровати, да ова вест није, у тако рано доба, доиста израз стварног предања. Чак су се и до данас одржала код македонске етничке скупине Мијака у области Река, избледела предања о њиховој прапостојбини, о Галичу, Галицији, Пољској. Везу, уосталом, са Галичем, показује непосредно име македонског Галичника. Да је било баш са тих страна сеоба у балканске крајеве показује овај податак. За Абодрите забележио је Ајнхард у својим Аналима, да једно њихово племе Преденеценти станује у Дакији уз Дунав и да су суседи Бугарима. Абодрити су свакако са Обре, из те старе српскохрватске области.[79] У Цивидалском јеванђељу постоји и запис једног Љутића (Lintisti), који је дошао, вероватно, између северних Љутића.[80]

Хрватски историчар Л. Хауптман није постављао себи питање откуд долази та толика и несумњиво утврђена раширеност српског и хрватског имена[81] у средњем веку и с тим у вези и њихових насеља у Повислу и Полабљу. У питању српске традиције код Порфирогенита за ту прву старину он се није знао право да определи и дошао је до релативно најлакшег закључка, да Порфирогенит о њој није знао ништа поуздано,[82] аико је дао читав низ конкретних података. Историчар М. Барада има право, кад тај Хауптманов закључак одбацује, кад се узме да су се Хрвати, углавном, налазили у Повислу, а Срби у Полабљу. Барада мисли, да су се Белохрвати граничили са Србима негде око Бобре и њене притоке Хвизде.[83] Међутим, мислимо, да између Хрвата и Срба строго повучене границе у то доба није било, него да су се они на добром делу граничног подручја мешали, као што је то био и касније случај на Балканском полуострву. За то у првом реду говори утврђена заједница њихова језика, која је постојала пре њихова доласка на југ.

У општем покрету сеобе и од истока према западу и од севера према југу, било је врло много мешања разних словенских племенских маса и етничких скупина. Надирање Хуна, Бугара, Обара, повлачење Гота и других германских племена, у једном великом миграционом метежу, кретало је собом и словенска племена и етничке

[78] *M. Barada:* нав. дело, 160—161.

[79] MGH, ed. *G.H. Pertz,* Hannoverae, 1826, 213; cfr. *F. Rački:* Documenta, 327; *L. Niederle,* нав. дело, 418—420. Да су Praedenecenti — Враничевци не да се ничим утврдити и није друго него претпостављати. С именом Водрића био је у вези и назив бачко — бодрошке жупаније.

[80] *V. Jagić:* Einige Streitfragen. — Archiv f. sl. Phil. XX (1898), 35.

[81] О раширености хрватског имена cfr. *V. Klajić:* Hrvati i Hrvatska. Zagreb, 1930, 57—73. Помињемо и домишљања *J. Руса,* Etnolog V—VI (1933), 31—43.

[82] *Lj. Hauptmann:* Konstantin Porfirogenit o porijeklu stanovištva dubrovačkog zaleđa. — Zbornik iz dubrovačke prošlosti M. Rešetaru. Dubrovnik, 1931, 17—24.

[83] *M. Barada:* Seoba Hrvata i Srba, 3—7.

скупине, и то не по неком реду, него просто онако како је које захватило, гурајући их, измешане, у разним правцима. У даљим излагањима, указаћемо на то, каквих све делова словенских племена и етничких скупина није било на Балканском полуострву, куда су их одвели ти општи покрети миграционих кретања. Тако ћемо видети где се све јављају имена великих словенских племена и значајниих етничких скупина, а моћићемо делимично и пратити како се губе и како се њихови припадници претапају у друге сродне етничке групе и народе.

Словенска насеља на западу допирала су врло далеко. Она су силазила чак до фурланске равнице и до извора река Зиље, Драве, Муре и Аниже. У првој половини VII столећа Словени се боре са Баварцима код старог Агунта, тј. при данашњем селу Стрибаху код Линца у Тиролској. Та насеља су се држала река и старих путева, а избегавала су високе планине и нису се за прво време спуштала до самих морских обала. Пут у равнице Италије затварали су Лангобарди (Ломбарди), који су израдили читав систем једне дефанзивне војничке границе. Западну границу словенских насеља повлачи словеначки историчар М. Кос од Кристенбаха, који је 769. год. означен као словенска међа, на гребен деферешких планина, па преко Високих тура, где превој Виндишарте одржава траг старе племенске ознаке, преко Анкогела на Ниске туре до Радштетер тауерна. Отуд иде међа у долину Аниже и на дахштајнско погорје, па је допирала до Алтауса и Грундлсе до горњоаустријског предгорја. И словенска насеља око Дунава била су доста густа. Крај међу рекама Анижом и Трауном звао се једно враме „pars Sclavanorum". Словена је било много и у такозваном Милфиртелу, северно од Дунава. У поречју десних притока Молдаве имена насеља говоре за јужнословенско, а не чешко порекло. Северно од Дунава, од Нарна до Кремса, било је исто тако словенских насеља, која су се додиривала са насељима Чеха и Моравача.[84] Од племенских назива овде налазимо трагова у Стодерпалу, на штајерској граници, имену северних браниборских словенских Стодорана, а у имену forestum Susel налази се траг руско — полапских Сузелаца.[85]

На овом подручју за Словене Немци су употребљавали у много прилика поред њихова словенског назива још и назив Wenden и Winden. Он је очевидно дошао од старог Венети.

Словеначки научник К. Оштир мисли, да је прединдогерманско илирски народ Венета, који је становао од Карпата до Балтичког мора, био „индогерманизиран" од Германа и Балтословена и да је словенски племенски назив Анта дериват од тог имена, али у вези са алародским *ant(h) — човек.[86] Поменути руски лингиста А. Шах-

[84] *M. Kos:* Zgodovina Slovencev. Ljubljana, 1933, 32—51.

[85] *L. Niederle:* нав. дело, стр. 370. А. Врикнер идентификује речи *стодор и стобор,* која је на југу веома раширена. — Slavia III (1924), 215.

[86] *K. Oštir,* Etnolog II (1928), 46—73. О Антима је више пута писао *Н. Жупанић.* По његовом мишљењу и они су пореклом с Кавказа и Алародијци. Данашњи Анди на Кавказу њихови су остаци. — Etnolog VII (1934), 88—97.

матов сматра, да су именом Венеда Германи од давнина звали Словене, па су тај назив примили од њих и Финци за Русију (venäjä, venä). Међу њима Шахматов Анте сматра као део Словена, и то источних, пошто Прокопије изрично каже да су Словени и Анти истог порекла, а Анти су у свим изворима наведени као онај део који оперише на истоку. У тим источним Словенима он види Русе и са њима почиње историју руског народа.[87] А. Погодин наглашава, да се називи као Venedotia, Venta, Vindona и сл. налазе најчешће на подручју Британије и да долазе од келтског придева vindos, који значи бели. За Словене употребљен је тај назив стога што су били бели (отуд Бела Русија, Бела Хрватска), за разлику од црвених Германа и Келта.[88] И за само име Анта налазимо паралелу у старом имину Андес, за које се филолози још споре да ли је келтско или илирско.[89] Име Венда и Винда све се више ограничавало током времена на југу на саме Словенце, а у том означавању одржало се скоро до наших дана.

За поменути многобројни народ савременици дају само ова имена: Словени и Анти. Према речима Прокопијевим „Оба имају исти језик", а затим наглашава „а ни по спољашности не разликују се једни од других" „Па и име Словенима и Антима било је некада заједничко". Мада им се имена сад мењају према различитим породицама и местима, они се углавном ипак називају Словени и Анти" казује Јорданис. „Племена Склава и Анта истог су начина живота и обичаја", забележено је у једном војничком спису који се приписивао цару Маврикију. И други писци VI и VII столећа не помињу друго име сем словенског. Они га не пишу сви једнако. Једни га пишу с осећањем или уверењем као да је основа имена у латинској речи sclavus, отуд Sclavi, Ἐκλάβοι; међутим, они који су га писали с том речи у основи, као Sclaveni, Ἐκλαβηνοι, Ἐσκλαβῖνοι према наставцима које су дали у њој — eni, inoi, види се да су је бележили по словенском изговору. Словени су себе звали Словѣнинъ, Словѣне, а свој језик словенским. Тако су се уопште звали и наши најстарији преци на Балканском полуострву. У првим нашим оригиналним саставима, у биографијама Ћирила и Методија, писаним у IX столећу, каже се да је Ћирило био „први наставник словенском народу", да је спремао „словенске ученике", да се његова служба вршила „словенским језиком". У Методијеву житију наводи се, да је он у Византији био добио на управу једно „словенско кнежевство". По том општем имену знају балканске Словене и сви суседи. Извесни западни писци и власти звали су Sclavonia или Ἐκλαβινια поједине веће групе и области словенских насеља; тако се Славонијом звала сва земља од Истре до Бојане и од приморја до Дунава; чак у Дубровнику и Котору XIII и XIV столећа Славонија је почешће идентификована са Србијом, а још и иза XIII столећа Славонија је била назив

[87] Введеніе въ курсъ исторіи рус. языка. Петроградъ, 1916, 39, 45—46.

[88] Изъ исторіи славянскихъ передвиженій. Спб. 1901, 18.

[89] *H. Krahe:* Die alten balkanillyrischen geographischen Namen. Heidelberg, 1925, 8.

за подручје Хрватске и данашње Славоније од Петрове горе до близу Ср. Митровице. Данашња Славонија је остатак тог назива. Код Словенаца тај се шири словенски назив одржао уопште као њихова племенска и етничка ознака. Архаизовани облици словенског племенског назива налазе се код старих балканских народа, код Арбанаса: Shk'a, Shk'la = Словен; словенска земља у дијалекту Гега зове се Shkenija, Shkinikea (од Sclavonica) и код Румуна: Schein, Scheie. Словенима (Sakalib) зову нас и стари арапски писци. Чак у старофранцуском епу помињемо се као Esclev од Eschavers.[90] Колико се тај назив одржао и код нас самих добар је доказ оно место у Копоринском летопису из XIV столећа, где се за краља Милутина каже, да се његов добар глас пронео „и по свој грчкој и словенској земљи."

Словенску распрострањеност тумачи довољно њихов начин живота. Без чврсте унутрашње организације они су живели у етничким скупинама и племенима, не признавајући вођство или власт једне врховне управе. „Овим племенима, Склавенима и Антима", вели Прокопије, „не влада један човек, него од старине живе у демократији". Та општа управа имала је с једне стране за последицу немоћ Словена, који су иначе били бројно јаки, да се организовани одупру нападима својих непријатеља, па су растројени постајали њихов лак плен. Кад је, чак иза врло рђава искуства, требало организовати устанак и борбу против Обара, онда им се за вођу натура франачки трговац Само и после његове смрти добар део покрета пропада услед словенске невештине да наставе почето дело. Мало наивно, али у основи тачно казује Кијевска хроника, како су Словени, после међусобних борби, сами пристали да од Варјага приме господара. „Земля наша велика и обильна, а нарюда въ ней нѣсть, да поидѣте княжить и владѣть нами". Тим се, уосталом, да донекле тумачити и појава, да су Хуни, Обри и Бугари, бројем несумњиво слабији од њих, могли да им се натуре као господари не само у првим годинама препада, него за читаве деценије и столећа. С друге стране, такав начин живота и управа, са личним изражајем појединаца и самоодлучивањем братства у свакој акцији, изазивао је љубав за личном и народном слободом. Ту црту Словена запажају многи стари писци, несумњиво по њиховим примерима личног прегалаштва, а што она није дала увек жељене резултате био је понајглавнији разлог у том, у чему им је био и узрок те љубави. За илустрацију тога наводимо поносни словенски одговор хагановим посланицима: „Какав је то човек што се греје сунчаним зрацима, који ће учинити да се покоримо?" Псеудо Маврикијев спис изрично наводи, како се Словени „никако не дају у ропство или подаништво, а нарочито у својој земљи".

Демократске особине уређења прастарих примитивних организација претежно су карактеристика земљорадничких елемената, док се код сточара лакше развија разлика поседа. Нема сталежа, који је толико упућен на узајамну помоћ, као што је то случај са земљорадницима и код њих, осим тога, док сами обрађују земљу, не може

[90] *П. Скок,* Зборник Богдана Поповића. Београд, 1929, 287—293.

бити великих разлика у обиму обделаног поседа. Сточари, међутим, нису у тој мери зависни један од другог и код њих, случајем или отимачином, лакше може настати разлика, и најзад они до свог благостања не долазе искључиво својим трудом. С тим у вези стоји и љубав за земљу хранитељку. Земљорадник је несумњиво више везан за земљу коју сам обрађује, него сточар, који ради потреба паше има номадских склоности. Отуд је он лакше покретан и мање спреман, да се за одбрану земље, односно њене слободе, заложи у оноликој мери у којој то чини земљорадник.[91]

2. АНТРОПОЛОШКЕ ОСОБИНЕ И КАРАКТЕРИСТИКЕ

Антрополошки тип Старих Словена није сигурно утврђен, Л. Нидерле је успео да докаже, да трвдња о њиховој брахикефалији нема никаква основа и да новија ископавања и мерења дају исто толико процената и мезикефалије и долихокефалије.[92] Да старо-словенски антрополошки тип није сасвим поуздано утврђен, главни је разлог у оскудици поузданих гробних налаза и у њиховом честом мешању и заједници с елементима симбиозе и етничке мимикрије са етничким групама, племенима и народима сасвим етнички несродних елемената. Читав низ готских племена и етничких скупина смењивао се, после распада Атилине државе, као становници и господари подручја на левој обали балканског Дунава: Готи, Гепиди, Херули, Ругијци, Лангобарди. Са остацима Хуна, с бугарским етничким скупинама и са гомилама Словена које су се туда налазиле, они су правили једну етничку мешавину, за коју етнологија не познаје много аналогија. Опасно је стога оперисати са подацима који нису тачно утврђени на кога се односе.

Дунавске Словене описују византијски писци као врло јаке и високе. Сам цар Маврикије се једном приликом чудио величини њихових телеса и развијености удова.[93] Прокопије каже за њих, да им је боја косе била риђа.[94] То потврђују и неки арапски писци, који Словене приказују руменим и са русом косом. Један је чак писац њихов назван Словеном, што је био стасит, светле косе и модрих очију.[95] Код старих писаца, који карактеришу спољашње особине појединих раса, плави тип није само карактеристика Словена, него северних народа уопште, за разлику од смеђег и мрког типа јужњака. У Илијади, и у неким другим старијим списима, налази се често пута, да су чак и стари грчки јунаци били плави. Мешања с другим народима, племенима и етничким скупинама и на подручју старе постојбине, и после у Дунавској котлини, и најзад на Балканском полуострву, изменила су у знатној мери антрополошка обележја Словена, као и свих народа, племена и етничких скупина уопште, који су били у честом покрету.

Да су сви Стари Словени били долихокефали, како се чешће тврди у науци, тешко је примити без велике резерве.[96]

Јужнословенски антрополошки нордијски тип, има највише особина из старе словенске постојбине: висок раст, белу кожу, светле очи, русу косу, али уза све то је брахикефалан. „Због тога што је тај тип посвему другоме сличан са нордијским, а само се по облику главе од њега разликује ми га називамо нордијским“.[97]

У крајевима Словеније, Штајерске и Доње Аустрије, краниолошки материјал из раносредњовековних некропола, указује да су лобање нординоидног фенотипа (дугуљасти облик, мезокраног фенотипа, долихокефални антрополошки тип).[98]

У другој фази раног средњег века, краниолошки налази показују делимично измењену слику фенотипа словенских популација које су населиле данашње крајеве Југославије. То говори о великој етничкој мешаниви, где су поред основног нордионоидног фенотипа, запажају и елементи других расних типова.[99]

Јужни Словени, углавном, припадају још увек долихокефалном антрополошком типу (дугоглаве лобање). Кратке лобање нађене су код источнословенских племена и етничких скупина и народа, а код Јужних Словена само у Брестовику и у бугарским словенским некрополама, Ту и тамо, има и брахикефалних мешања са долихокефалним антрополошким типом.[100]

Као што је у науци истакнуто, још није дефинитивно приказана и проучена морфологија словенских етничких скупина, племена и народа, насељених на данашњем подручју Југославије. Исто, тако, нема ни довољно података који би нам осветлили којем је културном кругу припадао поједини антрополошки фенотип, као значајна карактеристика неке популације. Интересантан прилог за решавање ових проблема, пружају нам антрополошка истраживања словенских некропола некадашњег Илирика, где је брахикефални антрополошки тип био знатно застуљен, а који је данас опет доминирајући антрополошки тип становника тих крајева.[101]

[91] Cfr. *H. Hirt:* Die Indogermanen II. Strassburg, 1907, 433.

[92] *L. Niederle:* Slovanské starožitnosti I, 80—110; cfr. и његов Manuel de l'antiquité Slave. Paris, 1923, 10—12.

[93] *Prokopie:* De bello Goth., 14, 294; *Simokata:* нав. дело, VI, 224.

[94] *Prokopie:* нав. дело.

[95] *L. Niederle:* нав. дело, 97—98; *А. Я. Гаркави:* Сказанія мусльманскихъ писателей о Славянахъ. Спб., 1870, 5—6.

[96] Некои проблеми о српском народу. Београд, 1927, 3; *Ј. Ердељановић,* Јубиларни зборник живота и рада СХС. Београд, 1928, 18.

[97] Јубиларни зборник, 18—19.

[98] *N. Županić:* Etnogeneza Jugoslavena. — Rad JAZU, knj. 222. Zagreb, 1920, 167—170.

[99] *F. Ivaničck:* Staroslavenska nekropola u Ptuju. — Razp. SAZU, Ljubljana, 1951, 85, tabl. 105.

[100] *G. Pilarić:* Antropološka istraživanja starohrvatskog groblja u Daraz — Bošnjacima 1961. god. — JAZU Arheološki radovi i rasprave IV—V. Zagreb, 1967, 188; cfr. *B. Škerlj:* Srednjeveška okostja z Bleda, izkopana leta 1949. — Razpr. SAZU, dela 3, Ljubljana, 1953, 313—333; *B. Škerlj* — Z. *Dolinar:* Staroslovenska okostja z Bleda. — SAZU dela 2, Ljubljana, 1950, 67—103; Z. *Dolinar:* Staroslovenska okostja iz Dobrače pri Kragujevcu. — Arh. vest., 5. Ljubljana, 1954, 63—91.

[101] *G. Pilarić:* nav. rad, 186; *Т. И. Алексеева:* Этногенез Восточных Славян по данным антропологии. Москва 1973, 41.

Још је код старих Трачана у Македонији био обичај у првом столећу наше ере, да се новорођенчад и одојчад вежу за даску, да би им потиљак био широк.[102] Трагови овог обичаја запажају се у балканских Словена местимично све до данашњих дана (околина Тузле, Косово),[103] што јасно сведочи о траговима етногенезе, наслеђене достигнућима антрополошких обичаја и навика, о чему ће касније бити посебно разлагано.

Спољашњи изглед Словена није каткад правио добар утисак. „Живе тешко и убого као Масагети", пише Прокопије. Овај његов податак изгледа сасвим чудноват и по свој прилици односи се само на извесне словенске етничке скупине и племена, јер знамо сигурно, да су Словени радо и често ишли у воду и да су, при једној опсади Солуна, неки Словени били принуђени на предају при купању.[104]

Иначе, хвали се нарочито словенска издржљивост. Гоњени од Хуна и Обара они нису били нимало разнежени. По Стратегикону, Словени „лако подносе и врућину и студен и мокрину и голотињу тела и оскудицу у намирницама." Као сви стари народи тога времена из тих и суседних крајева, нарочито као њихови трачки суседи, воле да пију и пијући без мере опијају се и страдају због тога.

3. ЗАНИМАЊЕ, ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ И КАРАКТЕРНЕ ОСОБИНЕ СЛОВЕНСКОГ СТАНОВНИШТВА

Моралне особине Словена имају неколико занимљивих карактеристика и показују, поред примитивне суровости, доста често и особине вишег степена. Прокопије отуд и казује за њих, да нису хрђави ни зликовци, али наводи да су прости. И Менандер их, исто тако, приказује као варварски просте и напрасите, који у срџби убијају чак и иначе неповредиме туђе посланике. Јован Ефески каже за њих, да су „прости људи, који се не усуђују изићи ван шума у пределе без дрвета; не знају шта је оружје, осим две-три лонхадије тј. копља". Псеудо Маврикије нарочито подвлачи њихову пажњу према странцима. „Чувајући проводе их из места у место где им устреба, па, ако се небрижљивошћу угоститеља догоди да странац настрада, напане на угоститеља онај што му га је предао, по дужном обичају да освети странца". Прадеду Павла Ђакона, на бегу у отаџбину, спасла је милостиво једна старица Словенка сакривши га од потере и хранећи га потпуно изгладнелог постепеним повећањем оброка, „да не би, кад би му дала хране да се засити, одмах и умро". Чак ни заробљенике не држе цело време као робље. После извесног времена, казује један грчки војни писац, они остављају на вољу тим заробљени-

[102] *H. Ploss — B. Renz:* Das Kind II, Leipzig, 1912, 85.

[103] *Р. Јеремић:* О пореклу становништва тузланске области. — Гл. Геогр. др. VII—VIII, Београд, 1922, 154—157; *М. С. Филиповић:* Деформисање лубање у Југославији. — Гл. Етн. музеја у Београду X (1935), 18 sq.; *T. P. Vukanović:* Antropološko-folklorni prilozi sa Kosova i Metohije. — Glasnik Muzeja K. i M. VI, Priština, 1961, 150—156.

[104] *Prokopie:* нав. дело.

цима да се одлуче „да ли се хоће вратити у своју земљу уз неки откуп или остати онде слободни и као пријатељи". Као народ с племенским друштвеним уређењем они иначи нису много поуздани и не цене увек створене уговоре, али је занимљиво, да им се тај недостатак више приписује страху него грамжљивости. Наравно, да није недостајало и ње. Као сви примитивни људи они воле да присвоје туђе и стога, пише *Стратегикон,* „своје вредне ствари потајно затрпавају не поседујући јавно ничег преко мере". У друштву и ропству примитивних азијских народа и племена, а и сами још сирови, Словени су понекад били врло опаки; и набијање на колац, и бацање живих људи у ватру, и дерање коже с леђа, нису ретки случајеви, који се приписују словенским ратничким скупинама и племенима.

И у породичном животу Словена било је много примитивности. Као старе галске поглавице и као Германи, који имају по више жена, како Тацит каже, „non libidine sed ob nobilitatem", тако се и за старе словенске кнезове зна, да су живели у полигамији. Владар Само имао је дванаест жена „винидског порекла"; у полигамији је живео и руски кнез Владимир, који је имао пет жена и 800 суложница. Пољски кнез Мешко имао је седам жена пре него се покрстио. Уосталом, тога је било и у савремених франачких владара. Краљ Клотар I имао је две жене, Кариберт I држао их је више, а код Дагоберта I биле су три жене и више суложница. У самом народу не изгледа да је било таквог живота у већем обиму. Помиње се унеколико код Чеха, за које Хагек каже, да су „све жене биле заједничке" и код извесних руских племена. Међу овима Киевска хроника нарочито истиче путена неваљалства Радимираца, Вјатича и Севера, који се разликују од осталих чинећи јавно блуд пред очевима и снахама и држећи по две и по три жене. Правог брака није било и ми знамо, да је Сава Немањић још у XIII столећу међу Србима нарочито деловао, да их приведе „законитом благослову" и да чак Душанов Законик прописује, да не сме бити свадбе без венчања.

За време Ћирила и Методија било је пак у Моравској много „женитвъ бесчьстныихь". У Русији народ је за дуго избегавао црквени брак, сматрајући да је он само за кнезове и бољаре, а све до XVII столећа налази се осуда оних, који имају по неколико жена. Отмице и куповине девојака и жена (невесте) биле су често у обичају и код владара и код народа. У свим тим приликама муж је био онај, који је имао више права и по својим ћудима узимао и пуштао жене, које су стално остајале више пасивне. За њих казује Псеудо Маврикијев спис, да су честите „преко сваког људског начина" и да често пута иду добровољно у смрт за својим мужем, „не желећи проводити живот у удовиштву". Оне су биле и жртве за обарске прохтеве. Не само што су им морале да служе као суложнице, него су, по раније наведеним речима Кијевске хронике, надомештавале чак и теглећу стоку.[105]

[105] Cfr. занимљива излагања *А. Брикнера,* Slavia V (1927), 417—438.

Кренути притиском из своје старе постојбине и поремећени општим метежом у свом редовном животу Словени су, у прва времена, могли остављати утисак номадских племина и етничких скупина. Прокопије казује за њих да „станују у бедним колибама удаљени знатно једни од других, а мењајући сви често места становања". Али чим се мало смире Словени се добрим делом враћају земљорадњи, којом су се претежно бавили на старим огњиштима, и поново се везују за земљу хранитељку. У Дунавској долини већ истиче Стратегикон богатство њихових амбара, нарочито у житу и просу. За просо саопштава Ибрахим Ибн Јакуб, да је главни производ словенског житарства. Менандер помиње византијске нападе ватром на словенска поља, несумњиво обрађена.

Уосталом, да су Стари Словени били земљорадници, и познавали више врста жита сведоче њихови заједнички називи за гумно, па за жито, влат, клас, зрно и за врсте житарица: просо, пшеницу, овас, јечам, раж. Њихово рало прешло је и Немцима, а од њих су, можда, наши стари примили после савршенији плуг.[106] Ту реч плуг примили су после од нас Румуни. Међутим, глагол орати дошао је нама од лат. arare, према коме су балкански Аромуни задржали до данас ознаку рала aratrum > aratu.[107] Највећи део пољопривредне терминологије код Румуна и Арбанаса словенског је порекла. „Арбанаси као горштаци немају, на пример, свога израза за косити. Они употребљавају за овај појам словенски ирзаз (me kosit). У области грчкога језика констатовани су словенски пољопривредни изрази чак у Пелопонезу."[108]

Храна словенска била је доста разноврсна. Жито су млели на камене ручне жрвње (жрьны) или на водени мълынъ, да добију брашно мѫка, муку. Знали су за крупу, затим за кашу и тесто. Печени хлеб — хлѣбъ — познали су врло вероватно од Германа, јер та наша реч потиче од гот. hlaifs, hlaiba. После су га употребљавали сви Словени. Од поврћа наши стари су знали за репу, сочиво, грах, лећу, боб, чешњак, тикву, лук, па чак и мак. Служили су се сви сољу. Млеко и од њега добијени сир опште су познате ствари. Од воћа су познавали и ваљда неговали: јабуку, крушку, вишњу, трешњу — чрѣшьня — сливу; затим лешник, малину и јагоду. Пчела — бъчела — била је одувек негована код свих словенских племена и етничких скупина и њен мед цењен и код Словена и код странаца. Старим баварским манастирима додељивани су увек словенски пчелари као највештији.[109] Мед је прва словенска реч забележена у V столећу по н. ери, и то баш од будућих Јужних Словена, на Атилином подручју. Арапски писци помињу, да су њега, у 20 врчева, доносили на хумке покојника.[110] Од меда се правило као опојно пиће и данас вољена

[106] *А. Брикнер* сматра га за словенску реч. — Encykl. polska IV, 2, 194.
[107] *P. Skok,* Slavia III (1924), 120.
[108] *P. Skok:* Dolazak Slovena, 60; cfr. *В. Ђоровић:* Историја Босне, Београд, 1940, стр. 123.
[109] *M. Murko:* Geschichte der älter. Südslav. Litteraturen. Leipzig, 1908, 209.
[110] *Marquart:* нав. дело, 112.

медовина. Имали су пиво, најпре без хмеља (олъ, оловина), а после су га правили са хмељем од јечма и овса. Вино је доста рано ушло у промет, али га није било у њиховој првобитној постојбини. Да су Словени занали и за обилатије гозбе, с јелом и пићем, сведочи најбоље њихова опште позната реч пир.

Појам за одевање заједнички је свима Словенима одѣти, *обълѣшти, али им је много речи за поједине делове одела дошло из страних језика: нпр. кошуља од лат. cosula, капа од cappa, гуњ од gunna. Познат је свима Словенима глагол шити и шило (šidlo); реч игла дошла је, међутим, од другог корена.[111] Одело словенско није било сасвим једноставнога кроја; рана појава скута (од готског skut) најбољи је доказ за то. Истина, реч је ограничена само на Источне и Јужне Словене.[112] За одевање су много искоришћаване коже разних животиња, којих је на њиховом подручју било у изобиљу. Кожух су познавали сви Словени; користили су се, даље, вуном; знали су за сукно и платно. Од чисто словенских делова одела зна се за гаће, рубину, сукњу, појас, свиту и плашт. На глави су носили већином шубаре, од коже. Обућа се носила несумњиво. Опште су речи крпа, опанак, лапот, саног и цревље. Са истока су Стари Словени примили широке шараваре, шалваре, још у врло рано доба, даље кабат (код нас звани кавад), кафтан. Од источ. kalpak сви су Словени добили реч клобукъ као назив за ниску сукнену капу опшивену кожом.

У старој постојбини Словени су имали своја села звана вьсь, очувана у топономастичким називима по свим словенским земљама као вес и вас. Опште је познат и назив село, истина првобитно само у појму несталног или појединачног насеља (ср. селити). Кућа је била у употреби код свих Словена и посебно је у њој поштовано огњиште. Реч дом исто је тако општепозната. *Град* је било првобитно само ограђено место за склониште. Словени, становници шума и мочвара, знали су само за природне заклоне. Од Германа су научили подизање високих ограда — тынъ је од *tūnaz — и стварање градова. Реч *град,* мисли се, да је од герм. *gordaz.[113] Реч *варош* прешла нам је доцније из мађарског vár и значила је првобитно утврђено место. Француска до XI столећа разликује ville и chateau а отад се та два назива идентификују;[114] у нас, међутим, разлика између села и града и града и насеља око њега (подграђе) траје до XV столећа. Саставни делови куће: кров, стреха, слеме, клет, стена, праг, двери, врата, чак и окно, опште су словенске ознаке, и ако неке од њих (нпр. кров, према старонор. krōf или стѣна, од гот. stains) нису домаћег порекла. Један нешто доцнији извор правда, ради чега су словенске куће простим лепом на плетер биле убого подизане. Кад дође непријатељ, који их је често тражио, губитак таквих кућица могао се лака срца прежалити и није био мамац за плен.

[111] Cfr. *V. Machek,* Slavia III (1925), 593—597.
[112] Slavia IX (1930), 351.
[113] Slavia IX (1930), 346.
[114] *Funck — Brentano:* Le Moyen age. Paris, 1923, 22.

Међу Словенима било је и других занимања, осим сточарства и земљорадње, за шта сведоче заједнички појмови за дрвног занатлију *ремесло, па изрази као плести, прясти (с њим у вези врѣтено, нить, повѣсмо, кѫдел, тькати). Знаду и за лан. Од обуће К. Порфирогенит помиње код Срба њихове цревље — чрѣвијь — по свој прилици неку врсту опанка, напомињући да су „бедне и јевтине“, али су биле дело домаће производње. Живећи у шумама, Словени су знали не само за просту сечу дрвета, него и за тесање, и као што смо поменули, они су служили Обрима као главни мајстори за прављење лађа и мостова. Упадљив је велик број тачнијих ознака за разне врсте лађа: плавь, бродъ, ладки, прамъ, члънъ, и из грчког позајмљени корабль.[115] Има и назив дуб за лађу направљену од једног комада стабла (копаница, моноксилон).

Од домаћих животиња Стари Словени гајили су говеда (вола, бика и бивола, краву); затим овцу, брава (који је најпре означавао „ушкољену животињу“); козу, свињу, коња, пса, осла (од герм. asilus); после јелена. Појам скотъ означавао је стоку, али у исто време и новац као његову вредност. Ово значење развило се несумњиво под утицајем гот. skatta — „новац.“ Под азијским утицајем извесни словенски и естонски кнезови пили су кобиље млеко и кумас.[116] Као доказ за рибарско занимање може послужити реч *мрежа,* заједничка свим Словенима.

Унутрашње уређење Словена било је у ствари племенско, и то, како смо видели, без јаче племенске организације, с елементима етничких скупина. „Живе без власти, у међусобној мржњи, и не познају реда“ казује за њих војни спис Маврикијева времена. „Словени су неустрашиви и ратоборни“, пише Ибрахим Ибн Јакуб, „и кад међусобно не би били несложни због многоструког грањања њихових племена и расцепканости њихових братства, не би се ниједан народ на земљи могао с њима мерити по снази“.[117] У опису Псеудо Цезарија вели се за Словене око Дунава, да су „дрски, самовласни и

[115] О овим питањима даје подробна обавештења дело *G. Krek:* Einleitung in die slavische Literaturgeschichte. Graz, 1887, које смо за ова излагања користили. Главни извори за ова питања јесу: *F. Miklosich:* Etym. Wörterbuch der slav. Sprachen, Wien, 1886; *E. Berneker:* Slav. Etymologisches Wärterbuch I, Heidelberg I, 1908—1913; *L. Niederle:* Slov. starožitnosti I—III; *P. Skok:* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoca jezika, I, II, III. JAZU, Zagreb, 1971—1973.

[116] *J. Peisker:* Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen. Berlin, 1905. У овом делу аутор покушава да пореч сточарство код Словена, ради робовања Туркотатарима, који то нису дали, с тим у вези тврди, да су Словени живели без млека. Ова аргуметација је лишена логике и због претераности, потпуно је одбијена у науци. Међутим, Пајскер има право, да је турскотатарски утицај био на Словене знатно већи, него што се то дотад узимало. Вернекер, у новије време, изводи реч *хоржги,* која се досад сматрала као германског порекла, из многол. oтondo. Тако, даље реч *бојарин, бољарин* није домаћа са неком основом *бољи,* нити је дошла од тур. монг. *бојар.;* већ је позајмица из румунског. Cfr. *P. Skok:* Etimologijski rječnik hrvatskoca ili srpskoga jezika I, 186—187.

[117] Arch. für slav. Philologie XXXI (1910), 585.

без вођа“.[118] Међутим, није веродостојно да су Словени били без икаквих вођа и власти. Они нису имали једног заједничког вођу или поглавара над више племена, а да су појединa мања племена имала своје поглавице о томе нема сумње. Исти војни спис изрично бележи: „Како је међу Словенима много поглавара, па су несложни међу собом, није неумесно неке од њих премамити или речима или поклонима“. И Менандер помиње једног словенског поглавара Даврентија и народне вође с њим. Код Теофилакта Симокате ухваћена три Словенина изјављују, да је Хаган послао људе с богатим даровима, да дарују словенске поглавице. Он чак, с оне стране Дунава, наводи једног поглавара Мужока с очевидно већом влашћу, дајући му назив rex. Занимљиво је, да арапски писац X столећа Масуди помиње велики углед словенског племена Волињана и њихова поглавара, који се звао Mağar, а који је био уједно и врховни поглавар осталих поглавица. Народно име за те поглавице, у то доба није сигурно познато, али врло рано превлађује реч жупан. Братства и племена обухватала су извесне мале области, зване жупе, које су биле и посебне управне јединице. К. Бругман доводио је ту реч у везу са староинд. gopá „чувар“ „чување“ и „паша“, па онда „оно што је узето у негу и на чување“.[119] Ст. Младенов је упозорио, да жупа означава у пољском и староруском удубину и јаму, одакле се после развио појам за предео.[120] Други сматрају, да је реч несловенског, можда хунско-обарског порекла, јер се први пут јавља око IV столећа по н. ери на натписима у Нађи Сент Миклошу, по трагу Атилином.[121] Реч је рано ушла у општи словенски промет; од *жпан постало је чешко hrad, пољско pan и после мађарско ispan. Други назив за поглавицу, кънѧзъ, дошао је Словенима од Германа, од речи *kuningiaz.

Словени изгледа нису били нарочити ратнички народ. Њихово оружје било је оскудно и начин ратовања врло примитиван. Нису били коњаници као Хуни и Обри, него углавном пешаци и поморци.[122] Као пешаци нису имали оклопа (панцира), него су ишли у борбу са копљима и малим штитовима. Као такве познао их је Прокопије и Јован Ефески, који после додаје, да су се Словени у борбама по Византији знатно извештили. „Обогатили су се“, вели он, „и имају злата и сребра, ергеле коња и много оружја и научили су се ратовати више него Ромеји“. Војни списи грчки доста детаљно оцртавају бојну тактику Словена. Навикли на борбе с добро увежбаном редовном војском они углавном настоје да искористе погодности свог терена, који одлично познају. Обично кушају, да навуку противника

[118] *K. Müllenhoff:* Donau — Dunavъ — Dunaj. — Arch. für slav. Philologie I (1876), 294.

[110] Indogermanische Forschungen XI (1900), 111—112.

[120] *St. Mladenov:* Die labiale Tenuis als wortbildendes Element im Slavischen. -- Arch. für slav. Philologie XXXVI (1916), 133—135.

[121] *A. Brückner,* Indogermaniseue Forschungen XXIII (1908—1909), 217—218; *K. Kadlec,* Encklopedya polska IV, 2, 68; *P. Skok:* нав. дело III, 687—688.

[122] У друштву с Хунима и Обрима они су се после привикли на коње. Вести о њима као коњаницима сабрао је *Ст. Станојевић:* О Јужним Словенима у VI, VII и VIII веку. — Глас САН LXXX (1909), 148—149.

у густеж својих шума, у кланце и опасна места где ови не знају да се снађу и где не могу да се развију. „Служе се вешто заседама, препадима и подвалама, по дану и по ноћи, удешавајући многоструке начине.“ За оружје немају ножева, него носе „по два мала копља“, а „понеки од њих“ иду „и са штитовима добрим али тешким“. Служе се уз то дрвеним луковима и врло опасним малим стрелицама натопљеним јаким отровом.[123] „Кад се догоди да се усуде упустити у праву битку, заједно вичући крену се мало напред, па ако се противници поплаше од њихове вике нападају свом жестином. А ако не, беже натраг не журећи се да се из близа сукобе са снагом свог непријатеља“. Византијски тактичар препоручује ради тога, да походи против Словена бивају у зимско доба, кад се замрзну реке и постану згодне за прелаз, кад оголи шума и кад настану тегобе за исхрану и снабдевање код словенских породица. „Како насеља Словена и Анта леже уз реке једна за другим у вези, тако, те нема између њих празнине достојне помена, а око њих су најобичније непосредно шума или баре и ритови, то се често дешава у походима против њих да, одмах с ударом на прво село, док је ту сабрана сва војска, остала села, пошто су суседна и близу шуме, осетивши њихово врење, лако избегну испред непријатеља.“ Те своје особине вешта препада Словени су изводили и у византијској војсци, у којој су са Антима, почели појединачно да ступају већ у првој половини VI столећа. У походима против Византије понајвише су се држали горских коса, намерно избегавајући долине и опасности, које им је тамо могла створити редовна војска. Занимљиво је, да су у четама витешког плена и на већим експедицијама, као при великом нападу на Цариград 626. год., са Словенима ишле и њихове жене, и то не као при опсади Солуна с намером да се тамо настане, него директно с одлуком, да помажу мушкарце у борби, слично као што су до скора чиниле жене код Црногораца и Херцеговаца приликом ратних похода и сукоба.

У бојној вештини Јужни Словени су се извежбали током честих борби и већ у другој половини VI столећа они знају за убојне справе при опсади градова, носе „корњаче“ и бацаче за камење и служе се лествицама. У легенди Димитрија Солунског истиче се чак и њихова довитљивост после стеченог ратног искуства. То је нашло одраза у средњовековном сликарству и иконографији код наших народа. Довољно је поменути само фреску у Манастиру Дечанима, која врло живописно представља ратни поход Словена на Солун. Да би пак сачували своје веслаче од камења и стрела, које на њих бацају браниоци са зидова, Словени су своје лађе покривали даскама и огуљеним свежим кожама, штитећи у исти мах своје људе од пламенова, који су бацани на њих. У борбу не иду сасвим без реда, него имају своје војводе који се старају о ратном поретку.[124]

[123] Cfr. *Г. Шкриванић:* Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику. САН, књ. CCXCIII, Београд, 1957, 6 — passim.

[124] Cfr. *Ст. Станојевић: на нав. месту.*

Главне врсте оружја примили су Словени од својих германских суседа. Стрѣла долази од старонем. strāla; мьчъ, мачь и мечь, од готског mēkeis, mēkja; шлѣмъ од старонем. *helmaz. Одатле је чак и назив витязь од нем. Vithungi. Из иранског је, међутим, топоръ — секира, а само име секира из скитског sagiris. Тесла, трећи назив, узет је из старонем. dēhsala. Ратни оклоп брънии, брънıа, за који се знало да код Словена дуго није био у употреби, узет је од гот. *brunnjōm. Словенско је копиѥ и штитъ. То баш изрично наглашавају неки стари арапски писци.[125]

Врло су тесне биле и иначе везе Словена са Германима на читавој западној граници словенској и нових насеља. Германског су порекла многе речи словенске материјалне културе: слов. истъба (*јьстъба), дошло је из латинског германским посредништвом, од stuba. Код Руса је, нарочито у погледу кућне културе, огроман утицај нордијских елемената. Они имају изразе шомнуша и шолнуша од старошвед. sömphus; полъ од сканд. pallr; голбецъ од старонорд. golf; чулинъ од старонорд. kylna, kjulna и сл. Од гот. *hlaiwam, лош стан, дрвена зграда, дошло је слов. хлѣвъ, хлѣвина. И код Јужних Словена је хызъ, хыжа дошла од гот. hūs; тынъ од старонорд. tūn; кухиња од старонем. kuchina; чак и реч црькы долази од старонем. chiriha, односно kyrkā, а крстъ од старонем. hrist. Реси као палата, бања, трпеза, са вишом културом, потичу из грчког. И друге многе речи из материјалног промета развиле су се код Словена у дотицају с Германима. Реч купити германског је порекла, kaupian. Германске су и ознаке за новце: пѣнязь од xphenningos и стыслязь — стълязь од гот. skillings. Реч мыто, „плата, царина“ у вези је с гот. mōta, старонем. mūta. Од Словена примили су опет Германи нарочито много речи за крзна, којима су Словени обилато трговали: Zobel од соболь; Zisel, Zisemus — сусолъ; Lasten, Lasteken — ласочка, ласица; Merlitzen — мерлица; Chursina — крзно; Schube — шуба. Крзно се на западу уопште звало „sclavine“ франц. „esclavine.“ Од Словена они попримају и назив за азијску, односно византијску свилу: sëlecho — silcko — шелкъ.[126]

Име великог словенског народа Руса дошло је, мисли се, од нордијског Ruotsi, које је узето од финске ознаке Шведа, а и имена руских главара исто су тако норманско-нордијског порекла: Олег — Helgi, Олга — Helga, Игор — Ingvar и др. Чак нордијски бог Тор поштован је у Кијеву и помиње се Турова божьница. Тог нордијског и германског утицаја било је, исто тако, врло много код Полапских Словена. Чак и вест о писмености дошла је отуда. Боукы у значењу азбуке, односно слова потиче од бōка, бōк, одакле је buoch и Buch. За ознаку тих германских странаца, речи чоуждь и тоуждь, узели су Стари Словени чак њихов назив pinda „народ“, одакле се после развило diutisk и најзад deutsch.

[125] *Marquart:* нав. дело, 468; *P. Skok:* нав. дело II, 148, 345—346; III, 345 405, 415, 483.

[126] O. *Schrader:* Indogerm. Forsehungen XVII (1904—1905), 29—36.; *P. Skok:* нав. дело, I, 275, II, 224, 239, 434.

Неке од старих народа, племена и етничких скупина, познали су Словени још за време своје заједнице. Тако Хуне, за које је најстарији облик хынъ (слов. ы према ȳ у Hunus, Οὖννο, hūn,[127] затим Готе, чије име у староруском гласи „Гътинъ".[128] Сасъ, Сасинъ, означава Сасе у свим словенским језицима. Имена Саса, Рашке реке и сл. честа су на нашем подручју, али се јављају тек од XIII столећа. У билећком крају у Херцеговини, задржао се, међутим, од њих донесени назив Хина глава још из тог старог периода. Име народа Спала, који је живео негде око Висле (у источној Пруској имају два села Spalienen) остало је у словенској традицији као ознака за неко силније људско биће у појму Спалинъ, Исполин.[129] Исто се тако у чешком овог, сораб, hobr, и пољском obrzym одржао траг и Обрима као дивовима. Тек после примања хришћанства постао је за Старе Словене назив Ѣлини идентичан са поганин. Од немачког pinda у вези је и назив Штоудинъ, Штоудовинъ, који има значење туђина, а понекад и дива. Код наших народа се верује да су „Мацуре дугачки људи, који су били пре овог света",[130] а име је дошло од становника оног племена, од кога су добила име и Мазурска језера у источној Пруској. Облик Sermush, у Саској, Seromunti међу античким Србима и Шеремет, међу Русима и Јужним Словенима дошао је од имена племена Сарамата.

Арапски путописац Харун Б. Јахија, који је прошао из Солуна копном за Италију крајем X столећа, а чији је извештај сачуван у фрагментима, казује да га је пут водио „посред Словена".[131] Скоро месец дана пут га је водио кроз шуму и шикару док је дошао до града Балатиса (Спалатиса?). Овај путописац каже да су словенске куће дрвене, што је сасвим разумљиво при ондашњем обиљу шуме. И данас у планинским балканским селима, нарочито у Босни, кућа је претежно од дрвета. У средњем веку и владарски су дворови прављени највише од дрвне грађе. У Дубровнику све до XIII столећа највећи део кућа био је од дрвета (de lignamine). У Русији се изричито помињу земунице, станишта направљена у земљи, где су се породице увлачиле да се заштите од зиме. Таквих је земуница било и код Јужних Словена у Војводини и источној Србији све до почетка XIX столећа. Један арапски писац казује за Словене, суседе Мађара, да се лети најчешће баве у шуми, а зими у „градовима" подигнутим за одбрану.[132] Добар део наших старих градова носио је име земљнь и земльникь очевидно по својим одбрамбеним опкомима од земље. Ина-

[127] *А. Соболевскій:* Altrussische хынъ. — Archiv für slav. Philologie XXX, (1909), 474.

[128] *А. Соболевскій:* Die slavischen Benennungen deutscher Volksstämme. — Archiv für slav. Philologie XXXII (1910), 309.

[129] *А. Шахматов,* Живая старина XX (1911), 21—26; cfr. *A. Brikner,* Slavia III (1924), 196.

[130] *Тих. Р. Ђорђевић,* Старинер III (1908), 161—162.

[131] *Marquart:* нав. дело, 240—242.

[132] *Marquart:* нав. дело, 468—469.

че, наши градови као и други словенски, носе обично имена Самобор (одатле и Сомбор), Вишеград, Добој или Добуј, Борач, Самоград. Према проучавањима В. Скарића, на местима, званим „Самоград", нема солидније грађе и конструкције, што упућује на неко давно време, када Словени још нису били вешти подизању већих и солиднијих градова. У ту групу долази и град Подзвизд у Босанској крајини, чије име долази свакако од апелатива позвиздь, што значи подземни ходник (ров, канал).[133]

Код Словена се често пута помиње љубав за музику. Теофилакт Симоката, саопштава, како су једном приликом била ухваћена три Словенина без икаква оружја. „Имали су китаре, и ништа друго нису носили". Мада се њиховим речима у датој ситуацији не може веровати, ипак је интересантно поменути, како су они говорили пред царем Маврикијем, да им је „рат био непознат и да су им, природно, милија вежбања у музици". Једном приликом, кад је поопијане Словене имао да превари у некој заседи, један Гепид им се приближавао на пријатељски начин „певајући обарске песме" њима сигурно познате. Арапски писци помињу, како Словени познају више врста инструмената и са струнама и за дување.[134] У једном тобожњем писму хазарског владара Јосифа каже се за Словене како свака породица на својој баштини живи „са радошћу и песмама".[135] Заједнички је израз свима пѣти — поѣ и одатле пѣснь, а опште позната је свирѣль. Стара словенска књижевност зна за свирце и гудце.[136] Грчка κιθάρα преводи се у нас како гѫсль, а потом и χαλοήρων; а κιθαρίφειν са гѫсти. Та врста музичког инструмента, позната и у илирских племена, везана за епску традицију, постала је најбитнији елеменат духовне културе наших народа.

У религиозном погледу живот Старих Словена био је доста једноставан и далеко од богатства божанских лица и појмова, не само грчке, него и полутамне германске митологије. И ту, као и у општим обавештењима о њима, недстају они веома важни и занимљиви епови теогонских и козмогонских особина. Словени су били у неку руку монотеистични; две врло важне вести за Словене то сасвим потврђују. „Верују да постоји само један бог, творац муње", казује Прокопије, „и да је он једини господар свега и жртвују му говеда и друге жртве. Усуда нити познају нити иначе признају да има каква утицаја на људе, али кад им је већ смрт на домаку, или их савлада болест или су у рату, заветују се, ако избегну, да ће одмах за душу жртвовати богу и спасивши се жртвују, као што су обећали, и мисле да су откупили свој спас том жртвом. Поштују уз то и реке и нимфе — виле — и друга нека божанства и свима жртвују и врачају по тим жртвама". Хелмолд, хроничар Западних Словена, казује,

[133] Гласник Географског друштва XIII (1927), 38—40.

[134] *Krek:* нав. дело, 376.

[135] *Marquart:* нав. дело, XLIII—XLIV.

[136] Cfr. *С. Матић,* СК Гласник, XLVIII (1936), 435—436; *Т. П. Вукановић:* Студије из балканског фолклора. III. Народни гуслари као певачи, творци и носиоци епоса код Јужних Словена. — Врањски гласник V (1969), 324—134.

да и они верују у једног бога, који је на небу, господар и творац свега.[137] То схватање, настало према родовско — племенској организацији, није, истина, онако монотеистичко као у Старом завету, али је блиско схватању Старих Грка, код којих је Зевс, станујући на небу, „отац људи и богова", или код Римљана Јупитер.

Божанства која се помињу код Западних Словена у великом броју нису утврђена код Јужних Словена. Несумњиво је опште познат Перун, бог силног удара и грома (κέραυνος; лит. perkúnas „олуја", инд. бог олује Parjányas). Њега су сматрали да одговара Зевсу, што је изражено у једном преводу из XII—XIII столећа: сѣъ бжїи Пороуна велика.[138] Заклетве у старој руској држави чињене су у име бога и Перена и Кијевска хроника наводи их више пута. Кнез Владимир руски поставио је био његов кип на хуму пред двором, и кип тај беше издељан од дрвета са сребрном главом и златним брковима. Кад је ујак Владимиров Добриња дошао у Новгород поставио је Перунов кип над реком Волховом „и жьряху ему людие новъгородьстии акы богу". Код Јужних Словена име Перуново, чији култ није престао све до почетка XX столећа, очувано је нарочито у топономастици, и то понајчешће за имена висова и брда, и можда у цвету перуници, коју у Дубровнику зовју још и богиша.[139] Бог Сварег, за кога један извор полапских Словена казује, да се „уважава и поштује мимо друге" и да је први међу боговима, познат и под именом Сварожић, заменио је у једном старом преводу, насталом можда код бугарских Словена, грчког бога Хефаиста. У староиндијском сунчева кугла зове се свар. Сварог је, према том, бог огња и сунца. Код свих Словена, а нарочито код Руса, има о њему доста помена. Његов је син Дажбог, бог благодети.[140] Пада у очи да код Словенаца има доста назива за горе Творог, Тварог, Тварожна гора, Тварожић, које налазимо и у Моравској источно од Брна и коме одговара Сварожина јужно од Гданска. Ј. Пајскер те не доводи у везу са старом нашом речју тварог, која значи усирено млеко (аналогно изгледу снега на планинама), него сматра да су то остаци ста-

[137] Chronicon slavorum, ed. Hann., I, 83.

[138] *J. Grimm:* Deutsche Mythologie II. Berlin 1876, str. 645; *Й. Ивановъ:* Култъ Перуна у Южныхъ Славянъ. — Извѣстія отд. рус. языка и словесности IV (1903), 5—9; cfr. *V. J. Mansikka:* Die Religion der Ostslaven (FF Communications 43), 379 sq.; *А. Брикнер:* О паганству код старих Словена. Књига о Балкану, књ. II. Београд, 1937, стр. 57, 60; *В. Чајкановић:* О српском врховном богу. Београд, 1941, стр. 150; *М. С. Филиповић:* Трагови Перунова култа код Јужних Словена. — Гласник Земаљ. музеја III (1948), 66 sq.; *П. Ж. Петровић:* Култ Перуна код Јужних Словена. Гласник Етнографског института САН, књ. I. Београд, 1952, стр. 373—380.

[139] *С. Тројановић:* Главни српски жртвени обичаји. СЕЗб. књ. XVII. Београд, 1911, стр. 112—121.

[140] Cfr. разлагања *V. Jagić:* Zur slavishen Mythologie. — Archiv für slav. Philologie XXXVI (1920), 495—499; cfr. Критику: *A. Brückner:* Mitologija slowianska. V Krakowie 1918, str. 1—152; cfr. *W. Antoniewicz:* O religii downych Slowian. „Swiatowit", knj. XX (1948—1949), str. 327—343; cfr. *E. Gasparini:* Questioni di mitologia Slava. — Slovenski etnograf, tom XIII (1960), str. 91—114; tom XIV (1961), str. 91—114.

рих светишта у свима оним случајевима где тој годи одговара, преко каква потока и драге, каква друга гора с називима као Страшиделник, Коболд и сл. Он у том, с пуно разних комбинација, види остатке старе словенске предзороастричке религије.[141] Идеја није неприхватљива у начелу, јер је несумњива ствар да код Словена има врло много источњачких, посебно иранских, утицаја у многим религијским појмовима, а нарочито у козмогонским веровањима. Словенски бог Волос, бог стоке, кога Кијевска хроника означава као „скотья бога", у вези је са св. Власијом, кападокијским пастиром. Његов се култ развио под хришћанским утицајем, као и култ св. Леонарда, заштитника стоке у алпијским земљама.[142]

Од нижих божанства, управо неке врсте полумитских бића, натприродних бића, одржале су се у народном веровању све до данас виле (αἴνύμφαι, како их означује Прокопије). А. Н. Веселовски је њихово име доводио у везу са ἥλος лит. wēlis, *вѣла — Valholl. Пролећни празник љубица, држан 23. марта, познат под називом viola, dies violae, имао је, можда, исто тако неке далеке везе са култом вила.[143] Јужнословенске народне песме, као и народно веровање уопште, знају за више врста вила, злих и добрих.[144] Виле много потсећају на музе по Хеликону, које воле да играју и певају у планини око извора. Човек кога виле усреће назива се вилаш, док је вилењак човек хитар, вешт, коме све иде за руком, али нечист. И за коња се каже да је вилен или виловит кад је снажан и брз.[145] Код Македонаца и Бугара чест је помен самовила, које се замишљају као и добре и рђаве. У једној народној македонској песми из Ђевђелије каже се „На врф на Пирина, има самовилско блато".[146] Понекад се вила замишља као нека демонска сила, коју у извесним случајевима треба умирити или задовољити посебним жртвама. Такав је случај, нпр. по народној песми, са зиданьем Скадра на Бојани.[147] Поред вила, народ верује и у рођенице, суђаје или орисницe, које, као Парке, одређују људску судбину унапред, на дан рођења (античко балканско порекло).

Као сви старији народи и Словени су били пуни празноверица. Већ Херодот у опису Скитије (IV, 105), говорећи о Неурима — Нурима, наводи, како се код њих „сваке године један пут свако за неколико дана претвори у вука, па се опет враћа у старо обличје". Одатле је дошло и чудно име вукодлак. Код Грка то је λυκάνθρωπος

[141] Starohrvatska prosvjeta II (1928), 55 sq.; cfr. *E. Anjičkov,* Slavia II (1923) 530—532, 539—540; *А. Брикнер:* О паганству код старих Словена. — Књига о Балкану II, стр.56.

[142] То је утврдио још *F. Miklosich:* Jenaer Literaturzeitung (1875), 431; cfr. *Mansikka:* нав. дело, 386 sq.; *E. Anjičkov,* Slavia II, 533, 544—547.

[143] Сборникъ Руске академие XLVI (1889), 288 sq.

[144] Cfr. *L. Ilić:* Narodni slavonski običaji. Zagreb, 1846, 279—281.

[145] Cfr. о вилама *T. P. Vukanović:* Les élements de mythologie païenne et de traditions chrétiennes dans lépopée serbo — croate. — L'Ethnographie, № 54, Année 1960, 18—27.

[146] Cfr. *К. А. Шапкаревъ,* Сборникъ отъ бълг. нар. умотворния I, София, 1891, 3.

[147] *T. P. Vukanović:* на нав. месту.

у Римљана versipellis, код Германа wermolf. Данас се код балканских Словена вукодлак обично подудара с појмом вампира, а замена је дошла услед тога, што се, као у старим германским скаскама, веровало, да умрли људи узимају вучји облик.[148] Исто је тако опште веровање старих народа у вештице. С тим у вези ваља навести, да се вукодлак и вештица код балканских Словена понекад зову лепир. То долази од општег народног веровања, да се душа често појављује у облику лепира (у грч. ψυχή значи и душу и лепира).[149] Против вештица и њихових демона, заштитник своје области је према народном веровању ведогоња или здухаћ, здувач. То је, како се у народу верује, човек или извесна домаћа животиња, чији дух, оставивши тело, лута у облику птице, или као ваздушна силина, па сам или у друштву с другима води борбу „о царство над морем и над земљом." Ово веровање врло је живо код Црногораца и Арбанаса, где су борбе природних елемената страховито потенциране, и где је главна брига, да ли ће превладати природне стихије с мора и планина или њихова „добра срећа". Према народном поимању, борбе се између здухаћа воде свачим, „камењем, гредама, лишћем, млинскијем колима, воденијем капима, дрвљем, кладама, коријењем и бог те пита чим ли не још".[150] У народу за њих постоји и израз стухе, иако су то мушка бића. „Гдје њих има ту благо оној кући и ономе селу."[151] У Арбанаса се верује, да стихи, стихјо од гр. ςῖσιχεῖα, срп. стихија, изгледају као змајеви који сипају ватру, имају крила и људски облик. Мишљење, да су балкански Словени то веровање, као и реч здухаћ, примили преко Арбанаса од Грка, неће бити тачно.[152] Реч здухаћ је у вези с његовим битним условом, да је једно време без духа. То је веровање у домаће заштитне духове, домаће претке, сјене или сјеновнике, који се могу претворити и јављати и као људи и као животиње. Нарочито је то веровање везано за змије кућнице. Код Литаваца, Пољака, Чеха, Срба, Македонаца, Хрвата, Црногораца и Бугара, то поштовање кућне змије било је готово општа појава. Убити њу значило је не само несрећу за целу породицу, него и саму смрт домаћинову.[153] Посве истоветно веровање постоји и код Арбанаса.

Своје заштитне духове имају и језера, планине и шуме и стога се понекад догађа, да извесни људи, од страха пред њима, не смеју да дирају у њихова подручја.

---

148 Cfr. *J. Hoops:* Reallexikon der germanischen Altertumskunde IV. Strassburg, 1918—1919, 511—512; *В. Чајкановић:* Убијање вампира. СК гласник IX (1923), 266—284; *Тих. Р. Ђорђевић:* Вампир у веровању нашег народа. — СЕЗб. књ. LXVI Београд, 1953, 149—219; *T. P. Vulcanović,* Glasnik Muzeja K. i M. II, Priština, 1957, 145—151.

149 *S. Ivšić:* S—h vukodlak dijal. „lepir" — Јужнословенски филолог II (1921), 132—135.

150 *Р. Т. Перовић — Невесињски:* Горштакиње. Београд, 1906, 131 sq.

151 Босанска вила VIII (1893), 9.

152 *E. Çabej,* Revue des études balkaniques II (1935), 565.

153 *A. Brückner:* Mythologische Studien. — Archiv für slav. Philologie XIV (1892), 179—180; cfr. *E. Çabej,* нав. рад, 565.

Шуме су имале важно место у митологији, религији и магији Старих Словена. Тако, гајеви су били култна места и сматрани су седиштем богова, и ту су исто тако одлазиле и душе покојних предака.[154] Хелмолд наводи да су мекленбуршки Словенци поштовали гајеве и свето дрвеће, а веровали су и у демоне за које су замишљали да су у шумама били настањени. За Старе Русе се зна исто да су поштовали шумске демоне. Из жалбе новгородског епископа Макарија, упућене цару Ивану Грозном 1534. године, види се да је његова паства у то доба била још верна паганским претхришћанским схватањима и да се ради молитве окупљала по шумама. Поштовање гајева обичавало се и у Пољској.[155]

Као и многи стари народи на свету, исто тако су и Словени поштовали небеска тела. Култ Сунца и Истока стара је појава, али је развијен и култ Месеца. Његово рашћење и опадање верује се и код Јужних Словена да утиче нарочито на ток људске болести. Кад је, нпр. дете тешко болесно, износи се на пун месец, и говори се: „Мјесече, или ову тикву налиј или разбиј".[156] У Срба сељака у Врањској котлини (с. Павловац), на Бадње вече, домаћин куће ставља на главу култни колач са запаљеном воштаном свећом, излази у двориште и три пута виче: „Добро вече, месечино, сад се видимо, па преко годину никад!" После тога се враћа у кућу и говори: „Ајде, Боже, да вечерамо!" Још из XV столећа постоје код Јужних Словена црквене забране против оних који би се клањали Сунцу и Месецу. За дугу се верује да утиче на промену пола: ко се испод ње провуче постаће од мушка женско или обратно. За звезде има и врло много лепих народних имена и легенди. За „репате звезде", односно комете, верује се да претходе врло крупним догађајима.

Словени су сви, каже Ибн Руста, у почетку X столећа, обожаваоци огња.[157] Трагова тога обожавања остало је све до данашњих дана ту и тамо међу Јужним Словенима; прескакање ватара, које треба да донесе здравље, уочи Ивањдана непосредан је пример за то, исто као и палење лила код Срба. Св. Илија у народном веровању има много елемената пренесених на њ са неког старог божанства ватре, а за Огњену Марију, тобоже хришћанску светицу, везано је много старих веровања. Она чак убија громом, кад се њен празник не светкује. „Жива ватра", која се добија трљањем два сува дрвета, верује се да је лековита и „вади се" или „извија" кад се појави јак помор стоке или људи, да се, уз друге елементе, примени за њихово лечење.[158]

---

154 *J. Kostrzewski:* Les origines de la civilisation polonaise. Paris 1949, str. 436.

155 *L. Niederle:* Život starych Slovanu II. Praha 1924, str. 28, 30, 32.

156 Cfr. *A. Radić,* Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, III (1898), 18.

157 *C. H. Mayer:* Fontes historiae religionis slavical, Berolini, 1931, 93.

158 *С. Тројановић:* Ватра у обичајима и животу српског народа, СЕЗб. XLV. Београд, 1930, стр. 58—189.

Код Јужних Словена, као и иначе на свету уопште, раширено је чарање, бајање, гатање и врачање. Врача се, чара и баје с намером да се одбију зли духови и демони, односно да се умилостиве, као и да се добри духови придобију. За то се употребљавају каткад посебни амулети, животиње или биљке, који према народном веровању имају чаролијску моћ (вучји зуб, бели лук, детелина са четири листа, црна мачка, крило слепог миша, реп од зеца или лисице, плаве перле и сл.), или неки записи (врло је популарно тзв. Соломоново слово). Чарања се често врше у посебне дане, на посебним местима и у посебно доба. Гатања се врше да се дозна судбина. Гата се у кућни дим, у боб и грах, у бацање „жреба“, као и кретања и гласове и појаве појединих животиња.[159]

Код полапских Словена био је посвећен бели коњ богу Световиду, у чије се покрете веровало да претсказују коб.[160] Развијена је била и хидрамантија: гледање судбине у текућој води или бунару. Комбинован је метод да се с тим у вези хвата и месец у тепсији с водом.[161]

Нарочито је у старини раширено било међу балканским народима гатање у овнујску плећку или кокошињу кобилицу. Трагови овог обичаја очували су се ту и тамо до данашњих дана код Срба, Црногораца и Арбанаса.

Стари Словени, и с њима Јужни Словени, имали су своје идоле. В. Чајкановић је то у једној својој студији несумњиво утврдио, а Т. Вукановић потом доказао на случају олујних, сушних и аграрних идола. Чајкановић је упозорио на обичај у бољевачком крају, да се на зимски Јовањдан иконе и крстови носе на реку или кладенац да се ту оперу. То прање, баш на тај дан (пошто истеку „некрштени дани“), има ритуалан карактер, који се у римском култу звао lavatio. Тај обичај нису Словени, односно Срби примили из хришћанске цркве, јер у српском православљу такав обичај не постоји, већ су га очевидно пренели готовог из своје паганске старине.[162] Идоли су били прављени од дрвета, врло примитивног облика. Реч соха у српскохрв. значи „колац, батина“, а у чешк. „статуа, фигура“; реч балван у српскохрв., рус. и пољ. значи поред „греда“, „дирек“ јаш и „идол“. Да је и прављење крстова и обичај ношења крстова с тим у вези не изгледа много вероватно. Пре ће бити да се ради о утицају хришћанства и хришћанских култова (нпр. литија).[163] Да су кипови у Старих

[159] Cfr. *Тих. Р. Ђорђевић:* Зле очи у веровању Јужних Словена СЕЗб. LIII. Београд, 1938, 304—324.

[160] Код Срба је Д. Костић име кобиле доводио у везу са коб, а ждребета са жребијем. — Староверски божанствени коњ. Београд, 1931.

[161] *В. Чајкановић,* Зборник у славу Ф. Вишњића. Београд, 1935, 93—97.

[162] *В. Чајкановић:* Студије из религије и фолклора. СЕЗб. књ. XXXI. Београд, 1924, одељак: Да ли су стари Срби знали за идоле, стр. 103—105; cfr. *Т. П. Вукановић:* Студије из балканског фолклора II, одељак I. Сушни и олујни идоли у фолклору балканских народа; одељак III. Арбанашка свадбена песма: Опрасти се са стожером. — Врањски гласник VI (1970), стр. 215—226, 233—241.

[163] Cfr. *В. Чајкановић:* нав. рад, 99—108; *Т. П. Вукановић:* Студије из балканског фолклора III. Одељак 6. Домаћи крст. Врањски гласник VII (1971), стр. 192—193.

Словена били дрвени види се јасно по старој руској хроници, која каже, приликом њихова уништавања у Кијеву, да су неке исекли, а друге спалили.

Напоредо с изнетим, помињемо, бројне идолаторске појаве попримили су Јужни Словени на Балканском полуострву у средњем веку од балканских старинаца, и то како путем културног наслеђа, тако и преку етногенезе. Трагови тих појава, сачували су се као окаменотине (сирвивали), све до почетка XX столећа.

Места где су била словенска светишта зову се требишта. Вредно је помена да се једно сеоско насеље у области Река у Македонији и данас зове именом Требиште. Стари извори говоре да су Словени жртвовали водама, језерима, кладенцима и да су поштовали извесна дрвећа и камење. Нарочито су поштовали дуб или храст и липу. Словенски култови вршили су се обично у гајевима. Још из XVII столећа имамо један извештај из пожешке области, у ком се каже како народ поштује неку липу на једном пустом, али ближе не означеном, месту, и ту се скупља сваке прве недеље деветог месеца, и то и хришћани и муслимани, доносећи разне дарове. Целивају то дрво „као да је какво свето тело“ и тврде да чини чудеса и исцељује.[164] Једна липа код манастира Девича у Дреници (Косово), позната је у народу под именом света липа или и као луда липа. Ту се народ скупља у разне прилике преко године и прилаже дарове уз разноврсне култне радње. На концу, верује се да та липа исцељује умоболне и отуда јој и име „луда липа.“ Поклоници су православни хришћани и муслимани, и то како Срби и Црногорци, тако и Арбанаси.[165] Код балканских Словена још се ту и тамо верује у „сеновита“ дрвета. П. Булат упозорава, по Вуку, на грбаљско веровање, да онај ко посече сеновито дрво или одмах умре, или остаје дуго болестан; а ко жели да избегне ту неизвесност или коб ваља да на пању таквог дрвета отсече живој кокошки главу оном секиром, којом је секао дрво. То је, подвлачи он, траг некадашњег приношења крвне жртве „у име експијације за повреду учињену духу сечењем дрвета у којему он борави“.[166] За орах се верује да се на њему купе вештице, али и он може бити сеновит. Од ситнијег растиња нарочито се код Јужних Словена негује и поштује босиљак. То је „божји цвет“ и према народном веровању делује као сигуран апотропајон.[167]

Један део народних обичаја и веровања примили су Словени на Балканском полуострву, од староседелаца са којима су се у дуготрајном историјском процесу стапали у јединствене јужнословенске етносе, и од Романа, са којима су долазили у додир (о томе се у овој студији посебно расправља). Коледе су несумњиво латинске calendae

[164] *E. Fermendžin:* Acta Bosnae. Zagrabiae, 1892, 391.

[165] *T. P. Vukanović:* Traitement des aliénés dans les monastères chez les Slaves du Sud. — L'Ethnographie, № 52, Paris, 1958, 72—76.

[166] *P. Bulat:* Pogled u slovensku botaničku mitologiju. Zagreb, 1932, 7.

[167] *В. Чајкановић,* Гласник Етнографског музеја у Београду X (1935), 4—9; *Тих. Р. Ђорђевић:* Природа у веровању и предању нашега народа, књ. I. Београд, 1958, 82, 84.

и одржале су се претежно у јужнословенским западним областима, а ту и тамо познају их сви балкански Словени. Против њих је говорио још у IV столећу Јован Златоусти. „Ђаволске ноћне светковине, које се данас приређују и ругалице и псовке и игре и ноћна бдења и презира вредне комедије теже од сваког непријатеља задесиле су наш град". У Малој Русији сама је црква направила компромис с тим обичајем, јачим од њених забрана. Тамо су коледе певали чланови неких „братстава", а „оно што би скупили идући од куће до куће и певајући своје песме искоришћавала је црква за своје потребе". Напоредо с тим, „румунске коледе готово искључиво су црквене садржине".[168] Реч додола позајмљена је од Јужних Словена у Арбанаса,[169] а с њом вероватно и тај обичај. Прпоруше познају сви други балкански народи, а реч по своме облику види се јасно да није словенска.[170]

Стари римски мртвачки обред, dies rosae, rosaria, rosalia, јавља се код Старих Словена као русаља, а код Јужних Словена, с новим значењем речи, ружичало и дружичало.[171] Нарочито се чува тај обичај међу Власима источне Србије. И у крсној слави, посвећеној првенствено култу предака, има несумњивих романских утицаја. В. Скарић је упозорио на везу између лат. funus и српскохрватске речи пуње (вино за славу, сакрално пиће).[172] М. Будимир мисли с тим у вези, да је пуње од умбријског pǫne дошло Словенима преко Илира.[173]

Жртвовања ради помоћи извесног божанства или из захвалности због спаса и данас су у обичају код Јужних Словена, као што су била и као што постоје и сад код многих етничких група, племена и народа на свету, поред извесних жртвовања одржаваних из предања. Исто тако у обичају је „заветовање" за жртве, односно за неко прегарање, кад се људи налазе у невољи или опасности. Приморске цркве јужнословенских западних крајева пуне су разноврсних прилога, које спашени морнари приносе свецима, које су позивали у невољи и код којих су се као обавезали. Истог су таквог карактера и

[168] *Е. Аљичков*, Гласник Скопског научног друштва XV—XVI (1936), 223 — 225; *I. Milčetić:* Koleda u Južnih Slovena. ZbNŽJSl. XXII, Zagreb, 1917; *Sl. Zečević:* Elementi naše mitologije u narodnim obredima uz igru. Zenica, 1973, 17—61.

[169] О њима cfr. студије *А. Весе.ловског* у рус. академијском Сборнику XXXI (1883), 97—291; *H. Barić*, Prilozi I, str. 231—233; *V. Čulinović-Konstantinović:* Dodole i prporuše. — Narodna umjetnost, knj. II. Zagreb, 1963, str. 73—95; *P. Skok:* Etimologijski rječnik I, str. 421, s. v. dodola; *S. Zečević:* Elementi naše mitologije u narodnim obredima uz igru, 125—144.

[170] Cfr. *P. Skok:* nav. delo, knj. III (1973), str. 55, s. v. prpor.

[171] Cfr. *M. J. Majsner:* Дубочке русаље. ГН Чупића XXXIV (1921), 226—257.

[172] Гласник Зем. музеја XXXII (1920), 245 sq.; cfr. *В. Чајкановић*, Гласник Географ. друштва VII—VIII (1922), 336—368.

[173] Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор II (1922), 317—318. Није успела студија *Ђ. Трухелка:* Ларизам и крсна слава. — Гласник Ск. н. др. VII—VIII (1930), 1—33. Темељита расправа о крсној слави је *Рад. М. Грујић:* Црквени елементи крсне славе. — Гласник Ск. н. др. св. VII-VIII, 35 sq. cfr. *M. Kuzmić*, Nastavni vjesnik XXXV (1927).

заветовања, нпр. и походе извесним свецима, као у Херцеговини и Црној Гори ходочашћа св. Василију Острошком, у ЈИ Босни чајничкој Красници, у Хрватској Марији Бистричкој, на Косову Краљу Дечанском и Богородици Летничкој, у Македонији св. Науму и у Бугарској св. Ј. Рилском. С. Тројановић, који је прикупио главне српске жртвене обичаје, наглашава, да се за људске и сточне болести „увек жртвује животиња, а никад биљка или што од ње".[174]

Непосредан пример старословенских жртвовања очуван је код Јужних Словена у обичају бадњака и божићне веселице, а код југословенских Муслимана у курбану. Док се за северне Словене казује, да су једно време приносили и људске жртве, за Јужне Словене нема о томе нигде помена. Једино у народном предању постоји казивање често уосталом и код других народа, да се у темеље неког града, моста или уопште знатније грађевине, мора узидати ако не увек живо људско биће, оно бар за накнаду његова сенка.

Епископ Титмар, наводи за Западне Словене, да они нису веровали у загробни живот. „Словени сматрају да се са временском смрћу све завршава". Та тврдња, међутим, изгледа претерана и чак нетачна. Познат је обичај, да се мртвима носи храна, да се они умилостивљавају, и да се јављају понекад поново, ма у наказном облику вампира или тенаца. Мртваци су код Словена бивали понекад спаљивани, нарочито се тај обичај дуго одржавао код Руса и Литаваца. Спаљени су били, можда због журбе, и изгинули Словени код Цариграда 626. године. Сахрањивање је ушло у обичај нарочито утицајем хришћанства, али га је било и раније судећи по остацима старих гробљишта. Реч гроб позната је свим Словенима. Шта је бивало с душом после смрти није јасно, али је њено постојање било у веровању ван сумње, исто као и извесна чарања с тим у вези.

Мртвима су се давале даће (грч. δαίς, δαῖη) — помени. Теофилакт Симоката наводи, како је словенски кнез Мужок давао дању свом покојном брату и како су се сви том приликом понапијали. У старом језику познате су те посмртне гозбе под именом тризна. Један источни писац помиње, да се том приликом дели сво имање умрлог на три дела, један од њих иде на то, да се за њ пије за душу умрлог. То потсећа на народну традицију изражену у јужнословенском епосу о смрти Краљевића Марка, који, исто тако, своје имање дели на троје, и један део даје „кљасту и слијепу", „да пјевају и спомињу Марка". Уз мртваца се често пута сахрањивало и његово оружје. Тризни слична је страва, која се помиње код Хуна у V столећу, а која је готског порекла. Реч је данас позната код свих Западних Словена, а занимљиво је, да није распрострањена код Јужних Словена, где би се најприродније могла очекивати.

[174] *С. Тројановић:* Главни српски жртвени обичаји. СЕ Зборник XVII (1911), 48. Идење свецима код Хрвата се зове „проштење" и одржава се као обавеза, „Заговор се мора и одржати" каже *М. Ланг* за Самобор. — Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, XVII (1912), 290. Cfr. *А. Брикнер:* О паганству код старих Словена. Књига о Балкану II, стр. 51—61.

СЛОВЕНИ У ДУНАВСКОМ ПОДРУЧЈУ

Полет Римске Империје почео је од III столећа по н.е. осетно да опада. Да би се увело више реда у језгру државе и да би се бар привремено спасло што се може спасти, напуштају се удаљене и сувише изложене периферијске области. Место старог ширења у свим правцима, које је сувише црпело снагу, долази повлачење на погодне границе и покушаји унутрашњег прибирања. Тако је, вероватно 271. год. по н.е.,[175] цар Аурелијан напустио Дакију и Дунав направио природном границом Римског Царства на Балканском полуострву. На тој граници водиле су се неколико столећа главне борбе између Источног Римског Царства и разнородних народа, који, узнемирени и кренути великом струјом сеобе народа, у масама прелазе подручје средње Европе, а нарочито насрћу на Балканско полуострво. Дунавска војничка линија, римски лимес, био је углавном пробијен већ 376 — 377. године.[176] Године 455. постао је Рим пленом Вандала и Западно Римско Царство рушило се, минирано изнутра борбом класа, као дубоко поткопани брег. Источно Царство успело је да се одржи још хиљаду гоидна, али са много жртава и понекад под врло тешким условима.

Првих столећа по н.е. Римско Царство имало је највише тешкоћа са Готима и другим борбеним германским племенима, која постадоше активна већ првог столећа по н.е., а која се беху још и раније почела расипати по свету. Још при опису погреба Иродова, помињу се поред Трачана и Гала и Германи као чланови његове телесне гарде.[177] Они су у неколико махова упадали у балканске покрајине и допирали дубоко пленећи и пустошећи; за њихове пљачкашке походе наводе се понекад бројеви од по 300.000 људи. Готска опасност по Римско Царство показала се најбоље у страховитој погибији римској код Адријанополља 378. године. Војску је водио сам цар Валенс. У тој борби несатало је њега, а две трећине војске било је уништено. Тај пораз значи у истину почетак краја римске светске државе, „војна снага источног дела државе, чије су најбоље трупе пропале са својим царем, била је тим потпуно растројена".[178] Наследник Валенсов, цар Теодосије морао је да призна створено стање и да попуштањем и дипломатијом настоји доћи до споразума. Готима се, 382. год. уступила широка област изнад Балкана, давани су им поклони, узимани њихови људи као „савезници" или у другим својствима у редове војске.

[175] Cfr. *Н. Вулић.* Аурелијанова подела Горње Мезије. — Глас САН LXXXII (1910), 1. Cfr. *А. Ременников:* Борьба племен Подунавія и северного причерноморья с Римом в 275—279. г. г. н. э., Вестник древней истории 4, стр. 131—138.

[176] Cfr. *C. Patsch:* Die Völkerbewegung an der unteren Donau in der Zeit von Diokletien bis Heraklius. Wien und Leipzig, 1928, 62—63; Историја на македонскиот народ, кн. I, 60—61.

[177] *J. Jeremias:* Jerusalem zur Zeit Jesu. Leipzig, 1923, 72.

[178] *E. Stein:* Vom römischen zum byzantinischen Staate. Wien, 1928, 293—295.

На свом подручју они су били сасвим аутономни и ослобођени од свих државних пореза, а њихове вође имале су значај правих владара. Њихов утицај на Балканском полуострву осећао се и етнички, и војнички, и политички, мада не с оном интензивношћу као у Италији, где су они и друга германска племена и етничке скупине стварно господарили и водили скоро све акције. То учешће њихово није било без крупних криза и опасности за Римско Царство; ови пљачкашки народи нису се увек задовољавали тим да буду најамници и извршиоци риских одлука, него су хтели и да утичу на њих и да се користе слабим моментима Царства. Најпосле, 488. год., успе некако цар Зенон, да крене најсилнијег вођу Гота, краља Теодориха, јунака старе народне поезије германске, да се као његов мандатор упути у Италију да сруши моћног Одоакара и да се тамо смести као његов наследник.[179] Цариградска политика хтела је овом приликом да постигне двоје: да уклони с Балкана Готе, који беху постали и сувише велика опасност не устручавајући се од нападаја на саму престоницу; и да, у исти мах, ослаби и Одоакара и Теодориха и њихова племена и народе у узајамној борби. Теодор је остао победник и узео је Италију под своју власт.

Готи су за извесно дуже време били чувари северних граница Источног Царства на читавој дунавској линији од Београда до Црног мора,[180] станујући понајвише у облаској Дакији и Доњој Мезији (данашња северна Србија и Бугарска). За њихова пребивања на том подручју није успело ниједном новом племену и народу, да у већим масата трајно пређе Дунав и покуша срећу са пленом и пљачкањем или настањивањем. Провале Хуна четрдесетих година V столећа биле су као нека елементарна катастрофа, којој није могла одолети ни снага царевине. После пада Атилине државе настале су борбе германских племена, која су се ослободила његове власти. Те борбе, које цар Лав (457—474) није знао увек на време да каналише, доносиле су понекад тешке кризе на Балкан и нагониле Царство на врло велике уступке, а с друге стране изазивале су прохтеве код варвара. Али, ипак, мада трошени и у међусобним борбама, Готи су ипак, у свом интересу, чували подручја испод Дунава од других варвара. Али кад они 488. год. оставише ове области, у масама, како су се обично кретали варвари оних времена, нарочито кад с Теодорихом одоше најбољи ратници, северне границе остадоше отворене и врло брзо кроз њих прокуљаше разне чете европских и азијских етничких скупина и гомила. Цар Зенон, слаб организатор, није осетио потребу да у прави час обезбеди северне границе тим, што би их посео добрим посадама. И стога, одмах последње десетине V столећа, римске покрајине испод Дунава посташе поприште честих пљачкашких и ратничких похода и борби између слабих римских војничких одреда и варвара насртача.

[179] Cfr. *Д. Н. Анастасијевић:* Остроготски одглазак са Балкана у Италију. — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор I (1921), 216—223.

[180] *F. Martroye:* L'occident à l'epoque byzantine. Goths et Vandales. Paris, 1904; *W. Barth:* Kaiser Zeno. Basel, 1894; *E. Stein:* нав. дело, 499 sq.

Међу ратничким племенима и етничким скупинама која крајем V столећа беху главни нападачи нарочито се помињу Бугари, често под тим именом, а често и под именом Хуна, запамћених по злу још из времена Атиле „Бича господњег". Бугари су протопореклом хунско — турско племе јужније антрополошке провинијенције (чагатај) са нешто доцније финске примасе. Такво је њихово етничко стање било у време првих столећа по н.е. када су се усталили и почели оформљавати као јужнословенске етничке скупине, племена и народ на Балкану. Остаци њихова старог елемента очувани су у неким старим властитим именима и називима, у хијераршкој терминологији, у бројењу и у извесним антрополшким особинама.[181]

По археолошким ископинама, према палеоетнологији, на основу историјских извора и палеолингвистике, даде се закључити да су по језику Бугари најсроднији оној алтајској групи, којој је један од главних представника данашњи чувашки језик, у области Поволожја у СССР-у. Само њихово име долази, вероватно, од турско — монголског глагола bulgha (bulghār), који значи „мешати". Бугари би према томе, били „измешани" или „мешавинци".[182] Друга група филолога тумачи њихово име по реци Волги (Болга — ăр, Болга, — ар, Болгар, Българ, Бугар), на чијим су обалама живели извесно време. Ово тумачење понзато је код Јужних Словена од Летописа попа Дукљанина, који каже да се „a Volga flumine Vulgari usque in praesenten diem rocantur".[183] Византијски писци обично их означавају као Хуне. За два хунска племена Кутригуре и Утигуре може се узети као сигурно, да представљају два главна огранка бугарског народа; први западни, а други његов источни део. Угледни бугарски историчар М. Дринов, још 1871. год. није могао да се помири с мишљу, да су Бугари јужнословенски народ, оформљен кроз дуги процес од старих балканских народа, те од Хуна и Јужних Словена, него их је држао једноставно потомцима правих Словена. При надирању источних народа према средњој Европи, Бугари се приближују све више црноморском прибрежју, потискују одатле готске остатке и допиру све до дњепарске линије. У метежу који је настао после Атилине смрти, Хуни губе своју дунавску државу и разбијају се на више страна, али не пропадају. Њихови саплеменици из далеких степа збијају се поново жељни да поврате изгубљено.[184] Византијска средњовековна феудална дипломатија искоришћавала је похлепне варваре за посед Дунавске котлине упућујући једне против других, да се узајамним борбама троше и да увек једну страну учини зависном од своје потпоре. Бојећи се велике снаге Гота цар Зенон је против њих подбадао један део хунских сродника, и то баш Бугаре, који су у кубанском крају, ближе од старих седишта, образовали јаку своју државу. Први помен бугарског имена, βουλγάροι, долази у вези с тим догађајима, 482. године.[185]

Продирању поменутих ратничких народа и племена помогле су, поред одласка Источних Гота, и мутне прилике самог Источног Царства у коме је врело од борбе класа. У Византији је иза смрти цара Зенона (491. год.) настала борба за престо. Дворски чиновник Анастасије[186] уз помоћ удовице царице, долази на престо. Против њих се диже Зенонов брат Лонгин са својим земљацима Изаурима. Тај устанак, иако му је вођа брзо савладан, узе опсежне размере. Три године требало је византијској војсци док је угушила буну. Да би, унеколико, постао сигурним од евентуалних нових побуна с те стране цар Анастасије нареди, те се велик део Изаура расели с њихових огњишта и насели по Тракији. Друга и дуга унутрашња борба беше у крилу цркве проузрокована одлукама Халкедонског сабора од 451. год., који је осудио Етихијево монофизитство. Читаве покрајине Мале Азије и Африке устадоше против цариградских одлука и постајаше озбиљна опасност да покрет не пређе и на чисто народно — политичко поље. Цар Анастасије гледао је с почетка, да избегава опредељење било на једну било на другу страну; он је желео углавном да се одржава у сваком месту она традиција, која се тамо одомаћила.[187]

Ови сукоби у Византији, који нису били без метежа, нису остали непознати ни оним народима и племенима на доњем делу Дунава, чија се жудња за војевањима и пленом једва, и то само од страха, била зауставила на границама Царства. Бугари, позвани у борбу противу Гота, могли су лако доћи на помисао, да Царевина не би звала њих, да је сама могла да прими опасне борбе. Бугарске чете војују с Готима чак на подручју данашњег Срема (око 485. год.) и имају довољно прилике да упознају слабо стање суседних грчких поседа и да се обавесте о привредном стању области на обе обале Дунава све до иза линија тврдог Сингидунума. Свакако није случајно, да управ оне исте године, 493, кад у Византији бесни изаурски устанак, варварске чете прелазе Дунав, упадају у Тракију и тамо с успехом војују. Према дунавским нападачима цар Анастасије спремао се на отпор. Али у ратним подвизима византијска војска није имала среће. Код реке Цурте, 499. год., 15.000 визајнтијских вој-

---

[181] И. Шишманов употребљава за те старе Бугаре, за разлику од данашњих пословењених, назив Палеобугара. — Сборъникъ за нар. умотв. наука и книжнина, XVI—XVII (1900), 505—506. Вредно је помена да је дао Г. *Ценов*, Произходътъ на Българитѣ. София, 1910, где приказује да су Хуни и Готи сродна племена, а да су Бугари стари становници Панониje и Илирије.

[182] *Н. Н. Попс:* Чувашский язык. — Известия рос. Академии наук VI сер. (1924), 297; cfr. *А. Иширковъ:* Името България. — Известия на народния Етнографски музей въ София VI. София 1926, стр. 1—6; *P. Skok:* Etimologijski rječnik hrvatskoca ili srpskoca jezika knj. I, Zagreb, 1971, str. 228—229.

[183] *Ф. Шишић:* Летопис попа Дукљанина. САН књ. LXVII, Београд — Загреб, 1928, 297.

[184] Cfr. *В. Н. Златарски:* История на българската държава, I, София, 1918, 26—42; *Ст. Станојевић:* Византија и Срби I. Нови Сад, 1903, 135.

[185] Сочинения II, София, 1915, 214—215.

[186] *W. G. Holmes:* The age of Iustinian and Theodora. I (II ch, The Roman Empire under Anastasius). London, 1905, 127—294.

[187] Cfr. *H. Gelcer,* Byzantinische Zeitschrift I (1892), 41—46; *A. A. Vasiliev:* History of the Byzantine Empire I. Madison, 1928, 135—136.

ника са 520 ратних кола би разјурено и потучено; четири вође и више од 4000 војника беше изгубљено. „Ту је", по речима једног савременика, „пропао цвет илирских војника".[188] Охрабрени том својом победом Бугари наставише борбу и 502. год., не наишавши ни на какав отпор византијске војске, опленише Тракију. Није немогуће да су Изаури, које је Анастасије силом насељавао по тим крајевима, из жеље за осветом суделовали с Бугарима или им помагали за разна обавештења. У ово исто време Византија се била заплела у рат са Персијом и није могла да сву снагу баци на европско подручје. За то време Готи су, држећи Италију, проширили границе свог поседа и на источну обалу Јадранског мора, заузевши сву Далмацију у њеним римским границама и читав Срем заједно са Сингидунумом. Источно од њих, око ушћа Мораве, један варварски ратник, неизвесног порекла, Мундо, помаган од Гота, беше окупио око себе једну шарену војску разних племена, изгледајући неко време као господар неке нове државе. С њим у вези помињу се и Бугари, који су час савезници Источног Царства, час његови пленитељи. У борби с Мундом и Бугарима, 505. год., била је византијска војска негде на Морави поново потучена, и то тако да се дух побеђених „никако више није могао опоравити".[189] Заузета на више страна Царевина је била почела да губи веру у снагу свог људског материјала, односно у могућност да се он у потребни час може извести на угрожено место. Озбиљно забринут због надирања варвара, цар одлучује, да престоницу опаше јаким заштитним зидом, за који је, изгледа, већ раније био почео неке радове цар Зенон. Тај његов „дуги зид", који је хватао два мора, у линији од Селимврије до Хераклеје, био је дугачак неких 40 римских миља, висок и дебео по 20 стопа и снабдевен тврдим кулама за посаде.[190] Поред тога, а из истих разлога, по свршетку Дугог зида (512), цар колонизује у доње крајеве око Дунава германско племе Херула као жив бедем против варвара. То племе се пре тога потуцало по многим крајевима Европе и једним делом, у V столећу, сачињавало пратњу и помагаче Атилиних Хуна, а у ово доба било је пријатељ и савезник Источних Гота.[191]

Овај систем одбране стварањем малих држава на својим границама и насељавањем других народа, који имају својим грудима да заустављају туђе етничке бујице, развијало је Римско Царство III — IV столећа на свима својим границама, на Дунаву, Рајни и Еуфрату. У Византији ту Анастасијеву већ делимично наслеђену политику наставио је и употпунио касније цар Јустинијан; она је била једна од првих мера у одбрани царевине.[192]

---

[188] Monumenta Germaniae XI. Chronica Minora, ed. T. Mommsen, 94—96.

[189] Ib., 116. Casslodori Senatoris chronica, ib., 160.

[190] Cfr. *П. Н. Орешков*, Списание на бълг. акад. X (1915), 74 sq.

[191] Cfr. Prokopie: De bello gothico, II, 15; *J. Pflugk — Hartung:* Geschichte des Mittelalters. Berlin, 1886, 198—199, 342.

[192] *G. Stadtmiiller*, Acts du IVe congrès internat. des études byzantines. Sofia, 1935 394.

Крај Анастасијеве владавине био је врло буран. Својом израбљивачком финансијском политиком беше огорчио народ, а својим пристајањем уз монофизите, велик део православног грчког свештенства. Против цара се јављаху праве побуне. Незадовољство против цара које је избило у Тракији, покренуло је народ на устанак, на чијем челу се ставио војвода Виталијан.[193] У тој дунавској области било је становништво словенско и полулатинско, у старој традицији древних народа, Трачана и римских колониста. Да би ојачали своје редове, устаници позову у помоћ Хуне и Бугаре. Масовна устаничка војска разби неколике цареве војске и пленећи продре готово до Цариграда. Одатле су устаници били одбачени, после једне неуспеле поморске битке, те се повлаче у унутрашњост, крстарећи кроз Тракију, Мезију, Илирик и Епир.[194] Византија је нудила устаницима споразум, али до споразума није дошло. Тако је успех овога устанка био од великога значаја, јер је директно угрожавао Византијско Царство.

Након тих збивања, на византијски престо долази цар Јустин. За његову владавину се пак тврди да је била „једна више од интерегнума и припреме за дугогодишњу и тако значајну владу његова сестрића."[195] Иза тога, Јустинијан је преузео потпуну владу у Византији. За Јустинијана се једно време на основу измишљених вести Томка Мрнавића из 1619. год. држало, да је био пореклом Словенин и да се звао Управда.[196] Успеси Византије за његова времена, поред свег његовог несумњивог полета, више су релативни. Са свешћу о свом императорству, прецењујући снаге и средства којима је држава располагала, он је ишао за циљевима већим од оних који су се могли постићи; напори и жртве нису били сразмерни с постигнутим резултатима. Увукавши Византију у сукобе готово с целим светом, он је толико трошио њене изворе и животне сокове, да је довео најпосле у једно стање клонулости, које је личило на изнуреност.[197]

---

[193] Н. Јорга налази узрок овоме сукобу: „Што је антагонизам расе нашао ту прилику да се истакне". — *N. Jorga:* Relations entre l'Orient et l'Occident au Moyen âge, Paris, 1923, 31.

[194] Cfr. *A. Marrast:* La vie byzantine au VIe siècle. Paris, 1881, 350 sq.; *Hefele:* Concilingeschichte II, 666, 671—674; *N. Nodilo:* Historia srednjega veka II, Zagreb, 1900, 98—106; *Ст. Станојевић:* Византија и Срби I, 224—225; видети казивања Јована Антиохијског *C. Müllrus:* Fragmenta historicorum graecorum, IV, Parisiis, 1885, 621.

[195] Примедба *H. Gelcera* у Крумбахеровој: Geschichte der byzantinische Literatur. München, 1897, 928; cfr. *Б. Панченко*: О тайной исторіи Прокопія. — Византійскій временникъ III (1896), 97—103.

[196] *А. Васильевъ:* Вопростъ о славяискомъ происхожденіи Юстиніана. Византійскій временникъ I (1894), 469—492; *F. Šišić:* Kako je vizantijski car Justinijan postao Slaven. Zagreb. 1901. О Јустинијану темељита студија: *Charles Diehl:* Justinien et la civilisation byzantine an VIe siècle. Paris, 1901; приказ *К. Крумбахера*, Populöre Aufsätze. Leiprig, 1909, 153—168; cfr. *Н. Вулић:* Из античке историје наше земље. — Глас САН CLX (1934), 72—81.

[197] *Hayry*, Byzantinische Zeitschrift XXXV (1935), 294—295.

Из нешто сувеше општих вести сазнајемо, да је већ пред крај Јустинове и на почетку Јустинијанове владе настала на Дунаву живља активност разних сталноседелачких и колонизованих етничких скупина, племена и народа.[198] Сваке године, казује Прокопије у спису који није објективан и који у многом претерује,[199] провађују Хуни, Анти и Словени Εκλαβηνοί бива назив је преузет од самих Словена и одговара њиховом Словѣнинь, у византијске покрајине, и то не само у Тракију и Мезију него и кроз Илирик, од Јонског мора до предграђа Цариграда. Ако узмемо да Прокопије претерује и да упади нису одмах узимали тако велике размере, они су ипак својим учесталим појавама морали скретати пажњу на себе. Међутим, управ у време тих навала, Византија је морала да наставља рат с Персијом, који је избио пред смрт Јустинову ради Ивираца, што су, у опасности од Персијанаца, примили, као и Лази, византијско покровитељство. Византијску војску је предводио Јустинијан. Његов савременик на персијском престолу био је Хозрије или Хусрев, врло популаран у народу, кога је после песник Фирдуси славио у својој Шахнами „као савршен идеал краљевске мудрости и праведности".[200] Ради тог рата Јустинијан није имао на расположењу довољно војске, да је баци пре, ма дунавским народима, који су у масама надирали на Балкан.[201]

Словени, чије име овом приликом срећамо први пут у историји, живели су као врло многобројан народ, у дунавско — потиском подручју, до иза карпатских гора, „кроз непрегледна подручја", до Азовског мора. Белешке старијих писаца потврђују речи Јорданиса, хроничара из VI столећа, који каже: — Народ Венети, многобројан, који се углавном зове Словени („Sclavani, Sclaveni") и Анти („чија се имена сад мењају према различитим породицама и местима"), станује од места Новијетунског (град Нове) и Мурзијанског језера до реке Дњестра.[202] Тек су у VI столећу Словени дошли у ближи додир са Грцима и Римљанима имајући своје јасно етничко обележје; дотле, уколико су били повучени у вртлогу сеобе народа масовно са Истока према Дунаву, и одатле на Балканско полуострво, стари писци их не бележе са јасним етничким обележјем као посебне етничке групе, племена или народ, већ у скупини или маси са осталим народима.[203]

[198] О тим бројним племенима око Дунава подробно говори Прокопије. — De aedificiis, ed. *Haury*, 103; cfr. *L. Niederle:* Slovanske starožitnosti II, 1, v Praze, 1906, 191—193. Он прве борбе ставља у Јустинијаново време. Исто и у Француском издању тог дела: Manuel de l'antiquité Slave I, Paris, 1923, 61—62.

[199] Historia orcana, Ed. Bonn., 108.

[200] *Ф. Барјактаревић:* Рустем и Сухраб. Београд, 1928, LVIII.

[201] *K. Güterbock:* Byzant und Persien in ihren diplomatisch — völkerechtlichen Beziehungen im Zeitalter Justinians. Berlin, 1906.

[202] *Jordanis*, Ed. Mommsen, Monumenta Germaniae. Get. V, 34—35.

[203] Cfr. *Е. Э. Липшиц:* Визатийское крестьянство и славянская колонизация. — Византийский сборник. Ed. Академии наук СССР. Москва — Ленинград 1945, 96.

Први помен словенског имена јавља се, као што смо напред навели, у теолошким питањима и одговорима Псеудо Цезара Назијанског, на почетку VI столећа: οἳ Ἐκλανηνοί καί φυσωνῖται, οἳ καί Δανούβιοι προσαγορευομενοι.[204] Словени су се, према том помену, у прастара времена спустили у долину Дунава и у њену непосредну близину. Ту их домало познаје и Прокопије, који наводи да Словени око Дунава с једнокрвним Антима, с којима да су се некада заједнички звали Спори, заузимају највећи део простора с горње стране река.[205] Тамо их изрично помињу и сви други писци VI столећа. „У другој половини V столећа" каже К. Јиречек, „заузели су већ Словени за леђима Гепида Седмоградску, у чијој су топографској номенклатури оставили тако много трагова. Одатле, исто као кроз Молдавску, почели су да продиру према доњем Дунаву, до ког су већ сигурно допрли у доба одласка Источних Гота у Италију".[206] Данашња се Влашка звала тад неко време словенском земљом.

Велико германско племе Гепиди, које је 527. год. допрло до Срема, задржавало је, у извесној мери, за дужи низ година, словенско напредовање до самог Дунава, на његовој, од прилике, данашњој југословенској линији. Али га није могло задржати стално и на целом дунавском подручју. А кад су се Гепиди померили више према западу, ка Срему и Панонији, вероватно извесним делом под притиском нападача, онда је Дакија све више и неодољивије била плављена словенским етничким масама. То се у Цариграду видело врло брзо. Али, како Византија у тај мах, није имала довољно војске на расположењу, она је решила да у први мах своју дефанзиву на тој граници развије, место ратним походима, читавим системом утврђења. Нагло су подизани мањи и већи градићи, карауле и утврђења, да спречавају и заустављају непријатеља; а у исто време почело се и са оправљањем старих градова. На дунавској линији подигло се око осамдесет утврђења, а после се тај систем пренео и у унутрашњост. За заповедника на тој страни цар је поставио свог синовца Германа, као енергичног и ратоборног вођу. Овај је, доиста, с успехом одбијао упаде Словена, Анта и Бугара, али није дуго остао на својој дужности. Место њега дошао је 531. год. Хилвуд, можда пореклом Словенин или Ант, кога је међу својим дворанима био запазио Јустинијан. Хилвуд се показао достојан поверења. Борио се храбро, утерао противницима велик страх, прелазио чак, гонећи их, на њихову страну. Али је, после три године, и пао у борби с њима. Иза њега не дође нико ко би га достојно заменио. А можда се, у то вре-

[204] *K. Müllenhoff:* Donau — Dunavъ. — Archiv für slav. Philologie I (1876), 294—295.

[205] De bello gothico III, 14. Име Спори, Σπόροι, дошло је код Прокопија највероватније од βοσποροι и није карактеристично за Словене. *L. Niederle:* Ueber die σποροι des Prokopios. — Archiv für slav. Philologie, XXIII (1901), 130—133.

[206] *К. Јиречек — Ј. Радонић:* Историја Срба I, 48—49.

ме, није нико ни тражио, јер је цар имао тежих брига на другој страни.[207]

Једна борба између Словена и Анта у 533. год. омела је за неко време њихове покрете против Византије. Али су за то Бугари искористили у обилатој мери заузетост Византије на толиким странама. Од 535. год. не престају њихови упади. Године 538, под двојицом угледних вођа (византијски извори зову их изрично „владарима" — ῥῆγες), као организоване дружине, у великом броју, упали су они у Тракију. Тамо се против њих скупила сва расположива војна снага Византије на северу Балкана са заповедницима Мале Скитије, Мезије и Илирика. Бугари су разбили у једној борби скитско-мезијске одреде, али су, продревши дубље у земљу, настрадали од удружених и са свих страна довучених византијских чета. Изгубили су чак и обе вође. Но, убрзо на Византинце, задовољне успехом, напале су нове гомиле Бугара и потукле их страховито. Сам заповедник Илирика, Аскум, изгледа бугарског порекла, би ухваћен и одвучен преко Дунава. Другог заробљеног византијског заповедника Бугари су искористили за богат откуп од 1000 златника, али свог саплеменика, Аскума, на ког су били кивни, не хтедоше да ослободе. После таквог успеха природно је, да су нови нападаји били већи и још силнији. Нарочито је био жесток напад 539—540. год. Читаво Балканско полуострво, од Далмације до близу Цариграда, било је поприште варвара, који су харали и пустошили. У самом Илирику они су продрли у 32 града, а одвели су у плен на 120.000 душа.

У борбама против Гота, Византији, после заузећа Понтуса, долази помоћ од 1600 коњаника, којима су заповедници, истина, Ромеји, али у којој су већину људи сачињавали Словени, Анти и Хуни, и то они са леве обале Дунава. Византијске вође познале су чак и особености словенског начина борбе. Они су, каже се, вешти да се сакрију за грм или за камен и да, искочивши изненада, заробе жива непријатеља, баш као што је случај код Црногораца и Херцеговаца све до балканских ратова (1912—1913), што је у народу познато под именом „уфати крвника", а ратник који хвата жива непријатеља зове се „фати крвник". „Око Дунава, где станују, тако су увек нападали Грке и остале варваре". Тако је исто било и у византијској војсци против Персије не само словенских и антских војника, него чак и заповедника; по имену се од њих помињу Дабрагезас (Доброгост), Вишиград и Сварунас.[208] Ово служење у царској војсци знатно је допринело, да Словени, Анти, Протобугари и други изближе познају и начин византијске војне организације и њихове тактичке

[207] Cfr. *A. Rambaud:* De byzantino hippodromo et circensibus factionibus. Paris, 1870; *Т. Успенский:* Партіи цирка и димы въ Константинополѣ. Виз. временникъ I, 1—16; *G. Manojlović:* Carigradski narod od god. 400—800 po Is. Zagreb, 1904; *K. Jažděwski:* Das gegenseitliche Verhältnis slavischer und germanischer Elemente in Mitteleuropa seit dem Hunneneinfall bis zur Anarischen Landnahme ander mittleren Donau. Archaeologia Palona II. Warszawa 1959, str. 56—57.

[208] *Prokopie:* De bello Gothico, I, 27; II, 26; *Agapia,* IV, 6, 20; cfr. *J. Jung:* Roemer und Romanen in den Donaulaendern. Innsbruck, 1887, 230.

маневре и врсте оружја и да се тим после сами користе.[209] Сем тога, то, што су њих Византинци примали у војску и служили се њима, давало је свима извесно самопоуздање, стварало код њих свест о својој вредности и после давало могућности за понекад смеле замисли и одлучан став. Византија, међутим, трошена многим борбама с једне стране са спољашњим непријатељима, а с друге стране услед унутрашњих борби сукоба класа, требала је стално доста људства и кад није могла да изведе у довољној мери своје, она се морала служити тим што јој се нудило.

Дуготрајни рат у Италији, са сваковрсним обртима, очевидно је слабио снаге Византијског Царства и изазивао својим током не само незадовољство у самом народу, него и нове непријатеље. Ускоро, у покореној Африци избили су нереди, ради којих су се морале тамо држати и обнављати јаче посаде. У исто време пустошили су Персијанци области Мале Азије, Арменију, Месопотамију и нарочито Сирију. Најпосле, 542. год., пошто се и пре јављала на махове, обухвати страховита куга европски свет. Нарочито пострада у улице збијени, густо насељени и никад довољно хигијенски Цариград, али и места по унутрашњости, заједно с војничким посадама, не беху поштеђена.

Те све невоље Византије покушавају да искористе међу другима и Словени. И они су прелазили Дунав и ишли по ратни плен, али су на једном таквом походу страдали од германских Херула, тада царских савезника на подручју око Београда. Византија је настојала, да Словене и њихове сроднике Анте или придобије за се, као и друге варваре, или да их крвно завади између себе, не би ли их се ослободила на тај начин. Антима је нудила уз новчане награде чак и један град с околном земљом, у коју би се по потреби преселили. Понуђени, али још непознати град звао се Турис. Очевидно је, да тих Анта није било много, кад им је за насеље могао бити нуђен само један град с околином, односно да се могло овде радити само о једној дружини ратника. Цена те понуде била је, да Анти са Словенима бране дунавску границу од протобугарских упада. Ови су дали пристанак, мислећи на нове уцене. Као предмет те уцене био је један човек, који је, из користољубља, с извесне стране био оглашен за оног Словенима и Антима добро познатог, а недавно погинулог византијског заповедника Хилвуда.[210] Али су Византинци наскоро ухватили Хилвуда и онемогућили све даље планове с њим (544. год.).

Упадајући у византијске области, понекад далеко у унутрашњост, Словени се почињу постепено и привикавати на везе с њима, а појединци се чак одлучују, да тамо и презимљују и после тога се

[209] Cfr. *E. Gibbon — J. B. Bury:* The history of the decline and foll of the Romman Empire IV, 346, Ту се наводи ова карактеристика: „The military art was unknown to the Sclavonians, their name was obscure, and their conquests were inglorius."

[210] Лажни Хилвуд је први наш авантуриста, који личи на Шћепана Малог, познатог авантуристу из новије историјске прошлости Црне Горе. Ухваћен је у лажи. — *Prokopie:* De bello Gothico, III, 14.

ту и настањују. Посредници су им донекле сродници у византијској служби. Византија није могла да прати све њихове покрете на пространом и разним туђим народима проширеном земљишту. Сем тога, она стварно задуго није ни имала у својој власти западни део Балканског полуострва. Осећајући да треба обезбедити свој посед у Италији, не заборављајући богатство напуштених предела, групишући се, из много привредних и војничких разлога, око обала Јадранског мора, Готи беху 504 — 505. год., као што смо поменули, проширили своју власт на истоку до Сингидунума, а на југу до близу средње Арбаније. Они су тад важили као византијски савезници и та акција није им се морала тумачити као акт непријатељства, у Цариграду се, разумљиво, ипак гледала преким оком. Стога, чим су међу Готима настале унутрашње борбе око власти, 534—535. год., употребила је Византија прву прилику, да покуша обнову византијске власти на тој страни Балкана у вези с борбама у Италији.

Када су борбе између Византије и Гота узеле маха, почеле су словенске чете да прелазе Дунав и да се користе ратним метежима. Византијска војска уз помоћ флоте груписала се углавном на обалама Далмације, сузбијајући готске покушаје, да се искрцају и поврате изгубљене територије. Унутрашњости се није обраћала довољна пажња и то се, међу етничким скупинама и племенима око Дунава, одмах осетило. Кад је византијска војска прешла у Италију, нагрнуше Словени на Балканско полуострво у већим масама. Њихове чете допиру све до Драча, ударајући и на тврде градове и узимајући их чак, јер, како вели један савременик, „није било никог да их брани“.[211] Сва византијска војска према њима ценила се на 15.000 људи, али се није усуђивала да су упушта у борбе, што ће рећи, да су Словени били многоборјнији и јачи. Рат Византије против Гота трајао је двадесет година, имао много критичних фаза за византијско оружје, и давао довољно могућности свим противницима Царства и пљачкашима и уцењивачима, да му направе много неприлика. Нарочито страдају Илирик и Тракија, у које често упадају варвари, за које Прокопије с болом казује, како су „већ постали непосредни суседи“ царских поданика. Године 536. преотели су Сирмиј од Гота, преко воље цареве, Гепиди, у чијој власти беше подручје Бачке и Баната; а другом племену Лангобардима, уступила је Византија панонске тврђаве, град Норикум и још нека места, да би их добила за савезнике против Гота. Не верујући Гепидима Византија је поново предала утврђени Сингидунум Херулима, да јој буду стража на граници, дајући им за одану службу годишње поклоне, које је некад давала Гепидима. Наскоро су та племена почела љуту борбу до истраге. Нарочито беху жестоке борбе између Гепида и Лангобарда, који су се све више примицали дунавској линији.

Словени постепено шире свој утицај и посед на границама. С почетка, они се јављају с упадима само на Дунаву допирући до њега или преко местимично пустих или незаштићених простора из унутрашњости, где су им била главна станишта, или преко туђег подручја. Њихових сталних поседа на Дунаву није било скоро до четрдесетих година VI столећа. У то доба их Византинци траже по два — три дана марша са главне операционе дунавске линије. Али од четрдесетих година словенске масе у залеђини бивају гушће и продиру постепено све више према западу и допиру до линије Саве. На тим подручјима они су наилазили на Гепиде, који су били јако ратничко племе. Док су Гепиди имали слободне руке словенска продирања нису ишла лако, али кад су Гепиди запали у тешке борбе с Лонгобардима они нису могли давати Словенима отпор, који би спречио сваку акцију. Њихова линија постепено попушта пред словенским масама. Словени тако продиру све ближе према обали и добијају све више маха. Гепиди се према њима не могу да понашају више као моћнији него воде пријатељске преговоре; помажу им при прелазима и учествују, у извесној мери, у добити. Тако се, постепено, учвршћују Словени на доста широкој линији све до граница провинције Далмације.

Један свиреп поход Словена у унутрашњост Византије забележен је 548. године. Једна њихова чета, не већа од 3000 људи, прешла је без препреке Дунав, па без икакве муке и Марицу и ту се поделила у две групе. Већа група имала је 1800 људи, а мања остатак од 1200 људи. Пролазећи у ратном пустошењу Илирик и Тракију оне су тукле византијска одељења, с којима би се сукобиле, иако су биле слабије бројем. Једно јако византијско одељење коњице, које се налазило у трачкој тврђави Цурулу, под заповедништвом Азбада, царског дворјанина, покуша напад, али би исто тако разбијено и до ноге потучено, а Азбад заробљен. Њему су Словени најпре скидали ремење с коже на леђима, па га онда бацили у ватру. Несметано су после тога пустошили Тракију и Илирик. Чак су сад заузимали и то не јуришем, него понегде и опсадом многе тврђаве, стекавши искуства и ратне вештине; а пре, каже Прокопије, нити се усуђиваху сићи у равницу нити борити се око градова. Тако заузеше и приморски град Топер у Тракији, дванаест дана хода од самог Цариграда. Градско мушко становништво, око 15.000, поубијаше, а жене и децу са свим благом поведоше у робље. Словенске борбе у граду Топеру, много личе на хунска ратовања, по својој свирепости.[212]

Готи, после повлачења Византинаца из Италије, имали су да савладају преостале ромејске посаде, које су се храбро опирале, али су без помоћи из отаџбине биле осуђене да пропадну. Кад су, вршећи тај посао, добили Регијум и напали Сицилију и Месану, потакну то Византију, да још једном покуша срећу у Италији. Неповерљива и неодлучна, она се с почетка колебала коме да повери врховно вођство, па се најзад одлучила за једнога од великаша из владајуће династије (Герман). Овај, да обезебди успех, ожени се чак једном Готкињом из владајуће куће, рачунајући, да ће тако стећи везе с непријатељима и један им део довести у немогућност да се бори, с

[211] Prokopie: De bello Gothico, III, 29.

[212] *Prokopie:* De bello gothico, III, 38

успехом је, исто тако, организовао и прикупљање војске, у коју се јављаху не само византијски поданици, него и многи од народа с горње стране Дунава. Док се ова војска опремала у Илирику, у Сардици, прећоше Словени, у броју као никад дотле, у Византију и утабориште се пред Нишем. Неке од њих, који су се расули по земљи, да би пљачкали, ухвате Византинци и испитају, па, чувши да намеравају поћи на Солун и околне градове, обавесте одмах о том свога владара. Византијски владар се забрину и нареди да спремљена војска засад одустане од похода на Италију, а да свакако гледа сузбити Словене. Ови, међутим, дознавши за то и рачунајући са спремљеном војском не усудише се да приме борбу, него прешавши у илирске горе, спустише се у Далмацију. Герман, кад је минула та опасност, нареди, да се војска спреми за Италију, али му не би суђено да наум изведе. Изненада се разболи и наскоро умре. Место њега беху одређени други предводитељи из реда феудалних великаша. Они с војском дођоше у Далмацију, у Салону, да ту презиме, јер би због студени било тешко сувим предузети пут у Италију, 550. године.

У то време преко Дунава пређе нова група Словена и споји се са онима, који већ од раније беху на доњој страни. Већ је онда падало у очи то прелажење и навaљивање Словена на Византију, кадгод ова подузима јаче акције против Гота. Није чудо стога, што се код Грка јављало подозрење, да то не бива случајно и да између Тотиле и Словена постоје неке везе. Они су их тумачили подмићивањем од стране Тотилине; углавном, оним средством, којим су се Византинци служили употребљавајући и изигравајући суседне народе у своје сврхе. У ствари, Словени су само искоришћавали прилике, кад је византијска војска заузета на другој страни, да несметани врше свој посао. Словени се, у записима из ових времена, приказују већ као људи, који се у унутрашњости Византије почињу задржавати проводећи ту зиму, и то, по изричном казивању, „као у својој земљи нимало се не бојећи непријатеља“.[213]

Византија је овог пута кренула против њих знатну војску. Та војска наиђе на једно одељење Словена код Адријанополя. Ови су се, претоварени пленом, једва кретали. Кад приметише грчку војску, учврстише се на једном брежуљку, а Византинци стајаху у долини не улазећи у борбу. Најзад, кад се због узалудног чекања јавило незадовољство у ромејској војсци и отворена пребацивања вођама, да су у свом обиљу занемарили војнике, покушаше ови напад на Словене, али бише, поред све храбрости војника, потпуно разбијени. Изгубили су у борби чак и једну заставу. Несметани, Словени су сад пошли да плене и даље. Од њих овога пута пострада и Астика, једна покрајина, за коју се дотле није памтило да је било пустошена, и која је, према том, дала ретко богат плен. Овако харајући Словени су допрли до самог Великог зида, нешто мало више него дан хода удаљеног од самог Цариграда. Појачана ромејска војска, у потери, стигла је једну

[213] *Prokopie:* De bello Gathico, III, 466.

словенску чету тих пљачкаша и повратила један део плена и заробљеника, алу су други успели да се, још увек с богатим ратним пленом, врате кућама.[214]

Док су се водиле борбе по Италији, Византија је у исто време ушла у нови рат с Персијом, који се није могао да сврши брзо и повољно из истог разлога из кога се није свршио ни рат с Готима: заузета на толико удаљеним странама Византија ни на једној није могла да концентрише сву своју војничку снагу, па да изведе прави ударац; с половичним средствима постизавани су у најбољу руку само половични успеси. Очекујући то и сама, Византија је, после узалудних трошкова и жртава, једва дочекала прву прилику да се измири с Персијом, чак и по цену угледа Царевине, пристајући да персијским владарима даје једну врсту годишњег данка у облику поклона. Док је војска у Италији, на главном ратишту, месецима остајала без плате и губила с тога доста лица, која су чак понекад пребегавала и непријатељу, дотле се, на другој страни, куповао скупим златом мир, за који се није било сигурно да је на доброј основи. То је, природно, још и онда изазивало прекоре и осуде.

Још и пре коначног мира са Персијом организовала је Византија нови поход на Италију. У помоћ су дошла и нека варварска племена: Лангобарди, Гепиди и Херули, а уз њих и нешто Хуна, па чак и Персијанаца. Али, управо у то време беху дошли у помоћ Гепидима против Лангобарда Хуни, по свој прилици Бугари. Они се појавише пре времена у најнезгоднији час, кад су оба племена имала да, место међусобних обрачуна, изврше заједнички једну обавезу према Византији.

Да их се некако ослободе Гепиди их без великих устручавања упутише у византијско подручје, из своје области, са Саве, јер су Византинци, поучени искуством и можда у намери, да несметано проведу прибирање војске, били поставили врло пажљиве страже, да спречавају прелаз са Дунава у Илирик и Тракију. Док су Хуни пљачкали по унутрашњости и чак ометали кретања византијске војске. Византија је смислила да их се реши тако, што ће их међусобно завадити.[215]

Тих Хуна била су два племена, Утригури и Кутригури. Као што смо већ поменули, постоји мишљење, да су то били у ствари Протобугари. Они су, у општем померању народа, прешли Меотско море и сукобили се ту с Готима, па их потиснули и заузели њихова подручја. То су били Кутригури, који су од цара добивали годишње поклоне, па ипак готово редовно ишли у пљачку по његовој држави, „будући Ромејима и савезници и непријатељи.“[216] Утригури су остали у старој постојбини, у унутрашњости Русије, далеко од Ромеја и без

[214] Prokopie: De bello Gothico, III, 34—40.
[215] *Prokopie:* De bello Gothico, IV, 18.
[216] *Prokopie:* De bello Gothico, IV, 5. О њима и *Agatija:* Historici graeci minores, Ed. L. Dindorf, II, Lipsiae, 1871, 365.

опасности за њих. И овога пута у борбу је пошло оно друго ближе племе. Византија, да их одбије, посла богате дарове Утригурима тужећи се на њихове саплеменике и стављајући им у изглед и нове добитке, ако устану на њих. Ови пристану и са Готима из свога суседства, под вођством Сандиља (Сандилха), нападоше на Кутригуре, прешавши Танаис, и потуку их у једној дуготрајној бици. Користећи се тим борбама спасоше се многе хиљаде грчких заробљеника и несметано се вратише у отаџбину. Византија обавести о томе и Кутригуре, који су пљачкали по Византији, и да се што пре уклоне даде им јаш и много новца и обећања, да ће их примити и населити и по Тракији, да је бране од осталих варвара, ако им више не буде могуће да се стане на свом подручју.

Византија је тако одбила Протобугаре од границе. Али се одмах идуће године, 552, јављају Словени са својим упадима у Илирик. Ту су овог пута, као пре у Тракији, починили многе грозоте. Византија посла на њих једну војску, међу чијим вођама беху и Германови синови. Слабији бројем, Византинци нису смели да се упусте у борбу, него су пратили словенске чете, тукли позадину и хватали појединце. Али то није нимало ометало Словене; они су гонили свој плен и убијали и задобијали плен где су стизали. Ромејска војска није могла ни да им спречи повратак преко Дунава. Гепиди су Словене превозили узимајући по златник на главу и тако им омогућили да преведу кући читав, судећи по тој цени, веома богати плен. Да спречи у будуће те везе, Византија намисли да се нагоди са Гепадима и осами Словене. Али јој се за освету даде боља прилика. У борби између Гепида и Лангобарда, која ускоро настаде, она се стави на страну Лангобарда, упутивши им у помоћ само једну малу чету Гота, и тим је осетно припомогла победи Лангобарда.[217]

После Тотилине погибије 552. год., иза пораза код Тагина и пропасти готске државе, престају за неко време упади Словена и других народа с Дунава. Уплашила их је свакако могућност, да се сад обрати против њих војска победница, а престале су, можда, и све везе с Тотилом, уколико их је било. По свој прилици и Византија је сад, покоривши Италију, могла да одвоји, бар у први мах, нешто више војске за посаде у градовима унутрашњости и да појача страже око Дунава, ако никојима другима, а оно Трачанима и Илирима, које је у великом броју била покупила за задњи напор тог похода против Тотиле.[218]

Византија је остала победник на неколико страна, скршила је опасне државе и Вандала и Гота, успела је чак да закорачи и у Италију, мучену унутрашњим борбама Визигота, али је то све донело врло мале, или готово никакве користи снажењу матице Царства. Непрестано ратовање тражило је силне људске жртве, варварисало нарави и менталитет и рушило општа добра и материјалне и духивне културе. Италија је постала гомила згаришта и поприште завојевач-

[217] Нав. дело IV, 25.
[218] Нав. дело, 202.

ких хорди. Северна Африка осим Египта, од рата и куге, опустела је готово сасвим и стала све наглије да пропада. Државне финансије потпуно су се пореметиле и као последица тога дошао је с једне стране притисак на народ, да се створе нови извори прихода, а с друге стране опште падање вредности новца и поскупљивање живота. Чиновници, нарочито виши, посебно логотети у војсци, чинили су велике злоупотребе с државним новцем и ишли за личним богатством; сам чувени војвода Велизар сабрао је толико блага, да је то било зазорно чак и двору. Како су средства за државу требала, наметали су се порези без много обзира на расположење земље и на могућност остварења. Ратни кулук, δυνωνή на који је био обавезан сваки власник земље, а који се састојао, да се за војску спреме извесне нужне ствари опскрбе, изметнуо се током рата у насилне реквизиције и извесне присилне коморџијске службе; а како ратовање за све време VI ст. по н.е. није готово никако престајало, то је намет постојао све тежи и стално све несноснији. Тај озлоглашени намет, у облику реквизиције, употребљавао се у неколико махова и за прехрану престонице и давао тамо прилике појединцима, да се несавесно користе бедом једних и беспомоћношћу других. А осим тога било је и других намета. Од њих је, опет земљевласнику, најтеже падао порез зван ἐπιβολή, који је, да фискус не би изгубио приходе, обавезивао суседе да плаћају порез за опустела комшијска земљишта, макар и не била увек обрађена. Чиновници су за своје издржавање ударали посебан намет ἀερικόν. Подигнуте су државне царине и пристојбе; чињена многа ограничења трговине; долази се на мисао извесног монополисања робе у корист државе, нпр. свиле, која је давала врло велике приходе. Поједини чиновници монополисали су за државу, а у ствари више за своју корист, и друге предмете трговачког промета, нарочито оне нужне за прехрану као со, па чак и хлеб. Све добре раније намере државне управе, да поправи администрацију, пропале су, јер су у злу уврежени систем и невоље и намети изазвани ратом и недоследна и недовољно солидна контрола онемогућавали свако стварно побољшање.[219]

У Византији се осећала замореност и потиштеност. Државни режим нема срца ни за један одлучан потез. Нарочито се примећује опадање државнога интереса за војску. Ова, ослабљена дугим ратовањима и деморалисана многим злоупотребама, постаје чак непријатна царској управи и прве мере за уређење државне финансијске равнотеже траже и доносе смањење војске. Место 645.000 људи, колико је требало бити у војсци, остало је једва 150.000, расутих по свима покрајинама државе. И ова сведена на минимум стајаћа војска, бедно је издржавана.[220] Место војском цареви се баве верским питањима и ради њих запостављају све друге државне послове.

[219] Joannis Lydi de magistratibus populi romani. Lipsiae 1903, 152; cfr. *Панченко*, Виз. временикъ, III, 461—527.
[220] *Agatija*, нав. дело, 369—371; *Ch. Diehl:* Justinien, 415—418.

У првој половини VI столећа по н.е. опасност од варвара запретила је непосредно и самом Цариграду и очевидно показивала зло по Византију, које, поред свих далеких успеха на западу, није могло да се спречи на кућњем прагу. Година 558. била је врло тешка. Силан земљотрес оштетио је многе зграде у вароши и саму Аја Софију, а Анастасијев зид, занемарен и иначе, развалио се на неколико места. Зима је била ретко оштра тако, да се Дунав следио и омогућавао прелаз не само људима, него и тешким колима. Ову прилику употребе Кутригури, који су се нашли у близини, и пређу с војском замрзнуту реку. Ња пут им није стао нико. Чак се изрично наводи, да су нашли пусте тамошње придунавске крајеве и да су без муке прошли све до Тракије. Јустинијанове тврђаве беху голо камење. Осетивши то Хуни се поделише, па један одред оде у пљачку пут Хеладе, која исто тако не беше чувана, а други пут трачког херонеза, намеравајући да се отуд превезе и у Азију. Гро војске, на броју 7.000 коњаника крену на Цариград, да казни престоницу тобоже ради тога, што је Византија помагала њихове противнике Утригуре. Немајући никог да их спречи, Кутригури су пленили што су стигли, и нарочито су отимали жене за своје сексуалне прохтеве. Злочини су били ужасни и вршени пред самим Цариградом. Проваљени велики зид није им могао правити озбиљне сметње и варвари су продрли на неколико километара до престонице и утаборили се код Мелантијаде. У граду наста велик метеж добеглица и неописан страх. Сама византијска државна управа била је очито збуњена и преплашена. Војске способне за праву борбу није било и то је страву чинило још вољом. Царска гарда, схоларији, беше војска за параду и невична боју, а и она је једва дотицала, да запоседне најважније тачке на самим градским зидинама. У невољи, покупише се стари византијски ратни ветерани, њима се придружише сељаци из околине, који су страдали и бежали од Хуна, и тако удружена ордија крену ван града у сусрет Хунима, запаливши многе ватре, и копајући шанчеве ради утврђења и одбране. Овако организована византијска маса успела је да одбије Хуне. И остала два хунска одреда нису имала у рату успеха ни на копну ни на мору. Трећи одред хунске војске, сузбили су Грци у термопилском кланцу, па се и тај вратио првом одреду, водећи, као и остали, силан плен и много робље. Уједиливши се, Кутригури осетише своју снагу поново и почеше уцењивати Цариград. Тражили су исту плату колику добивају и Утригури и откуп за робље, које ће, не буде ли избављено, све поклати. Византија им испуни те услове, једва дочекавши да их се може ослободити, али са планом да завади Кутригуре са Утригурима. У тој жељи, Византија поручи Утригурима, ако желе и даље имати њену милост, нека Кутригуре учине безопасним и покажу своју већу вредност. Осим тога, они треба да испуне и своје савезничке обавезе према Ромејима у погледу њихових непријатеља. Оваква је порука код варвара одмах деловала. Утригури кренуше на Кутригуре, ућоше у њихово подручје, попљачкаше их и заробише много жена и деце, а онда крену на Дунав, да пресретну и главне снаге кутригурске. Ту су их такође разбили и отели им сав плен и новац. Од тога времена не престају борбе између та два племена, крваве до истраге, које их готово доводе до пропасти. За Византинце, наравно, тако завађени и узајамно закрвљени, нису више значили никакву озбиљну опасност. За њих се није у Византији касније знало ни где станују.[221]

У то време долази на византијске границе једно ново азијско племе, које ће неколико столећа бити једно од најважнијих у етничкој историји средње Европе. То су Авари или Словенима познати под именом Обри.[222]

Обри[223] су неко турско — татарско племе, које је становало иза Каспијског језера.[224] У Дагестану још и данас има „Авара", где их сматрају „као најмоћније и најславније од лезгинских племена".[225] Као и Хуни имају све особине Шамана и уралско — алтајског начина живота и толико су им блиски бојом лица и општим изгледом, да их многи од старијих писаца или потпуно мешају или свесно идентификују с њима.[226] Теофилакт Симоката, византијски писац који је понајбоље обавештен о Обрима, не сматра ове Обре, што су дошли у Европу, правим Обрима, оним моћним племеном, чији је глас био врло велик, него тврди, да је то у ствари једно хунско племе, што се само прозвало Обрима управ ради гласа оних првих.[227]

Обри су номадско племе, које нигде није имало потпуно сталних седишта.[228] На основу свих вести, што их имамо о њима, као и о најве-

---

[221] *Agatija,* V, gl. 11—25; *Menander Protektor:* Historici graeci minores, II, 3, казује да су Утригури одговорили с почетка Византији, како им је тешко одлучити се на ту борбу, пошто су оба племена сродна. Међутим, суровост и дивљања, којима су се узајамно трли, не говори за то, да је код њих било много дубљег осећања о тој сродности. — Доцнији грчки писци казују, да су и Словени учествовали у нападу око Цариграда. — Cfr. *Ст. Станојевић:* нав. дело, 229—230. Савремени извори не помињу њихова имена, што, уосталом, не значи да их није било. Виктор Тонески, необавештен, ставља овај напад у 560. год., а приписује га Бугарима. — M. G. H., XI, 205; cfr. *Златарски:* нав. дело, 68—71.

[222] М. Вудимир мисли, да имена *Обри* и *Авари* „не морају бити истог порекла, јер се слов. *обри* „моћан" због имена Обрен може сматрати старим наслеђем из индоевропске језичке заједнице". — Југословински историјски часопис I (1936), 541.

[223] *Abere* или abre у кабадинско — черкеском, истиче Н. Жупанић, значи дива, као и чешком obr. — Гласник Етнографског музеја у Београду X (1935), 14.

[224] *J. Bidez and L. Parwentier:* The ecclesiastical history of Enagrius V. London, 1898, cfr. Vamberijevo razlaganje, Der Ursprung der Magyaren, Leipzig, 1882, 28—31, 35—37. Популарну њихову историју дао је *M. Brion:* La vie des Huns. Paris, 1931, 158, sq.

[225] *E. Orsolle:* Le Coucase. Paris, 1885, 19.

[226] Dux haec nomina illorum Hunni et Abares (vel Avares) erant praecipna; sed hoc alterum serius tandem innouit. — *F. F. Otrokosci:* Origines hungaricae, I, Franequerac, 1693, 145.

[227] Theophylacti Simocattae Historiae. Ed. C. Boor. Lipsiae, 1887, 257—258. Ороним *Хина глава* (околина Билеће у Херцеговини), дошао је по Хунима. Наш најстарији облик за тај израз је Хынъ. — *А. Соболевски,* Archiv für slav. Philologie XXX (1909), str. 474.

[228] *K. Porfirogenit:* De administrando imperio. Ed. Bonn., 141; cfr. *H. Kutschera:* Die Chazaren, Wien, 1909, 48.

ћем делу западних азијских народа и племена, долази се до општег утиска, да је стално пребивалиште била код њих уопште ретка појава. Услед узајамних борби, они се непрестано померају и непрестано угрожавају једни друге. У турском avar уопште значи бегунац и скитач.[229] Као у Хазара, Персијанаца и Татара вођа им се зове каган χάγ — ανος, χάγανος, контракцијом kân и xân.[230] Као и Хуни, они су ванредни коњаници. Коњ и човек не растављају се чак ни после смрти.[231] Кобиле им дају главну народну храну, своје млеко за кисели *кумис*. И ношња им је, као у Хуна, и читав изглед.[232] Вероломни су, каже се за њих, и потпуно непоуздани, „најгори у том од свих што живе номадским животом".[233] Хвалисавци су без мере;[234] уз то су лакоми и блудници. Имају, уопште, и све друге рђаве особине варварских азијских племена и народа, које су тлачили или служили. Потчињени су били Турцима и много су зазирали од њих. Кад се 552. год. турски султан Силзивул дигао против њих и потукао их, они почеше да беже испод његове власти. Један њихов део, на 20.000 лица, на том бегу, остављајући Меотски Босфор и обале Црног мора, стиже на Дунав, потискујући пред собом племена, која су живела једна уз друге онуда, куд су они пролазили.[235] Тај бег Обара био је добро запамћен и Византинци су им га чешће пребацивали, док су Турци сваком приликом наглашавали, да су Обри још увек њихови поданици.[236] Сам им је султан претио, сазнавши да су дошли византијском цару, да, ма где били, не могу измаћи његовој сабљи.[237]

Повлачење Обара испред Турака према западу, и борбе, које су настале услед њихова надирања, као и међусобна клања хунских племена изнад Дунава, изазваше општу пометеност и несигурност на том подручју. Помућена племена нису знала, шта све може изићи из тог општег непријатељства и стога се, у невољи, обраћају Цариграду и нудећи тобоже своје услуге у ствари тражећи, да отуд буду подржани. Тако раде многа хунска племена као Сарагури и Уроги и Оногури. Византија их, усвојивши једном ту тактику, прима усрдно и отпушта са даровима. Исто тако опет поступају и Обри.[238] Они се обраћају 558. год. Аланима, да их доведу у везу с Грцима. Тај покушај је успео, и Обри послаше посланство у престоницу. На тражење обарског посланства, Обри и Византија склопише савез, по коме

229 *К. Јиречек:* Историја Срба, I, 80.

230 Име βάϊανος (ὅ ἐστιν Ἀβάρων ἤτοι μων), *Mendander:* нав. дело, 58, очувало се код нас као bân (исто у стегнутом облику).

231 *J. Hampel:* Alterthümer des Grühen Mittelalters in Ungarn, I, Braunschweig, 1905, 77—80.

232 *Teofan,* Ed. Bonn., I, 359.

233 Theophylacti Simocattae Historiae, 44.

234 *Menander:* нав. дело, 4.

235 *Euagrije:* нав. дело, 196.

236 Има помена, да су Турци с поклонима молили још цара Јустина, да не прими Обре. — *Teofan Vizantinac:* Historici graeci minores, I, 446—447; cfr. *Th. Simocattae:* нав. дело, 258; *K. Kopf:* Ersch. — Gruberische Encyklopädie, Bd. 85, Leipzig, 1867, 83; *Ст. Станојевић:* нав. дело, 230—231.

237 *Menander,* нав. дело, 9.

238 *Prisk:* Hist. Graeci min. I, 341.

Обри затражише дарове, сталну плату и радну земљу за насеље. Византија пристаде на све то. Судећи по Менандру, овај је савез наилазио на одобравање, јер се Византинцима чинило, да је главно да други за њих свршавају послове, па свеједно, да ли ће Обри победити или бити побеђени.[239] Јован Ефески казује да се варварима допадало то богато византијско поклањање и они су често под разним изговорима долазили у Цариград, у гомилама, и стално били награђивани. А свет, заједно са сенатом, бунио се против тога и корио цара ради тако „широке руке".[240] У тим и таквим осудама било је често и неразумевања за праве мотиве понеких поступака Византије. Византија је, доиста, давала понекад поклоне да извесне варваре „скине с врата"; давала их је, како смо рекли, и с намером да их тим поклонима завађа и квари; али их је давала доста често и стога, што су јој поклони, ипак, били јевтинији од издржавања какве веће војске, или организације неког већег похода. У ствари, Обри су одмах почели нападаје за рачун Византије и борили су се са Утигурима, Залима и Сабирима и жестоко потукли Анте.[241]

Око 562. год. послаше Обри своје посланство Византији, да им одреди земљу за насеља. Византија им понуди бившу постојбину Херула, тзв. „Другу Панонију". Обри не пристадоше на то и изјавише да остају у Скитији. Али, Византија беше поверљиво сазнала, да је жеља Обара била у ствари друга; они нису тражили земљу као сталног насеље, него као погодно подручје за пљачку и стога су хтели дозволу, да пређу на десну обалу Дунава. Тако Византија задржаваше обарске посланике што дуже, и даде се да што боље осигура одбрану реке. Обарски посланици видевши да не могу постићи што су желели, приме уобичајено поклоне и, покуповавши што им је требало и доста оружја, крену кућама. На путу, Византинци им одузеше то оружје. Стога се Обри разљуте, као и због неуспеха посланства у Цариграду, те између њих и Византије изби отворено непријатељство.[242]

СЛОВЕНИ У СИМБИОЗИ СА ОБРИМА

У седмој деценији VI столећа Византија је променила држање према народима на граници. Место попуштања и поклона, који су више сматрани као последица слабости, него нарочитих обзира, она у то време истиче државни ауторитет и тражи да на противнике делује снага државе. Тај метод одмах примењује према Обрима. Они су, у то време, послали једно посланство у Цариград, тражећи не само уобичајене дарове, него и њихово повећавање. Хвалисави по-

239 *Menander,* нав. дело, 4—5.

240 Die Kirchen — Geschichte des Johannes von Ephesus. Aus dem Syrischen, übersetzt von *J. M. Schönfelder,* München, 1862, 253.

241 *Menander:* нав. дело, 5—6.

242 *Menander:* нав. дело, 7—9; *E. Stein:* Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches. Stuttgart, 1919, 2—5.

сланици помињали су, поред своје велике снаге још и своје заслуге за Византију, а нарочито то, што су, њиховом акцијом престали они раније уобичајени нападаји и пљачкања варвара кроз Тракију.[243] У њиховим речима било је колико понуде толико и претње. Али Византија, даде одговор императорски и нимало склон за погодбу. Она је нагласила да ће према њима бити опредељенија, него што је то било раније, и византијско одлучно понашање довешће их најзад до памети. Нису они ни потреба ни страх Византије и ово све, што се чини за њих, више је милост, него обавеза. Одбивши, да им да оно, што су тражили, Византија им је у једној реченици дала програм своје нове политике: место новаца и откупа вас ће одбијати од Византије страх пред њеном снагом. Одговор, прек и отсечан, имао је свог дејства и збуњени и преплашени обарски посланици напустише Цариград.[244]

Окупивши око себе све остатке сродних хунских племена и у источној Европи и у долини Дунава, Обри постају један од најмоћнијих етноса на том подручју. Коњаници, у широким пољанама ових предела, они имају пространо поприште за своје испаде и врло брзо након њихове појаве на границама Византије они знаду за Панонију и желе да је добију и исто тако брзо већ искрсавају и на франачким границама и имају сукоба са њиховим четама.[245] У страху од Византије они осетивши из близа обарско суседство, искористе промену управе у Италији и сукобе унутар држава, и крену тамо 568. год., „са женама и децом и свим покућством", заузеше Обри и њихове земље. Западни извори казују, да су их Лангобарди сами уступили Обрима с погодбом, да их опет узму, ако им буде нужда да се враћају. Занимљиво је, доиста, да везе Обара и Лангобарда и иза тога остају доста срдачне, иако је овде тако лако претпоставити, да су Лангобарди на свом терену више узмицали, него што су га даривали. Тако се Обри раширише доста брзо по свој Панонији. За свега десет година, од 558 до 568, они су успели да постану један од најмоћнијих чинилаца у Дунавској долини.[246]

За то сво време о Словенима нема ближих вести. Византија је више забављена Обрима него њима и не обраћа им пуне пажње; по свој прилици и Словени су, да ли због унутрашњих борби или из страха пред византијским припремама, потпуно неактивни према њој. Иако је Византија још од 572. год. била уплетена у поновни рат с Персијом, Словени готово до 578. год. нису ни једном кренули против

[243] *Menander:* нав. дело, 34.

[244] *Menander:* нав. дело, 33—36. Јован Ефески казује, да је византијски цар Јустин II, наследник цара Јустинијана, посланике обарске прогнао, њих око 300, затворио их у Халкедон и ту их држао шест месеци. — Нав. дело, 253—254; cfr. *N. Nodilo:* Historija srednjega vijeka III, Zagreb, 1905, 4—10.

[245] *Menander:* на нав. месту.

[246] *Menander:* нав. дело, 58—66.

Византије. Тек око те године, њихови упади почињу поново и бивају, као и раније, врло опасни.[247]

Није познат разлог, ради кога су 578. год.[248] Словени у огромном броју, на 100.000, провалили у Тракију да је плене. Византија се нашла у невољи. Везана на Истоку, где су беснеле побуне, она није могла да сама сузбије нове провале. Стога, уздајући се у обновљне везе с Обрима, према којима је од раније променила стару политику, шаље посланство Обрима, да је ови заштите од Словена тим, што ће их напасти у њиховој земљи. Обри пристадоше. Византијски изасланик пређе тад са обарском војском која је бројала око 60.000 оклопника, на ромејско подручје и преко Илирика, заобилазним путем, стиже на доњи Дунав, до тзв. „Скитске земље". Прешавши Дунав у лађама са по две крме, нападоше одмах словенске земље и разграбише све, јер су се словенска племена и етничке скупине разбежали, не дајући отпора. Разлог, ради кога су се Обри тако драговољно одазвали византијском позиву, био је и Византинцима познат и они га, разуме се, нису много тумачили ни неком љубављу ни захвалношћу обарском.

Пре тога, у свом ставу господара, био је вођа Обара Бајан, послао словенским поглавицама и вођи им Даврентију своје посланство тражећи, да признају његову власт и да му плаћају данак. Један грчки писац казује, да су Словени одговорили том приликом: „Какав је то човек што се греје сунчаним зрацима, који ће учинити да се покоримо? Ми нисмо научили да други влада нашом земљом. А то друкчје не може бити док траје ратова и мачева". На то је дошло до препирке, у којој заглави обарско посланство. Памтећи то и кивни, Обри су били лако спремни, да се потпором Византије нападну на Словене и освете нанету увреду, а и надали су се уз то „да ће наћи земљу пуну богатства, пошто су пре Словени пленили ромејско подручје, а њихово није нико други од осталих народа".[249] Словени су у том рату прошли, изгледа, ипак без нарочито тешких губитака. Обри су успели, да ради словенског повлачења ослободе више хиљада византијских заробљеника, што су се налазили у словенском ропству, и да натерају Словене на обећање плаћања годишњег данка. Али,

[247] *Th. Simocattae:* нав. дело, 128. У то време у Византији је владао Јустин. Крајем 574. год. иза једногодишње владавине царице Софије, одређен му је као сувладар, услед болести, посиненик Тиберије Константин. Приликом предаје власти или пред смрт Јустин је одржао Тиберију врло занимљиву беседу, која историјски није поуздана ради неслагања у изворима, али је занимљива за схватања о монархији у VI столећу. — Cfr. *В. Валденберга,* Известия Академии наук, VII серия, 1928, № 2, 111—140.

[248] Бикларененс ставља тај поход словенски у 576, кад су и Обри с мора напали трачке обале. — *Th. Simocattae:* нав. дело, 214.

[249] *Menander:* нав. дело, 98—100. Biklarenzis, помутивши догађаје, помиње 577: Обре како плене Тракију, „Et regiam urbem a muro longo obsident." — Нав. дело, 215.

чим су се они повукли, Словени су брзо дигли главу, продирали поново у трачке пределе и нису давали ништа од уговорених намета.[250]

Обри су осећали да је Византија приморана да их за борбу ангажује, те одлуче, да сами заузму раније тражени Сирмиј. Подигли су велику војску и пали између Сирмија и Сингидунума. Њихова је флота посела Саву и Дунав, која је имала служити као одбрана приликом изградње моста на Сави.[251] То је изазвало забринутост код Византинаца. Заповедник сингидунски распита се код хагана шта то све има да значи и ради чега долази кршење уговора и подизање моста без знања Византије и њенога цара. Обри и Бајан су уверавали сингидунског заповедника, и били су вољни да се закуну, да то није против Ромеја, него да поново хоће да иду на Словене, који не испунише према њима утврђених уговора. Тражили су, тобоже због тога, да им се пропусти посланство Византији, како би од ње добили потребан број лађа за превоз. Истодобно су изјавили, да ће, одапне ли се ма једна стрела против оних што ће градити мост, сматрати Ромеје као кршитеље уговора и примиће понуђену борбу. Без довољно војске, сингидунска посада пристаде, да Обри и Бајан даду заклетву на све речено и исто тако допусти подизање моста.[252] Обарски посланик говорио је у Цариграду, како је потреба ићи на „заједничке непријатеље нас и Ромеја", на Словене, тражећи дозволу за мост, у ствари обмањујући Византију, да ова не предузме ништа, док Обри сврше посао. Византија је брзо разумела у чему је ствар, али, немајући војске, није имала другог средства, него да Обре препада тобожњом појавом Турака око Херзона, и, дајући најзад вољу за невољу, посла њихова посланика с даровима натраг. На повратку сретне обарско посланство једна чета Словена, што је била тамо упала, убије га и опљачка. Иза тога стигао је у престоницу други посланик обарски, послат од хагана, који је сад отворено казао шта се хоће. Мост је већ готов, Сирмиј отсечен, и сад нема друге, него или ратовати ради тог једног града или дозволити, да он постане обарски, пошто из њега, по њиховом пристанку, изиђу ромејски војници и становници са својом покретном имовином. Обри су, казивао је посланик, обавештени о рату с Персијом и имају разлога мислити, да ће Византија, чим склопи

[250] *Menander*, нав. дело, 122—123. *Biklarenzis:* нав. дело, 216. Код *В. Јагића:* Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen. Archiv für slav. Philologie XVII (1895), 56, погрешно, да су Обри, прешавши том приликом код Сингидуна, јужно од реке већ наишли на Словене. И ради ових догађаја, и ради словенских продирања у Византију четрдесетих и педесетих година VI столећа, за време готских ратова, не може се примити мишљење Н. Јорге, да су Обри били она сила „која је гонила Словене према (Балканском) полуострву." Они су их, у другој половини VI столећа, само потстицали понекад на то или експлоатисали њихову снагу. — Cfr. Formes byzantines et réalités balcaniques. Bucarest — Paris, 1922, 50.

[251] Јован Ефески казује, да су тражили од Византије веште мајсторе, да им за Бајана начине палату и купалиште, и да су онда те мајсторе присилили, да граде мост. — Нав. дело, 254.

[252] О овом проблему cfr. *Ст. Станојевић:* Три прилога историјској географији. — Глас САН XXVI (1927), 77—78.

тамо мир, окренути своју војску на њих. Они знају византијску непоузданост према ранијим народима на том подручју и, поучени искуством, неће да доживе њихову судбину. Византија, иако није могла много да помогне, не хтеде ипак пристати. Пад Сирмија значи много више него пад једног обичног града с реда. И, сви покушаји да се Сирмиј задржи, остали су без успеха, мада се град храбро држао. Тако је 582. год. предат Обрима. Са Сирмијем је пала предња византијска кула на северној граници, најважнији мостовни браник за прелаз преко Саве и тим падом створена је прва рупа на бедему Царевине.[253]

Словенска племена нису била у први мах много задржана обарском акцијом против њих. Кренувши у онако великом броју у византијско подручје, дубоко у унутрашњост, она можда нису ни знала за њих, а после се нису дала вратити не свршивши оно, што су наумила и не намиривши штету. Као обично, и тог пута они су опленили широка византијска подручја, и то, како каже један источни писац, „Читаву Хеладу, тесалске и грчке покрајине", заузевши многе вароши и градове. Али, они, као што се већ и раније понекад дешавало, не напуштају одмах земљу, у коју су дошли, него, као што су пре ту проводили зиму, како каже Прокопије, живећи „као у својој земљи", тако и сад остају овде многи од њих „и станују ту сасвим слободно и без страха, као на свом властитом подручју". Јован Ефески, који то казује, изрично вели, да Словени „до данашњег дана, то је година 895 (= 584), станују, седе и почивају у ромејским покрајинама, без бриге и страха; пленећи, убијајући и палећи, обогатили су се, имају злата и сребра, ергеле коња и много оружја и научили су ратовати боље него Ромеји".[254] Иако те његове речи не треба узети дословно, јер сам казује, да су Словени били и истеривани (после четири године пребивања у Византији) и да, још увек припрости, не излазе изван шумских предела и да не знају за оружје осим копља, ипак оне казује толико, да Словени почињу да се привикавају на византијске земље и да иза ратничких упада ради плена остају и понеки, који се ту настањују.

Да је тог постепеног настањивања било у доста приметној мери крајем VI или почетком VII столећа види се из једног детаља војничког стратешког списа, који се приписивао цару Маврикију. Описујући Словене и Анте, тај спис наводи, како су та племена слободољубива и никако вољна да робују или да неко њима влада, „а нарочито у властитој земљи". У Тактици цара Лава изрично се прецизи-

[253] *Menander:* нав. дело, 123—131; *J. Efeski:* нав. дело, 254—255, 261—263. Он помиње, да је 582. Сирмиј сасвим изгорео. — *F. Rački:* Documenta historiae chroaticae. Zagrabiae, 1877, 228—234, доноси латински превод Менандра с напоменама. Cfr. *Stein:* нав. дело 113—116.

[254] Нав. дело, 255; cfr. *А. Васильев:* Славяне въ Греціи. Византійскій временикъ, V (1898), 410—412; *J. Радонић:* Ко су Гети у хроници Комеса Марцелина. — Глас САН, књ. LX (1901), 204—214; cfr. *L. Niederle:* нав. дело, II, 1, стр. 212; Историја на македонскиот народ, кн. I. 79—83.

ра, да је њихова земља с оне стране Дунава. Значи, дакле, да је с њима било искуства и на другој страни реке, где су чували своје атавистичке особине, иако на новозадобијеном тлу.[255]

Почетком девете деценије VI столећа била су знатна напредовања Обара у византијским земљама. Они пролазе Сингидунум и продиру све до Анхијала, где попале околна села, али поштеде бању с лековитом водом. Византија, налазећи се у шкрипцу, склапа с Обрима мир, који ови диктују, обавезујући Византију на данак од 100.000 златника.[256]

Али стварног мира ипак није било. Словени, који су видели немоћ Византије, нису хтели да прођу без удела у добити. У време кад Обри склапају мир с Византијом, по свој прилици да се припреме за нове походе, јављају се и Словени са својим нападима. По казивању Михаила Сирског Словени су у овом походу „били бесни као лав" и веома огорчени стога, што су Византинци, да би их одвратили од своје земље, били кренули против њих Анте. Ови су им опљачкали незаштићена насеља. Стога су сад Словени учинили „неописиву пустош". Поменуто је нарочито како су опљачкали цркве, у Коринту и по другим местима.[257] Византијски писци сматрају, да су те нападе директно потакли Обри. Ствар није немогућа иако је мало необична иза оних упада обарских на словенско подручје за рачун Византије. Објаснити се може или тако, да су и Обри и Словени увидели, да им је много успешније и издашније заједнички нападати на слабу Византију, него се трошити у узајамној борби; или да су Словени, притешњени и заплашени од обарске силе, примили на се дужност њихових претходница. Упад Словена, после мира са Обрима, дошао је неочекивано и имао је, услед тога, с почетка, известан успех. Били су продрли чак до Дугог зида и Византија је, у опасности за престоницу, организовала одбрану под руководством самога цара. Извесни одреди византијске војске, међутим, с трачке стране припремали су поход и онда, једнога дана, код реке Ергиније, изненада су извршили напад и знатно су потукли неке словенске ратничке одреде, који су трагали за пленом. Словени су се ипак задржали у

[255] *N. Vári,* Byzantinisehe Zeitshrift XV (1906), 74. Он не сматра да је овај спис с краја VI столећа, како се то у науци обично узима.

[256] *J. Marquart:* Osteuropäishe und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903, 482. О том како је хаган са Обрима опљачкао Анхијал прича Михаило Сирски. *J. Marquart:* нав. дело, 483—484. *Simokata:* нав. дело, 45—52. Чувени византолог из прве половине XIX столећа, G. F. Falmerajer створио је своју теорију, да је од тих напада и истребљивања, од 590. до 1200, настала потпуна „материјална револуција" у становништву старе Грчке, у којој је „углавном ишчезла и изумрла стара раса са својим градовима и уметностима, са свом својом уљуђеношћу и својим старим идејама". Данашња Грчка потиче од смесе „сарматских народа", Словена и нарочито Арбанаса. — Geschichte der Albinsel Morea während des Mittelalteras, I. Stuttgart, 1830, II, 1836. О тој теорији најопрезније и најтрезније разлаже указујући с документима на њена претеривања. — *А. Васильев:* нав. дело, 626—670.

[257] *J. Marquart:* нав. дело, 482—484.

земљи, и Византија их је морала напасти по другипут код Адријанопоља, близу тврђаве Ансина, где су били под вођством Радогоста.[258] Тек после тога, била је богата Астика сасвим ослобођена.

Наскоро се против Византије крену и Обри, које је предводио Бајан, у јесен исте године (585), можда у помоћ Словенима. С променљивом ратном срећом, Обри су имали у овом походу великог успеха, продирући чак до Адријанопоља. Ту им се супротставила ромејска војска, која је успела у ратном сукобу да Обре победи и растера.[259]

У то време пада и први словенски поход против Солуна, који је допро све до Пелопонеза, а остао је дуго у народној и црквеној традицији. У легенди св. Димитрија казује се, да су 22. септембра 586. године, једне недеље, упућени од хагана и Обара, многобројни Словени (наводи се број од 100.000) осванули ненадно пред градом. Задржали су се најпре око тврђавице св. Матроне, а онда су свом снагом јурнули на град носећи већ спремљене лествице, да би могли ускочити на зидове. Градска посада, најпре изненађена, а касније прибрана и помогнута грађанима храбро се опирала, иако су Словени имали све опседне справе, огромне балисте и чак тзв. корњаче, које су, да би с балистима биле заштићене, биле прекривене сухим кожама, али, да се не би запалиле, на њих су стављане воловске и камилске коже. Бацали су камење, каже хагиограф, које је изгледало као читава хумка. Нападај је, дакле, спремљен са свом војном опремом и показивао знатну умешност нападача у ратној вештини. Али је и вештина и срчаност бранилаца била већа и они су успели, да једним испадом препану и отерају неке нападаче, који се, изгледа, уопште нису надали озбиљном отпору, а друге да изненаде вештином свог гађања, како да ослабе ударце из балиста. Седми дан, кад је требало да буде општи јуриш, Словени су нагло узмакли.[260] Оставивши Солун, они су продрли дубоко у Грчку и пленили тамо све до 589. год.

Кад је окончан рат у Персији, Византија је одмах пребацила војску у Европу једва дочекавши, да са довољном снагом обезбеди северне границе и са средствима достојним византијске државе иступи пред варваре. Своју војску почела је да прибира око Анхијала, који је био највише угрожен и одатле су биле најповољније погодбе за акцију. Лично тадањи византијски цар Маврикије, као ниједан владалац пре њега, кренуо је тамо, да прегледа стање земље и градова и да изврши смотру војске. Том приликом била су ухваћена и пред њега доведена три Словенина, који уза се нису имали ништа од оружја, него само своје китаре. На царево питање ко су и шта раде у његовој земљи, они су одговорили врло уопштено и нимало вероватно. Они рекоше да су родом Словени, а да станују на западном океану;

[258] *Simokata:* нав. дело, 53.

[259] Cfr. *Simokata:* нав. дело, 52—55, 90—105; *F. Anssaresses:* L'armée byzantine e la fin du VIe siècle. Bordeaux, 1909; *Павле Ђакон:* нав. дело, 125—126.

[260] *L'abbé A. Tougard:* De l'histoire profane dans les actes grecs des Bollandistes. Paris, 1874, 86—116. О датирању тог нападаја *Ст. Станојевић:* Византија и Срби II (1906), 208; cfr. *L. Niederle:* нав. дело II, 1, стр. 210—216.

њима је хаган послао људе с богатим поклонима за поглавице, да би ту могли купити народ за војску. Они су, истина, примили поклоне, али одбили понуду, изговарајући се на тегобе пута. Њих тројица су били послани, да то саопште хагану, а он их је, заборављајући општи закон о посланицима, силом задржавао. Они су, најзад, чувши за ромејску земљу, добегли у Тракију. Носе китаре, јер се у њиховој земљи не зна за оружје; певају уз лире, а не уз бојне трубе. Цару су се свиделе њихове песме и дивио се узрасту њихових тела; погости их стога лепо и упути у Хераклеју.[261] Сасвим је оправдано, што се мисли, да приче ових Словена нису много веродостојне и да су они, с тим казивањем, имали да прикрију своју праву службу ухода. Важно је у саопштењу то, да су Обри, спремајући се за напад, тражили да се добро снабдеју војском и из даљих области, посебно баш словенских, и да се, истодобно, смире са осталим противницима. Године 591. они су склопили мир с Лангобардима. Византинцима су опет понудили савез Франци тражећи за то новчане помоћи, али је Византија то одбила, верујући довољно у своју снагу.[262] Рат се спремао на обе стране и по свим тражењима веза и припремама могло се мислити, да ће бити тежак и врло крвав.

Непријатељства су почела још 591. год. Византија је одбила Обрима повишење годишњих плаћања, што су ови, по свој прилици намерно удесили као повод за рат. Са Обрима ратују и Словени и то, судећи по наводима неких грчких извора, као њихови подложници. У Димитријевој легенди изрично се вели, да је обарском хагану подложно цело племе Словена, бива, Хаган је, τὸ ἔθνος, ἅπαν[263] казује Симотката, „наредио" Словенима, да му приправе много лађа, како би на њима прешао Дунав. Ови су почели посао близу ушћа Саве у Дунав, али их је у том ометала сингидунска посада, која је често испадала из града и палила грађу. За сваку сигурност опседну обарске и словенске чете град, али их седми дан позове хаган, да га оставе. Као цену напуштања узму Обри од грађана две хиљаде златника, једну скупоцену хаљину и златом окићен сто. Припреме за прелаз почете су онда на другом, западнијем месту, близу Сирмија. Хаган „припреми мноштво Словена да тешу дрво". Кад су лађе биле готове, он пошаље једно одељење војске напред, да задаје страх; а сам са војском крену према Бононији. Обри доспу до Хераклеје, носећи свуда победу над Византинцима. На концу, Византија се спасла помоћу лукавства, дајући Обрима дарове и склопивши примирје.[264]

С пролећа 592. год. посла Византија велику војску на Дунав, да настоји спречити словенска упадања и пленења по Тракији. Византија је овом приликом истакла, да се непријатељ сигурно неће

[261] *Simokata:* нав. дело, 218—224.

[262] *Павле Ђакон:* нав. дело, 136, 145. Ту приказане Франачке везе с Цариградом 590. године; *Simokata:* нав. дело, 225.

[263] *L'abbé A. Tougard:* нав. дело, 90.

[264] *Simokata:* нав. дело, 225—320. За датирање cfr. *F. Dölger:* Corpus der griechisehen Urkunden I, München und Berlin, 1924, 12—13.

смирити, док се не увери, да према себи има опасна такмаца, односно ако се солидном одбраном и утврђивањем дунавских граница не онемогуће њихови насртаји. Ромејска војска, сабравши се у Хераклеји, дође до Доростола потпуно спремна за борбу. Обри упуте тој војсци посланство тражећи објашњења, чему има да служи тај војни поход, кад је између њих прошли пут склошљен мир. Предводништво византијске војске је одговорило, да се Византинци не спремају на Обре, него на Словене и према том, онда, о повреди уговора о миру нема ни говора. Дванаести дан после тога, пошто су лађе биле готове, пређу Византинци Дунав. Ноћу, сасвим изненада, напала је византијска војска Радагоста и његове чете и нагнала их у бег; сам Радагост једва је скочио на неоседлана коња, да спасе главу. Изненађени Словени били су тучени од византијске војске и сва им тамошња земља опустошена. Добивени плен послали су византијске војсковође царској породици, ради чега је било приговора код војника. Плен је пратило 300 војника с вођом Татимиром, можда погрченим Словенином, али их на шестом конаку, у подне, нападне једно одељење Словена, који су се нашли у Тракији, и збуни их толико, да је њихов вођа почео да бежи и у бегу био је рањен. Транспорт је спасла једна друга ромејска чета, која је првима дошла у помоћ и одбила нападаче, заробивши 50 људи. Овај је случај врло карактеристичан за етничке прилике у залеђини византијске војске, за слободу и распрострањење словенског живља и словенских чета у унутрашњости Византије, а можда и за њихове везе са саплеменицима преко Дунава.

Византија је после првог успеха, наставила ратовање против Словена. Тај ратни подухват имао је огромног успеха, понајвише преко услуга које јој је пружио један Гепид, који је разним преварама издавао Словене. Тако је допао ропства и словенски поглавица Мужок, након даће коју је давао у спомен свога умрлог брата. Након повољно извршених акција, византијска војска одлучи да се повуче на своје подручје.[265]

Обрима је било необично ово повлачење грчке војске и они пошаље људе Византинцима да извиде ствар. После три дана већ су били почели припреме, да они са своје стране напану Византинце и хаган је дао наредбу, да словенске чете пређу Дунав. Очевидно је, дакле, ма колико иначе вести биле нејасне, да су словенска насеља не само на западу, око Саве, била у извесној зависности од Обара, него да је то био случај и са онима у Дакији, само што је ту та зависност, због удаљености од обарског средишта, долазила мање до изражаја. Уосталом, постоје од раније извесне вести, да је хаган баш овим Словенима слао посланства, да му плаћају данак и да их је, кад су они одбијали, присиљавао на то.

[265] *Simokata:* нав. дело, 230—239; *Teofan,* Ed. de Boor, I, 270; *N. Nodilo:* нав. дело, III, 104.

Кад је чула за те припреме, византијска војска пошаље Обрима свог посланика, умна човека, неког лекара Теодора, да их одврати од те акције. И пред њим се хаган хвалио, да је господар „целог народа", и да је византијски војни заповедник Приск „ступио на моју земљу и напао на моје поданике". Тражио је стога учешће у плену. Приск је с муком наговорио војнике да пристану на то. Хагану су враћени заробљени Словени, 5000 на броју, и он се тим задовољио, приставши да византијска војска може проћи преко његовог подручја. Византија је ради тога оштро прекорила Приска, осећајући врло добро, да је тим хаганов положај знатно појачан и да ће, услед овог успелог посредовања, утицај Обара на Словене бити још већи. Чак, уколико су се Словени раније опирали Обрима, они ће сад с једне стране из страха због Византије, а с друге осећајући стварну и респектовану снагу хаганову, почети, да се друже с њим.

Словенска насеља на западу ширила су се у вези с обарском моћи. После пропасти Гепида, трагом Лангобарда, освојивши Панонију, кретали су према западу и поједина словенска племена и етничке скупине и ту су, с Обрима заједно, долазили у сукоб са франачким владарима или њиховим заступницима. Њихово име на тој страни, на подручју данашње Словеније и Корушке, помиње се за време баварског војводе Тосила, око 595. године, кад се казује, да је он с војском ушао у „покрајину Словена" (cum exercitu in Sclavorum provinciam introiens), добио победу и вратио се са великим пленом.[206] Иза тога, борбе између Баваараца и Словена помињу се чешће. Словенима долазе у помоћ 596. год. Обри, проваливши из Паноније. Они упадају у Тирингију и воде љуте борбе, bella gravissima, са Францима, док краљица Брунхилда богатим новчаним откупом не добије мир. Утицај хаганов и његове везе врло су широке. У исто време он шаље своје посланике и миланском војводи Агилуфу и склапа с њим поново мир. Од њега су Обри добили и мајсторе за прављење лађа, које су им, како је било јављено, потребне за рат у Тракији.[207] Словени су и на том подручју били нека врста експонената обарских. Обри су им били врховни господари и искоришћавали су њихове етничке скупине, које су с планом започеле главне прометне везе и долине са Италијом. Да се власт Обара осећала непосредније у Дунавској низији може се узети с обзиром на тај за њих важни предео, али да је била утицајна и у овим алпијским областима и о том нема сумње.[208] Уосталом, за то сведоче најбоље важна обарска средишта са „рингловима" у доњој Аустрији на Кампу и код Кенигштетена.

С пролећа 597. год. отпочело је и ново ратовање на Дунаву. Византијска војска била је скупљена у Одиси (Варна) доста поколебана у дисциплини и не много одушевљена извесним намераваним царским реформама. Словени су већ били делимично прешли преко Дунава и почели пљачкања. Византијско војно заповедништво пређе из Одисе у Марцијанопољ, а посла 1000 коњаника као извидницу.

[206] *Павле Ђакон:* нав. дело, 146.
[207] Нав. дело, 150, 154.
[208] *A. Leeper,* The slavonie review XII (1933), 122—123.

Ова се сукоби са једном четом од 600 Словена, која је опленила неке градове и гонила богат плен, водећи са собом и доста заробљеника. Кад опазише византијску војску Словени почеше убијати заробљенике, остављајући само жене и децу, а од кола направише бедем. Византинци су се устручавали да их нападну, јер су словенске стреле добро гађале њихове коње. Стога они, сјахаше и тако, личним јунаштвом, разбију непријатеља. Словени су у јарости секли и остале заробљенике, што је нарочито подјарило нападаче и донело им победу. Међутим, остала ромејска војска оста дуго неактивна. У самој престоници Цариграду, ширише су се вести да Словени спремају напад на сам Цариград. Због тога је византијска војска имала да поседне Тракију. Том приликом, једна византијска извидница од 1000 људи наиђе на исто толики број Протобугара, исто обарских поданика, који су, тобоже знајући да њихов владар не ратује, хтели мирно проћи поред Византинаца. Византинци, сматрајући да је то само изговор, напану их. Али Протобугари храбро дочекају напад и натерају Ромеје у бег, па се онда и сами повуку, бојећи се веће силе. Потужили су се уједно хагану на тај неизазван насртај. Хаган је одмах упутио посланство Византији, да тражи објашњење. Ова се извињавала тим, да јој није била позната читава ствар и да то као потврди, посла хагану као пријатељу сјајне дарове.

Након неколико дана, опет је дошло до сукоба између једне византијске војничке извидице и Словена. Вазантијска извидница је била заробљена. Приликом преласка византијске војске преко Дунава, дошло је до сукоба са Словенима, које је предводио Пирогост. У првом сукобу, пало је око хиљаду византијских војника, али у каснијем окршају, погинуо је и словенски предводитељ Пирогост, погођен од византијске стреле. Након тога, у два наредна сукоба, победу односе словенске ратничке чете, те приморавају византијску војску да се, без икаквог успеха, врати преко Дунава.[209]

У пролеће 598. год. прибрала је Византија војску у Астици, и с војском, која је била веома проређена, пређу Дунав и дођу до Нова. То је зачудило Обре, те траже објашњење од Византинаца, шта ће они у обарској земљи. Заповедник византијске војске је одговорио, да је земља византијска и да Византинци с правом долазе ту. Обри су, дакле, стали потпуно уз Словене, штитећи их као своје поданике. Стога су на тај византијски упад, одговорили освајањем Сингидунума, који нису успели да задрже у својој власти, већ поново долази у византијске руке, која га стаде чврсто утврђивати. Обри су то узели за повод да објаве рат Византији.

Обарска војска овог пута није упала у источне византијске земље, већ се определила на Истру и Далмацију. Овамо је хаган имао више изгледа на плен, јер су крајеви били раније неисцрпени. Исто тако, можда се и устручавао да прими борбу с византијском војском у непроходним балканским кланцима, где су се Грци били добро припремили. Незаштићена Далмација страдала је много; помиње се

[209] Cfr. *Simokata:* нав. дело, 245—254

да су Обри и Словени том приликом разорили на 40 градова. Византија посла за њима одред од 2000 војника, да их извиђа и узнемирава. Избегавајући војнички пут, опрезни византијски одред верао се кроз кланце с успехом изненађивао и робио обарске страже и комору.[270] Једна таква победа над већим једним одељењем Словена и Обара силно је овеселила папу Гргура Великог, кад га је о њој обавистио екзарх Италије.[271]

При борбама на западу Обри су хтели да имају и савезника. Са старим пријатељима Лангобардима утврдили су „вечни мир" и савез и стога су упутили посланство франачком краљу, да га упозоре, да буде у миру како с њима, тако и са Лангобардима. С овима заједно словенске и обарске чете продиру у Истру, палећи и пустошећи свет.[272] У јулу 600. године папа Гргур, пишући солинском епископу Максиму, каже му, да се много брине и жалости поводом тога, што му овај јавља о опасности „de Sclavorum gente" и то тим више, „јер кроз пролаз Истре почеше већ улазити и у Италију".[273] А тешећи га резигнирано примећује, да се не жалости сасвим ради тога, „јер они, који ће живети после нас, видеће још гора времена".

После катастрофалног пораза Византинаца у бици код града Јастре са Обрима, цариградски сенат одлучи да тражи мир. Но, у то време је међу Обрима завладао страшни помор. Византијско посланство нашло је хагана у Дризипери, ожалошћена за помрлом породицом (за један дан хагану је умрло 7. деце) и склона за преговоре. Уговор је гласио да Дунав постане међа између Византинаца и Обара, и да се може прећи само у борби против Словена. По том уговору Византинци су добили као признато оно, што је византијски војсковођа Приск обележавао Обрима и хагану као ромејску сферу на почетку рата. Тако су Обри препустили источне (дачке) Словене њиховој судбини, не одричући се права да примају данак и од њих.[274]

Сви ратови које су у то време водили Обри с Византијом, завршили су се византијским победама. У једној од тих битака (600), Византици су заробили 8000 Словена, 3000 Обара и 6200 разних варвара. И поред таквих успеха, овај рат у Византији није био много популаран.

У Византији је владала пометња и несносно стање. Обри су упали у Тракију и опленили је, а онда, склопивши погодбу с Византијом, која им је повисила годишње давање, окренуше се према запа-

[270] *Simokata:* nav. delo, 256, 262—266.
[271] *F. Rački:* nav. delo, 255.
[272] *П. Ђаконъ:* нав. дело, 156.
[273] *F. Bulić,* Supplemento al „Bulletino di archeologia e storia dalmata". (1904), 46; cfr. *A. Guillou:* Migration et présence Slaves en Italie du VIe au IXe siecle. — Зборник радова Византолошког института, св. 14—15. Београд, 1973, стр. 11—16.
[274] *Simokata:* нав. дело, 266—273. Теофан, који се дотле служио, углавном, само њим има од приказа ових догађаја и друге изворе. Cfr. Ed. de Boor, I, 278 sq. О том *O. Adamek:* Beiträge zur Gesehichte des byzantinischen kaisers Mauricius. Jahresbericht des K.K. ersten Staats — Gymnaziums in Graz, 1890, 4—32; *E. Patzig,* Jahresbericht der Thomasschule in Leipzig über das Schuljahr 1891, 1892, 7—13.

ду. Тамо беше дошло до борбе између Ромеја из Равене и Лангобарда. Обри послаше у помоћ свом савезнику Лангобардима известан број словенских чета. С њима у друштву почеше Лангобарди опседати Кремону, па је и заузеше и порушише 603. год. а тако су пали и неки други градови.[275]

Северне границе Византије, после одласка гарнизона у борбе против Персије, остале су незаштићене, те почињу и чести упади Словена и Обара. Осетивши да немају озбиљна отпора, а кивни ради претрпљених губитака у минулим ратовима и увек спремни на ратни поход, они пустоше и харају по целом Балканском полуострву. Несумњиво је, да су „Обри у то време опустошили Европу" (европске области Византије). По речима Исидора Севиљског, тада су „Словени отели Ромејима Грчку".[276] Несметани од грчке војске, Словени су се, узевши извесна места и пределе, и задржали у њима, не више појединачно и у мањим групама као пре, него овог пута већ и у већим племенским заједницама и етничким скупинама. Појединости о њиховом продирању нема, и тај процес можемо само замишљати и претпостављати. Пошто је задовољен први бес разарања и пљачкања и плењено све што је било од вредности, зауставило се и на оцени земље Балканско полуострво било је и климатски и по култури повољно делимично повољније од територије Добруџе и Баната. Осећала се можда и потреба мењања места, нешто да се склоне с оног подручја које је било угрожено непријатељским и непријатним суседством и служило за пролазе многим туђим народима, а можда, делимично, и да се избегне обарској власти. У слабо насељеним подручјима северног и западног Балкана било је довољно места, да се, без непосредног притиска ромејских власти, могло живети на свој начин Опште линије кретања ишле су, главном, овако: према западу, кроз Панонију, продирали су Обри са Словенима у Далмацију, у алпијске земље и у Истру, где су 611. год. разбили и потиснули римске чете. Обарски трагови очувани су до данас на Балканском полуострву углавном на подручју Босне и Херцеговине, северне Далмације и Лике. Словени су ишли делом с Обрима, а делом сами, нарочито они из Дакије. Они су се спуштали понајвише у подручје Протобугарске, где их се око 680. год. налазило осам племена, чему свакако треба додати и знатан број етничких скупина, само са братсвеничким друштвеним уређењем, и долином Тимока и Мораве, те Ибра и Вардара у Србију и Македонију. С почетка су упади имали ратнички карактер ради плена или витешке пљачке, а после све више колонизациони; првих година VII столећа превлађивао је први, а доцније други тип.

[275] *Simokata:* нав. дело, 284—314; *Teofan:* нав. дело, 283—292; *Nicephori:* Archiepiscopi Constantinopolitani, opuscula historica. Ed. C. de Boor. Lipsiae. 1880. 3.
[276] Cfr. *C. Jireček:* Die Romanen in den städten Dalmatiens. (Denkschriften dez K. Akademie in Wien XLIII), I, 26.

СЛОВЕНСКО НАСЕЉАВАЊЕ НА БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО

Првих деценија VII столећа у Византији настају ванредно тешке прилике. Дошљаци су се осилили на све стране, а у самој држави пољуљан је ауторитет централне власти. Готово све покрајине захватила је невоља било непријатељских упада, било узајамних обрачунавања после једног режима самовоље и обести. Дунавска граница је лишена војске и готово напуштена; финансије су биле потпуно поремећене а општа невоља врло велика; и што је најгоре, услед узурпације византијских царева, који су се одржавали само терором подивљале су нарави, порасли прохтеви, а уторитет и царске и феудалне државне власти силно је пао. Византија је све мање могла да делује на дунавској граници. Поред тога, у Цариграду се веровало да је Персија, као моћна и организована држава, више опасна од словенских племена и етничких скупина, макар они били и у заједници с Обрима. За Персију треба велик напор да буде савладана, а са Словенима и Обрима, после успеха византијских чета против њих, сматрало се да су војнички лакше на ударцу и мање отпорни. Последица тога било је систематско надирање Словена, с Обрима заједно, преко ранијих државних граница и све јаче потискивање и иначе проређеног ромејског етноса из северних балканских земаља.[277] Без нарочитих борба с редовном византијском војском, које

[277] Cfr. *Анастасијевић Н. Д.:* Година савеза Фокина с Бугарима против Руса. Гласник Скопског научног друштва, књ. XI. Скопље, 1932, стр. 51—59; *Antoljak S.:* Unsere Sklavinen. — Actes du XIIe Congrès International d'Etudes Byzanitines. Ochride, 10—16. septembre 1961, t. II. Beograd, 1964; исти: „Македонија" и „Македонците" во средниот век. (Прилог кон етногенезата на македонскиот народ). — Гласник XVI, бр. 1 (Институт за национална историја). Скопје 1972, стр. 111—123. *Балабчевъ Г.:* Найстарата славянска държава на Балканския полуостровъ презъ VII и нейния етнически съставъ съ две карти. София 1924; *Баришић: Ф.:* Чуда Димитрија Солунског „као историјски извор." — Византолошки институт књ. 2. Београд, 1953, стр. 52 sq.; *исти:* Цар Фока (602—610) и подунавски Аваро—Словени. — Зборник радова Визант. инст. књ. IV. Београд, 1956, стр. 73—86; *Белић А.:* Дијалекти источне и јужне Србије. Београд, 1905; *исти:* Далектологическая карта сербскаго языка, Спб. 1906; *Benac A.:* Neke karakteristične pojave na zapadnom Balkanu pri proučavanju kulturnih i etničkih kretanja. VI Kongres arheol. Jugosl. 1964, str. 47 sq.; *Bratanić B.:* Uz problem doseljenja Južnih Slavena. Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu I (1951), str. 221—250; *Брикнер А.:* О паганству код Старих Словена. — Књига о Балкану II. Београд, 1937, стр. 51—61; *Brozović D.:* Doseljenje Slovena i njihovi dodiri sa starosjediocima u svijtlu lingvističkih istraživanja. — Simpozijum. — Akad. nauka i umjetn. B. i H., pos. izd. knj. XII, Sarajevo, 1969, str. 129—137; *isti:* Dialekatska slika hrvatsko — srpskoga jezičkog prostora. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. 5. Zadar, 1970; *Будимир М.:* Antai Antes Anti Anticus. — Зборник радова Византолошког института САНУ, књ. VIII, 2, Београд, 1964, стр. 37—45; *Vukanović P. T.:* Selo kao socijalna zajednica kod Srba. Priština, 1965, str. 11—14; *Гарашанин М. Ковачевић Ј.:* Преглед материјалне културе Јужних Словена у раном средњем веку. Београд, 1950; *Grafenauer B.:* Nekaj vprašanj in dobe naseljavanja Južnih Slovanov ZČ. 4 (1950); *isti:* Razmerje med Slovani in Obri do obleganja Carigrada (626) in njegove gospodarsko-družbene podlage. ZČ. 9 (1955); *isti:* Kronološka vprašanja selitke Južnih Slovanov ob podatkih spisa: Miracula s. Demetrii. — Zbornik Fil. fak. II. Ljubljana 1955, str. 23—39; *isti:* Slovanski naselitveni valovi na Balkanski polotok. ZČ. 18 (1964), str. 219—227; *isti:* Naselitev slovenov v Vrhodnih Alpah in vprašanje kontinatiete. — Arheološki vestnik XXI—XXII, Ljubljana 1970—1971, str. 23 sq.; *Dvornik F.:* The Slaves, Their Early History and Civilisation. Boston 1956, str. 29—42; *Dimitrijević D.:* O etničkom problemu Vojvodine u vreme doseljavanja Slovena. — Simpozijum. Akad. nauka i umjetn. B. i H. poseb. izd. knj. XII. Sarajevo, 1969, str. 85—94; *Djurdjev B.:* Osnovna istorijsko-etnčka pitanja u razvitku južnoslovenskih naroda do obrazovanja nacija. „Pregled", Sarajevo, 1960, XII, sv. 2, br. 7—8, str. 1—13; *Zlatarski N. V.:* Die Besiedelungen der Balkanhalbinsel durch die Slaven — Revue intern, des etudes balkanique, II. Beograd 1936, str. 358—375; *Ивановски О.:* Борбите на Македонските Словени за завладување на градот Солун во VI—VII век. Гласник Инст. за нац. ист. III, 1, Скопје 1959, стр. 237—267; *Lemerle P.:* Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe ciècle. — Revue historique CCXI (1954), str. 287—293; *Korošec J.:* Razmerje med Sloveni in Obri do obleganja Carigrad (626) in njegove gospodarsko družbene podlage. ZČ. 9 (1955); *Максимовић Љ.:* О хронологији словенских упада на византијску територију крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година VI века. — Зборник радова Византолошког института САН, књ. VIII, 2. Београд, 1964, стр. 263—271; *Nestor I.:* La pénétration des Slaves dans la péninsula Balkanique et la Grèce continentale. — Revue des Etudes Sud-est Européennes 1 (1963), str. 45—48; *Острогорски Г.:* Византија и Јужни Словени. Београд, 1970; *Панов Б.:* За етногенезата на македонскиот народ. Гласник Инст. за нац. ист. XVI, 3, Скопје 1972, стр. 77—90. *Skok P.:* Slovensvo i romanstvo na jadranskim otocima I — II. Zagreb, 1950; *Ćirković S.:* Ostaci starije društvene strukture u bosanskom feudalnom društvu. — Istorijski glasnik, 3—4 (1958), str. 155—169; *Hauptmann Lj.:* Seoba Hrvata i Srba. JIČ III, Beograd, 1937; *Tapkova — Zaimova N.:* Sur quelques aspects de la colonisation slave en Macédoine et en Gréce. Etudes balkanique I, str. 111—124.

је на Балкану било мало, они су освајали читава подручја, с мање или више суровости, и током друге и треће десетине VII столећа они су већ становници предела испод Дунава и целих области Илирика, Далмације и дубоко у Македонији.

Словени су били веома експанзивни. Њихова насеља захватају од Црног мора, па све до баварске границе, и судећи по јачини њихових чета, насеља су била честа. На западу, као подложна форојулијанским војводама помиње се непозната „Sclavorum regio" од „Celie" од „Megarie";[278] источни део, од Горице отприлике, био је под Обрима. Словенске борбе наводе се на обе стране. Године 611. они продиру у Истру и плене је, а туку се и по Баварској.[279] Исто су тако чести упади Обара, и с њима Словена, и у источне делове Византије. Солунска легенда св. Димитрија казује, како се дигао огроман словенски народ разних племена, и то: Дрогувита — Друговића, Сагудата, Велегезита, Војунита, Брзита и других племена, која сва, као и нека од набројених, судећи по називу, нису била потпуно словенска;[280] и како је оплењо не само унутрашњост, него како је, на чуновима, стигао и оплењо и сву Тесалију, околна острва заједно са Цикладима, сву Ахају, Епир, велик део Илирика и чак један део Азије; опустошио многе градове и покрајине и напао најзад и сам

[278] *П. Ђаконовић:* нав. дело, 166—167. Celie ће бити Цеље код Кормона у Горици. — *L. Hauptmann,* Mitteilungen des Instituts für öster. Geschichtsforschung, XXXVI (1915), 230—231; cfr. *W. Scmid,* Mitteilungen des Musealver. für Krain XVIII (1905), 94—96; *F. Kos,* Izvestja Muz. društva za Kranjsko XI 1901), 119—121.

[279] *F. Kos:* нав. рад, 166—168.

[280] Ни име вође тог похода Χάϊφων није словенског типа.

Солун. Напад је био и са мора и са сува. Да то није био обичан пљачкашки поход закључивало се у Солуну по том, што су с нападачима биле и њихове жене са покућством, спремне да се настане ту одмах после пада града.[281] Значи, да је насељавање Словена већ вршено на тај начин и да су, пре те опсаде Солуна, сасвим доле на југу Византије, други неки градови, севернији и ближи непријатељу, прешли тако у словенске руке. Као избеглице у Солуну доиста се помињу становници Наиса и Сардике, и други с обала Дунава, из Паноније, Дакије и Дарданије.

Словенски напад на Солун и овог је пута био безуспешан. Словенски бродари, с намештеним на чуновима покривачем од дасака и кожа, заштићени од стрелица, што су на њих падале са градских зидова, удешавали су под самим бедемом припремна ухођења и припреме за јуриш, али нису приметили вешта и лукава средства одбране. Кад је почео општи напад на град, тако су збијено појурили и лоше маневрисали, да се велик број лађа сопственом кривицом сударао и извртао и изазвао тим општу забуну целе флоте. Сам словенски вођа експедиције, Хаџон, био је заробљен и каменован. Иза тог пораза Словени се обраћају Обрима и траже помоћ, односно „савезништво". Мислило се, на основу тога позива, да су ово радили слободни Словени, који су подузели читаву акцију на своју руку. Међутим, може се рећи, на основу имена, да у овом читавом походу нису учесници сами Словени, а позивање Обара у помоћ или у „савезништво", још не значи потпуну слободу према њима. То су по свој прилици били делови оних источних Словена са Балкана, који су им давали обавезе на данак, а иначе многе ствари радили по својој вољи, као у Маврикијево доба, били некако сматрани и као независни од Обара и опет у вези с њима. Обри су се одазвали позиву, али тек после две године. Легенда не каже поближе, шта су за то дуго време радили Словени, али је највероватније да су се задржали негде у непосредној околини Солуна, на подручју Егејске Македоније. Обри су, вели легенда, покупили „сва племена варварска" са Словенима и Протобугарима и онда послали коњицу, да хитро посвршава претходне послове и изврши потребни препад. Сам хаган је дошао мало касније са огромном војском и са потребним справама за опсаду. Епископ солунски Јован организовао је енергичну одбрану града. После опсаде од 33 дана хаган се са Обрима и Словенима повукао од вароши с неком малом оштетом плаћеном од грађана.[282] У то време Словени су се толико измешали и саживели са Обрима, да су ове стали претапати и асимиловати у се, оформљавајући се у дугом историјском процесу у словенски етнос.

[281] Димитријева легенда, 118; cfr. *H. Gelzer:* Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung. — Abhandlungen der sächs. Gesellshaft der Wissenschaften XVIII. Leipzig, 1899, 42 sq.

[282] Димитријева легенда, 118—140.

У време тих ратничких похода словенских по свему ондашњем грчком подручју на Балкану, чак и по острвима, пада по свој прилици, и обарско — словенско освајање Далмације.[283] Вести о том потичу од писаца после неколико столећа, кад су елементи историјског предања могли да добију нешто легендарних особина. По К. Порфирогениту Словени „звани Обри", Славообри, напали су Салону преодевени као ромејски војници и, успевши у том подухвату, побили су и протерали грађане и пошто су се ту сами настанили, почели су одатле испаде на друге стране. Ромеји су могли да се одрже само у тврдим приморским градовима.[284] Архиђакон Тома, описује по историјском предању, читаву борбу нешто друкчије и вероватније. Готи — Словени заузели су том приликом Сплит и Диоклицијанову палачу. Поред Салоне, страдања су захватила Епидаур.[285]

Негде око 617. године Обри су имали огромног успеха ратујући и пустошећи Тракију, тако да су продрли до самог Цариграда.[286]

Словени су се у то време били већ потпуно усталили на подручју око Византијске Царевине и у њој самој. У војничком спису цара Маврикија, наводи се да Словени станују у шумама, око река, мочвара и језера, на местима тешко приступачним. Спис изрично каже, да су у вештини прелаза преко река спретнији од свих других људи. Они имају и посебан начин ратовања. Тако, изненада нападнути, брзо скачу у воду узимајући у уста дуге трстике, пробушене и нарочито удешене за то, па легнувши наузначке, дишу кроз те трстике и остају у води, све док опасност не прође.[287] Може се претпостављати да и име Србин долази отуд. У литавском нашем срката — *србкати одговара не само surbiù, surbt, него и srẽbliu и srẽbli; у летском surbt, у латинском sorbeo, у грчком Ὄςφέω и Ὄνφεω. У руском има глагол сербáть, у малоруском въісербинути (дакле *сьрб). Као што старијем *дьрж одговара црквенословенско дрьжати, тако облику сьрб одговара срьб. Важно је, да нас најстарији латински текстови зову Sorabi, а земљу Sorbulia. Срби би, према том, били етнос вода, као што су Древљани етнос шума, а Пољани етнос поља и равница. Има још и тумачење, да је реч сьрбь означавала најближе крвно сродство.[288] Видели смо, да су Словени припремали Обрима лађе за прелаз преко Дунава. Њихова флота, из лаких чамаца, обилази Егејско и Јонско море и наноси знатне штете Византији. У 623. години забележено је чак, да су Словени са својим лађама допрли чак до

[283] *F. Bulić,* Bulletino di archeologia e storia dalmata, XXIX (1906), 268—304.

[284] *C. Porphurogenitus,* Ed. Bonn (1840), 126—128, 141—143; cfr. *J. D, Bury:* Slavonic Settlements, 9—11, 19—20.

[285] *Thomas archidiaconus:* Historia Salonitana. Ed. *F. Rački,* Zagrabiae, 1898, 26—28; *C. Jireček:* Die Romanen I, 28; Chronicon Paschale I, Ed. Bonn (1832), 704—705.

[286] Cfr. *E. Gerland,* Byzantinische Zeitschrift III (1894), 330—339; *Pernice:* нав. дело, 96—97; Dölger: нав. дело, 19.

[287] *Strategikon* XI, 5; *P. J. Šafarik:* Slowanske starožitnosti. V Praze, 1837, 967—968; *Ст. Станојевић* и *В. Ђоровић:* Одабрани извори за српску историју I, Београд, 1921, 27—32.

[288] Cfr. *A. Brikner,* Slavia III (1924), 207—209.

Крита и опленили га.[289] Словенска флота била је добро позната и њој је наскоро била намењена једна врло видна улога.

Почетком лета 626. год. кренули су се Обри са Протобугарима, Гепидима и Словенима и опседоше Цариград. Обри позваше у помоћ, преко својих Словена, и оне Словене, који им нису били у обавези. Сишавши лађама преко Црног мора Словени су, као раније при опсади Солуна, водили са собом и жене, које су им вршиле извесне послове на лађама. На једној страни нападали су Обри, а на другој Словени, који су имали прве редове „голих пешака", а друге у оклопима. Но, опсада није уродила ратном победом. Словенска је погибија била страховита, јер су их у ратном окршају, преваром Византинци потукли, а уз то напали су их и савезници Обри.[290] Пораз је завршен 8. августа 626. године.

Обарско-словенски пораз под Цариградом почиње нову фазу у односима између та два народа. Поступање Обара са Словенима настрадалим у борби за њихову ствар, на очиглед непријатељу, деловало је тешко на све који су учествовали у борби. Огорчење је, природно, појачавало и то, што се осетило, да снага господара није толика колика се њима чинила, и што је византијска победа обуставила сва богата финансијска средства, која су дотад јачала Обре и осигуравала им престиж над осталим народима с оне стране Дунава. А своју власт они су дотле искоришћавали на најсвирепији начин. Фредегар, германски историчар, бележи, да су Словени, „које зову Венеди", били подложни Обрима и трпели од њих врло много. Кад би Хуни — Обри ишли против кога у бој, они су стајали по страни, а Словени су се морали борити за њих. Ако победе, истрче Обри да узму плен, а тек ако подлегну, они би им давали помоћ. Стога су их Обри и звали Bifulei.[291] После ратовања, зими, долазили би они међу Словене да се нахране, спавали им са женама и кћерима и одузимали им плен. Морали су им, наравно, плаћати и данак. Те вести потврђује и Несторова хроника. У њој се прича, да су Обри војевали на Словене, посебно на племе Дуљеба, и да „насили творяхоу женамъ доулѣбьскимъ." Место коња запрезали би у кола по три до пет словенских жена, па их нагонили да вуку.[292] По том робовању Словена Обрима, настала је вероватно у западних писаца општа ознака и етимологија имена Словена од sclavus. Они су их претежно познали по том односу. Стога, чим се дала прилика, да може бити успеха у акцији против Обра, Словени дижу устанак против њих, исто као и друга обарском кагану подложна племена и етничке скупине.

[289] Cfr. *C. Jireček:* нав. дело, 29; *Ст. Станојевић:* нав. дело, 21—22, 210.

[290] Cfr. *Teofan:* нав. дело, 315—316; *Пасхалина хроника,* 716—726; *Nikifor:* нав. дело, 17—18; *L. Sternbach:* Analecta avarica. Cracorial, 190; *G. Pisades:* Bellum Avaricum. Ed. Bonn. (1836), 47 sq. Опис Влахерна види *G. Schlumberger:* Les iles des princes. Paris, 1925, 307 sq.

[291] У талијанском bifolco, од lat. bubulcus, означава оног, који с воловима обрађује земљу, после земљорадника уопште.

[292] *Fr. Miklosich:* Chronica Nestoris. Vindabona, 1860, 6.

Искоришћавајући одлазак хагана и доброг дела ратничких Обара према Цариграду, на најсевернијем делу обарске државе, отприлике на подручју данашње Аустрије и Чешке, диже се један део Словена, да стресе са себе несносни јарам. На чело устанка стави се франачки трговац Само, који је од раније имао пословних веза са Словенима. Устанак, који је почео око 624. године, развио се нарочито после пораза под Цариградом и Само је с успехом одбио све навале и организовао прву словенску слободну државу. Може се претпостављати да је устанак дело византијске дипломатије, која је, да одврати Обре од Цариграда и Византије, још од 623. год. радила да им на властитом подручју или у непосредном суседству зада посла. Касније казивања К. Порфирогенита о борбама Хрвата с Обрима без непосреднијег доказа, о том, не могу се сматрати конкретним. Уосталом, то је стара и опробана тактика Византије, којом се она у исто време послужила и код Протобугара, добивши их на своју страну. Хаганов сурови поступак према Словенима под Цариградом могао би се тумачити тим, да је он сумњао у њихове везе с Византинцима, чувши, можда, о држању Словена у далекој Панонији и верујући у такву могућност и ту, пред престоницом. Самова словенска држава једним делом се ослањала и на Словенце, бар на њихове северне крајеве.[293] Очевидно, само ради Словенаца, ушли су у борбу против Сама Лангобарди, којима је успело, да своје суседе покоре и одвоје од новостворене словенске заједнице. Само је у својој држави срећно владао 35 година (624—259), опирући се не само Обрима, него и моћним франачким владарима.[294] После веће борбе, коју је 631—632. год. водио с краљем Дагобертом, Саму се, као победиоцу, придружио Дрван, кнез тзв. Лужичких Срба, „dux gente Surbiorum, que ex genere Sclavinorum erant", који се дотле налазио под франачком влашћу.[295] То је најстарији историјски спомен српског имена уопште, које ће се после јавити и код словенских племена и етничких скупина на југу.

Веома успешан покрет против Обара био је Протобугара на истоку, званих Уногундура. Њихова пребивалишта налазила су се на подручју око Црног и Азовског мора. „Стара Бугарска је велика", напомиње Теофан дајући ближе обавештење о земљи и њеним племенима.[296] Из историјских извора није познато тачно, докле је ту допирала обарска власт и колико је притискала Протобугаре. Знамо само да су они устали против Обара, из извесних места протерали обарске претставнике, и одмах се наслонили уз Византију, односно

[293] *F. Kos,* Izvestija Muz. društva XI (1901), 124; *Vj. Klaić:* Slike iz slavenske povjesti, Zagreb, 1903, 18—21; *Lj. Hauptmann:* нав. дело, 245—259; *К. Кадлец:* Првобитно словенско право. Београд, 1924, 46—47, сматра да је Самова граница ишла и преко Драве, али то не изгледа вероватно.

[294] С разлогом је одбачена комбинација да је Само идентичан с Пшемиславом. — Cfr. *V. Veirteljahschrift für Social und Wirtschaftsgéschichte* V (1907) 197—238. Недовољни разлози за, код *E. Goldmana,* Mitteilungen der Instituts für öster. Geschichtsforschung, XXX (1909), 327—337.

[295] *Fredegar:* нав. дело, 154—155.

[296] *Fredegar:* нав. дело, 157; *П. Ђакон:* нав. дело, 196—197.

уз Куврата. Око овог енергичног вође прикупио се добар број Протобугара, слободних и ослобођених, и он је, као што је исти случај код свих народа с Истока, за час створио моћну и велику државу. Византија је направила Куврата својим патрицијем и слала му богате поклоне. Он јој је до краја живота остао пријатељ и исправан сусед.[297] Византији је један нови противник Обара увек добро дошао и она је са своје стране настојала, да га одржи у том расположењу према хагану и оданости према себи.

У првој половини VII столећа, на темељима Мухамедове науке, настала је нова арапска држава, обједињавајући бројна арапска племена и етничке скупине. У опсегу арапске државе налазе се: Сирија, Палестина, Ирак, западна Персија, Месопотамија. Арапи избијају на обале Средоземног и Црног мора. Ислам постаје вера готово целе Мале Азије. Брза арапска коњица продире и у Африку и осваја Египат и Триполис. Већ пре средине VII столећа, нова арапска држава, постаје један од главних фактора у Средоземном базену и један од најделотворнијих елемената у цивилизацији Европе, Азије и Африке VII — X столећа. Византија је и опет била угрожена, овога пута од арапског насртаја.[298]

КАРАКТЕР СЛОВЕНСКОГ НАСЕЉАВАЊА НА БАЛКАНСКО ПОЛУСТРВО

(СЛОВЕНЦИ, ХРВАТИ, СРБИ, МАКЕДОНСКИ СЛОВЕНИ)

Константин Порфирогенит (прва пол. X ст.) бележи неколико веома важних и особито занимљивих казивања о словенском досељавању на Балканско полуострво, а посебно о досељавању Срба и Хрвата. Та казивања, основана на предањима, имају као сва предања која се бележе после готово три столећа, доста помућеног и легендарног, али нису, у својој основи, лишена своје праве историјске подлоге. Њих стога треба пажљиво узети у претрес и не оглашавати их као просту легенду, као што је досад радио известан број критичара: ерхеолога, историчара и етнолога.

К. Порфирогенит углавном казује ово: Обри су заузели Салону и настанили се у Далмацији, пошто је та земља „веома лепа". Пре тога, поменуо је, смушено, да су то Обри урадили заједно са Словенима, „словенска племена која су се звала и Авари". Један део Белих Хрвата, „с оне стране Баварске, петоро браће и две сестре, отисло се у свет, дошли су у Далмацију, започели борбу с Обрима

[297] *Nikifor:* нав. дело, 24; *Teofan:* нав. дело, 356—357; cfr. *В. Н. Златарски:* нав. дело, 86 sq.

[298] Cfr. *Gobineau:* Religions et philozophies l'Asie centrale Ed. Gallimard, 40—45.

и на крају их савладали."[299] Отад Хрвати завладаше Далмацијом, али је у земљи још остало Обара и могу да се још увек распознају. Бели Хрвати потичу од некрштених Хрвата, који станују иза Угарске, близу Франачке, а у суседству Срба. Они су „добегли" цару Ираклију пре Срба, у време кад су Обри господарили и беснили у Далмацији. Хрвати су савладали Обре „по наредби" цара Ираклија и по његову одобрењу остали су у тој земљи.

Ово казивање можемо довести у везу с чињеницама, које смо досад приказали. Наиме, временски је колонизација Словена добро везана за владавину цара Ираклија; у то доба она је заиста, имала своју одлучну и завршну фазу. Освајање Далмације извршили су Обри заједно са Словенима, али како су словенска племена и етничке скупине били под врховном влашћу и вођством Обара, то је сасвим разумљиво, да се освајање и запамтило по Обрима, као господарима. Из Порфирогенитова текста не види се јасно, како су ти Бели Хрвати „добегли" цару Ираклију и како је он баш њих, као бегунце, употребио за борбу против Обара. Очевидно је, да тим и истицањем, да су Хрвати по царевој наредби почели борбу и настанили се у Далмацији с његовим одобрењем, грчки писац жели да очува легитимно право византијске круне на те области и да иницијативу за све задржи код цара. Али је исто тако вероватно, да су Хрвати доиста имали извесног споразума с царем Ираклијем и можда били помагани од њега. Обри, као агресивнији, и као бољи организатори, били су за Византију свакако опаснији од више пасивних Словена. Како је Византија помагала Протобугаре против Обара, кивна на њих из много разлога, а нарочито после догађаја пре и за опсаде Цариграда, тако је врло вероватно давала извесне помоћи и Словенима. Уосталом, за Византију је могло бити само од користи, да се та два народа што крвавије заведе и да с једне стране остану што дуже у непријатељству, а с друге да се што више у узајамним борбама ослабе, како би и једни и други постали неспособни за веће подвиге против Византије.

Л. Хауптман је пажљивом студијом утврдио, да је казивање Порфирогенитово, које је састављено из више бележака писаних у различита времена његове владе, о постојању и границама Беле Хрватске у основи тачно и да се она налазила доиста на подручју горњег Повисља и Шлеске. Он узима, да су Бели Хрвати, не каже да ли непосредно из те области, за време општег устанка против Обара, продрли у Далмацију, савладали Обре и „место њих као племство завладали подложним Словенима".[300] Без двојбе, за потискивање Оба-

[299] *М. Будимир* је упозорио на Херодотово казивање, како су две женске и пет мушкараца дошли као хиперборејско посланство Аполонове свечаности у Делфима и на острву Делу. — Jugoslovenski istorijski časopns I, 3—4 (1935) 540.

[300] *L. Hauptmann,* Zbornik kralja Tomislava. JAZU, Zagreb, 1925, 86—127; cfr. Друштво и држава Јужних словена у првим вековима њихове историје. — Коларчев универзитет. — Предавање Л. Хауптмана. — „Политика", 4.IV 1934. Cfr. *Bulić F.:* Dolazak Hrvata i pohrvaćivanje Dalmacije. Sveslovenski zbornik. Zagreb, 1930, str. 1—5; *Жупанић Н.:* Хрвати код Атине. — Старинар VI. Београд,

ра у Далмацији, требао је један прилив нове словенске снаге, и да су, у то време, појачане словенске колоније на Балканском полуострву новим досељеницима. Међу тим досељеницима у Далмацији превлађивала су свакако хрватска племена. Али није вероватно, да се Хрвати уопште тек тада јављају на подручју Балканског полуострва. Ми ћемо мало даље видети, кад будемо говорили о распореду словенских племена и етничких скупина на Балканском полуострву, како има повише трагова хрватских насеља далеко на југу Балкана, где их је, у већој или мањој маси, повукла заједничка етничка бујица Словена, када је надирала као освајач или као колонизатор иза освајача. Очевидно је, да су ти Хрвати били у заједници или блиском суседству негде с оним другим словенским племенима и етничким скупинама изнад Саве и Дунава, која су углавном вршила те нападаје. Ти Хрвати кренули су, можда, за време општег устанка против Обара и своје даље саплеменике, да им у борби некако помогну. Извесни хрватски родољубиви писци налазе чак у Порфирогенита и то, да је цар Ираклије „затражио помоћ" и позвао Хрвате из Беле Хрватске против Обара.[301] Да је цар „затражио помоћ" не код Сама који му је био ближи и уз то познат по успесима против Обара, него у далеких Хрвата у Малој Пољској и Шлеској није нимало вероватно, али да је хрватску борбу с Обрима прихватио и помагао, то се готово може узети као сигурно. Има једна ствар, која нарочито говори против тога, да су Хрвати из Беле Хрватске непосредно продрли до Далмације. Куд су прошли? Ако су ишли преко Паноније, што би био најкраћи и највероватнији пут, они би морали ударити на Обре. Како би они могли доћи у Далмацију као победитељи, а да обарска Панонија не буде савладана? Међутим, у Панонији, Обри су се одржали у својој власти, а били су од Сама потиснути само на западним и северозападним границама. Можда су Хрвати ишли преко Самова подручја? Али и онда би пре требало ослобађати словенска насеља у Норикуму и јужној Панонији, па тек онда доћи до Далмације. Стога, може се мислити, да су Словени, односно Хрвати, који се помињу као победници Обара у Далмацији, прешли на Балканско полуострво из Паноније, где су се одметнули од дотадашњих господара, и да су на далматинском подручју потиснули Обре захваљујући византијској моћи. Међутим, постоји мишљење да су Хрвати ишли преко Самове државе.[302]

1914, str. 95—153; *Karaman I.:* Osnovna obilježja društveno-ekonomske i nacionalne strukture gradskog stanovništva u sjevernoj Hrvatskoj potkraj XIX i na početku XX stoljeća. JIČ, br. 4 (1969), str. 129—136; *Klaić N.:* Marginalia uz problem doseljenja Hrvata. SAZU (1966), str. 17—36; *ista:* Etnički odnosi u Bizantskoj, Dalmaciji (od VII do XII st.). JIČ, br. 4 (1969), str. 23—28; *Lučić J.:* Etnički odnosi na dubrovačkom teritoriju u XIII stoljeću. JIČ, br. 4 (1969), str 28—31; *Hauptmann Lj.:* Prihod Hrvatov. — Bulićev zbornik (1929), str. 515—545; *isti:* Karantanska Hrvatska. Zbornik kralja Tomnslava. Zagreb, 1925, str. 297—317; *isti:* Seobe Hrvata i Srba. JIČ.. III, sv. 1—4, str. 30—61.

[301] *K. S. Gjalski:* Dolazak Hrvata — Savremnik XIX (1926), 41—47.

[302] *M. Barada:* Seoba Hrvata i Srba. Zagreb, 1934, 12—13.

Има извесних писаца, који заступају мишљење, да су Хрвати, дошавши на Балканско полуострво, представљали према другим Словенима, који су на то подручје долазили раније, као обарски подложници и савезници, неки нов етнички елеменат „друкчији од елемента, који је пословенио ове крајеве, или друкчији социјално." О пореклу Хрвата расправљаћемо касније посебно; а овде можемо рећи, да о њиховом друкчијем етничком елементу у ово доба, у VII столећу, не може бити ни говора. Уколико је међу Хрватима и било исконски туђе крви и туђе етничке примесе, она се временом, у словенској маси, прилично изгубила. Хрвати су одавно ушли у састав словенских племена и етничких скупина, пословенили се потпуно и делили с њима сублизу исту судбину. Што се тиче њихова друкчијег социјалног положаја, ту ствар заслужује посебну пажњу.

Међу балканским научницима има известан број људи који мисле, да Срби и Хрвати нису Протословени, него да је то била једна повећа ратничка дружина или активан део једног пословењеног етноса, који је покорио пасивна словенска племена и етничке скупине, па од њих примио њихов језик или дијалекат и временом се с њима стопио, а њима дао своје име. Аналогије за то дају им међу Словема Руси и Бугари.

Име Хрват, које се у II—III столећу јавља као лично иранско име у једном танаидском натпису, у облику χορσασος, χορονασος, није по свој прилици словенског, него иранско — сарматског порекла. Словенски се етимолози одавно узалуд муче, да му нађу корен и право објашњење.[303] Међу именима петоро хрватске браће, који се у народном предању наводе као вође Хрвата на Балканско полуострво, помињу се Клукас и Мухло, која очевидно, нису словенског, него турско — иранског типа. И име хрватског племена Могоровића није словенско, него има источњачко порекло.[304] Име Буге, једне од хрватских женских вођа, „то је турско име које се често јавља".[305] Исто тако ни за српско име није још нађена етимологија, која би могла бити примљена без поговора. Поред те полазне тачке, да је хрватско име несловенско, као даљи разлог за горње схватање долази овај социјални моменат. Код старих Словенаца постојао је посебан сталеж зван „касази", односно по немачком Edlinge, чије се име у њиховим насељима још држи у неколико назива места. Данашње место Казазе код Цеља звало се у XIII — XIV столећу Edling. Име места касази налазило се и у Лици још у XVI столећу; оно је, како истиче Ф.

[303] Cfr. преглед теорија о хрватском и српском имену код Ф. *Шишића.* Годишњица НЧ XXXV (1923), 15; *исти:* Poviest Hrvata, Zagreb, 1925, 236—239. О тумачењима ових имена cfr. *Г. Ильинский,* Южнословенски филолог III (1923), 36—30; *K.* **Oštir,** Архив за арбанаску старину, језик и етнологију I (1923), 103; Etnolog, I (1927), 10—12; *M. Budimir,* Šišićev zbornik, Zagreb, 1929, 609—617. *Н. Жупанић* сматра племе Харимата између Кубана и Кавказа, као старе Хрвате. — Etnolog, I, 131—138.

[304] Cfr. библиографију код *M. Šuflaja,* Hrvatska revija III (1930), 52—55; *K. Oštir,* Etnolog I, 32—34, сматра предсловенским имена свих хрватских вођа сеобе.

[305] *J. Mikkola,* Archiv für slav. Philologie XVI (1927), 159.

Рамоуш, ограничено само на Хрватску и Словенију. Сама реч касаз туђег је порекла, а означавала је с почетка народног главара. К. Оштир, који је, да је објасни, писао велику расправу, налази да је касаз предсловенска реч, која се очувала на терену старе закарпатске домовине и коју су Словени ту затекли. Дошла је, мисли, од прасл. *kaiosegr.[306] Међу Словенцима насеља тих касаза подударају се потпуно са старим насељима Хрвата. „Непосредно под Целовцем", наводи Л. Хауптман, „само два-три километра к југу налазе се Казазе — Харбах, а унутар тога великог круга диже се Госпа света, где су се касази скупљали, да устоличавају свога владара. Сва та покрајина је, дакле, права жупа касаза. А то је одлучно за схватање њихова порекла. Јер за седам села к северозападу од Госпе свете вели се у десетом столећу, да леже у „хрватској жупи"; данашња пак имена — Krabathen код Гланега, Krautkogel итд. — сведоче, да се „хрватска жупа" простирала још даље, преко истих крајева као и касашка, да је дакле касаз и Хрват исто".[307] П. Скок даје, међутим, тој речи друкчије и вероватније тумачење. Он реч касаз идентификује са кубанско — турском речју касаг, којој одговара данас добро познати назив козак.[308] Казак је, каже Ј. Маркарт, још и данас осетска ознака за Черкезе, а значи „охол, обесан".[309] Према том, то би био као виши, „племенити", слој обарског порекла, који се тако звао и код Хрвата и код Словенаца, а одржао се, како знамо, знатно измењен међу руско — словенским племенима на подручју јужне Русије. Што се, може бити, идентификовао, на словенском подручју доста рано назив Хрвата са касазима могу бити два разлога: 1. да су Хрвати, као победитељи Обара на том подручју, узели доиста извесни повлашћени став према осталим Словенима које су ослободили, по примеру из своје старе постојбине или из заједнице са Обрима; или 2. да је међу Хрватима самим, кад су се борили са Обрима, био један део повлашћених лица, или читаве групе нарочитих бораца, казаси у Русији, зна се, нису били с почетка толико племенске колико борбене дружине. Сетимо се само Гогольевих верних сцена из козачког живота. „Кад се врши рат, казује он у Тарасу Буљби, војник је одлазио у ливаде и њиве, на дњепарске бродове, ловио рибу, трговао, правио пиво, и био слободан козак". Иначе, он се, услед потребе, развио у борца, а као борац он је извојевао себи и бољи социјални положај.

У прилог веродостојности хрватске народне традиције о доласку на Балканско полуострво, наводе се још и ови моменти, које треба узети у обзир. Име хрватског вође Муха очувало се у називу села Мохљићима у Лици, а име Клукар можда је у вези са племеном Кукара (Κλουκάς — Κλουκάρ, Клъкаръ — Кукар). Име Туге и Буге је

[306] Cfr. Etnolog I, 1 sq. литература предмета тамо. Оштирово тумачење није убедљиво.

[307] Zbornik kralja Tomislava, 316.

[308] *P. Skok:* Dolazak Slovena na Mediteran. Split, 1934, 75; *isti:* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, II, str. 174.

[309] *J. Markart:* Osteuropäische und ostasiatische Sterifzüge. Leipzig, 1903, 479.

у вези с личним племенским називима Тугомирића и Бужана. Ј. Модестин мисли да је од имена Κλυκας дошло име села Кукљића у госпићком крају, да је од Λόβελος — Ловинац, а од Κογένιςης — Косињ (ац), сва у Лици. Али и његовим тумачењима ова два последња имена он је мењао наставке у грчкој графији и тако је дошао до закључка, који су занимљиви, али нису сигурни.[310]

Порфирогенитово казивање, како су Обри са Словенима заузели Салону и целу Далмацију не мора све бити чист елеменат бајке, како то узимају извесни научници.[311] Казивање о том, да су из Салоне ишле војничке трупе да чувају на Дунаву границе од обарско — словенских упада сасвим је прихватљиво, исто као и могућност да су ромејске чете упале једном приликом на обарско подручје, кад људи није било кућама због одласка у неки војнички поход, па да су га похарали и одвели у плен много њихових жена и деце. Такви односи на границама обична су ствар. Вероватно је исто тако, да је та похара покренула Обре и Словене на освету и на поход чак против Салоне. Том приликом, казује Порфирогенит, послужили су се они преваром. Запали су у заседу, сачекали смену војног одреда, пресрели га па му људе делом побили а делом заробили, дочепали се његових одела, оружја и застава и тако, преобучени, кренули према кланцу пред Салоном и на саму Салону. Грађани су помислили да су то њихови војници, који се, по обичају, пред Ускрс, враћају са смене, па су им отворили капије и пустили их у град. Обри и Словени су онда јурнули међу њих и савладали их лако овако изненађене. Тако су постали, без велике муке, господари не само Салоне, него и целе земље. А кад су видели, прича Порфирогенит даље, како је та земља веома лепа, онда се они ту и настанише. Овде, нема сумње, има доста приповедачког елемента са познатим мотивима о заузимању градова преваром. Сумњиво је, већ на први поглед и то, што се заузимање града сматра као да је успело и извршено само једним препадом, док се зна, како је цео процес продирања Обара и Словена трајао дуже и како је пад Салоне, као и Сирмија и Сингидунума и толиких других градова, био припремљен догађајима. Наиван је и онај део, како им се после тог освајања Далмација свидела и како су се, онда, решили да ту остану. Ово све, доиста, компромитује у извесној мери Порфирогенитово казивање и ставља га у област приповедачких мотива; али, ма колико одбијали ову последњу главу, ипак не можемо одбацити све. Народно предање је, по обичају, од једне епизоде направило централни догађај, везало га за најважнији објекат и окитило га накнадним мотивима, али да је у њему апсолутно све нетачно не изгледа вероватно ни прихватљиво.

П. Скок претпоставља, држећи се казивања Порфирогенитова, да у Далмацији и Грчкој имамо две словенске колонизације. Једна би била она завојевачка обарско — словенска, а друга би била српско

[310] *J. Modestin,* Nastavni vjesnik XXXIV (1925)- 9—14; XXXVI (1928), 288—296; cfr. *P. Skok,* Starohrvatska prosvjeta II (1928), 173—174; *K. Oštir,* Etnolog I (1927), 1 sq.

[311] *C. Jereček:* Die Romannen I, 27—28.

— хрватска, изведена за време цара Ираклија, и с њим у споразуму.[312] Прва је изведена под обарским именом, а друга под народним. Скок то своје мишљење заснива првенствено на том царевом разликовању имена учесника и сматра, да је прва колонизација била борбена, а друга више мирна, иако се завршила победом над Обрима. Међутим, то тако строго одвајање не треба узимати сувише буквално. Да су обарски упади на Балканско полуострво у већим размерама били извођени у заједници са словенским етничким масама то је више него сигурно; да је карактер словенских упада био најпре карактера витешког плена и тек временом добио тенденције за настањивање сигурно је исто тако; посигурно да су словенска насеља на Балканском полуострву занављана новим доласцима са оне стране Саве и Дунава. Долазак Хрвата и Срба, треба схватити као природни наставак тих кретања. А да су они од Византије били употребљени, после устанка у Панонији, против обарских господара не само да није за порицање, него је чак потпуно прихватљиво. Само, и та је колонизација била сва у знаку борбе. Обри су свакако упорно бранили своје положаје и подлегли су под навалом Словена јачих бројем и помаганих од Византије.

М. Барада за ову другу сеобу даје и нешто ближу хронологију. Он сматра да је Само после своје победе над Французима 630. год. код Вогастицбурга наставио борбу против Обара а за ослобођење Словена. Како није још могао ударити на средиште обарске државе у Панонији, он се окренуо против периферних делова Паноније и Далмације. Провале Срба и Хрвата према Балкану, падају у време 630 — 640. год., али оне нису спонтане, не долазе чак ни по жељи Византије, него су то поданици Самови и, како изгледа, од њега упућени.[313] Ово излагање Барадино у погледу Самова учешћа у борбама на југу чиста је претпоставка; а што се тиче времена борби оно се прилично поклапа с временом после опсаде Цариграда од 626. године.

И за Србе постоји слично приповедање. Два су брата, казује Порфирогенит,[314] наследила у власти оца; па је један с пола народа кренуо у Византију и дошао, ваљда познатим трагом, све до Солуна. Отуд је остало име једног тамошњег насеља Србљија, τὰ Σέρβλια. После неког времена ти се Словени упуте натраг, али, прешавши Дунав, предомисле се и замоле цара, преко београдског заповедника, да им уступи другу земљу за настањивање. Цар им даде ове земље

[312] *P. Skok:* Dolazak Slovena na Mediteran, 110—112. С њим се слаже и *M. Barada.* Seoba Hrvata i Srba, 9; cfr. *В. Ћоровић:* Хисторија Босне, стр. 100.

[313] *M. Barada:* нав. дело, 12.

[314] *Porfirogenit:* нав. дело, 143—144, 148, 152—153. Cfr. *Ивић П.:* Српски народ и његов језик. СКЗ. 429, коло LXIV. Београд. 1971, 1—228; *Петровић Н.:* О неким специфичностима развитка српске нације у Хабсбуршкој Империји. ЈИЧ, 1—2. Beograd, 1970, str. 41—52; *Радојичић Сп. Ђ.:* Име „Србија" у нашим домаћим изворима средњега века. — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор IX. Београд, 1929, стр. 199 sq.; *исти:* Неколико напомена о постанку српског народа и српске феудалне државе. — Споменица у част новоизабраних чланова САНУ, књ. 30. Београд, 1967, стр. 219—228; *Станојевић С.:* Српски национализам у средњем веку. — Из српске прошлости Београд, 1923, стр. 115—117.

опустошене од Обара: Рашку, Зету, Неретљанску област, Захумље, Травунију и Конавле. Већ смо поменули словенске походе на Солун; они по свој прилици, чине основу за ово предање. За Србе се не каже да су се борли против Обара. Традиција у том погледу не веже се за њих, и стога је још вероватније да се надовезивало само на њихово продирање доле до југа. Порфирогенит изрично ставља долазак Срба на Балканско полуострво после доласка Хрвата. По њему би излазило, да су Хрвати савладали Обре, а Срби су само заузели опустеле обарске области, пошто су их ваљда савладани Обри напустили или се у њима покорили новим господарима.

Обарских трагова остало је у балканских Словена приличан број. По речима Порфирогенитовим још је у X столећу могао међу Хрватима да се препознаје њихов антрополошки тип. По њима читав низ јужнословенских места још и данас носи своје име. У словенским крајевима постоје називи *Вовбре* у Корушкој, и *Обри, Обрје* и *Обров* по разним другим местима; у Далмацији се помињу четири *Обровца* и град *Обров;* у Босанској крајини два *Обровца* и *Обров* у Поуњу; у источној Босни налази се село *Обре.* У коњичком крају уз *Обре* налази се и *Обрина.* На Обре подсећају у околини Бијељине *Велика* и *Мала Обарска.* Код Загреба је постојало једно имање звано *Обров* или *Оброва.* За манастир Вујан у рудничком крају (Србија), казује се, да се раније звао *Обровин.* У северној Далмацији и у Лици, очувао се код народа придев обарски: „викати обарски", „шчепати обарски", каже се „кад се хоће да истакне како је нешто учињено јако, снажно."[315] Ови су називи одржани, углавном, на подручју од Дрине до Јадранског мора, на територији старе географске Далмације, простирући се до Неретве. Тих назива источно од Дрине и Неретве или нема или су веома ретки (на Обре подсећа и назив с. Обриње на Косову). Важна је чињеница, у науци већ истакнута, да се и назив бана и владара који је изнад жупана, јавља у прво време само на том подручју; а назив бана, зна се, долази од обарско — хунског имена бајан и речи бајан, која је означавала најпре човека имућна, па моћна.[316]

Интензивнији словенско — обарски додир и узајамни утицај вршен је, дакле, првобитно у Панонској котлини, а после и на целом подручју до морских обала, од Истре до Неретве; углавном на северозападном делу Балканског полуострва. Што обарских трагова нема и на источном делу у већој мери, да се објаснити тим, што су се главна седишта њихове државе налазила више у Панонији него у Дакији.

[315] Cfr. *F. Šišić:* Poviest Hrvata, 678—680; *В. Ћоровић:* Историја Југославије Београд, 1933, стр. 14; *исти:* Хисторија Босне, стр. 101—102; Историја Црне Горе I. Одељак *Ј. Ковачевић:* Од доласка Словена до краја XII в., стр. 285, са скицом 26. Распоред топонима типа Обар — на магистрали Sirmium — Narona — Epidaurum. Погрешно код *А. Погодина,* да имена Обара нема у језицима Јужних Словена. Изъ исторіи славянскихъ передлиженій. Спб. 1901, 58; cfr. *В. Grafenauer:* Razmerje med Slovani in Obri do obleganja Carigrada 626) in njegove gospodarsko-družbene podlage. — Zgodovinski časopis sv. 9 (1955).

[316] Cfr. *В. Ћоровић:* Хисторија Босне, стр. 102, 112—113.

Н. Жупанић, који и за Србе мисли да потичу однекуд са средњег Кубана, сматра, да су они, у броју од неколико хиљада, доиста дошли у Српчиште, и то по позиву цареву, као његови савезници против Обара. То у ствари није било насеље, него ратничка дружина; Српчиште, према томе, било би „као једно војничко логориште".[317] Али је то мишљење неприхватљиво. Ако су Срби, као и Хрвати, позвани од Византије, да се боре против Обара, шта ће им онда војни логор у Српчишту, у једном крају где Обара није било и одакле би поход против њих представљао читаву експедицију? Српско име у том крају остало је и од неких насељеника, које је тамо довео било поход витешког плена, било намера да се ту населе; а цар је по етимологији месног имена и по традицији словенских етничких струјања према југу, комбиновао своје излагање о српском насељавању.[318]

Обара, како видимо, није било у знатнијем броју у источној половини Балканског полуострва. Ст. Новаковић је упозорио на појаву, да ни Протобугари, пошто су покорили источне Словене, нису могли да дођу у тешњи додир са западнима, ни да се учврсте на западном делу Балканског полуострва. Он је тој појави придавао велики значај. Налазио је, у суштини, да је Балканско полуострво било, по некој дубљој сили оправданости, подељено у две велике сфере Источног и Западног Римског Царства и да је та подела, и после пада Западног Царства, још увек имала неке иманентне снаге и деловала и на Јужне Словене.[319] У својој студији о „Историјским основама јужнословенског језичног гранања" отишао је А. Маргуљес још и даље, и налази да би се могле тумачити разлике између источних и западних Јужних Словена тиме што су се данашњи Бугари населили на грчком језичком подручју, а Срби и Хрвати на латинском.[320]

Међутим, таква схватања нису у науци прихватљива. Не зна се поуздано који су од Словена сишли из Паноније, а који из Дакије у поједине крајеве Балканског полуострва. Може се, с много вероватности; претпоставити, да су панонски Словени највећим делом ишли према западу, а дачки према истоку и југу Балканског полуострва; али немамо никакве сигурности за порекло Словена у долини Мораве, Косова и Вардара. У нападима на Солун учествовали су, нпр. „сви Словени", и дачки и панонски и моравски, вардарски и косовски. Нека одређенија граница између њих тешко да је икад постојала; они су се, подељени на братства и племена, мешали и додиривали и ту као и у оним подручјима кроз која су прошли. Што су после настала међу тим племенима нова груписања и приближавања, томе су били многи узроци; али, углавном, сви се они

[317] *N. Županić:* Bela Srbija. Zagreb, 1922; Etnolog II (1928), str. 26—31.

[318] Cfr. теорије о досељавању Срба и Хрвата *F. Šišić:* Poviest Hrvata, str. 236 sq.; *D. Gruber:* Smještanje Hrvata u novoj postojbini poslije seobe. Hrvatsko kolo V (1909), str. 3—54; *L. Hauptman,* Rešetarov zbornik. Dubrovnik 1931, str. 17—24.

[319] Годишњица Н. Чупића, књ. XXXII (1913), стр. 1—14.

[320] Archiv für slav. Philologie XL (1926), str. 197—222.

могу свести на нове политичке прилике, и не треба их тумачити као последицу неких старих административно — географских традиција. Да су на развој словенских етничких маса вршили разноврстан утицај конфигурација земљишта, културна средина и етничке разлике у саставу становништва оних крајева у које су словенске етничке масе дошле, разуме се само по себи; то је, може се посигурно рећи, заједно узето, једна од основних компонената у образовању и етногенези словенских етничких маса као политичких чинилаца и народа уопште. Не види се никакав доказ који би говорио за то да је „фикција римске географске организације", како наводи Новаковић, штитила западне Словене да постану више отпорни него источни; а још мање да би се могле осетити етничке разлике између Словена који су се настанили на грчом и оних који су се населели на латинском језичком подручју. Разлике које настају између једноплемених насеља на подручјима разних језика и њихове цивилизације могу бити само културне и одржавати се у манифестацијама цивилизаторске активности дотичних језика, а никако у њиховом етничком карактеру. Народи и нације на овим подручјима, формирали су се тек током времена, у дуготрајном историјском процесу развоја балканских етноса.

У словенском продирању на Балканско полуострво није било никаквог система. Они су кренути, с почетка, иницијативом других, Хуна, Протобугара, Обара; сретали су се после и сами, са разних страна, у разним комбинацијама; ишли су да витешки оплене па да се врате, али их је било, врло рано, и таквих, који су остајали на новом подручју; ишли су у огромним етничким масама, а понекад и са малим четама; изненађивали су каткад наивношћу, а запањивали понекад свирепошћу и ратним лукавством и вештином војевања. Али је процес, углавном, излазио на то, да се све више јављала тежња да се заузму на Балканском полуострву мање — више стална седишта било борбом, било споразумом, или пак и једним и другим. Процес словенске колонизације је убрзала с једне стране анархија и после заузетост Византије на Истоку, а с друге тежак сукоб с Обрима и тежња да се ослободе њихова јарма.

Словенски упади у Византију нису извођени ни војнички подједнако. Много пута, кад су ишли у великом броју, Словени су употребљавали старе римске путеве, с Дунава на Ниш, или низ Вардар до Солуна. Држећи се у заједници, они су тад имали и неке своје таборе. Више пута, зазирући од византијске војске, они су избегавали да иду путевима и долинама, него су се држали гора и кланаца. Чинили су то стога, што их тад није могла свуда прогонити војска, која се у Византији од V столећа, све више састојала од коњаничких одреда.[321] Чак има вести да су словенске чете, имајући и тад свој ред, правиле по потреби неке таборе у горама, на извесним брежуљцима. За Словене се стога проносио глас код савременика, као нпр.

[321] *G. Grosse,* Byzantinische Zeitschrift XXII (1913), 102.

код Ј. Ефеског, како су прости и како се „не усуђују изићи ван шума у пределе без дрвета". У стратешком спису Псевдо Маврикија говори се, како Словени „воле да се са својим непријатељима сукобљавају у густину кланаца и на стрмим местима." То очевидно долази отуд, што њихови одреди немају довољно издржљивости, вештине и дисциплине да се боре са редовном војском; овако, у горама, они су слободнији, јер тамо редовне чете, нарочито коњаничке, теже маневришу, а и иницијатива за борбу условљена је више од присебности појединаца.

За Словенце изнео је Ф. Рамоуш, да су они долазили у алпијске крајеве с истока од Дунава уз Саву, Драву, Муру и Анижу, служећи се у великој мери старим римским путевима. И при словенским етничким струјањима према северу искоришћаван је римски пут, као и у осталим крајевима на десној страни Дунава.[322] Очевидно је тако водио пут Словене и у главна места приморја, у Салону и Нарону. Само, пут Словенима на Балканско полуострво спречавале су, ипак, колико год су могле, византијске војске и посаде; на западу, међутим, у VI столећу још није било организоване државне силе која би се супроставила словенском надирању. И стога је оно тамо, после повлачења Лангобарда и слома Гепида, ишло линијом најмањег теренског отпора. Хроничари о том продирању немају много непосреднијих података, што може бити разлог да њиховом надирању није ни био увек стављан опасан или упоран отпор. Путем, којим су ишли ти Словени, пролазиле су пре тога више пута масе германских и других ратника, и предели су, врло вероватно, били прилично запустели, а преостало становништво примало је нове етничке струје као неку природну периодику етничких збивања. Запустелошћу предела и проређеношћу становништва може се објаснити појава, што су Словени тако густо посели тај крај и успели да му даду у релативно кратком времену своје обележје.

Ратнички подвизи Словена против Византије не помињу се никако после 626. године. На Истоку, између Дунава и Балкана, Словени у првој половини VII столећа станују у толиком броју, да се већ тада читава покрајина прозвала Εκλαβινια. Процес колонизације извршен је тамо, изгледа, без крви и тежих сукоба; бар византијски писци нигде не помињу, да је било борбе, кад је успело да се на том подручју настани седам племена словенских и да се ту рашире.[323] И сва је Далмација, исто тако, средином VII столећа, била

[322] Časopis za slov. jezik, književnost in zgodovino II (1920), 100. Cfr. *Bezlaj F.:* Jezikovne priče slovenske etnogeneze. Eseji o slovenskem jeziku. Ljubljana 1967, str. 73—184; *Kos M.:* Naselitev Gorenjske v ranem srednjem veku. — Arheol. vestnik, knj. XXI—XXII, Ljubljana 1971, str. 7—15.

[323] *Teofan:* нав. дело, 359; *Г. Острогорски:* Византија и Словени. Београд, 1970, стр. 10. Почетком VII столећа пада насељавање словенских етничких скупина у лесковачко подручје. О томе сведочи словенска кућна архитектура, керамика са урезима таласастих линија и гробови с краја VI столећа, нађени приликом археолошких ископавања Царичина града. — *А. Дероко — Св. Радојчић:* Откопавање Царичина града 1947. год. — Старинар I (1950), стр. 13, 15, 21.

већ у словенским рукама. Чак је одношај њених становника с Италијом био већ толико нормализован, да је папа Иван IV, сам порекломе Далматинац, око 642. год. слао свог опата Мортиона с много новаца, да по Истри и Далмацији откупљује робље и светачке мошти.[324] Да су Словени у то доба већ имали упоришта на противној обали следи донекле и отуд, што су 642. год. с великом флотом напали беневентско кнежевство искрцавши се близу Сепонта. У борбама с тим Словенима, који су око свог табора били направили вучје јаме, заглавио је у једној од њих сам беневентски владар Ајо, али су Словени мало доцније били у ратном окршају савладани.[325]

Од балканских покрајина једино још Моравска долина, главна артерија Византије, беше прилично слободна од Словена. Њихова насеља на том подручју нису, уколико их је уопште било, обраћала на се већу пажњу, нити с неком акцијом долазила до изражаја. У византијској власти остадоше Наис и источнија Сердика све до IX столећа. Остали делови источног и западног Балкана, до Бара с једне и Балкана с друге стране, изузимајући приморске градове и подручја, беше већ словенска земља. Према томе се може као сасвим сигурно узети, да је током прве половине VII столећа углавном извршена колонизација Словена на Балканском полуострву.

[324] *Fr. Rački:* nav. delo str. 277.

[325] *Павле Ђакон:* нав. дело, стр. 170.

ЕПОХА ПЛЕМЕНА И НАРОДА

СЛОВЕНИ СА ПРОТОБУГАРИМА И ФОРМИРАЊЕ БУГАРСКОГ НАРОДА

У доба општих кретања народа, племена и етничких скупина у Европи и Азији током VI столећа по н.е., настају и већа кретања међу Протобугарима. Кубратова држава, „велика Бугарска", око Меотског језера, није била дугог века после његове смрти, 642. год. Византијска хроника бележи причу, како се пет Кубратових синова наскоро поделило, раскидајући при том, не територију наслеђа, колико њено становништво. У очевини је стајао најстарији син, Бајан (или Ватбајан) и брат му Котраг, који је само прешао реку Танаис. Друга два брата, кренута из постојбине, доспеше са својим народом један под аварску власт у Панонију, а други у Италију до Равене. Овде је, веровано, помешана у причању и традиција ранијих догађаја, о којима су очуване вести код западног хроничара Фредегара. Најважније је држање трећег брата Истериха или Аспаруха. Прешавши Дњепар и Дњестар, он је са својим етничким скупинама, кордама и племенима, дошао у Добручу, у крај звани Угао — ὄγλος — који образује дунавска делта.[326] На том подручју, око данашњег Николицела, у Певки, помиње Протобугаре и јерменски географ VII столећа. Ту су се Протобугари одмах утврдили, и то углавном на све стране. Стара легенда каже, да Исперих „създаде и великъ президъ отъ Дунава до морето". Трагова од тих утврђења, који су, несумњиво, искоришћавали и старе римске утврде, одржало се делимично све до данашњих дана.[327] У једном старом домаћем летопису, очуваном у визији пророка Исаије, насталом на почетку друге по-

[326] Нићифор реч угао сматра као бугарску, ὄγλον ἡ ςφῶν καλουμενον φωνή док она можда потиче од словенских насељеника (Ѫчълъ). Бугари изводе реч из турског агълъ, агла, ὄλγος, што би значило „ограђено, тврдо место". — *Г. Балашчевъ:* Вѣлѣшки върху веществената култура на старобългарското ханство. София, 1902, 20.; *В. Н. Златарски:* нав. дело, 131—133.

[327] *К. Шкорпилъ:* Пограниченъ бълг. окопъ между р. Дунавъ и Черно Море. — Сборникъ въ частъ на В. Н. Златарски. София, 1925, 543—553. Cfr. *Ив. Дуйчев:* Славяни и Пръвобългари. — Известия на Института за българска история, 1—2. София 1951.

ловине XI столећа, казује се, како је „трећи део“ Кумана или Протобугара, населио „землю Карвоунскоую“, отъ Доунава до море.“[328] Та земља, Салвона, Καρβουνα то је подручје Балчика и зове се тако до XIII столећа. Јасно је, да на тако ограниченом подручју број досељеника није могао бити велик и да је једва износио коју деситну хиљада. Али, читава та прича има језгро у овом. Хазари, турски народ сродан Протобугарима и Куманима, кренуо је био према западу и наишао на Протобугаре. Ослабели услед деоба, наводе Византинци, Протобугари су пристали да плаћају данак новим завојевачима и да им признају врховну власт. Јерменски географ казује, међутим, вероватније, да је тај налет Хазара изазвао комадање и померање Протобугара према југозападу, а то је онда, посредно, довело до образовања бугарског народа на Балканском полуострву. Протобугари су потиснули или подвластили на том терену аварске, а можда и словенске старије становнике и зауставили се на том месту као стратешки врло подесном да га штити од нових навала.[329]

У то доба пада и покрет Грка под Аварима. Димитријева легенда казује, како је један заслужни део Грка успео да очува свој народни понос и да код своје деце изазове чежњу за отаџбину и ослобођењем. Искоришћавајући борбе Авара они се одметну од њих и после неколико борби успевају да се отргну и крену кућама. На путу у Солун ти Грци наилазе на словенско племе Друговиће и присиљавају га, да их исхрањује.[330]

Нопкон, 664. год. у општем покрету Сарацена (Арапи) у Малој Азији, учествују и Словени. Наиме, једна знатна група Словена, 5000 на броју, придружује им се, коју Арапи насељавају у Сирији код Апамеје у Селеквоболу. Толики број Словена у Азији, у тако далекој области од њихових главних праваца миграционих кретања, најбољи је доказ, како је у VII столећу морало бити њима преплављено читаво Балканско полуострво. Њихова прва насеља тамо датирају вероватно још од оних времена, кад су словенске чете на својим лађама допирале чак до Крита и кад им је, како каже Димитријева легенда, успело на почетку VII столећа да несметано пустоше не само европске делове Византије, него и један део Азије. Друга насеља потичу од војника најамника, који су као федерати служили у византијској војсци. Очуван је и један споменик такве словенске војничке организације у Византији, један печат из 650. године.[331] Шта је покренуло Словене у Азији да се придруже Сарацинима, није познато, али можемо претпостављати, да је то била њихова освета за поступак Византије према њиховим саплеменицима неколике године пре тога.

[328] Издао *Љ. Стојановић*, Споменик САН III, Београд, 1890, 190—193; cfr. C. Jireček: Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer. Wien, 1897, 86—92.

[329] *Teofan:* нав. дело, 357—359; *Nićifor*, 33—34; Јерменски географ, *Ананија Ширакаци*, Журналъ Минист. народ. просвѣщенія (1883), март, стр. 26.

[330] Cfr. *H. Gelzer:* Die Genesis, 47—49; *Ст. Станојевић:* Византија и Срби II, 215, његово датирање је са 649. год.

[331] *Б. А. Панченко*, Извѣстія Рус. арх. института въ Константинополѣ VIII (1902), 15 sq.; *G. Schumberger*, Byzantinische Zeitschrift XII (1903), 277.

За време тих етничких покрета Сарацена у Азији и Европи, беху се осмелили и Протобугари и почеше да струје из својег краја, да насрећу на византијске градове и да врше витешки плен на другој обали Дунава. Мало по мало, они ступају из успеха у успех и прећоше наскоро Дунав. У плодном подручју око Варне образује се врло брзо јака њихова колонија с Аспарухом заједно и одатле почиње протобугарско гранање на запад и југ. Сама престоница нове државе налазила се у Плиски, Плискови, и била је добро утврђена. Словенска племена и етничке скупине, који су се били сместили у том крају, нису могли да одоле новим освајачима и признаше њихову врховну власт. Протобугари их, вели један грчки извор, кренуше са досадашњих насеља и померише знатно према западу и југу као неку врсту својих предстража. Војнички боље опремљени, наишавши као организована целина и понесени успехом, Протобугари су лако савладали разасута словенска племена и етничке скупине и натурили им своју власт. Бројем несумњиво мањи и слабији, они су као елеменат силе, слично као Варјази у Русији, улили страх и поштовање покореним Словенима. Али да њихов поступак није био одвише суров и свакако не онакав, какав је био поступак Авара, произилази донекле одатле, што се код Словена не јављају, иза првог препада, покушаји за ослобођење и што се доста брзо врши међу њима процес узајамног етничког стапања. Њих је ујединила заједничка акција против Византинаца и потреба да се афирмирају на заузетом подручју. Како малобројни Протобугари нису смели да приме борбу и са Грцима и са Словенима, они су, вероватно, дружили са овим другима као мање опасним и помагали их у борбама и одбрани. Словени су, са своје стране, могли донекле бити задовољни тим, што су добили савезника чврсте руке, који, после првих етничких кретања и поремећаја, није угрожавао њихова насеља; а по својој доста пасивној природи, нису реаговали на то, што је врховна власт допала Протобугарима, и што су они својом организацијом и именом дали карактер новој држави.

За Старе Словене је веома карактеристична појава: прву њихову слободну државу организује туђинац Само; прву државну организацију стварају међу њима на југу Протобугари, а на истоку Варјази. Словенске непосредне иницијативе за то у древно доба није било, нити им се иједан покушај дотле дао одржати.

Поставља се питање, шта је нагнало Византију, да после тог првог неуспеха не само остане пасивна према Протобугарима, односно Бугарима, као што је, нпр. била са Словенима, него да, шта више, призна њихову државну творевину. Ромејска војска имала је и тежих и несумњивијих пораза, него што је био онај на Дунаву, па је ипак настављала борбе и није упуштала непријатеља без новог отпора на своје подручје и нарочито није узимала обавеза ту према њему. Овога пута о новим борбама нема помена. Напротив, византиј-

ски писци помињу да су Бугари, утврдивши се на новом подручју, почели да врше нападаје на византијска села и градове, и то изгледа не толико у намери да их пљачкају, колико да их покоре. Присиљена тим, Византија је морала с Бугарима ући у преговоре и склопити доста понижавајући мир са њима. Моћна Византијска Царевина, примила је азијатске дошљаке и признала их, заједно с њиховом новом државом, обавезавши се и на плаћање извесног годишњег прилога.[332] Тако је брзо и без много напора оформљен на Балканском полуострву бугарски народ, који је истодобно основао државну творевину и почео своју жилаву и истрајну активност.

Истурени на границе према Аварима и Византинцима Словени су живели у својим етничким масама одвојено од Бугара и разликовали се од њих толико, да то примећују и туђи људи. Писац Димитријеве легенде обележава посебно језик словенски, а посебно бугарски. Монголског типа, са турбанима и широким шалварама, окићени коњским реповима у војној формацији, углавном коњаници и месоједи, они су својом спољашношћу и првом сликом одударали од словенских житеља и показивали видно два разна порекла, две различите етничке припадности. И у државној организацији иста је ствар. На једној страни је каган, хан, као врховни поглавар државе, са својим кафканом као нижим племством, бољарима и багаинима, а на другој страни словенска племена и етничке скупине са својим поглавицама. Требало је готово пуна два столећа, да се та етничка група дошљака, утицајем суседне, нарочито хришћанске цивилизације и крвним мешањем са Словенима и заједничким народним и државним животом, изједначи бар толико са етничком масом свог становништва, да проговори његовим језиком и добије неке основе извесне заједничке културе. Несумњиво је да тај етнички процес не би ишао ни у два столећа с приметнијим резултатима, да од раније није било извесних мешања између Словена и тих азијских племена, нарочито у заједничком ропству под Аварима, и да ти етнички мелези, нису вршили свој утицај у обе групе. Уосталом, тај процес, као и сва етничка мешања и стапања уопште, трајао је врло дуго и после та два столећа и до данас је очувао непрепорне антрополошке представнике обадва типа у физичком, као и извесне особине у етнопсихичком типу тих етничких припадности.

Напокон, словенски народ се брзо раширио на Балканском полуострву, сежући на југ преко целе Егејске Македоније. Њима је нарочито било стало да задобију Солун,[333] где су, ради освете за свог изгубљеног кнеза Првуда, већ три године спречавали довоз хране за тај град и становништво му излагали најтежим мукама, нагонећи га на предају.[334] Византија се стога не задовољава тим, да међусобно завађене Словене потуче, него одлучује, да безусловно ослаби њихов тамошњи број. Без обзира, нека силом, а нека милом, она многа

[332] *Nićifor:* нав. дело, 34—35; *Teofan,* нав. дело, 359.
[333] *P. N. Papageorgiu:* Un étid de l'empereur Justinien II. Leipzig, 1900.
[334] Димитријева легенда, нав. дело, 148 sq.

словенска насеља расели са тих места и преведе их у Малу Азију, у Опсикиј, где су јој била мање опасна. Број тих пресељеника био је велики, јер грчки извори наводе, да је византијски цар Јустинијан од њих саставио једну војску од 30.000 људи и поставио јој на чело неког Небула, вероватно човека бугарског порекла.[335]

Углед Бугара на Балканском полуострву, растао је све више и више, а нарочито према Словенима, и то у таквој мери, какве није памтио Балкан од словенских досељавања и њихове етничке симбиозе са Обрима; а њихова фактичка снага, услед придруживања Словена и слабљења Византије, ојачала је толико, да је без устручавања могла да се понесе на ратном пољу с Ромејима.

У то време Словени су активни и на западу. На фурландском подручју њихове чете, које су биле с почетка најамљиване за новац,[336] узимају маха и плене стоку, нарочито овце. Форојулијски кнез Фердулф подузима против њих акцију и напада их на једној главици, где су се они били учврстили. Изазван, како се прича, домаћом свађом, он је насрнуо на Словене не удешавајући стратешки напад, него јуришући на њих најпречим, али и најтежим путем. Одбрана Словена била је лака. Борили су се против њих више камењем и секрирама, него оружјем, и однели су победу „не снагом, него случајем". С тугом бележи П. Ђакон, да ту изгибе „све племство форојулијско" заједно са вођом Фердулфом.

Након тога, настаје жива акција Сарацена и у Азији и у Европи. За све то време, о балканским Словенима, па ни о Бугарима, нема никаквих помена у византијских писаца. Заузети својим сређивањем на новом подручју, несметани од Византије, која се помирила с њиховом узурпацијом, а ради пречих послова била немоћна или чак без воље, да их узнемирује, они су се угнездили на Балканском полуострву и почели да воде живот сличан оном у старој постојбини. Код Бугара, после смрти Тервелове (719), послови иду, исто тако, мирно и све до смрти цара Лава, кад и код њих случајно умире владар Севар, задњи од Аспарухових потомака, они ни једном приликом не улазе у акције, које би реметиле балкански мир. Једна вест, очувана у каснијем словенском преводу, помиње у време цара Лава (свакако око 735 — 737.) једног словенског кнеза, Пребуда, позната иначе из Димитријеве легенде, као узрочника већег устанка Словена око Солуна. Пребуд је био кнез Ригхина. Осумњичен да спрема навалу на Солун, би везан и одведен у Цариград. Чувши за то Словени и с Ригхина и око Струме заузеше се за њ, заједно с неким Солунцима, и израдише код цара не ослобођење, него само скидање окова. Пребуд, поставши полуслободан, улучи прилику и побегне, али би ухваћен и после новог покушаја бекства убијен. На

[335] Бугарско име Исбул Νέβουλος — Νεβοῦλος — 'Ηβοῦλος — "Ηβούλος — cfr. *В. Н. Златарски:* нав. дело, 161.
[336] *Павле Ђакон:* нав. дело, 172—173. За *Фердуфла* се каже: „Qui dum victoriae landem de Sclavis habere cupiit, magna sibi et Foro iulanis detrimenta invexit. Jlis praemia quibusdam Sclavis dedit, ut exercitum Sclavorum in eandem provinciam sua adhortatione inmitterent."

глас о његовој смрти словенска племена Струмљана, Ригхина и Сагудата, после и Другувића — као што смо поменули — опседоше Солун и држаху га тако опседнута готово две године, прекинувши му све везе на суху и сав довоз хране морем. Иако је град силно патио од глади он се упорно и храбро бранио, док није стигла византијска помоћ и потиснула нападаче. Словенско племе Велегезити су том приликом остали верни уз Ромеје снабдевајући их храном.

Услед страховите куге и помора у другој половини VIII столећа, о чему византијски извори дају језиве слике, беху опустели не само густо насељени и прљави главни град, него и многе области у унутрашњости. Да попуни празнине поузданим етничким елементом византијски цар даде преселити у престоницу грчко становништво из унутрашњости и са острва, а у опустела и расељена подручја по Тракији, даде довести своје поданике Сиријце и Јермене, који су се временом у знатној мери пословенили, претапајући се у бугаски етнос. Значи, у етногенези Бугара има извесног удела и сиријски и јерменски етнос. Овај византијски потез присилне миграције Сиријаца и Јермена имао је политички карактер и био је сасвим јасан. Престоница не може дозволити, да су на њеном домаку Словени и Бугари, чије су симпатије према Византији мало сигурне и који имају своју државу. Та туђа колонизација на Балканском полуострву изазва подозрење код Бугара, тим више, што је с колонизацијом ишла и оправка градова. Њихов владар Кормисош, из нове династије Вокила, посла стога поруке у Цариград тражећи обавештења и извршавање ранијег уговора. Византија, спремна да ради Цариграда и учвршћивања његове концентрационе снаге прими борбу, одби посланство и тим изазива доста дуго и пуно криза и ратовање, које је с прекидима трајало око двадесет година. Бугари упадоше одмах у Тракију, 755. год., и допреше до Дугог зида, али их одатле Византија сузби са много њихових губитака. Цар Константин је видео добро, да је нова борба неизбежна. Не желећи оставити Бугарима иницијативу за напад, он 756. год. крену против њих јаку експедицију и са мора и са суха. Велика флота од 500 лађа стежи из Црног мора у Дунав и нанесе Бугарима велику штету, а копнена војска разби их код Маркела. Нови кан Винех понуди после тога мир и таоце. Задовољан успехом цар пристаде и остави тако на пола довршено дело. Бугари, наиме, почеше да се спремају за нови отпор. Врло је вероватно, да су били почели бунити и Словене у Македонији, да би с њима заједно имали више изгледа на успех, јер једна кратка византијска вест бележи, да је Константин око 758. заратио на њих, па неке заробио, а неке покорио. Једна истодобна диверзија против Бугара није имала успеха.[337] У кланцу код Бергаве била је византијска војска тако потучена, да је уз многе друге угледне људе погинуо и сам трачки стратиг.

[337] *Nićifor:* нав дело, 66—67; *Teofan:* нав. дело, 429—430.

У то време говори се о једној великој сеоби „словенских племена“ — Ἐκλαβηνῶν γένη — која „бежећи из своје земље прећоше Евксеин“, па се, с царевом дозволом, населише у Малој Азији око реке Артанаса. Број им се рачуна на 208.000 душа. Та се сеоба доводи у везу са превратом у Бугарској, пошто се у новом владару гледао човек, који не мења само дотадашњу династију, него и њен поредак. Међутим, свакако да је ова сеоба дошла после пораза код Анхијала, кад је било очевидно да су узалуд имали губитке и кад су ствари у Бугарској почеле да иду на горе због унутрашњих кавги. Због овог пораза код Анхијала Талец је био убијен заједно с људима његова преврата, а на престо је враћен Кормисошев зет Сабин или Савин (764. год.). Његово име, нимало бугарско по облику, које се не налази ни у домаћем списку бугарских владара, изазвало је претпоставку, да је то неки не Бугарин, човек хришћанског имена и културе, можда чак неки словенски поглавица.[338] Иза тога, следе извесне нагле промене на врховима бугарске државе, те и побуне у народу. Изгледа да је једна од њих носила и карактер борбе против великаша, бива да је имала сталешки, класни карактер. Јер за једног од њих изрично се вели, да је погинуо на бегу од својих слуга. Византија је, наравно, искористила тај метеж, упала је у небрањену и пометену земљу, допрла све до Тунџе, па се онда вратила с нимало јуначког похода 765. године.

Карактеристично је, да тада поред Арапа гусаре архипелагом и Словени и да је Византија 768. год., морала да откупљује од њих становнике острва Имбра, Тенеда и Самотраке, давши за 2500 робова, на име откупа свилене хаљине.

Бугарски нови владар Телериг, који је успео да дође до власти и угледа иза оних превратних криза, видевши земљу настрадалу од толиких покоља и пустошења и прилично опустелу услед нове велике сеобе Словена, долази на мисао, да почне колонизацију земље. Помишљао је у првом реду на суседна словенска племена Брзита и већ је почео да шаље људе, да преговарају с њима или чак да их силом покоре и преселе. Међутим, овога пута до те колонизације није дошло.[339]

Да једним снажним ударом сруши бугарске Словене, на чијем се челу налазио прослављени ратник Крум, Византија 811. године предузе поход против Бугара. Но, Бугари однесоше јуначку победу, уништише главну византијску војску, убише самог цара Никифора. Одсечену главу Никифорову Крум је набио на колац и с поносом је показивао „народима који су му долазили“. После је очистио лубању, украсио је сребром, по скитском и лангобардском обичају, и онда је пружао словенским поглавицама, да пију из ње. Требало је тако, пред њиховим очима, најнепосреднијим примером показати, колико је посрнула слава и снага Византије и цариградског императора и да су Словени ти, којима припада будућност. Потом, 13. јула

[338] Cfr. *В. Н. Златарски:* нав. дело, 76.
[339] *Nićifor:* нав. дело, 76.

813. год. Бугари су однели још једну победу над Византинцима, те се тако стали нагло ширити преко Балканског полуострва.[340]

Победивши тако силно и другу византијску војску и срушивши и другог цариградског императора, Бугари, на челу са Крумом „Новим Сенахеримом", одлуче да нападну и саму престоницу. Њима се сад чинило, да су и сувише прецењивали снагу тог великог Царства, и да им неће требати превише великог напора и жртава, па да докрајче борбу, коју су с тако повољним условима и изгледима досад водили. Стога, бугарска војска подељена у два дела, од којих један опседа Адријанопоље, а друга полази у Цариград, да га узме при општој пометњи, која је, по њихову мишљењу, још трајала у њему. У другој половини јула беху стигли под цариградске зидине са великом војском пешака и коњаника. Ту су принели жртве својим божанствима, а Крум је, према прастаром обичају, потопио ноге у море код Златних врата, опрао се са свих страна, покропио све војнике који су га поздрављали и онда отишао међу своје наложнице које су славиле његова дела. Тако је почела опсада града. Бугари су од Византинаца тражили, као услов, да се њихов цар повуче, пристанак за врло важан симболички акт: да забоде своје копље у Златна врата; другим речима, да обележи своје право на њих. Друга је алтернатива била, да му се даде велика сума злата и одела и неколико изабраних девојака. Цар је то одбио. Бугари, који су поход против Цариграда сматрали много лакшим и престоничку снагу ценили по њеним четама из задњих борби, били су не мало изненађени и отпором који им је дат и брзим смиривањем унутрашњих криза и снагом бедема, који им је требало освојити. Они стога нуде мир желећи да се не врате бар без неких успеха. Ромеји тобоже присташе и уговарају састанак под условом, да обе владалачке стране дођу без оружја. На самом састанку они су били удесили да мучки убију, Крума и тако обезглаве Бугаре, и доиста су то и покушали, али је опрезни Бугарин скочио на увек спремна коња и једва жив и ако рањен побегао. Син његов, који је био с њим заједно, би жив ухваћен, а од остале малобројне пратње неки су убијени, а неки заробљени. Бесни ради тог подлог вероломства Бугари плене, руше и пале цариградску околину, све цркве, куће, утврђења и градска предграђа, и то у врло широком опсегу од Влахерна и Златних врата, па од Силиврије до Родоста и Апроса. У планини Гану (данас Текирдег), наишли су на велике збегове трачких Грка, па су један део побили, а други, жене и децу, отерали у Бугарску. Допрли су све до према Абиду, увек у беснилу освете, а одатле су се Марицом вратил натраг, рушећи уз пут све утврде. Зауставили су се код Адријанопоља, који је изморен опсадом једва одолевао, а после напада ових придошлих чета најзад и пао. Велик део становништва, на 10.000 душа, осим жена, допао је бугарског ропства и био пресељен у њихову земљу, с оне стране Дунава и око њега. Међу заробљеницима било је врло

[340] *Teofan:* нав. дело, 496—502; *В. Н. Златарски:* нав. дело, 268—269; *Bury:* нав. дело, 30—352.

1. Напад императора Никифора на Бугарску и његово заробљавање од стране Бугара. (Минијатуре Манасијевог летописа, бр. 50).

2. Гозба цара Симеона у Цариграду и напад Бугара на Ромеје. (Минијатуре Манасијевог летописа, бр. 60).

угледног света, као митрополит и родитељи будућег цара Василија Македонца. Њехова насеља густа и велика добивају назив Македоније и тако се појам јужне провинције од тог времена почиње да шири и постаје доцније ознака за велик део земље од Дунава до Солуна.

У јесен исте године Бугари су поновили своје нападаје не давши Ромејима да одахну. Они су, по причању једног савременика, послали у византијско подручје велику војску од 30.000 људи, „сви у железу", која је без отпора продирала према Аркадиопољу и даље. Иза реке Ергине наишли су на један велики збег људи, жена и деце, на 50.000 душа, и заробили су га заједно са силним пленом ћилима, покривача, одела и других ствари, уз мноштво стоке. Из Цариграда није стигла никаква помоћ или експедиција да то спречи и Бугари су несметано преносили заплењено благо, иако су им од јесењских киша набујале реке задавале и доста бриге и много незгода за прелаз. Бугари су, заједно са поглавицом Крумом, на основу свега тога добили уверење, да их се Византинци боје и да им за отворену борбу нису дорасли. Намера да узму Цариград, била је сад још јача него пре, јер они су, поучени искуством, увидели да је била слаба страна њихова подхвата и могли су веровати, да би с добром предходном спремом посао други пут имао већег изгледа на успех. У Цариграду су доиста стизале вести, како се Бугари озбиљно спремају и у своју војску окупљају и Аваре и „све Словене" — Πάδας τὰς Εκλαβινίας — и како, поред тога удешавају разноврсна оруђа, средства и справе за опсаду, ванредно велике куле, и корњаче и балисте и високе лествице, и справе за бацање ватре и камења и „основе" и много друго потребно за узимање једног тврдог и добро брањеног града.[341] Није се крило, да је све то одређено за Цариград. Бугари су за ту сврху били спремни и 5000 железом окованих кола и 10.000 волова и показивали свом том спремом, да им је одлука чврства и дуго ношена. Кад се дознало за то, у Цариграду наста разумљива забринутост, али, као и увек кад је било у питању срце Царевине, одлучна воља да се брани под сваку цену. Одмах је почето, да се испред Влахерна подиже други зид и копа широк ендек, да би приступ до града био тежи и непријатељ што даље. Али, изненада је смрт задесила Крума, и Визцантинци су о томе ширили легендарне вести, како је то дошло као последица ранијег његовог пораза под Цариградом и злодела која је починио после тога над Ромејима.

Смрт Крума, веома јаке и одлучне личности, значила је за Бугарску ипак мањи губитак, него што би то изгледало по првом утиску иза његова нестанка. Његова вредност остала је афирмирана државном творевином, којој је дао и спољашњи углед и непрепорну снагу и опсежне границе и чак, изгледа, и извесну унутрашњу систематску консолидацију. Земља је, после његове смрти, имала потреса, али је творевина била ипак толико јака, да је могла да их издржи

[341] Веродостојније код *В. Н. Златарски:* нав. дело, 279—282, 425—432, него кон *Beri:* нав. дело, 358—359.

3. *Свечковина кана Крума после победе над императором Никифором.* (Минијатуре Манасијевог летописа, бр. 51).

4. *Византијски император Лав V гони кана Крума.* (Минијатуре Манасијевог летописа, бр. 54).

без велика уштрба и да још у току тога столећа, поред свих обрта, добије част и снагу једне праве државне творевине.

У то доба Византинци су у једном ратничком пљачкашком походу нанели огромне штете Бугарима. Свирепо су беснели против њихове деце, убијајући их о стене и ледину, док су одрасле, с богатим пленом, повели у ропство.[342] Ради освете, Бугари су немилосрдно поступили с грчким пресељеницима и заробљеницима из ранијих борби. Међу самим Бугарима било је, уз то, крвавих обрачунавања и то је још више дражило успламтеле страсти, али истодобно умањивало и њихову отпорну снагу. Конац свега било је, да се с обе стране тражио неки начин за споразум, и да је најзад, почетком 815. год. дошло

[342] Cfr. *В. Н. Златарски:* нав. дело, 429—430.

до мира. Византија је требала дужи рок, да се прибере после задњих криза, а Бугарска је заморена борбама требала нешто више предаха. Мир је стога склопљен на дуг рок од тридесет година. Граница, по том миру, беше међу обе земље од Девелта по старој линији екезијској до горњег тока Чобан — Азмака, а одатле право према југу међу Тунџом и Чобан Азмаком, па преко Тунџе на запад јужно од Каваклије, између Агатонике и Балзена, до Марице и одатле до данашње Узунђове и вероватно до неког врха у предгорју источне Родопе. Византија је, по том, уступила Бугарској један део своје територије, пловдивску област, и тим са своје стране дала видну жртву за мир. Други је услов био, да Бугари врате све тешко намучене грчке заробљенике, а да Византија врати њима Словене, који су на границама Бугарске били заробљени као тамошњи становници и оне са Црноморског приморја, који нису били бугарски поданици. Мир је свечано завршен у Цариграду обостраном заклетвом и то, да би био сигурнији, Византинци су се клели на бугарски, а Бугари на грчки начин. Византијски цар је, казује један тим „богохулним" императоровим делом узбуђени Грк, том приликом поливао земљу водом из чаше, својеручно обртао коњска седла, хватао тројне ремике и подизао их са земље у вис, док су се Бугари клели на хришћанске „свете символе", тј. на крст и еванђеље. Један други писац наводи, да је истом приликом употребљен и један код неких других азијских народа познати обичај, да се клетва утврђивала расецањем пса.[343]

У Византији је иза тога следио низ смењивања царева и разних убистава на двору, по принципу феудалне грабежи престола. Та убиства и смењивања царева, као и лаки долазак других на њихово место, изазва и друге да покушају срећу и то поново поколеба једва некако створени ред у Царевини. Од раније се спремао, а сад је директно букнуо устанак једног војног заповедника у Малој Азији, неког Томе, човека вероватно словенског порекла.[344] Његов устанак био је један од најопаснијих. Он је први од византијских представника ступио у савез с Арапима, као најачим противницима Царства, и помоћу њих почео борбу с царем. Он се, даље, јавио као заштитник култа икона и он је, најзад, свом покрету дао извесну социјалну, а вероватно као Словен и народну боју. Да задобије етничку масу за себе он јој је обећавао знатне измене дотадашњег стања, иза чега наста револт робова против господара и војника против заповедника. Најзад, да смутња буде потпунија он се огласио за Иренина сина Костантина и тако, као на неки законит начин, истицао своје право на престо. У првим борбама, помаган од Арапа, Тома је имао успеха, био чак у Антиохији крунисан, развио делатност и у самој Тракији, где је нашао одзива нарочито код Словена око Солуна, придобио ве-

[343] *В. Н. Златарски:* нав. дело, 299—304, 432—441. Други навод о клетви са псом, забележен код Теофанова настављача (нав. дело, стр. 31), Златарски не прихвата, из сентименталних разлога.

[344] *Theoph. Continnatus,* стр. 50; cfr. *J. Bury,* Buzantinische Zeitschrift I, стр. 55—60.

5. *Император Михаило II разбија војску Томе Словена.* (Минијатуре Манасијевог летописа, бр. 55).

6. *Атентат на императора Лава VI и напад Мађара.* (Минијатуре Манасијевог летописа, бр. 59).

ћи део флоте и најзад успео да се с великом војском и бродовљем појави пред самим Цариградом. Од децембра 821, с једним прекидом, трајала је Томина опсада све до пролећа 823, и његове борбе с царем, у којима му је потпуно настрадала сва флота, али се добро држала копнена војска. Тад се као помоћник Царевине јављају Бугари. Вероватна је, истина очувана у једном каснијем извору али грчка вест, да је цар Михајло позвао Бугаре, да помогну, не могући сам да доведе до коначног решења. Бугари с Омортагом продрли су брзо до обала Мраморног мора и задржали се на равници Кидоктосу источно од Хиераклеје. У опасности, да не дође међу две противничке војске,

Тома се повлачи испред Цариграда и иде против Омортага и у борби с њима бива потучен. Задовољни победом, која је донела обрт ствари, и добивеним пленом Бугари се на то повлаче, а Тома, у планинама, збира разбијену војску и спрема нове нападе. Али изморена трогодишњом борбом и већ тучена његова војска нема потребне јачине и подлеже већ у првом сукобу. Тома се спасава у Аркадијопољу и организује ту храбру и енергичну одбрану, али глад опсађене вароши, у којој се подносила највећа невоља, строгост Томина и безизгледност борбе, огорчава грађане и они, после пет месеци, вежу упорног претендента и предају га Михајлу, који га средином октобра 823. год. кажњава суровом смрћу.[345]

ФРАНАЧКА ЕТНИЧКА СТРУЈАЊА НА БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА ЕТНОГЕНЕЗУ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

(СЛОВЕНЦЕ, ХРВАТЕ, СРБЕ, БУГАРЕ, МАКЕДОНСКЕ СЛОВЕНЕ)

Од почетка VIII столећа развила се нагло франачка држава, чија историја, у ствари почиње да бива историја Запада.[346] У експанзивном франачком струјању на исток долази до сукоба, поред осталог, између Хрвата у Либурнији и Далмацији и Франака. Франачки походи нису ишли само преко Словенаца, него и преко читава подручја хрватске територије. Од тог подручја образоване су две велике пограничне управне области „грофовије". Граница између њих повучена је према границама црквених области, салцбуршке и аквилејске, углавном, током реке Драве. На чело тих покрајина, временом дошли су Баварци.[347]

У унутрашњости Балканског полуострва, слободољубива словенска племена 783. год. дижу устанак против Византије. Особито се устанак распростро у Македонији, обухватајући и Егејску Македонију и ширећи се и у Грчкој, све до Пелопонеза. Овај устанак је угушила Византија, чију је војску предводио патрицијe Ставракије, истакнути пријатељ византијског двора. „Он их све покори и учини харачарима Царства", каже Теофан, пошто је међу њима ограбио силан плен.[348] Из тих казивања види се јасно дотадашњи одношај Словена према Византији и обим њихова усељавања на Балканско полуострво. Нешто иза тога, долази до новог устанка Словена на Пелопонезу. Тај факат, да се устанак јавља два пута у истој области, тако далеко на југу, у центру саме Грчке, најбољи је доказ, како

[345] *А. А. Васильевъ:* Византия и Арабя I. Спб., 1900, 21—43; *Bury:* нав. дело, 84—110.

[346] *J. Pflugk — Harttung:* Völkerwanderung und Frankreich. Ullsteins Weltgeschichte III (1909), 75.

[347] Cfr. *H. Pirchegger:* Karantcenien und Unterpanonien zur Karolingerzeit. Mitteilungen des Instituts für öterr. Geschichtsforsehung XXXIII (1912); cfr. *Lj. Hauptmann:* нав. дело, 272—276.

[348] *Teofan:* нав. дело, 456.

7. *Најезда кијевског кнеза Свјатослава на Бугарску.* (Минијатуре Манасијевог летописа, бр. 63).

8. *Пораз цара Самуила од стране Василија II и долазак ослепљених војника цара Самуила.* (Минијатуре Манасијевог летописа, бр. 66).

је била интензивна словенска колонизација VI — VIII столећа и колико је тај елеменат имао своје животне енергије. К. Порфирогенит опширно прича, како су се побунили Словени Пелопонеза, опленили сву своју околину и онда кренули на сам Патри. Да је устанак спреман од раније и био опаснијих размера види се јасно по том, што побуњенике при опсади града помажу и Сарацени и Афричани, који су подузимали, свакако у исто време (807) поход на Год. Опсада је одбијена храбрим испадом градске посаде, тобоже под вођством св. Андрије, и Византија је, из захвалности за победу сав плен и све непријатељске Словене с породицама поклонила светитељу заштитнику.[349]

Почетком IX столећа потпадају хрватска племена административно фурланском маркгрофу, односно северно талијанској административној и културној сфери, улазе у историју већ почетком поменутог столећа у вези с тим западним етничким елементом. Занимљиво је, да је на једном истарском збору и првој деценији IX столећа, било тужби и ради повлашћивања словенске колонизације у том крају, која је вршена ради потребе радне снаге, али очевидно помагала том појачавању веза. Међу осталим тамо се говорило и ово за једног поглавара: „Населио је Словене по нашим земљама, они ору наше земље и наше ледине, косе наше ливаде, напасају стоку по нашим пашњацима."[350]

Пријатељске везе Франака с Цариградом које су настале у то доба нису олакшале истрагу и довршивање распре, понајвише око граница, настале између византијских далматинских градова и Хрвата. Узроци распри нису познати, али су били крупнијег обима. Да се тицало понајвише неких граничних и локалних сукоба следи јасно из тог, што се ствар није могла свршити на франачком двору, него је послата посебна комисија „на лице места", о чијем резултату нема вести.[351] Изгледа, међутим, да су се управ из тог спора развиле врло крупне ствари. Фурлански војвода Кадолах, под чијом влашћу беху ти крајеви и који је с франачке стране био одређен као делегат у тој комисији, беше ради своје суровости омрзнут код Хрвата, и 818. год. тужен код франачког владара Лудвига. Као тужилац јавио се поглавар доње Панониje, Људевит Посавски. Врло је вероватно, да је Људевит, коме се већ тад приписује намера да је спремао неке нове покрете, дошао у везу са византијским људима и можда потакнут од њих поднео тужбу франачком цару. Византинци су могли бити обавештени и о другим покретима, који су долазили с франачке стране и показивали тенденције, да прошире подручје њихова утицаја. На сабору у Херистолу 818. год., појавили су се изасланици војводе гадачке жупе — ducis guduscanorum — и изасланство Тимочана, који су се „недавно" одметнули од Бугара и затражили врховну власт франачку. Византијски интерес за та питања непосредно документује казивање К. Порфирогенита, који је забележио традицију о франачким насиљима у Далмацији и има чак помен хрватског поглавара Порге — Ποργά, можда Πορνα односно — Борна — и Порина, који је, бар први, вероватно, овај Борна.[352]

Покрет је узео најозбиљније размере обухвативши готово сва северна племена словенска на Балканском полуострву. Активан и веома предузимљив Људевит је придобио за се чак и племе Тимочана и Западне Словене. Да је покрет био у словенском етничком елементу врло популаран види се по томе, што су се Гадачани одметнули од свог војводе Борне, кад је тај почео борбу против Људевита на франачкој страни. Видећи, да његове тужбе не помажу, Људевит се одмах наредне године побуни и поче борбу за ослобођење од Франака. У јулу месецу 819. год. на сабору у Ингуленхајму, појавили су се поново Људевитови посланици нудећи мир, али само под извесним условима. Ти услови нам нису познати, али је јасно, да су тражили ограничење франачке самовоље и већу власт домаћих кнезова. Вероватно је, да је Љуневит тражио и неко опредељивање свог положаја. Франци су одбили Људевитове услове и поставили су друге. Ти су били за побуњенике неприхватљиви и Људевит стога даље развија своју акцију, позивајући на заједничку борбу сва суседна племена. Франци увиђају опасност и још исте године шаљу нову војску под новим фурландским војводом Балдриком, који налази Људевита доста високо, уз Драву, упућена да одмеће Карантинце, и потискује га у унутрашњост његове земље. Док је фурлански војвода нападо са северозапада, кренуо је са југозапада против њега и један хрватски кнез, далматински главар Борна, уз кога је ишао и таст Људевитов. У борби између Људевита и Борне, код Купе, Гадачани напусте свог вођу Борну и он се једва спасао помоћу своје личне страже, док је Људевитов таст Драгомуж погинуо. Људевит је, наравно, искористио тај пораз и продро у Далмацију, у децембру месецу, не давши Борни прилике да се прибере и желећи да подржи усталасану мрежу на Франке. Далматинци се повукоше у тврде градове, а Борна је сам, четничким акцијама, узнемиравао Људевитова периферна одељења непрекидним нападима, док му изморену војску једним тежим поразом није присилио на повлачење. Иза тога је могао поново освајати и гадачку одметнуту жупу.[353] У јануару 820. год. пожурио се Борна Французима у Ахен, пошто је пре тога послао посебно изасланство, да изнесе своје предлоге, како се може сломити устанак. На том састанку било је одлучено, да се у Хрватску упуте три војске, са три стране, као некад на Аваре, па да те опусте земљу и скрхају Људевита. И доиста, чим је грануло пролеће и било доста траве за коњску пашу, пошле су те три војске: једна из Италије, преко норичких Алпа, друга кроз Карантанију, а

[349] De administrando imperio, str. 217—220. О популационој бројности Словена на југу Балканског полуострва и острвљу, сведоче и Порферигенитова казивања за Пелопонез (VIII столеће): „Пословенила се та земља и постала је варварска". — *C. Porphyr.*: De thematibus III, 53; cfr. *Г. Острогорски:* Византија и Словени, стр. 55.

[350] Cfr. *G. Novak:* Slaveni u Veneciji. Split, 1913, 14 sq.

[351] *Fr. Rački:* Documenta, стр. 317—318; *M. Kos:* нав. дело, III, 46—47.

[352] *F. Šišić,* Vjesnik Hrvatskog arheol. društva XIII (1913—1914), стр. 18—48.

[353] Cfr. *Fr. Rački:* Hrvatska prije XII vieka. Rad JAZU, knj. LVI (1881), 108

трећа преко Баварске и горње Панонији. Прву су војску у алпијским кланцима ометале хрватске чете, а трећа је закаснила због даљине пута и прелажења преко Драве. Главни ударац је, према том, запао другој војсци. Ова је продирала с успехом и на три места скршила отпор не можда толико Људевитових људи, колико Словенаца у Крањској и Карантанији, који су му се придружили и одметнули од Франака, па прешавши Драву снажно продирала у средиште Хрватске. Према надмоћи, кад су се ујединиле све три војске, Људевит није смео да се упушта у борбу, него се повукао у један тврди град на једној стрмој литици и ту чекао не хтејући да шаље никакве људе за преговоре. Попаливши и опљачкавши пределе, у које је продрла, франачка се војска вратила кући свршивши посао само у пола, а настрадавши у великом броју од болештина у нездравом Подрављу. Једино, што су постигли као стваран успех било је то, да су покорили Словене у Крањској око Саве и један део одметнутих Карантинаца, који су се били придружили Људевиту. На сабору у Ахену, у фебруару 821, било је, и опет говора о словенским устанцима и о Људевиту. Поново се одређује, да се тог лета упуте против словенских устаника и воће им Људевита три војске. Поменути пораз није збунио Хрвате, нити је умањио Људевитов углед. Напротив, он добија савезнике и тамо, где се готово не би очекивали. Патријарх Фортунат, потицао је хрватског вођу, да устраје у почетом делу и слао му је мајсторе за подизање тврђава. Кад су Франци дознали за то позвали су га на одговорност, али је патријарх побегао у Задар, а одатле, помогнут византијским наследником, у Цариград. Тај акт потврђује унеколико претпоставку, да је у Људевитовом покрету било византијских мешања. У исто време умро је стари противник Људевитов Борна, а наследио га је, „по жељи народа и цареву пристанку", његов нећак Ладислав (Владислав). Сам војнички поход испао је, углавном, исто као и лањски: пљачкано је и паљено од стране Франака, али самом Људевиту није се учинило ништа. Тек наредна година била је за њ судбоносна. Према великој војсци, која је ишла против њега из Италије, он овог пута није смео да понови лањску тактику, а можда га је уплашио и бег патријархов, и он стога напушта своје седиште Сисак и бежи Србима, „за који се народ казује", вели франачки аналист, „да заузима велик део Далмације". То је, 822. године, први помен српског имена на Балканском полуострву (ad Sorabos). Људевит је пребегао у област старе простране Далмације, у данашњу Босну, где је био гостински примљен. Грамжљив и без моралних скрупула, чиме се одликују феудалне поглавице уопште, он убија једног од српских жупана, који га је примио и подвргава себи његову област. У исто време шаље и посланике франачком владару изјавивши спремност, да га поново призна. Овај није хтео да се упушта у преговоре с њим и тако је Људевит, гоњен од Франака, а ради свог недела омражен код Срба, био брзо онемогућен. Наскоро, он мора да напушта Босну и бежи у Борнину државу, једном својем сроднику, који га прима и после мало времена, 823. год., даје убити.[354] Сва његова држава потпала је поново под франачку власт, а покрет, који је први пут у нашој историји за ослобођење од туђинаца ујединио добре делове Словенаца, Хрвата и Срба, велика ствар по замисли и замаху, пропала је из недостатка снаге и мале моралне вредности човека, који је био њен носилац. Дуго столећа иза тога неће се јавити нова акција, која би и опет повела у заједнички фронт Јужне Словене од Триглава до Тимока, нити ће се дуго столећа на толиком простору осетити њихова етничка свесност према једном заједничком непријатељу.

Као што се види из наведених излагања, 818. и 823. год. угушена су два велика устанка, у којима су балкански Словени имали жива учешћа, У оба је била нарочито заинтересована бугарска држава. У Томином, Омортаг је потпуно био на страни Византије; у Људевитовом, Тимочани и западнији Словени били су отпали од његове државе и пришли најпре Хрватима, а после Францима. Кад је у пролеће 824. ситуација у том погледу била сасвим расчишћена Омортаг је мислио, да је дошао час, да уреди стање на северозападу своје државе, нарочито у погледу припадности Тимочана. Стога шаље једно посланство цару Лудвику „pacis faciendae gratia". Цар их је саслушао и, како франачки извори кажу, био чак изненађен новином ствари и посланства, какво се још није појављивало у Франачкој, и послао је неког Махелма из Баварске, да иде у Бугарску и види у чему је ствар. У преговорима, који су тако почети, Омортаг шаље ново посланство, чији су захтеви овог пута јаснији. Бугари су тражили уређење граница између њихове и франачке државе и сигурно и уређење питања о Тимочанима и суседним Бодрићима. Али одметнута словенска племена нису хтела даље заједнице са њима. Кад су дознали за бугарске преговоре пошли су одмах цару изасланици Бодрића, становници дунавске Дакије, изнели разлоге и тужбе против бугарског поступка и молили од цара помоћ у борби, коју ће водити с њима, ако би их хтели подвластити. Обавештени о приликама Франци примају словенске посланике, а Бугаре остављају у Баварској, да сачекају њихово решење. Франачки цар Словенима није одмах обрекао помоћ, него их је позвао да дођу док он још боље проучи ствар и позове и друге Бугаре да се с њима заједно објасне. Само бугарско посланство примио је у мају 825. и дао им за Омортага одговор, који није био задовољавајући. Омортаг, љут на то одуговлачење, шаље Францима треће посланство (управо оно које је ишло и први пут), тражећи сад одлучније или да се питање граница реши без оклевање или да свак штити своју границу, пошто нема мирног договора. Франима је тада стигла вест, вероватно од словенске стране, да је стање у Бугарској врло несигурно, а Омортаг сам или да је убијен или протеран. Очевидно је, да се тим хтело да франачки владар, под утиском енергичног тражења бугарског, не донесе преухитрену одлуку. Франци доиста поновише своју тактику оклевања, пославши посебне људе, „чуваре аварске границе", међу Словенце, да дознаду, колико има истине у тој вести. Када су

[354] *Fr. Rački:* Documenta, str. 320—328; *M. Kos:* нав. дело, II, 50—67.

отуд добили одговор, да се тамо не зна о том ништа поуздано и да је глас лажан, франачки владар прими бугарског посланика и врати га, али без икаква писменог одговора, односно како један извор каже, „несвршена посла". Сад је било јасно да ће због тога доћи до рата. У лето 826. год. још су могли јавити панонски поглавари своме владару, да не примећују бугарских кретања, јер се Омортаг лагано спремао на тежи удар, и у лето 827. год. они су га и сувише добро осетили. Спремивши војску на лађама уз Дунав, па кроз Драву, Бугари су се одједном појавили у самој Панонији, попалили је и опљачкали, па онда изагнали све дотадашње словенске и франачке заповеднике, и поставили бугарске. Ради тог неуспеха, изазвана недовољном пажљивошћу, био је одмах на државном сабору у Ахену, фебруара 828, свргнут фурлански војвода Балдрик, а његова марка раздељена у четири кнежине. На чело војске, која је имала поћи против Бугара и обновити франачку власт, постављен је сам царев син, Лудвиг. Експедиција је, изгледа, имала успеха, јер из тог краја нестаје бугарских власти, а 829, нови бугарски напад, и опет уз Драву, није донео штете читавој земљи, него само неким пограничним насељима. Међутим, франачка власт ту није била дуга века. Млади царев син, баш у то време, заплео се у породичне распре у самој Франачкој, које су настале око питања власти и наследства између самог старог цара Лудвика и његових синова, и сасвим је препустио источне крајеве њиховој судбини. Бугари су нарочито искористили ту пометеност и учврстили се у источној Панонији, добивши у своју власт Срем, Сингидунум, који се после тога зове Београд, и све раније одметнуте области. Западна граница ишла им је по својој прилици од Срема до Колубаре, а одатле реком Моравом. Франци су забављени домаћим недаћама, примили створено стање и чак се, изгледа, 832. и измирили с Бугарима. Тим бугарским завојевањем пресечена је даља франачка офанзива у источној Европи и Балканско полуострво је засад остало поприште само балканских народа.[355] Врло је вероватно, да је и у западној Панонији, у ужој Хрватској, дошао тад до извесне самостолности кнез Ратимир, Људевитов наследник у Сиску.

Франачки господари, чији је залет клонуо, настојали су, да организују дефанзиву савских области. Подела старије фријаулске марке у четири кнежине имала је да то покаже и приведе. Две кнежине, Истра и Фријаул у ужем смислу, придати су Италији и имали су да се брину о Јадрану; Доња Панонија преко Драве и савска марка спојена са Карантанијом (Корушка, Крањска и јужна Штајерска) дошле су под баварску власт.[356] Тако је за источно-франачке послове отпао ранији посредни пут преко Фријаула и организација је ишла непосредније Дунавом и била више германска. Тако су 828. год. словенске поглаваре заменили Немци. У тој организацији дат је тако зачетак источне марке, односно „источне државе", Ost-Reich, Oesterreich, или Аустрије.

[355] *Fr. Rački:* Documenta, стр. 329—334; *M. Kos:* нав. дело, II , стр. 72—73, 77, 84—85, 89, 91; *В. Н. Златарски:* нав. дело, стр. 312—317.

[356] *Lj. Hauptmann:* нав. дело, 276—285.

ГЕОГРАФСКИ АУТОХТОНИ НАСЕОБИНСКИ ЛИК БАЛКАНСКОГ ПОЛУОСТРВА У КОНТИНУИТЕТУ И ГЕНЕЗИ СЛОВЕНСКИХ НАСЕЉА

У културној баштини Јужних Словена има знатан број елемената и појава, које носе у себи трагове спајања и прожимања, односно етногенезе Јужних Словена, са једне стране с балканским старинцима, а затим разним завојевачким племенима и народима на Балканском полуострву и суседним земљама. Разматрање тих проблема и појава, од особитог је значаја за проблем етногенезе Јужних Словена, те ћемо тим питањима посветити посебну пажњу.

Римљани су још 229. год. по ст. е. почели своја завојевања у Илирикуму, на противној обали Италије. Они су већ од Августа господари целот Балканског полуострва; па су на Балкану у току од неколико столећа власти, као и на свима другим странама, оставили дубоке трагове своје народне и државне културе.[357] Она је, пре свега, померила дотадашњи утицај грчке културе и грчког језика. И на најзападнијем делу Балканског полуострва, у Јадранском приморју и донекле у његовој залеђини, грчки језик био је много у промету. Грчки колонисти и трговци били су први носиоци цивилизације и на западном и на северном делу Балканског полуострва. Јужнословенски локални музеји пуни су предмета нађених при ископавањима на разним местима, чије је порекло било грчо. Новац на нашем подручју био је раније понајвише грчки; драхме из Аполоније и Дираније ишле су не само дубоко у унутрашњост, у средишну Босну, него чак и преко Дунава, у Ердељ. Трачки и илирски владари ковали су новац са грчким натписима. Чак и нека верска божанства узета су била у илирским областима од Грка; тако Хермес, Пан и Нимфа и богиња Артемида. После римског освајања грчки је језик почео на западу постепено да се губи и у првим столећима по н.е. било га је на тим странама готово сасвим нестало.[358]

Освојивши ове области Римљани су се одмах дали на то, да их што боље обезбеде за себе. Уводе се наскоро на свим стратешки важнијим местима градови и гарнизони и стварају добре комуникације за војску. С римским гарнизонима иде упоредо и колонизација земље, која постаје трајнија, кад војничка служба у овим крајевима бива наследна. Први низ тврђава почиње с далматинске стране, одакле је и настало прво продирање. Тај први низ хвата у Далмацији од Крке до Неретве. С освајањем земље логори су помицани дубље у унутрашњност. Уз активне војнике из разних области велике државе у тим логорима и око њих било је много ветерана, који су, опслуживали војску, остајали у земљи, да ту живе. С друге стране, у нешто касније време, ширио се римски елеменат на Балканско

[357] Cfr. *L. Niederle:* Slovanské starožitnosti II, 1, v Praze, 1906, 15—70.

[358] *C. Jireček:* Die Romanen I, 9; *K. Patsah:* Zbirke rimskih i grčkih starina u Zemaljskom muzeju. Sarajevo, 1915, 5—8, 23; *isti:* Zur Geschchte und Topographie von Narona. Wien, 1907, 109—111.

полуострво дуж Саве и Дунава, стигавши тамо делимично из Јадранског приморја, а делимично из Македоније.[359]

Врло су брзо, још за владавине првих царева, изграђени по земљи и војнички путеви. Једна цеста, настављајући се на талијанске, ишла је од Истре све до Скодре (Скадра), одвајајући један крак за Сисцију (Сисак), други од Салоне до Саве (код Градишке), и трећи од Нароне до Дрине. Поред Саве ишао је велики пут од Емоне и Сисција на Сирмиј и даље до мора, хватајући споредним путевима главна места појединих области. Поред тих главних линија било је много краћих и споредних, које су служиле локалним потребама, као Емона — Карнунтум или Целеја — Вирунум или Аквилеја — Пола на северозападу, или Нарона — Невесињско поље или из Епидаура на Травунију на југу.[360] Посебно важан пут беше Via egnatia, која је спајала Илирик с Македонијом и Тракијом. Почињући од Јадранског приморја, из Драча, она је ишла преко Лихнидуполиса (Охрида) и Хераклеје (Битоља) на Солун и служила још врло корисно и у доцнија времена.[361] Солун је даље био важно исходиште за исток и за север. Главни прометни пут Балканског полуострва, који је спајао Цариград с Дунавом, односно Исток са Западом, беше „прастара артерија", која је ишла долином Хеброса (Марице), прелазила преко тзв. Трајанових врата у долину Сердике (Софије) и ишла даље долином Нишаве и Маргуса (Мораве) све до Дунава. Тај су пут Римљани изградили после дефинитивног освајања Мезије и Тракије и био је готов 69. године по н.е. Пут је био направљен с пажњом. Широк око 6 м, поплочан великим полигоним камењем или набијен песком — отуд калдрма: κολος δρομος — он је ишао обично у правој линији, пробијајући се с напором преко кршевитих места и пресвођујући реке солидним каменим мостовима. Ознаке простора обележавале су миље (mille passuum), од којих 5 долази на 1 географску миљу, а 1 обична одговара дужини 1482 м, док их 8 чини 1 стадиј. Уз пут су биле подизане станице за преноћишта (mansio) и за измену коња (mutatio), као што је доскора био обичај у Русији. За чување путева и јавну сигурност служила су мала утврђења (castella, praesidia) или саме куле (turres). Од Сингидунума до Византа била је 31 mansio, 43 mutationes и око 670 римских миља. На тзв. Трајановим вратима, на том путу, била је административна подела Истока и Запада. Тракија је потпадала под префектуру Истока, а читаво остало Балканско полуострво под префектуру Запада или Илирика.[362]

[359] *C. Patsch:* Archäologisch — epigraphische Untersuchungen zur Gesehichte der römischen Provinz Dalmatien. — Wissenschaftliche Mittheilungen VI (1898), 262—269. Изгледа да је 202. год. по н.е. било дозвољено, да војници живе у логорима са својим наложницима и да логори постану станишта милиције. — *J. Hasebroek:* Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers S. Severus. Heidelberg, 1921, 127.

[360] Cfr. *Ph. Ballif — K. Patsch:* Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina. Wien, 1893, са картом.

[361] Cfr. *T. L. F. Tafel:* De via militaris Romanorum Egnatia, Tubingae, 1842 i Via militaris Romanorum Egnatia, pars occidentalis, Tubingae, 1841.

[362] *C. Jireček:* Die Heerstrasse von Belgrad mach Constantinopel. Prag, 1877, 1—10.

На истоку се све више развијао с почетка незнатни, али већ у II столећу по н.е. спомињани и освајани град Византион на обалама Босфора, на једном од најважнијих места на светском тлу, где се једним танким мореузом деле два света и две културе, и где се, по доцнијим нешто имагинарним речима, налазио „кључ Европе". Тежиште источног дела силне Римске Империје, у ком је превлађивала грчка култура, није било пренето ни у једно од старих хеленских средишта изморених и сатрвених у дугогодишњој борби за превласт; није дошло ни у високо културну Александрију, где се вршила једна врста обнове античке културе; исто тако ни у једно од места азијског приморја, из кога је кренута велика акција хришћанства и где је било у првим столећима највише духовних покрета. Кад је Константин Велики 11. маја 330. године освештао свој нови град, на најисточнијој обали Балкана и тадашње Европе, по њему доцније прозват Константинов Град, Константинопоље и Цариград, он је то чинио очевидно с намером, да растерети стари и већ посрнули Рим и да огромну државу, подупре са још једне стране. Најпосле, и стратешки, положај нове престонице био је врло повољан. „На троугластом полуострву између Златног рога и Мраморног мора, лежећи тако да се може с копна напасти само са једне стране, а у исто време га је, затварањем мореуза, лако бранити и од нападаја с мора". Зид око града који је 439. завршио цар Теодосије II, „правио је Цариград највећом и најачом тврђавом средњег века".[363]

Од средине III столећа по н.е. главне борбе Римскога Царства воде се на Балканском полуострву, где су, у општем миграционом кретању народа, биле нагрнуле етничке гомиле Гота и почеле озбиљно угрожавати римске поседе. Главни и најистакнутији римски цареви тога времена пореклом су са Балкана. Они сву своју пажњу обраћају на то, да дунавску линију очувају као границу државе, а да варваре, који продиру преко ње, или подвласте или униште. Цар Диоклицијан (284—305) чак је препустио делове западних покрајина свом војничком другу Максимилијану као подвладару, а сам је задржао управу Италије с балканским областима. Поновио је тако ранији случај, кад су војници против цара Галијана као новог владара, на ужем подручју, извикали главног заповедника у Илирику Клаудија, славног победитеља Гота код Наиса (268. год.). Костантин Велики (306—337), иако је имао посла и на другим странама, био је ипак везан за Балкан борбама, које је с успехом водио против Гота и Сармата (319—323) и доценије организовањем пограничне страже и утврђења за сузбијање непријатеља. Дунавска граница чинила се тим царевима као најважнија за државу, јер је ту била од III столећа непосредно угрожена Италија и сам Рим. Западне и СЗ границе био је Костантин прилично смирио и за дуго није имао отуд јачег напада: на истоку и СИ било је, међутим, врло опасних појава и можда је ради њих Костантин и одлучио, да остане на Балкану. Шта је Костантина определило, да за своју престоницу не узме ни-

[363] *A. Philippson,* Geographische Zeitschrift XL (1934), 444.

један од познатих градова Балаканског полуострва не може се тачно рећи, али је врло вероватно, да су га у том нешто водили ови разлози. Први од римских царева, он је дефинитивно, службеним путем објавио слободу хришћанства (Миланси едикт 313. год.) и тим напустио дотадашњу искључиву верску традицију Рима. Његов акт значио је нов одсек у државном животу и отуд и ново средиште за његово исходиште; „нови Рим" имао је да почне ново доба. Затим, нова вера никла је у Азији, и узела нарочита маха у источном делу Средоземног базена; нова престоница, на споју Азије с Европом, могла је да представља синтезу културе та два елемента, старе европске и те нове малоазијске. Јер, она је то у ствари постала. Грчком становништву натурена је римска државна идеја, — отуд службени државни назив није Хелени, Ἕλληνες, него Ромеји, Ῥωμαῖοι, а читавој култури дати су не само нови хришћански елементи, него и многи чисто азијски и источњачки. Грчки елеменат, јак и свестан, и по својој уметничкој традицији далеко знатнији од Рима, нашао је у том преношењу државног средишта на своју страну моћан потенцијал за афирмирање и јачање своје културе и она, споро али стално осваја у домену Источног Царства, које се 395. год. дели од Западног. Цариград,[364] по свом положају, посредник између двеју култура, имао је у себи, као представник римске државне идеје, основне елементе државног латинског огранизма, а, као глава грчког света, у исти мах и грчке основне особине. У исто време, Цариград је у приметној мери примао, уносио и уобличавао и све оне особине које су у то доба владале на Истоку, посебно код Персијанаца, па у Сирији и Египту. Једна видна њихова синтеза, која довољно показује компоненте свих тих утицаја и обележава занимљивост нове смесе, истиче се нарочито у новом византијском стилу архитектуре и сликарства. Улога Византа састојала се, како је нагласио Ш. Дил, у том, што је он примао и комбиновао елементе разних цивилизација, координирајући интелектуалне тежње, које су биле супарнице, исто као и разне поступке и уметничке методе, а успевајући, да од тог Исток створи једну оригиналну цивилизацију.[365]

Кад је Јустинијан прегао, да обнови стари сјај Царства, он је мислио и на заштиту државних граница. Немајући довољне војске он је почео да подиже и обнавља старе римске градове и тврђаве, да место живе људске снаге постави камене бранике и да разређеним посадама да бољу заштиту и више могућности за отпор. Дотадања римска насеља, била су, углавном, понајвише уз морску обалу и дуж великих пловних река (Сава, Дунав, Вардар, Неретва и др.), а унутрашња насеља или су се развијала на главним стециштима путева или су потицала од старог домаћег становништва. Средиште Балкана нема ни у пола онолико насеља, колико периферија; систем градског развоја био је, према том, очевидно војнички; схваћен као

[364] *A. Alfeldi*, ставља поделу Илирика у 389. год., на основу нумизматичке грађе. — Der Untergang der Römerhenschaft in Pannonien. Berlin und Leipzig, 1924, 75.

[365] *Sch. Dil:* Histoire de l'Empire Byzantin. Paris, 1920, 16.

повезани лимес и с тим у вези, али тек у другом реду, и трговачки. Тај систем је задржао и Јустинијан у главним потезима, само је он место офанзивног римског система узео дефанзивни. Римски лимес ишао је од мора према Дунаву с приметном тенденцијом осигуравања за будуће војничке акције; Јустинијан, место тога, задржава, заиста, стару римску линију тврђава, али прави у залеђини одмах и други ред и низ ситнијих утврђења с побочних страна, желећи што више отежати противнику допирање до Цариграда. Јустинијанов план ишао је, у ствари, на то да од Балкана створи „једну циновску тврђаву",[366] која би на неки начин осигуравала његов мир. Тај систем, уосталом, он је практиковао и у другим крајевима Царства и у Сирији и у Африци, и на обалама Црнога мора. Ш. Дил види у том, с великим планом спроведен, „снажан и задивљујући систем одбрана".[367]

Према Словенима утврђен је посебно крај око Силистрије. Тамо је било подигнуто више места, и једна још нелокализована тврђава Адина, која је имала да им спречава прелазак и да штити ову област. Словени, који се „стално прикрадају и потајно нападају оне што туда иду, учинили су тамошња места несигурним", казује за њих Прокопије, описујући градове у тим пределима. Због словенских провала и витешког пленења сасвим је била запустела стара тврђава Улмита, коју Јустинијан подиже из темеља, да би, како се каже, онај крај „био слободан од словенског насртаја и заседе". Тај систем Јустинијанових тврђава у Добручи хватао је до Тулче и Дунавца, а иза Дунавца (Халмириса), који је био крајња тачка, није ишао даље.[368]

Али, те тврђаве нису биле од велике користи. Њихов знатан број био је несумњиво на штету солидности и при навалама Словена, Протобугара и Обара видело се, да су падале без много отпорне снаге. Ни изглед им није био од јачег утиска и врло је карактеристична примедба,[369] да се ниједан од тих градова није одржао у народној успомени с Јустинијановим именом онако, како је случај с грађевинама цара Трајана, Филипа или Костантина. При подизању тих градова учествовала је и она разна популација, што је живела око Дунава и трагова њихових језичких особина има доста у савременој и мало каснијој топономастици. За готска насеља врло су речити називи: Маребург, Стилибург, Халиканибург, Бургонобор, Лакобург, Бургуалту и др.[370] У извесним називима врло је вероватно и словенско порекло, нарочито на местима, за која се изричито каже, да су наново подигнута. Занимљиво је, да тих назива има и на југу, у Епиру, где се јављају словенска насеља у VI столећу. Ту је довољно поменути само ороним Долебин — Δολέβιν — који стоји у вези са слов.

[366] *C. Patsch,* Revue internat. des études balkaniques II (1935), 96.

[367] Histoire du Moyen Age III. Le monde oriental. Paris, 1936, 76—78. Међутим, Gibon је налазио, да је ово подизање тврђава пре био знак стварне слабости Царства. — The history of the decline and foll of the Roman Empire IV, 250.

[368] De aed., 132—133.

[369] *C. Jireček:* Die Heerstrasse, 64.

[370] De aed. IV, 6.

племеном Дуљеба и облик Стредин. У Бугарској би могле бити словенског типа ороним Стенес — Ετένες — можда ознака за кланац Суки. Облик оронима Борбега — βόρβρεγα — исто тако могао би бити словенски. Чисто словенски карактер има ороним Скапљице, Скопљице — Εκαπλιςώ — за које се вели да је „ново". Исто је тако словенског типа у подручју Ниша назив Врачишта, „нов град". Занимљиво је и име Здебрин.[371] Уколико би ти називи доиста долазили од Словена, што се за многе не може убедљиво порицати, то би онда служили као доказ, да су или ознака словенских насељеника, било војника, за које посигурно знамо, да су служили у византијској војсци, било досељеника, који су се већ првих година VI столећа задржали у Царевини и почели у њој да раде.

Многа од старих места, страдала су или у навалама пре Словена, или током VI и на почетку VII столећа, кад су Словени, сами или с другим племенима и етничким скупинама, продирали у унутрашњност, да се користе витешким пленом из њих. Велика места Доклеа, Епидаур, Салона, Виминациј, Нове, Сингидунум, Нарона и други неки градови пропадају за увек и место њих се, на удаљенијем терену, дижу касније нова места.

Али су многа успела ипак и да се одрже, нарочито на мање изложеним местима, и да међу Словенима сачувају извесне традиције своје старе културе. Врло је значајан факат, да је добра половина старих насеља задржала и своје старо име, исто као што је карактеристично и то, да најглавније реке Балканског полуострва нису биле славизиране. Сава, Дунав, Дрина, Лим, Неретва, Тара, Вардар, Тимок остају готово у сасвим старим облицима; метатезом од Арсија постаје Раса; а с малом изменом од Стримон — Струма, од Аургусте — Огост, од Асамум — Осем, од Колапис — Кулпа и Купа. Од планина на старе Романе непосредно подсећа Романија; Промина на Промону; Мосор на Масорон или Масор; Лапод — Лапидо; Вргат — Виргетус, Виргатус; Клисура — Клејсура; после Дурмитор, Вележ, Родопе, Рила, Атос, Балкан и др. јасно казују своје несловенско порекло. И називи острва у Јадранском мору највише су преузети из старих ознака. Од Хурикон — Кръкъ, Крк; од Фарос — Фар, Хвар; од Апсор — Асор; Братиа — Брач: Пагус — Паг; Лициниана — Јакљан; Постумиана — Пашман;[372] од Крепсе, управо Cressum крес;[373] од Арба — Раб; од Мелита — Млет.

[371] Раније се у тражењу словенских топонамастичких трагова ишло превише далеко, без обзира на варијанте рукописа. Cfr. *E. Boguslawski:* Methode und Hilfsmittel der Erforschung der vorhistorischen Zeit in der Vergangenheit der Slaven. Berlin, 1902; *С. Л. Лазић:* Срби у давнини. Загреб, 1894; *J. Ružić:* Stara i nova postojbina Hrvata, Zagreb, 1903; *P. J. Schafarik:* Slavische Alterhümer I, Leipzig, 1843. Видети: Plinie IV, 25; *A. Forbiger:* Handbuch der alten Geographie III, Hamburg, 1877, 161; *C. Müllerus:* Claudii Ptolemaei geographia I, Parisiis 1883, 441; *D. Detlefsen:* Die geographischen Bücher der naturalis Historia (Siegensi Quellen und Forschungen 9), 70; *J. Радонић,* Летопис, књ. 256 (1909), 62; *L. Niederle:* Slovanské starožitnosti II, 1, V Praze, 1906, 178—180, превише истиче словенски карактер извесних имена на Балкану.

[372] *P. Skok,* Glasnik Zem. muzeja XXIX (1917), 135.

[373] Нав. рад, 139.

Највише непосредно преузетих имена места има у Јадранском приморју и око Дунава, где су стари облици понегде славизирани наставцима или аналогијом на неку сличну народну реч, и то обично из вулгаризираних облика, који се, услед дијалекатских особина, јављају у различним типовима. Од племена Јадесина постала је и Јадера, Јадер и Адриатикус и Јадра и, од тог, произилази Јадран и Задар на западу, а Јадар на истоку. Од племена Делмата и Далмата постала је чистим вокалом Далмација и с вокалним ль Дљмно, а нешто сложенијим процесом можда и Гламоч од Дламоч.[374] Врло су честа и код имена места преузимања речи с метатезама као и у примерима: Албона — Лабин, Скардона — Скрадин, Сирмиј — Срем или мало сложеније Тилур — Трилур, Триљ. Иначе је узимање сасвим непосредно: од Сениа — Сењ; Петовиј — Птуј; Трагуријум — Трогир; Доклеа — Дукља; Медеон — Медун; Скодра — Скадар итд. Има непосредних доказа да су имена извесних места узимана не по номинативу, него по другим падежима. П. Скок је упозорио, да Целье није могло доћи од Целеја него од Целеје; тако је од Ad Poetovium дошло Оптуј; Ad musculum — Омишаљ.[375] Од Εἰςπάλαθον вулг. εἰςπαλάτι дошло је можда Порфирогенитово Ἀςπάλαθον = С — плѣть, Сплит. Турци су после по вулгарном грчком од εἰς την πάλιν — Истинпол (ин) примили Истампол и Стамбол. И од саме ознаке старе градске општине, civitas, очувано је властито име у Цьвьтать, Цавтат.

Најочитије се одржала стара латинска култура, романска за разлику од византијске ромејске, у Јадранском приморју, где је очевидно био и најживљи и најнепосреднији додир са Италијом као матицом те цивилизације. Унутрашње колоније, ма колико да су имале утицаја на општу културу околног становништва, нису могле да читавој земљи дају онако потпуно своје обележје, како су то учинили у Јадранском приморју на западу и на истоку на Дунаву, где се била створила права „војничка граница" и, услед тога, потпун тип војничке културе. Осим тога, у унтурашњости у Егејској Македонији, Тракији и јужној Бугарској, па понешто и у западним областима, према латинском је стајао грчки језик. Одржаван из цариградског средишта и старом традицијом он је спречавао, да општа образованост добије чист римски карактер.

Обично се узимало, по једној повученој линији коју је дао Јиречек, да је граница између та два језика ишла, отприлике, од Љеша, испод пута Скадар — Призрен на Улпиану који беху латински, па на исток тако, да је подручје око Пирота и Софије било мешовито. Стоби је имало сасвим грчки карактер.[376] Међутим, та се граница мора у доброј мери ревидирати. Утицај латинског језика био је опсежнији, чак и код грчких натписа има јасних елемената латинске

[374] Нав. рад, 128—129, 142—143.

[375] Нав. рад, 141. О имену Сплита cfr. мишљења *P. Skoka, Ž. Cajlera* i *T. Markonia,* Suplemento al Bullettino, 1916; *P. Skok:* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika III, 312.

[376] *C. Jireček:* Die Romanen I, 13.

културе. Нарочито ће се морати ревидирати граница у Арбанији, не само у унутрашњости, него још више у Јадранском приморју. К. Пач је својим истраживањима истакао јачину латинске пенетрације и у Арбанији и у Македонији.[377]

Уопште узев, утицај латинског језика био је врло велики. То је био званични језик државе и као такав уведен готово у сву администрацију. Сами цареви византијски подржавали су га у свеченим актима својим ауторитетом. Оснивајући град Скупи Јустинијан га назива Јустинијана Прима и Прокопије мора да тумачи, како то има да значи „прва". Латински је, исто тако, био и језик војске, у којој су служили сви народи Царства и на њему се споразумевали, па је преко војске и логора продирао у народ. Трачана, Илира, Гота и других племена, етничких скупина и народа с балканског подручја било је у римској војсци врло много и они су, уз праве Италце, доприносили са своје стране за развијање и утицај латинштине. Римска команда остала је била и у византијској војсци првих столећа. Готово сви јавни натписи у западним и дунавским областима писани су латински; исто тако и сва преписка на том подручју. У Далмацији се у тој култури био развио чист романски језик, с много архаичних и локалних елемената, очуван готово до наших времена; румунски у источном делу, с нешто млађем типом, исто је тако продукат латинске културе. Чак и арбанаски, једна врста лингвистичких петрефаката, готово је у доброј половини романског порекла. За људе који су говорили латински, употребљаван је у читавој средњој Европи назив Влах, добро познат свим словенским народима. Потекао од келтског племена Volcae, назив су примили Германи — *Walhaz, Walh — и означавали њим своје поромањене суседе као преко њих и Словене: чеш. Vlach, слов. Lah, пољ. Woloch, Wloch, рус. Волох. Важно је, да су тако себе звали и стари Дубровчани XIII столећа, као наследници романске културе, истичући име Влаха као разлику према словенским суседима.[378]

Романски и поромањени етнички елеменат у унутрашњости Балканског полуострва бавио се претежно сточарством од давнина. Богате шуме, пашњаци и ливаде у слабо насељеној земљи давали су идеалне услове за то. Појмови Влах и сточар постали су готово синоними. Њихове сточарске организације са катунима и њихова сточарска терминологија освојила су одавно многа подручја балканских планина. У источној Босни и западној Србији цела се једна област зове Стари Влах, у Херцеговини се столачко подручје рачунало у Доње Влахе; извесна јужнословенска племена зову се Власи Дробњаци, Власи Мириловићи, Власи Бањани. У Црној Гори цео се један крај зове Катунска нахија. Западни део Егејске Македоније је права „велика Влахија". Стари јужнословенски споменици пуни су

377 *C. Patsch:* Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa V. Wien, 1932, 154—162; cfr. *P. Skok:* Dolazak Slovena na Mediteran, 104.

378 Cfr. *T. P. Vukanović:* Les Valaques, habitants autochtones des pays balkaniques. — L'Ethnographie, № 56, Paris, 1962, 11—12; *J. Janko,* Časopis pro moderni filologii VI (1918), 280—281.

вести о Власима, којих је у јужнословенским земљама било веома много. За разлику од приморских „градских Влаха ове брђанске Влахе називају по оделу и мрком лицу „црногуњцима", „Црним — Мауро Власима", „Мор — Ласима", „Морлацима". Добар део балканских планина, где је сточарство и млекарство нарочито развијено, носи назив Влашић, Влаховићи, Влахиња, Влашка, Влашковци и сл.[379]

За време цара Диоклицијана, пред крај III столећа, изведена је нова организација власти и административна подела земље на Балканском полуострву. Читава Римска Империја беше подељена на четири префектуре, од којих су три хватале и делове балканских области.[380]

После смрти цара Теодосија (+395), би подељено Римско Царство на две половине. Гранична линија је ишла право преко Балкана. Од Губеревца, преко Рудника на Дрину и развође Неретве до Которског залива, обухватајући дакле, сву стару Далмацију и уза њу Панонију, тај западни део припаде Риму, остале покрајине осташе Цариграду. Западно Римско Царство није се, после тога, одржало ни пуних сто година (пропало 476. год.), па према том ни та подела. Далмација је једно време припадала готској Теодориховој држави, па је после скоро пола столећа враћена опет Византији. Међутим, то политичко припадништво Источном Царству није скоро нимало променило етнички романски карактер Јадранског приморја. Романске традиције биле су ухватиле дубока корена; Јадранско море било је природна веза, која је спајала Далмацију са Италијом. Чак и у унутрашњости земље, као што смо поменули, осећао се романски утицај као садржајни део народне културе. Асимилациона и културна снага Римљана добро је позната, и да се утврдити на Балканском полуострву као и у Галији и у северној Африци.

Култура римска била је углавном градска. „Римљани су", наглашава П. Скок, „задржали назив latinus за свој језик, али име за народност која се служи овим језиком градскога је поријекла. То је назив romanus, адјектив од Roma. Да овај назив није био књижеван, него дубоко укоријењен у народу, доказ је баш Балкан. Овдје се одржао до данас као народно име Румуна. У далматинским градовима у половини X вијека служе се овим именом као народним становници који у њима станују."[381] Културна моћ тих градских средишта била је одувек врло велика. Њој су подлегали постепено Илири и Трачани, па после, природно, и Готи и Словени. Само, распоред и снага тих градова нису били равномерни на Балканском полуострву. У унутрашњости њих је било мање, нарочито у планинским областима данашње Босне, западне Србије и источне Херцеговине. За време обарско-словенских продирања ти су градови, који су уједно били и војничка средишта, много настрадали; добар део их је био

379 Cfr. *T. P. Vukanović:* nav. rad, 12 sq.

380 Cfr. *J. Jung:* нав. дело, 27—50; *Н. Вулић:* Наше земље у старо доба. — Отисак из, „Братсва" XV, Београд, 1921, 11—12.

381 *P. Skok:* Dolazak Slovena na Mediteran, 28.

сасвим порушен и напуштен. Отуд је на Словене утицај градске културе римске у унутрашњости био с почетка мањи, него на периферији, где се осетио врло брзо и у великој мери. Тако је, уосталом, био случај и раније, још за време римске власти, са брђанским племенима Илира и Трачана, који су, и поред јасних романских утицаја, успели ипак да одрже своје етничке особине. Арбанаси и трачки Беси најбољи су пример за то.

Учени јужнословенски филолог П. Скок разликује на Балканском полуострву два типа романства, континентални и приморски.[382] Та два типа развијају се на Балкану јасно нарочито од доласка Словена. „Док је приморски тип балканскога романства имао везу преко истро-романскога говора са романским западом, нарочито са говором Фурлана, најисточнијега изданка ретских Романа, који су своје романство развили на територији оглејске патријаршије, није балкански континентални тип романства имао никаквих веза са западном Романијом већ од VII вијека даље. Био је посве отргнут од њих, препуштен сам себи и словенском амбијенту у којем је живио". Овај други тип, континентални Романи, развио се нарочито на балканским планинама, у западној Македонији и Епиру, и западној Бугарској и источној Србији. Његови представници су искључиво сточари, са карактеристичним сеобама из летњих у зимске станове, стално у покрету за пашом. Влах, како зову извори од X столећа те романизоване сточаре, постаје готово синоним са пастиром, односно сточаром. Његова главна култура састоји се у образовању сточарских катуна и сточарско — млекарске производње у њеном најширем обиму. Влашки елементи одржали су се мање — више на целом Балканском полуострву све до наших дана и међу Словенима и међу Грцима и донекле Арбанасима и дали су много свог у формирању тзв. балканске материјалне културе, а у извесном погледу и у формирању балканског менталитета. У куту дунавског ушћа романски су последници, услед великих поремећаја у тој области, релативно касно образовали своју државу, помагани саплеменицима са Балканског полуострва, нарочито из северне Бугарске, где су старе колоније показивале велику снагу и издржљивост. Стварање румунске државе, Влашке, на територији бивше Дакије, са румунским језиком, показује очевидну везу старих етничких елемената тамошњих римских насеља са балканским типовима, који су имали додира са арбанаским и млађим романским особеностима.[383]

[382] Нав. дело, 44.

[383] *J. Jung:* нав. дело, 315—360; *C. Jireček:* Die Romanen, 14—21, 34—35; *исти:* Die Wlachen und Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa, Prag, 1880; *N. Jorga:* Geschichte des rumänischen Volkes I, Gotha, 1905, 151 sq.; *E. Fischer:* Die Herkunft der Rumänen, Bamberg, 1904; *L. Thalloczy,* Illyrisch — albanische Forschungen I, 34—62; *J. B. Bury:* The history of the decline and fall of the Roman Empire by E. Gibbon I, 505—506; *K. Kadlec:* Valaši a valašké právo. V. Praze, 1916; *N. Jorga:* La place des Roumains dans l'histoire universelle. Bucarest, 1935; *T. P. Vukanović:* nav. rad, 17, 36 sq.

Што романски етнички елеменат Балканскога полуострва није могао да асимилује словенске досељенике, као што је раније чинио са Келтима на Балкану, са великим делом Илира и Трачана, са Германима у Италији и Шпанији и Галима у Француској, треба тражити више узрока. У оно прво доба била је римска снага у напону и за њом је стајао у тим стварима значајни државни ауторитет и чврста империјалистичка организација. У доба после IV и V столећа државни организам био је разривен, а у ослабљеним деловима Царевине почели су да воде главну реч најамници нероманског порекла, елементи понекад противни снази државе и њеног главног становништва. На концу, то је доба распада робовласничке епохе, и зачетка средњовековног феудализма.

Себа народа створила је на Балканском полуострву етнички хаос и померила раније односе између романских и нероманских етничких елемената, на штету првих. Словени су дошли у балканске земље, које су дотле биле поприште великих борби и пустошења, у већим масама и са богатим резервама и њихов број био је несразмерно већи према Романима. Ови, изморени дугим борбама, преполовљени, измешани, остављени сами себи нису имали ни старе енергије и гипкости, ни моћних државних подстицаја, да би могли деловати успешно у новом етничком елементу. Затим, и однос је био други. Романски етнички елементи долазили су пре свуда као победиоци, као део власти, док су сада били потиснути, побеђени, предмет плена и пљачке. Отуд онда природно и други резултати у општим односима и друкчији изглед читаве Царевине.

Пре доласка Словена на Балканском поулострву била се знатно развила хришћанска вера.[384] Прогоњена у прво доба, нарочито под царем Диоклицијаном, она је ипак, захваљујући искреном одушевљењу и истрајности својих верних, хватала све јачи корен, док није најзад од Костантина Великог добила службено признање и бивала, с нешто изузетака, помагана од државе. Од бројних хришћанских жаришта, поменућемо само нека. Тако, у Мезији је деловао у IV столећу као готски епископ аријевац Улфила (Вулфила), који је за своју паству спремио готски превод Новог завета и први књижевни алфабет. У Далмацији Салона је била како световна тако и црквена метропола, по оснивању нешто ранија од свих северних и источних. У њој је у V столећу подигнута једна базилика, чије размере нема готово ниједан други црквени споменик старог и словенског доба.[385]

Извесна суревњивост између верских поглавица у Риму и Цариграду, јавља се доста рано, већ у IV столећу, иако је Васељенски сабор од 381. год. одредио Цариград прво место иза Рима. Претензије римске цркве тражиле су на Балканском полуострву цело подручје Илирика. Папа је у Солуну основао свој посебан викаријат. Ино-

[384] Cfr. *J. Zeiller:* Des origines chcétiennes dans les provinces danubiennes. Paris, 1918.

[385] Cfr. *J. Zeiller:* нав. дело, 329, 366; *C. Patsch:* Beiträge zur Völkerkunde III, 23—27; *F. Vogt—M. Koch:* Geschichte der deutschen Literatur I, Leipzig, 1910, 10.

ћентије I дао је 412. год. власт новом солунском епископу Руфу, да се стара и одлучује у свим спорним стварима покрајина: Ахије, Епира, Крете, обеју Дакија, Мезије, Дарданије и Превалитане уз Македонију, која је била под његовом непосредном влашћу. Цар Јустинијан, 14. априла 535, оснивајући архиепископију Јустинијана прима, разделио је Илирик у две црквене области, Дакију и Македонију. „Прва је по својој етничкој структури била латинског карактера са незнатном примесом грчког елемента у источним деловима и спадала је у сферу романске културе, док је друга област имала готово искључиво грчки карактер са неколико само латинских енклава и лежала је у сфери јелинистичке културе." Своју нову архипископију Јустинијан је направио независном, али је на папине протесте морао попустити и ставити је у извесну зависност од Рима.[386] Папин утицај у Илирику осећао се у великој мери. Сем овог попуштања Јустинијанова за њ најбоље говори она оштра опозиција, коју је Рим могао да организује на Балканском полуострву против црквене политике цара Анастасија. Потом, јављали су легати 519, да су били врло лепо примљени у Скампи и да су ту видели „толику оданост, толико захваљивања, привржености, толико суза и весеља", као тешко у ком другом народу.[387]

Све до краја VI столећа римски утицај на већем делу Балканског полуострва био је моћнији и обимнији од утицаја цариградске цркве и њене културе. Црквена романизација помагала је тако у знатној мери војничку, административну и трговачку. Епископи на Балканском полуострву беху у огромној већини романског порекла. Од 98 очуваних имена из источних и средишних области: Паноније, Мезије, Дакије, Дарданије и Скитије, 59 је несумњиво латинских. И од њихове је личне стране латински језик са његовом културом био негован и ширен у околне области, где је и иначе био у употреби пуних шест столећа. У то време су епископи у градовима често замењивали војничку и административну власт, да су они водили преговоре у име становника, управљали одбраном градова, чак се постављали према царским властима као заступници грађанства.[388] Њихов је утицај, услед тога, био још непосреднији. Природно је стога, што је папина странка у VI столећу била врло јака. С тим у вези је од велика значаја и она појава, коју је К. Јиречек истакао за главне војводе византијске војске у V—VI столећу.[389] Они, исто тако, у већини имају чисто латинска имена. Чак је ако не романског, а оно свакако поромањеног порекла била и породица цара Јустина I, чији чланови носе редом латинска имена. Тек од VII столећа, доласком источњака Ираклија, улази у војску више грчког и азијског, а мање западно-балканског и романског елемента. Из свих ових појава не-

[386] Ф. *Грашић:* Оснивање архиепископије у граду Justiniana Prima 353. године после Христа. — Гласник Скоп. н. др. I, Скопље, 1925, 113—131.

[387] Cfr. *Thallóczy, Jireček, Sufflay:* Acta et diplomata Albaniae I. Vindobonae, 1913, 5—6.

[388] *N. Jorga:* La place des Roumains dans l'histoire universelle, 88—89.

[389] C. *Jireček:* Die Romanen..., 18—20.

посредно се закључује, да је романски елемената Балкана, услед стицаја прилика, био или културнији, или способнији или активнији и да је као такав давао опште обележје читавој државној култури. Грчки елеменат био је према њему очевидно у мањини или позадини. Рим је био победитељ Грчке и тај се однос осећа и доцније; а народи који су иза тога дошли под римску власт, без јаких културних традиција и без етничке индивидуалности, брзо су се прилагођавали освајачима, појачавали њихове редове и преко њих долазили до непосредно јачег утицаја. Тек кад је пало Римско Царство и север Балканског полуострва био преплављен новим народима, племенима и етничким скупинама, грчки утицај почиње постепено, иако споро да осваја, јер се Царевина углавном стала ослањати на становништво источне културе. Потпуно превлађивање источне, византијске, културе изведено је тек током VII и VIII столећа.

Доказ за интензитет старог романског црквеног и културног утицаја показују језични трагови у румунском и арбанаском језику. Све речи за основне појмове хришћанске код Румуна су латинског порекла, иако они припадају источној хришћанској цркви; исто така и за новчану и нарочито за правну културу. Сличан је случај и у арбанаском језику, где су романске речи током времена претрпеле знатне фонетске измене: christi natalia — kërshendle; calix sanctus — kell(k) shent; presbyter — prift; saeculum — shekull и др.[390] Чак и њихов владарски назив mbret долази од лат. imperator.

Сви ти моменти доводе до претпоставке, да је утицај латинског, односно романског био претежан и код нових словенских досељеника. Земље, у које су продрли Словени, имале су више романско или романизовано него грчко становништво. Прва обавештавања била су, дакле, у култури тог етничког елемента. Обилан број примера изнео је за то К. Јиречек наглашавајући, да је чак и назив Грка, Грчкъ, дошао код Јужних Словена од лат. Graecus, док су се они сами звали, као што смо поменули, Ромеји — Ῥωμαῖοι, па су их тако по њима самим звали и њихови азијски суседи. Сама Византија звала се у старих Јужних Словена Романија. Владар се по латинском назива цѣсарь, царь. Чисто романског порекла су речи: altare — олтар, arca — рака, cerrus — цер, communio — комъка, comipater-kmotr — кум, maturus — матор, oleum — олеј, sanctus — сантъ, besica — бешика, missa — мьша, crux — стародалматински krusi, krus — криж. Неке романске речи остале су и у средњегрчком и словенском, тако: calendae — καλάνδαι колѧда; caminus — κάμινος — камина, комин, campana — καμ'πανόν — кѫпона, castellum — καστέλλιον — кастел, Костолац, castrum — κάστρον — костур; cisterna — κινστέρνα — истерна, цистерна, clasura — κλεισούρα — клисура, commercium, κουμέρκιον — курмерькь, cursus — cursariu — κοῦρσον — курьсарь, хусар, гусар, magister — μαγιστρος — мајстор, мојстр, palatium — παλάτιον — полата и палата, murus — мир, porta — πόρτα — порта, puteus — пуч и

[390] C. *Jireček:* нав. дело, стр. 16.

сл.[391] Примери су, као што се види, разноврсни и потичу не само од утицаја цркве и администрације, него и од материјалне културе, коју су Словени налазили и примали на Балканском полуострву.

Овде је и један од непосредних доказа, да је између Словена и староседелаца дошло до ближег дотицаја и то не само ратничке природе. Поменули смо, да је око 642. год. папа слао у Далмацију и Истру једног свог човека, да откупљује робље и светитељске мошти. Са Словенима се, могло доћи до веза и њих су сигурно почели романски етнички елементи земље.[392] Током времена те су везе постајале све јаче, док најзад није успело бројно далеко надмоћнијим Словенима, да приме у себе највећи део те раније популације. Романи су се дуго времена одржавали према словенским сеоским насељима у својим затвореним градским општинама, али је од VIII столећа унапред, почело јаче притицање Словена у градове, које им је дало најзад ако не словенске типове, оно ипак видну примесу њихову.

Утицај грчког језика и ромејске културе на Јужне Словене почео је интензивније од IX столећа, кад је настао живљи и непосреднији додир између њих; у Егејској Македонији и Тракији, тај је утицај био, наравно, још ранији. У самој Бугарској, изузимајући дунавске пределе и њихово залеђе, било је исто тако додира са самим Грцима, односно с њиховим етничким елементом, само је тај био приметно мешан с романским и отуд посредник једне комбиновање културе.[393]

Интензитет утицаја био је, међутим, код обе културе најјачи око њихових исходишних тачака, с једне стране око Салоне и њеног залеђа и с друге око Цариграда. Унутрашњост Балканског полуострва, нарочито источна Босна и Херцеговина, Рашка и западна Србија, беху врло мало и сасвим неједнако насељене римским колонијама. Од старих римских места најмање их је очуваних на том подручју.

[391] Нав. дело, 35—38, 80—93; *St. Romanski,* XV Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache (1909), 89—134; *P. Skok:* Dolazak Slovena na Mediteran, passim.

[392] За време надирања Словена и Обара у VI столећу, мигрирао је романски етнички елеменат из дунавских области у Јадранско приморје, а одатле у Италију. Норички епископ Јован бежи крајем VI столећа у Истру, али га његова верска хришћанска сабратија терају и одатле. Становништво из Сирмија једним делом долази у Салону. Бежећи они носе са собом све драгоцености и посебно мошти светитеља. Из Сирмија су доспеле тада у Рим мошти славне сремске „четворице овенчаних" (quatuor coronatorum); у Анкони се налазе мошти св. Дасија, које су тамо пренесене из Доростола. У Рим се преносе и мошти неких далматинских светаца, св. Домнија, Вемантија и др. Култ мученика са Балкана преноси се тако и у Италију и одржава се тамо с доста пажње. — Cfr. *J. Zeiller:* нав. дело, 100—101, 112, 135—136, 182, 404, 594; *C. Jireček:* Die Romanen III, 72—73; Bulletino dalmato XXIX, 298—301.

[393] Cfr. натписе из Доњег Илџика, Доротала, Варне и Сикије. — *Калинка:* нав. дело, 21—22, 68, 285—286, 304.

Истраживања П. Стока,[394] осветљавају доста јасно односе између Словена и романског градског становништва. На обали Хрватског приморја стара градска насеља: Фланона, Тарсатика, Волцера, Сениа, Вегиа Аргирунтум и Ортопла „нијесу преживјела као романска градска насеља словенску сеобу". Одржала су се, истина, имена неких од тих градова као Пломин, Трсат, Сењ, али је становништво на тој обали претежно словенско. Међутим, на подручју аквилејске патријаршије Романи су се одржали јаче и на обали и у унутрашњости; „ту словенство није могло никада да право продре унутар зидина обласких градова, како је могло у Далмацији". У Далматинском приморју Хрвати су доста рано, по типу који су имали пред собом, почели подизати и своје градове. Такав је, нпр. већ по имену Биоград на мору, који је подигнут пре X столећа, затим Острог, Вруља и Лотчањ. Ти су градови настали из привредне и стратешке потребе, а Словени су их почели подизати вероватно онда „док још нијесу могли продирати у романске обалске градове". У јужној Далмацији и Црногорском приморју Словени су затекли већи број романског становништва. То се види између осталог по називу Конавља, примљеном од њих — canabulae су канали за исушивање поља — и по примљеним именима око Пераста — castellione — касон, scrupellum шкропио. „Да је овдје било много Романа види се и по томе што Словени називају стари Епидавар не онако како су га звали дубровачки Романи Pitaura, него опћом латинском ријечи civitatem, Цаптат или Цавтат". Од свих приморских градова у Сплиту се најраније јављају словенска имена код градских функционера. У шест разрушених романских градова у Енони, Столпони, Мукуруму, Стагнуму и Ризону Словени су се уселили и почели свој градски живот, а у неколико градова, у Катеру, Раузиону, Аспалатону, Трагуриону и Задору, вратило се, после првих повлачења, њихово градско становништво. Међутим, у унутрашњости, у опустеле градове, нити су се усељавали ратарски и сточарски Словени, који нису марили за градски живот, а ни разјурени Романи. Делимичних словенских континуираних насеобина било је у градским насељима тек с краја VII и почетка IX столећа, какав је случај нпр. са Царичиним градом код Лебана у Србији или Улпијаном на Косову. У половини X столећа, наглашава П. Скок, нема Романа на обалском потезу северно од Задра. Романи станују овде у ово доба само на острвима два архипелага, у задарском и кварнерском. У касније доба, Романи са ова два архипелага нису никад ни покушали да се опет врате на истарску или хрватску обалу. Свакако, то је дошло због њихове малобројности. Од Вргоде на југ острва су словенска, а уз то словенска је и сва обала док су од Вргоде на север острва романска, као што су византијско — романски и градови све до Задра.

[394] *P. Skok:* Dolazak Slovena na Mediteran, Split, 1934.

Кад су Словени овако продрли све до Јадранског мора, онда је очевидно да су и у унутрашњости имали своја јака упоришта. Име старог Сингидунума исчезава после 602. потпуно, а место њега се јавља, на тако важном месту, чисто словенски Бѣлград. Нове словенске жупе не настављају стару римску административну традицију, него имају сасвим нову, као Врхбосна, Врхлаб, Подгорје и др. Чак ни Рашка, читава нова државна творевина, нема наслона на какву римску област. За стару област Доклеу јавља се постепено нови словенски назив по реци Зети. У земљи се место старих римских градова јављају нови, подизани очевидно од самих Словена за њихове потребе, као што су Которац и Десник у Врхбосни, Дестник, Црнобуски, Међуречје, Дрежник, Лесник у Рашкој, Макарска, Ошље, Глумник, Добрски у Захумљу, Требиње, Врм, Лукавац и Сетливи у Травунији. У науци је приказана читава листа старих словенских градова, подизаних самостално, као што су Добој, Добар, Самобор, Борач, Вишеград, Самоград, Котор, Которац, Подзвизд и сл. На местима званим Самоград, каже један од истраживача историјске географије, „нема солидније грађе и конструкције, што упућује на неко давно вријеме, када наши преци, ваљда, још нијесу били доста вјешти подизању већих и солиднијих градова.“[395] Било је делимично и нешто наслањања на старе традиције градске. Остало је, нпр. име Ниша, Ражањ и слично, али не у великом броју. То је уосталом, и разумљиво. Стратешки важни Ниш Словени су добили релативно касно, као и Сердику — Средец. Једино су градови дуж дунавске линије задржали у највећем броју стара, местимично само према словенским језицима измењена имена, што значи, да су ту били јачи традиција становништва и њихов додир са Словенима. У унутрашњости Бугарске, највећи број старих градова био је порушен и запуштен. Многа имена старих насеља, забележена од старих хроничара, сада се не може утврдити где су се налазила, док на многим местима постоје развалине, којима се не зна имена.[396] Из тога произилази, да је континуитет насеља био прекинут.

Наведена појава је разумљива. Словени, у својој старој постојбини, мало су познавали градске културе. Били су првенствено земљорадници и сточари. Долазећи на Балканско полуострво они су у градовима наилазили углавном на непријатеље, војничке и грађанске, а и сами су према градовима ишли са душманским намерама витешког плена и пустоша. Стога су градови страдали. А кад су се Словени једном сместили на Балканском полуострву, они су првенствено стварали своја села, своје утврде и своје архаичне градове, а

[395] *В. Скарић:* О географској номенклатури Босне и Херцеговине. — Гласник Географског друштва XIII, Београд, 1927, 35—40.

[396] Вълг. ист. библиотека IV, 71.

мало су се трудили да обнављају старе. Обнову старих градова вршили су, изузетно, Словени само онда, кад су ти градови имали стратешки или изузетан привредни значај, као нпр. Соли у Босни, Стон у Захумљу, Клобук и Хрватској, Звечан на Косову. Уколико је било обнове градова сем тога, њу су вршили њихови преостали или спасени грађани.

Уколико на Словене у унутрашњости Балканског полуострва нису утицали стари градови са њиховом културом, утицао је несумњиво староседелачки етнички елеменат са романском културом. То видимо, међу осталим, по великом броју очуваних романских назива, као што су: планина Романија у Босни, те имена Романе, Романовце, Румија, Румањ и др., која су у вези са романским именом. Тај утицај био је многострук и веома јак. Он је чак дао један нов антрополошки и етнопсихички тип Јужним Словенима. Мешање староседелаца илирских и романских или романизираних са Словенима на подручју Динарских алпа, где је превлађивало сточарско занимање које их је приближило, створило је тзв. динарски антрополошки и етнопсихички тип међу Хрватима, Србима, Црногорцима и југословенским Муслиманима, веома активан и од великог значаја у етничкој прошлости, развоју и формирању јужнословенских народа и нација. Од XV до XVIII столећа влашки елеменат још се је одржавао међу балканским народима, једно време строго одвојен, оштрим законима, од крвног мешања; али је све више улазио међу балканске Словене, стапао се и на крају се скоро сав асимиловао словенској, нарочито због истоветности вере, православној средини. Старинци, који су много столећа пре доласка Словена живели на новом земљишту и прилагодили се његовим приликама, имали су и таквих културних тековина, које су Словени морали од њих примити, јер су им биле најподесније за живот у новој постојбини, или су обележавале појмове и предмете, који су Словенима дотле били непозанти. У такве тековине спада камена кућа, извесни хаљеци, делови накита, неки сточарски термини и по која навика у сточарству. Словени су попримили од старинаца Влаха оне географске термине посебног карактера, који се односе на оделиту природну карактеристику карсног терена. Овај процес примања и стапања између словенских народа, племена и етничких скупина и балканских старинаца, вршио се понајпре у високим планинским пределима, у којима су били житељи Власи и Арбанаси. Каснијим етничким миграционим струјањима племена и народа ових предела на исток, преношне су ове културне тековине широм балканских земаља, негде мање, а негде у већој мери.

КОНТИНУИТЕТ СТАРОБАЛКАНСКЕ ОНОМАСТИКЕ У ОРОНИМИЈИ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

Један од очитих примера старобалканске културе у националној култури Јужних Словена, јесте положај насеља и трагови старобалканске ономастике. Ради се о континуитету и етногенези. Може се рећи да се словенска насеља у средњем веку, редовно налазе на положају илирских, трачких, келтских, римских и византијских насеља. То илуструјемо са следећим примерима.[397]

1. Трагови илирске ономастике. — Многобројна илирска племена, становала су у доба праисторије и антике, на простору од северног дела Јадранског мора до Пелопонеза, и од Дунава до Мораве. За Илире се у науци узима да су дошли у данашње балканске крајеве са севера, негде у X столећу пре н. е.[398] Међутим, процес формирања Илира и њихова етногенеза, у науци није решен. Протоилирско становништво и његова улога у формирању Илира, изискује посебна научна истраживања. Ти корени сежу у велику старину балканског неолитског друштва, које је континуирало у илирском етносу. Ту свакако долазе и етничке везе са становништвом Мале Азије, Архипелага, грчког острвља, те са пределима западног европског подручја све до Шпаније.[399]

[397] Cfr. *G. Novak:* La nazionalità dei Dardani. — Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju, IV, Beograd, 1929, 79—92; супротно овоме cfr. *M. Budimir:* O etničkom odnosu Dardanaca prema Ilirima. — Jugoslovenski istorijski časopis III (1937), br. 1—4, str. 1—23; *В. Георгиев;* Значението на географските имена на въпросите на етногенеза. Сп. Български език, V. София 1955, св. 1, стр. 5—9.

[398] *H. Barić,* Arhiv za arban. starinu, jezik i etnologiju I (1923), 211—212; II (1924), 151—161; cfr. *исти:* По илирским траговима. — Јужнословенски филолог II (1921), 58; *K. Oštir:* Vorindogermanische (alarodische) Zahlwörter auf dem Balkan. — Arhiv za arban. starinu, jeznk i etnologiju II (1925), 236; *A. Trombotti:* Saggio di antica onomastica mediterranea. — Arhiv za arban. starinu, jezik i etnologiju III (1926); *P. Skok:* Studije iz ilirske toponomastike. — Arhiv za arban. starinu, jezik i etnologiju I, 15—56; *C. Patsch:* Die Japoden. — Wissenschaftliche Mitteilungen VI (1899), 154—186; VII (1900), 33—62; *Н. Вулић:* Неколико питања из римске прошлости. — Глас САН CXIV, Београд, 1925, 71—73.

[399] *W. Tomaschek:* Die vorslavische Topographie der Bosna, Hercegovina, Crna Gora. Wien, 1880; *П. Ровинский:* Черногория. Спб. 1909, II, 586; *A. Evans:* Antiquarian Researches in Illyricum, — Archaeologia XLVIII (1884), 84—86; *C. Patsch:* u Pauly—Wissova, R. E., s.v. Birziminium; Историја Црне Горе, Титоград, 1967. Одељак *Ј. Ковачевић:* Од досељавања Словена до краја XII в. стр. 210—221; *P. Sticotti:* Die römische stadt Doclea in Montenegro. Wien, 1913; *K. Kerényi:* Vom heutigen Stand der Illyrierforschung. — Revue internationale des études balkaniques II (1936), 13—30; *И. Здравковић:* Град Медун крај Титограда. — Зборник заштите споменика културе III, 1, Београд, 1953, 128 (план). О траговима илирске ономастике у Далмацији cfr. *D. Rendić — Miočević:* Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije. — Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LII, Split, 1948, 1—67; *isti:* Illyrica. Zum Problem der illyrischen onomastischen Formel in römischer Zeit. — Archaeologia Jugoslavica II (1956), 39 sq.; *isti:* Ilirske onomastičke studije I. Živa antika X (1960), 163 sq.; II, Živa antika XIII—XIV (1964), 101, sq.; III, Živa antika XXI, sv. 1 (1971), 159—173.

По имену илирског племена Далмата, названа је читава југословенска поркајина Далмација. Главно место овога племена било је Delminium. То је у староспрском Дълъмно=Думно и Дувно, које је било очувано у рушевинама све до скорашњег времена. За илирско племе Перусте, мисли се да су обитовали на подрују око Плава и Призрена. Име града Пераста у Црногорском приморју и сувише подсећа на њих. Доклеати беху у Дукљи, која је по њима добила своје име. Стари илирски град је Метеон, Медеон (Медун) у Кучима (Црна Гора). На најужнијем делу провинције Далмације, у Црногорском приморју, најважнији град и понекад седиште илирских краљева, беше Ризон, Рисиниум, данашњи Рисан, а потом Батуа, Битуа, Будуа (Будва), као и Улциниум (Улцињ).[400]

По познатом илирском вођи Бати или Батону, чије је име било врло популарно код Илира, сматра се као сигурно да су настали месни називи, као што је то случај на илирској насеобини Гласинцу, Батово; у околини Чајнича Бато и Батотићи; у Горњем Вакуфу, Батуше; у сарајевском подручју, Батићи; у околини Ливна у Врилима, Батуни; на Косову код Приштине, Батусе.[401] Са племеном Ибријана у вези је име прастарог Ибра. Река Неретва се звала Наро или Нарон, Нарента. У близини ове реке један поток се и данас зове Норин. Задар се раније звао Јадер или Јадере. На то име потсећа и предео Јадар у западној Србији. Назив Башка Вода дошао је од ардијејске вароши Бистон > Бист.[402] Исто тако има ономастичких остатака и у другим називима. Имена, као Буна, Босна, Дрим, Дрина, Дринача, Лим, Сава, Тара, Уна и сродна, сва су старог порекла, понајвише илирског.[403] На концу, међу илирским племенима, особито на истоку истичу се Трибали. После римског освајања, један крај западне Бугарске звао се Требалија. Ту антички географ Птоломеј ставља Oescus као варош Трибала, на ушћу Искра.

2. Трагови трачке ономастике. — У доба праисторије и антике, на истоку Балканског полуострва обитавали су Трачани. Месни називи трачких тврђава, као: diza, dizos; село, Дава, Рача и Топлице, позната су у великом броју у балканским земљама.[404]

3. Трагови хеленистичке ономастике. — Хелени су били веома знаменит антички народ, који се још у праисторијско доба доселио у данашњу Грчку и на острва Белог и Јонског мора. Ту су они створили још у античко доба врло високу културу. Трагове хеленистич-

[400] Cfr. *P. Krečmer:* Einleitung, 246; Römische Alterthümer in Bosnien und der Herzegovina, 20; *W. Tomaschek:* Die vorslavische Topographie der Bosna, Hercegovina, Crna Gora, 19; *Č. Truhelka:* Les restes illyriens en Bosnie. Paris, 1900, 15; *M. Budimir:* Nestorov kondir i homerski Depas Ampmhikupellon — Старинар, VII—VIII, Beograd, 1958, 25.

[401] *В, Ћоровић:* Хисторија Босне, стр. 60.

[402] *P. Skok:* Studije iz ilirske toponomastike, — Glasnik Zemaljskog muzeja XXIX, Sarajevo, 1917, 117—143; cfr. *L. Thalozy:* Die Urgeschichte des Illyraentums auf dem Gebiete Bosniens. — Illyrisch — albanische Forschungen I, München — Leipzig 1916; *C. Patsch:* Historishe Wanderungen, 92—97; *В. Ћоровић:* нав. дело, 61.

[403] Wissen. Mitth. I, 110; *В. Ћоровић:* нав. дело, 61.

[404] *W. Tomaschek:* Die Thraker I, 87—90.

ке ономастике налазимо на многим странама Балканског полуострва. Тако, хеленистичког је порекла име града Епидаура — Цавтат, Епидамнос — Дирахијум (Драч), Коркира Црна (Корчула), Иса (Вис), Фарос (Хвар), Трогиријан (Трогир). За утврђени језичац Тиризис — Акра (Килиграда, тур. Çeligra — Burun) тврди се, да је био ризница краља Лизишаха. У унутрашњости је Кабиле (село Ковел), град Филипа II.[405]

4. *Трагови келтске ономастике.* — У IV ст. ст. е. продиру са севера на Балканско полуострво Келти.[406] Њихово утврђење Сингидун, на месту данашње Београдске тврђаве, одржало је своје келтско име све до VII столећа по н.е. За Ниш Naissus мисли се да је келтског порекла.[407] На концу, још није доказано да ли је име Danuvius које је истиснуло стари трачки назив Istros, келтског или илирског порекла.[408]

5. *Трагови римске ономастике.* — Знаменити антички народ Римљани, били су створили снажну државу на Апенинском полуострву. Они су у старом веку потчинили себи велики део света. Балканским полуострвом Римљани су владали од почетка I столећа, па све до пред крај V столећа по н.е. Временом, Римљани се као завојевачи на Балканском полуострву баштине.[409] Добро познато и знаменито стратешко место била је Siscia, Сисак у Хрватској.[410] Главно место на западном делу Балканског полуострва била је Салона, то је данас Солин поред Сплита.[411] По речима познатог стручњака за римску историју Р. Егера: „Далматинско приморје постало је цватућа покрајина са уско повезаном мрежом путева, удобним градовима и пространим

[405] *S. Reinach:* Cultes, Mythes et Religions. Paris 1905, 9, 30 sq.; *К. Јиречек:* Историја Срба I, 9; *K. Patsch:* Zbirke rimskih i grčkih starina u Zemaljskom muzeiju, Sarajevo, 1915, 5—8, 23; *isti:* Zur Geschichte und Topographie von Narona. Wien 1907, 109—111; cfr. Историја Црне Горе, књ. I, стр. 98—100.

[406] *Н. Вулић:* Келти у нашој земљи. — Глас САН, књ. CXXI. Београд, 1926, 73—89; *Ф. Папазоглу:* Прилози историји Singidunuma и средњег Подунавља у античко доба. — Историјски часопис САН, VII (1957), 303—320; *J. Todorović:* Kelti u jugoistočnoj Evropi. Beograd, 1968, str. 5—10; Историја Црне Горе I стр. 100—104.

[407] *W. Tomaschek:* Zeitschr. f. ost. Gymn. 1878, 204; *isti:* Die Thraker I, 90 sq.

[408] *A. Sabolevskij:* Einige Hypothesen über die Sprache der Skythen und Sarmaten. — Archiv f. slav. Phil. XXVII (1905), 240 sq.; S. Reinach: op. cit.

[409] *K. Patsch:* Historische Wanderungen, 52—53; *G. Zippel:* Die römische Herrschaft in Illyrien. Leipzig, 1877, 132—133; *L. A. Flori:* Epitomae, ed. Teubn. 50—51; *H. Вулић:* Из античке историје наше земље. — Глас САН, CLX (1934), 59—71; *R. Syme:* Augustus and the Slav Lands. — Revue internationale des études balkaniques III (1938), 33—46; *A. Bauer:* Zum dalmatinisch — pannonischen Krieg. — Arch. epigr. Mittheilungen XVII, 2, 135—148; *D. Cassii:* Historia Romana. Ed. Teubn. III, 227; *B. Saria:* Bathinus, flumen. — Zbornik naučnih radova *F. Šišić.* Zagreb, 1929, 137—141; *E. Čerškov:* Rimljani na Kosovu. Beograd, 1969.

[410] *C. Patsch:* Archäologisch — epigraphische Untersuschungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. — Wiss. Mitt. VI (1898), 262—169; *Ph. Ballif* — *C. Patsch.* Römische Strassen in Bosnien und der Herzegovina. Wien, 1893; *T. L. F. Tafel:* De via militari Romanorum Egnatia Tubingae, 1842 i Via militaris Romanorum Egnata occidentalis. Tibingae 1841.

[411] *Fr. Bulić:* Car Dioklecijan. Zagreb, 1918.

латифундијама".[412] Почињући од границе провинције Далмације, од муниципија Албоне (Лабина) и од муниципија Тарсатике или Тарсатика (Трсат), већа насеља су углавном поред обале: Senia (Сењ), Enonia (Нин), доцније значајно хрватско седиште; Ieder (Задар), седиште илирског племена Јадасине, које је нарочито развио цар Октавијан систематском колонизацијом, учинивши га једним од најважнијих градова читаве провинције.[413] На реци Крки, развио се главни град Либурније Скардона (Скрадин), у коме је било седиште једног од три далматинска конвента (округа).[414]

У унутрашњости, као значајно место истиче се колонија Еквум (colonia Claudia Aequum), данас Читлук код Сиња. Затим долазе места: Промона (Тепљу), Нове (Руновић), Municipium Salvium (Грковци код Ливна) и на крају Bistux nova је источније у данашњој Зеници.[415] У унутрашњости Босне, претпоставља се да је нека colonia Ris... идентична с Рогатицом. Поред тога, сматра се да је постојала још једна неодређена колонија у Сарајевском пољу. У околини Мостара је исто тако нађен један римски град.[416] Као што је истакао К. Пач, поменути градови су били делимично муниципија, а делимично колоније. Иако су биле у мањини, колоније су у праву и обичајима чиниле тип римског града, те су према томе представљале вишу категорју. У муниципијама је превлађивала домаћа популациона смеса и она је могла са напредујућом асимилацијом, постати колонија.[417] Помињемо и кастел Салтуи, у данашњим Вилусима на Грахову,[418] те и Домовију или Домавију и Аргентарију (данашња Сребрница) у Босни.[419]

У област Истре, јужног Норикума и горње Паноније, поред развијене мреже путева, истичу се и бројна насеља. Од особитог интереса у континуитету топономастичких назива, помињемо: Лонатинум (Логатец), као и близу норичко-панонске међе Петовију (Птуј), врло важан град на тој страни.[420] На југу беху Karnium (Крањ), те увек важна пристаништа Tergesste (Трст) и Pola (Пуљ). Од осталих топономастичких имена помињемо: Kapris (Копер), Умего (Омак), Neopolis

[412] Revue des études balkaniques (1936), 348.

[413] Bulletino di arch. e storia dalmata, XXIX, 139.

[414] Cfr. *H. Cons:* La province romaine de Dalmatie. Paris, 1882, 184 sq.;

[415] Cfr. *C. Patsch:* на нав. месту.

[416] Cfr. Glasnik Zemaljskog muzeja XVI, на нав. месту.

[417] *C. Patsch:* нав. дело, 77.

[418] *N. Vulić,* Vjesnik Hrv. arh. društva VIII (1905), 172—175.
E. Oberhummer: Zur historischen Geographie vom Küstenland Dalmatien und der Herzegovina. Wien und Leipzig, 1911; *G. Novak:* Topografija i etnografja rimske provincije Dolmacije. Zagreb, 1918, 1—39; *C. Patsch:* Zbirke, 77—86.

[419] *W. Radimsky:* Generalbericht über die bisherigen Ausgrabungen der römischen Stadt Domovia in Gradin bei Srebrenica. — Wiss. Mitt. I (1893), 218—253; IV (1896), 202—242; *L. Pogatschnig:* Alter Bergbau in Bosnien. — Wiss. Mitt. II (1894), 152—157; *C. Patsch:* Domovia. *Paullys* — *Wissowa,* Real — Enzyklopädie V (1905), 1294—1296; *Č. Truhelka:* Die römische Drinathalstrasse im Bezirke Srebrenica. — Wiss. Mitt. I, 308—314.

[420] *Б. Сарша,* Старинар I (1923), 208.

— Новиград, Рушњо — Ровињо.[421] Од топонима у унутрашњости помињемо: Бононија — Бононштор и Сирмиум — Сремска Митровица, по коме је читава околна област добила своје име Срем.[422] Преко Дунава, на другој страни, налазио се град Константиола или Констанца — данас Ковин, подигнут ради обезбеђења пловидбе Дунавом.[423] Тимок се звао Timocum, а Германија је данашњи Церман у Бугарској, родно место војсковође Велизара. Скупи, данашње Скопље у Македонији, налазило се у с. Злокућанима код Скопља.[424] Стару Трајанову варош Улпијану на Косову, на домаку манастира Грачанице, налазимо у топониму варошице Липљан у непосредној близини античког насеља. Јустинијан је удостоио своје пажње, обновио је и дао јој своје име Justiniana Secudna.[425] Од античкиот Скупи, дошло је и наше јужнословенско Скопи, арб. Shkup. и тур. Uskyp и Uškúp. Под црквену власт Скупиа спадао је чак и далеко на западу арбанашки град Сарда (сада Шурда).[426] Стари топоним задржало је и гранично место старе Македоније Стоби код Грацког, на ушћу Црне у Вардар.[427]

Античка Сердика је средњовековни Срѣдец, Софија. На балканском превоју, иза малог Сонејума (Клисура), стоји кланац Суки (Succorum claustra). То су чувена Трајанова врата и уједно граница између Илирије и Оријента, односно Истока и Запада. Филип II развио је Филипопољ, стару Пулпудаву (Pulpudeva — Плъпъдив — Пловдив и Пловдин), који се преко две хиљаде година одржао све до данас и то често с тим именом, иако су му га предевали. Римљани га зову Тримонтијум, а бугарски Словени преобразише му старији назив у Пловдив. Од реке и градића Арсус, постало је слов. Хрсово. Цурул (Чорул), потиче још из раног праисторијског доба. Река Стримона, је данашњи хидроним Струма,[428] у чијој је долини становало племе Бисалта, које је и развило градове Амфипољ (Тополија), Максимиопоље (Максиминопољ — Mesunu) и др.[429] Понајвећи град у унутрашњости беше Никопољ (рушевине Ески — Никуп), што га је као понос победе подигао Трајан. Дунавски Никопољ потиче из много доцнијег времена; њега је 629. год. подигао цар Ираклије као победни спомен. Нове близу Свиштова имало је кроз више столећа важан стратешки значај. У славу своје победе над Дачанима подигао је Трајан око 105. год. Никопољ на Дунаву (код села Никупа), али се после 270. год. тај град више не помиње, а ономастички траг очувао му се у поменутом селу Никуп. У унутрашњости био је огроман римски логор Абритус, сад Абдат Калеси, са очуваних 37 кула.[430]

Полет урбанистичког развоја и архитектонске изградње карактерише Јустинијанову владавину. Поред већих градова, он је подигао читав низ мањих и већих тврђавица и караула. Њихов је број ишао на стотине и служио је, како за одбрану, тако и за збегове сеоског незаштићеног становништва. У самом тимочком крају, било је таквих 37 градова и градића. Гамзи Град изгледа да је из тога времена. Уз то, дао је подигнути од Сингидунума до илирске границе 39, а до ушћа Дунава 80, у северној Бугарској 51, у провинцији Тракији и Хемимонту 94, у Македонији и Дарданији 127 тврђавица и караула, а слично томе и у другим пределима и областима.[431] При подизању тих градова и стратешких утврђења, учествовала је и она разна смеса народа, што је живела око Дунава и трагова њихових језичких особина има прилично у савременој и мало каснијој топономастици; што делимично говори и о њиховом учешћу у етногенези Јужних Словена. За готска насеља врло су речити називи: Мербург, Стилибург, Халиканибург, Бурганобор, Лакобург, Бургуалту (свакако генитив) и слично.[432]

6. Трагови старословенске ономастике. — Као што смо нагласили, на историјској позорници Балканског полуострва и суседних земаља, врло рано се јављају Словени. Наиме, ту долазе бројна словенска племена и етничке скупине, која су се у дуготрајном историјском процесу свога развоја оформила са поменутим балканским старинцима, у балканске Словене. Словенски се трагови осећају у ономастици првих столећа након њихова досељавања на Балканско полуострво. Тако, у извесним називима врло је вероватно и словенско порекло, нарочито по местима, за која се изричито вели, да су

[421] *F. Kos,* Letopis Slov. matice 1897, 1—38; Izvestija Muz. društva XI (1901), 1—14, 101—116; *M. Kos:* O imenih nekaterih krajev v Slovenskem primorju. — Zborn'k primorske založbe Lips. Koper, 1956, 7—26.

[422] *Н. Вулић,* Гласник Истор. др. у Новом Саду II (1929), 153—164; III (1930), 3—9.

[423] Cfr. *М. Васић,* Старинар XII (1895), 1—61.

[424] *C. Jereček:* Die Heeresstrasse, 11 sq.; *Н. Вулић — А. Премерштајн,* Споменик САН, XXXVIII (1900), 14—51; XXXIX, 43—88; XLII, 79—99; XLVII, 109—191.

[425] *Lj. Popović — E. Čerškov:* Ulpiana. — Glasnik Muzeja K i M, I, Priština, 1956, 319—326.

[426] De aedificiis, Ed. Haury, 104—106; *М. В. Веселиновић,* ГНЧ XX 1900)' 211—215; *Ст. Новаковић,* ГНЧ XXV (1906), 13—16; *Н. Вулић,* Споменик САН, XLVII, 145—148; *исти:* Територија римског Скопља. — Гласник Скоп. Науч. др. I (1925), 1—4; cfr. *исти:* Глас САН CLV (1933), 53—62; cfr. *Mommsen:* Römische Geschichte V, Berlin, 1919, 275.

[427] Cfr. *Б. Сариа,* Старинар III (1925), 101—112); cfr. *Н. Вулић,* Глас САН CLV (1933), 32—33; cfr. Зборник Рус. арх. общества I (1927), 113—118.

[428] *Kalužnjacki — Jireček,* Archiv f. slav. Phil. XVI, 594—600; *C. Jireček:* Die Heeresstrasse, 24 sq.; *T. Mommsen:* Römische Geschischte V, 190—193; *A. Stein:* Römische Reichsbeamte der Provinz Thracia. Sarajevo, 1920, 121—126.

[429] Th. *L. F. Tafel:* C. Porphirogenitus de provinc. regni byzantin. Tubingae, 1846, 12.

[430] *F. Kanitz:* Donau — Bulgarien und Balkan I—II Leipzig, 1882; *C. Jireček:* Das Fürstenthum Bulgarien, Wien, 1891; *E. Kalinka:* Antike Denkmäler in Bulgarien, — Schriften der Balkankommission IV, Wien, 1906; Римското владичество в Блгария I (1928); *J. Тодоров:* Античната цивилизација в България. II, 1929; *М. Велков:* Стари римски путишта и селишта IV, 1929.

[431] *C. Patsch,* Revue internat des études balkaniques II (1936), 96; *Ch. Diehl:* Histoire du Moyen Age III. Le mond oriental Paris, 1936, 76—78; *Gibbon:* The history of the decl'ne and fall of the Roman Empire IV, 250; cfr. De aedificiis, ed. Henry IV, 102—149; *К. Јиречек:* Историја Срба I, 40, *исти:* Die Heerstrasse, 64.

[432] De aedificiis IV, 6.

наново подигнута. У Бугарској би могло бити словенског типа Стенес, можда ознака за кланац Суки. Облик Борбрега дат је у генитиву или акузативу, и могао би бити словенски. Чисто словенски карактр има Скапљице, Скопљице, за које се вели да је „ново". Словенског је типа у подручју Ниша назив Врачишта („нов град"). Занимљиво је и име Здебрин са у грчком необичном групом зд. Уколико би поменути називи долазили доиста од Словена, што се за многе може као веродостојно прихватити, то би онда служило као доказ, да су или ознаке словенских насељеника, било војника, за које посигурно знамо, да су служили у византијској војсци, било досељеника, који су се већ првих година VI столећа задржали у Византијској Царевини и почели у њој да раде.

У Босни има месно име Нурићи, као у Пољској Нура, Нур, Нигзес. Чести су називи у топономастици целог словенског света: Буда, Будајева, Будим, Будашево, Будимље, Бунишан, Будишче. У пољском budawaí значи градити, а у чешком budavati.

У целом словенском свету имамо имена планина и вода, као Словац, Словин, Словница, Слововица, Словљан, Слава, Словиње и сл. Реку Дњепар звали су Словени Славут. У извесним крајевима у балканских Словена каже се „ослависло је пролеће", кад потеку одмрзле воде на измаку зиме.[433]

а) *Трагови словенске митологије у топонимији.* — Да Јужни Словени имају заједничко протословенско и словенско порекло, указују трагови словенске митологије, који су нашли примену у топонимији јужнословенских народа широм Балканског полуострва и суседних крајева. Тако, топоними: Коњска Вас, Коњско, Коњух, Коњуша и томе сродно, као топоними насеља, налазе се данас распространени у 34 назива места.[434] Назив је свакако узет из словенске

[433] У касно словенско доба (VI—XI столеће), у ономастици централне Европе, нашла је одраза словенска топонимија. — Cfr. *R. Trautmann:* Die Elb --- und Ostsees'awischen Ortsnamen. T. 1. i 2. Abhand. der Deutsch. Akad. der Wiss., Berlin, phil. hist. Kl. № 4; № 7; *H. Geier:* Die Besiedlung des Wahlitzer Raumes im Mittelalter. — Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, B. 54, Berlin, 1970, str. 197—199.

Помињемо и ненаучна мегаломанска националистичка великобугарска оронимска излагања Ј. Заимова, која проглашавају бугарском топонимијом називе у Србији до Копаоника, а потом целу Македонију, па чак и пределе у Албанији. Cfr. *J. Zaimov:* Ethnogenetische probleme bei den Bulgarischen ortsnamen. — Zeitschrift für Balkanologie, VII, 12. München 1969/70, str. 179—190.

Географска распрострањеност Срба у средњем веку и њихова државотворна моћ, били су тврд орах за турске ратне походе на Балканско полуострво. Свакако, то је разлог, те Турци почетком новога века, многе бугарске крајеве, називају спрскима. Тако, у време похода султана Сулејмана на Угарску 1520. год., турски историчари бележе за Софију, како је то једна од главних вароши земље Лазареве, а за Филипопољ се каже, да је то један од најстаријих градова Србије. — *М. Костић:* Српски језик као дипломатски језик југоисточне Европе од XV — XVIII в. Скопље, 1924, 3.

[434] Попис становништва 1953. год. књ. XIII, Становништво и домаћинства. Београд, 1959, 431 — у регистру.

митологије. Тако су се звале коњске стаје (коњушнице) светих коња, који су били посвећени боговима.[435] Дакако, ови топоними у многоме доприносе схватању да Јужни Словени потичу из једног заједничког етничког језгра.

УЛОГА ХРИШЋАНСТВА У КОНТИНУИТЕТУ ВИЗАНТИЈСКЕ И РИМСКЕ КУЛТУРЕ И ГЕНЕЗИ У ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

Огромна је улога хришћанства у култури и народном животу и обичајима Јужних Словена. Поред тога, улога хришћанства запажа се местимично и у етногенези Јужних Словена. Оно је нашло одраза у народном животу почев од рођења, односно крштавања, па до смрти, односно опела и многобројних посмртних дана. Посвојило је оно бројна паганска веровања и створило читаву хришћанску демонологију. Но, то има посебну улогу и значај у режимима владавине феудалне и капиталистичке епохе, са којима је хришћанство, касније упоредо са исламом, делило власт над јужнословенским, односно балканским народима. Из економске рачунице и ради верског продирања у народне масе, оно је ушло у многобројне народне обичаје, као што су: крсна слава или служба, мир при крвној освети, разграничење међа, побратимство и посестримство, благослов житног семена приликом сетве и томе слично. Даље, оно местимично врши извесне радње, као што су: лечи разне болести путем молитве и хамајлија — „исцељује" болеснике, регулише плодност у браку и томе сродно. Тако, кроз дуготрајан историјски период од неких хиљаду година, хришћанство је код Јужних Словена оставило дубоког трага у култури и народном животу и обичајима, што се не може пренебрегнути, већ се мора посебно нагласити. Напоредо с тим, оно је створило својом идеологијом, једну племениту улогу, која се испољавала кроз низ прогресивних делатиности у односу на минула паганска времена, трудећи се да народне јужнословенске етничке скупине, племена и народе оплемени. Сличну улогу има ислам међу извесним јужнословенским народима, племенима и етничким скупинама, на почетку новога века и касније. Међутим, ислам је био у много повољнијем положају, ширио се међу хришћанима, а не паганским етничким елементом.

Дошавши на Балканско полуострво, Јужни Словени затекли су ту већ потпуно развијену хришћанску културу. Постепеним везама са староседелачким народима и племенима, они примају понешто од ње, па јој после прилазе с више поверења, најпре као појединци, а

[435] *J. Paisker:* Koje su vjere bili Sloveni prije krštenja? — Starohrvatska prosvjeta, N. S. II, 1—2 (1928), 65 sq.; cfr. *T. Wasilewski:* O sladach kultu pagańskego w toponomastice słowiańskiej Istri. — Onomastica IV, 1 (1958), str. 149—152; *М. С. Филиповић:* Капиште. — Историјски часопис САН. Београд, 1952, стр. 236—266; P. Anđelić: Srednjevekovna kultna mjesta u okolini Konjica. Glasnik Zem. muz. XII (1957)., str. 185—198.

касније као целина. Вест К. Порфирогенита, да су били крштени већ у VII столећу, за владе цара Ираклија и његовом иницијативом, и то преко свештеника из Рима, које је он „набавио, не изгледа нимало вероватна." Тешко је примити, да би он христијанизацију, „која је имала бити прво приближавање владајућем елементу" и услов асимилације, „узимао свештенике са Запада, а не своје грчке", њему поузданији елеменат. То изгледа овако. „Захваљујући солунском викаријату" папин утицај био је готово апсолутан на Западу и све до прелаза с царем Лавом латинско свештенство било је претежније и управо главни фактор у хришћанској мисији. У Цариграду се знало о том и у традицији X столећа, у Порфирогенитово доба, ствар је добила помало помућен легендарни облик и амбицију да иницијативу задржи за себе. Исто је тако мало поуздан и други део царева причања, да је већ тада успело хришћанском свештенству стварније деловати у правцу христијанизације. Колико се данас зна, читаво VII столеће није донело великих промена у начину живота и култури Јужних Словена и примање хришћанства, уколико га је било, вршило се само појединачно.[436] У визији св. Колумбана, на почетку VII столећа, изрично се каже, да Словени, којима је он мислио ићи да проповеда, нису још зрели за ту ствар; а св. Аманд, који се упутио међу њих и проповедао у местима око Дунава вратио се натраг кад је видео, „да му ту неће бити довољно плода и мучеништва". Херцег баварски Теодо задржао је 649. Емерана, да не иде у те крајеве, „јер још није право доба, да се ти варвари покрсте". У житију св. Марина и Анијана казује се, да је пред крај VII столећа „gens nefandissima Wandalorum", тј. Словена, бацила на ломачу пустињака Марина, „светог човека", што није хтео да им буде вођа у алпијским кланцима. Једино су Словени у Далмацији били нешто питомији. Чувши за пленење Салоне и остале Далмације, папа Иван IV послао је тамо свог опата Мартина, да спасава и искупљује хришћанско робље и моћи хришћанских светитеља, и успео је да их добије.[437] На Западу, према том, Порфирогенитово причање не налази у савременим изворима никакве потврде. Оно је, међутим, тачно за источне Бугаре. Познато је, да је бугарски владар Коврат, као дете крштен у Цариграду, где је провео своје детињство, и да је остајући стално веран Византији са силом „светог и животворног крштења" победио све варваре и незнабошце.[438] Али, његов пример није нашао много одзива код осталих Бугара и већ се његови наследници враћају вери старих отаца, да у Омортагу добију најодлучнијег противника хришћанства. Слабом напредовању хришћанства код Јужних Словена од византијске стране узрок је не само словенски конзерватизам и неповерење, него у истој, ако не и већој мери, политичка противност према Византији и мржња и устручавање према оном, што им се отуд нуди, као и затроване верске прилике међу самим

[436] Cfr. *В. Ћоровић:* Хисторија Босне, стр. 131—132.

[437] *M. Kos:* нав. дело I, str. 193, 203—204, 233—234; *Fr. Rački:* Documenta, str. 235; *P. J. Šafarik:* Slawische alterthümer II. Leipzig 1844, 468.

[438] *В. Н. Златарски,* Буг. сборникъ, XI (1898), 145—154.

Грцима. Од VII до IX столећа тамо не престају јеретичке секте, васељенски сабори са често врло саблажњивим сценама, силна верска гоњења и ружне уличне борбе у знаку вере. Нарочито се све то развило у доба страсне борбе око икона, која је испунила преко сто година и узбунила сав византијски свет. Запослени и сувише код куће њихови свештеници могли су мало да делују у туђем етничком елементу, а и да су деловали, на какве је благодети и лепоте могла да укаже хришћанска црква тога времена са верским животом и представницима, какве је имао Цариград?[439]

На западу, код карантинских Словена, хришћанство је било сумњиво ради тога, што је долазило из Баварске или Фурланске, односно из Немачке и Италије, дакле са оних страна, одакле је претило и политичко завојевање. Доношена на мачу нова вера није могла бити симпатична и природно се сматрала као нека спона за политичку заједницу. То је типична карактеристика владавине феудалне епохе, где владари, феудалци и црква деле власт над народом. Словенима, са дотада демократским начином живота, то је изгледало поробљивачки. Стога у првим деценијама VIII столећа долази код њих до отворених непријатељстава против хришћанских свештеника и против њикових цркава. Они изгоне из области Понгау свештенике послате из Салцбурга и стога их западни извори називају crudelissimi pagani. Средином VIII столећа, притешњени од Авара, Словенци морају да траже помоћ код Баваараца и да признају врховну власт франачку. Даља последица је тога била, да су морали примати и хришћанску веру, коју су им препоручивали Баварци и можда чак и тражили као извесну залогу веће сигурности. У Баварској одгојени словеначки кнезови Какације и Хотимир уводе хришћанство у читаву своју земљу, која у црквеним стварима долази под власт салцбуршке епископије. На позив Хотимиров (око 755.), да салцбуршки бискуп походи његов пук и да га утврди у вери, бискуп не дође сам, него посла епископа Модеста, с четири пароха и више клерика, да пропагирају веру, поставе свештенике и посвете цркве. Два од највећих и најзнатнијих манастира подигната су у то доба, Инихен (769. год.) и Кремеминстер (777. год.), као главна средишта верске активности међу Словенима. Сам Модест посветио је читав низ цркава у земљама са словенским насељима и у словенској држави, тако Госпосветску богородицу, другу у Лурцу, трећу у Ингерингу и још неколико других. Али то Хотимирово деловање није примано без отпора. У земљи су се дизали јаки гласови протеста, а после Хотимирове смрти наста јака национална и конзервативна реакција. Салцбуршки свештеници не могу да се одрже. Борбени спис салцбуршке цркве „О покрштавању Баваараца и Карантинаца" доноси јасну карактеристику насталог стања, кад каже: „После смрти Хајтмарове и пошто је настала побуна, за неколико година тамо не беше ниједног свештеника." Али Баварци, који су ове области већ сматрали као неку врсту својих домена и који нису дали, да устанак

[439] *В. Ћоровић:* Хисторија Босне, стр. 132.

одвоји Словенце од њих, упадају у земљу и 772. покоравају је дефинитивно. Причвршћивање Словенаца уз франачку државу бива још јаче у доба успеха Карла Великог, који отворено носи идеју јединствене верске организације и новог Римског Царства. Против не хришћана подузимају се најоштрије мере и то осећају нарочито Словени, и они на северу и ови на југу.[440] Хришћанство је, поред оружја, главно средство у средњем веку, за пацификацију и Алкуин свесно кличе Карлу, да је савладао све непријатеље „именом господа нашег Исуса Христа". Немајући снаге за даље борбе Словени се покоравају. Нови њихов кнез, Валтунк, по свој прилици германски експонент, обраћа се поново салцбуршком бискупу, да пошаље у земљу свештенике и настави дело христијанизације. Овај то, наравно, радо чини. Има чак вест, у житију св. Виргилија, тадашњег бискупа у Салцбургу, да је лично силазио све до ушћа Драве у Дунав, „ad fines Huonorum", проповедајући веру. Исто таку живу активност развио је и његов наследник Арно (од 785. године), који „са свих страна" посвећује и шаље свештенике „in Sclaviniam", у пределе Карантанаца и даље Панонije. Карло чак препоручује и њему самом, „in partes Sclavorum ire et exquirere voluntatem populi illius et praedicare ibi verbum Dei". И доиста уз војску против Авара иде и Арно. Војска му је заштита, а он његзин духовни савезник. Истина, чувени пријатељ Карлов Алкуин сматрао је за нужно, да том приликом и овако опомене бискупа: „Буди проповедник љубави, а не утеривач десетина", и да 796. опомиње краљеву околину како у освојену земљу треба слати „проповеднике, а не глобације", „praedicatores, non praedatores". За заслуге учињене вери и држави у ширењу хришћанства, 798. постала је салзбуршка бискупија надбискупијом. Арно одмах после тога предлаже цару, да за Словене оснију посебну епископију, на што овај пристаје и као нови епископ би посвећен Теодорик. Сам Арно са кнезом Геролдом уведе га у нову дужност у његовој области, која је обухватала Карантанију и крајеве на северној страни Драве све до њеног ушћа у Дунав.[441]

Падом аварске државе и афирмацијом франачке снаге, која је била ван сумње, акција христијанизације ишла је знатно брже. Нарочито су се мирили са стварним стањем неки од кнезова, који су тим хтели да покажу своју лојалност према новој држави. Примање хришћанске вере постало је готово идентично с признавањем франачке врховне власти. Један од таквих кнезова био је Инго или Инко, који је сам примио хришћанску веру и много допринео да је приме и други, нарочито његови великаши. Тако је после поступио и кнез Прибина.

Али осим са салцбуршке стране међу западним Словенима су деловали и свештеници аквилејског (оглејског) патријархата, нарочито у Истри и Јадранском приморју. Њихова акција изгледа да је била мање борбена од салцбуршке вероватно стога, што је главни и оштрији завојевачки елеменат против већег дела Словена била Баварска, а не Фурланска, и то против оног дела Словена, који је дотле био или слободан или под аварском влашћу.

Већ у првој половини IX столећа угледнији Словенци су добрим делом били хришћани. Међу њима било је људи који су своје баштине остављали црквама, као 830. неки Баз фрајзиншкој цркви, или око 860. истој цркви неки Алпвин. У словенским крајевима, које владари или поједини великаши дају манастирима, врло су честа и обична изрично наведена словенска насеља. Ова су, наравно, у случају или силом или милом превођена у нову веру. У прибининој држави, у Блатограду (Мосбург, Салавар), посвећена је 850. црква коју је он подигао чим је утемељио град и утврдио га, а том акту присуствовало је петнаест словенских великаша, несумњиво већ покрштених. Из Блатограда је салцбуршки надбискуп, који је лично вршио освећење, пошао по Прибинином подручју и посветио још неколико цркава, делимично словенских, а делимично немачких. Становништво Прибинине земље, изрично каже салцбуршки спис, беше баварско и словенско и то је, међу осталим, доприносило развитку хришћанства, али представљало и најбитнију разлику између једног и другог етничког елемента, па можда понегде и главну запреку за примање вере. Једна разумљива сметња ширењу нове вере било је и то, што су свештеници стално били туђинци. Тако се баш овде наводе неки Сварнагал, очевидно Немац, „presbyter ac praeclarus doctor" и неки Алтфрид, „presbyterus et magister cuiusque artis", чија је сва мудрост мало могла утицати на широки пук словенски. Оно, што Титмар Мерсебуршки прича о северозападним Словенима, како су наопако схватили и изговарали туђе речи молитве (κύριε ἐλέησον као „укриволса", што он нетачно преводи „sic locutus est Boso"),[442] важи у пуној мери и за Јужне Словене. Отуд је нова вера уколико је и примана, прихватана више од невоље, него из неког убеђења и унутрашње потребе. Да се вера укорени она треба да се разуме и заволи, а то дотле није био, нити могао бити случај.[443]

И код Хрвата је, исто као код Словенаца, примање хришћанства у вези са ширењем франачке власти. Све, што је у христијанизацији учињено у VII—VIII столећу не прелази обим појединачних акција. Обнова сплитске епископије, као наследнице старе Салоне, која је дошла од цариградског патријарха, пада тек у крај VIII столећа, а изазвана је већом пажњом за јадранске ствари са византијске стране после губитка равенског егзархата (751). Тад су из Цариграда као „посебна милост" послате у Далмацију мошти св. Анастасија по задарском бискупу. Покрштавање Хрвата узима маха тек од почетка IX столећа, активношћу франачких власти и мисионара. Нинска црква, у којој је створено седиште за хрватског бискупа, посвећена је

[440] Cfr. *Д. И. Егоровъ:* Этгоды о Карлѣ Великомъ. — Журналъ Мин. народ. просвѣщенія 1903.

[441] *M. Kos:* нав. дело, I, стр. 250—251, 271, 295—296, 332—333, 343—344, 353, 357; *H. Jireček:* Panonija u IX stoljeću. — Književnik III (1866), str. 91—93.

[442] Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon. Haunoverae, 1889, str. 42.

[443] *Kos:* nav. delo, II, str. 29, 37—38, 91, 115—116, 130, 132.

галском свецу Аселу. За св. Урза се изрично каже, да је у Далмацији покрстио многе погане баш у време Карла Великог. Први споменици, истина недатирани, са елементима хришћанске културе и наводом имена домаћих кнезова (кнеза Вишеслава и жупана Годеслава), нису старији од почетка IX столећа.[444] Да дотле знатан део народа у Јадранском приморју није припадао хришћанству следи јасно одатле, што се један неретљански вођа тек од нужде крштава у Млецима и то још у 830. години, па и то, наравно, само он. Код хрватског етничког елемента, који се груписао близу Сплита и Задра, уз старо романско становништво, тај је процес ишао нешто лакше, нарочито од времена, кад се хрватски владари из политичке потребе одлучују за нову веру. Кнез Мислав, који је на власти од тридесетих година IX столећа, већ сам подиже једну цркву и даје јој десетине од двора у Клису, и нарочито помаже сплитску цркву. Не мању ревност показује и његов наследник Трпимир, чија повеља из 852. садржи даровницу сплитској цркви. У повељи су и потписи неколицине његових жупана и људи, који као и он уз име и потпис дају знак крста, и запис његова капелана презвитера Мартина. У познатом Цивидалском еванђељу, које је било у неком манастиру аквилејске патријаршије, међу именима посетника или дароватеља IX столећа, налази се и запис „domno Tripimiro", који се по свој прилици односи на овог кнеза. Франачку традицију покрштавања код Хрвата, баш за времена Трпимирова, има нешто легендарно помућену и Порфирогенит, који прича, да је тад међу њих „из Франачке, која је између Хрватске и Венеције" дошао неки болесни, од четворице ношени човек, чудотворац Мартин, саветујући им да чувају уговоре с папом и да га не узнемиравају.[445] Најзад, западни утицај показује и црквена архитектура тога времена, чији се споменици налазе не само у Далмацији, него иду и дубље у унутрашњост (нпр. у Зеници, Дабравини, Брези), са карактеристичним типовима у вратима сплитске столне цркве Св. Дујма, у капели Св. крижа у Нину, у мраморној гробници И. Равењанина и слично. Порекло тог врло китњастог стила с разлогом се означава у северној Италији, а Франци су му само били посредници.[446] Утицај двора, везе са хришћанским суседима из далматинских градова и са Апенинског приморја и примери франачких и византијских власти учинили су врло много, да је у хрватском делу наших народа већ средином IX столећа хришћанство ухватило јака корена.

Код Срба је хришћански утицај био најслабији. Византијска култура интензивнијег духа једва је у то време прелазила границе

[444] *F. Bulić — J. Bervaldi:* Kronotaksa spljetskh nadbiskupa. Zagreb, 1913, str. 116—131; *F. Šišić,* Vjesnik Arh. društva XIII, str. 43—48; *isti:* Geschichte der Kroaten, str. 61—62.

[445] *K. Porfirogenit:* De administrando imperio, str. 149—150.

[446] Најстарије црквене грађевине у Венецији, у почетку IX столећа, подижу се грчким новцем и од грчких градитеља. Поминьемо, женски манастир Св. Захарије или Нарзесова црква св. Теодора. — Cfr. *H. H. Kretschmayr:* Geschichte von Venedig I, Gotha, 1905, str. 14—15, 81—82, 86.

Шаре и Косова; са севера Франци нису прекорачивали Саву и Дунав, а са запада делила их је од Јадранског приморја, осим у јужном делу од Неретве до Бојане, хрватска држава. У највећем делу до њих је хришћанство могло доћи само посредним путем, преко Бугарске и Далмације. Тако је у ствари и било. Хришћански споменици босанског подручја из IX — XI столећа потпуно су у вези са далматинским и имају исте типове и аналогије. Чак је и језик латински.[447] У два фрагмента, један из Брезе, близу Сарајева, а други из Дренова код Пријепоља, оба с латинским натписима хришћанског порекла, очувани су непосредни документи тог утицаја, а локалитети налаза показују не само место датирања, него и правац пута. Иначе, ближих вести о акцији христијанизације међу Србима нема, нити се та да сигурно пратити на основу докумената друкчије врсте. На југу, од Неретве до Бојане, беше једино подручје српских насеља, које је могло непосредно да општи и са византијским трговачко-административним светом и са Италијом. Превлађивао је, природно, романски утицај и по својој традицији и по близини свог исходишног подручја и по броју својих представника. Али је остало, све до данас, врло много трагова и византијских веза и утицаја, и то не само у локалним ознакама (нпр. у Дубровнику Пиле — πύλαι; ознака „a parte pelagi", Игало — αἰγιαλός базилика; лау, λαῦ, lave, labe; спила, шпиља — ςῦήλαα; стареа, астареа, стариа — στερεά и др.), него и у религиозној култури. „Великомученик Стефан, који је због сличности свога имена са грчком речи круна (στέφαος) важио као заштитник Цариградског Царства, јавља се и у Далмацији међу црквеним именима; њему беше посвећена саборна црква у Скадру и најстарија столна црква у Дубровнику. Култ мученика Сергија Вакха, који је особито цветао у Јустинијаново доба, заступљен је био „једном опатијом код Скадра на Бојани, црквама у Бару, Котору и на брду изнад Дубровника (сада Срђ,"[448] и по неким другим местима дубровачке околице (Колочепу, Корчули и др.). Поред њих поштују се још неки свеци с источних страна, као Кузма и Дамјан, солунски св. Димитрије, св. Атанасије, св. Теодор, те сам заштитник Котора св. Трифун. Отуд, као занимљива карактеристика тог двоструког утицаја, појава, да „Дубровчани поставише на своје зидине парца св. Влаха сад у источном сад у западном орнату „имамо успомена у Дубровнику и Котору, како бискупи, иако употребљаваху латински језик при служби божјој, обављајући је по римскоме обреду, за читав један вијек облаче при олтару византијске црквене хаљине", или како се под истим сводом диже римо-латински олтар уз византијски иконостазиј".[449]

[447] *Ć. Truhelka:* Die christlichen Denkmöler Bosniens und der Herzegovina, Roma 1895. — Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne. Sarajevo (1914).

[448] *К. Јиречек — Ј. Радонић:* Историја Срба, књ. I, стр. 165—166.

[449] *B. Cvejtoković:* Povijest Dubrovačke Republike I. Dubrovnik, 1917, str. 72.

Македонске словенске насеобине у близини већих грчких места, као Солуна, или у областима даљим од густих саплемених насеља, где су биле више изложене утицају своје несловенске околине, примале су хришћанство по природном процесу асимилације. К. Јиречек је упозорио на словенске називе места у епископским каталозима. Те нове епископије основане су несумњиво ради већег деловања међу Словенима, а помињу се ове: Великаја и смоленскаја епископија под филипским митрополитом; Србија и друговитска под солунским; Језерска и радовитска под лариским.[450] Да је деловање имало успеха најбољи је доказ тај, што је словенско племе дало чак и једног патријарха за Цариград, Никиту, 766 — 780. године. Одатле, — што је врло важно, — излазе и први проповедници словенске литургије за Западне Словене и први творци јужнословенског црквеног језика и црквене писмености.

Код Бугара се, иза Кувратове смрти, и сам двор почео да враћа старој својој вери, а широке народне масе су и за његово доба мало пристајале за грчким проповедањем. За време домаћих криза, које су на једној страни добиле карактер борбе против туђинства и византијских уплитања и претендената, хришћанство се сматрало као средство грчке пропаганде и почело је да се гони. За Крума смо видели, да је под самим Цариградом вршио своје старе верске обреде, а за Омортага је забележено више вести, како је био љут противник и мучитељ хришћана. Његов најстарији син обеђен је при попуњавању престола и доцније лишен живота ради тога, што је примио хришћанство. Главни носиоци хришћанске вере у Бугарској беху многобројни грчки заробљеници, чији рад није остао без утицаја. Од њих потичу и први споменици бугарске историје, већ помињани натписи из прве половине IX столећа.

Међутим, главна активност у христијанизацији Јужних Словена почиње иза половине IX столећа, кад се проповедање свесно развија на словенском језику и кад добија несумњив националистички карактер. Потицај долази са словенске стране и с почетка има непрепорно политичко обележје. Наиме, кнез Прибина, пре него што је из своје области око Нипре пребегао Ратболу, дошао је у сукоб са моравским кнезом Мојмиром. Узроци сукоба беху у том, што је Мојмир тежио, да створи јачу државну јединицу место расцепканих појединачних кнежина. После разних лутања Прибина се сасвим подвргао Францима, примио њихове емисаре и духовног и световног сталежа и постао један од највернијих вазала и стубова њихове власти на истоку. Мојмир, који је међутим наставио прибирање моравског етничког елемента у целину способнију за отпор, све се више испољавао као противник Франака и њихова завојевања над словенским областима и запао је најзад у борбу са њима. Немоћан против јаче снаге он је 846. био свргнут, а на његово место дође кнез Растислав. Он је био боље среће од свог претходника. Противник франачки, исто као и његов претходник, он се с почетка показивао као да

[450] *К. Јиречек — Ј. Радонић:* нав. дело, стр. 167—168.

9. *Покрштавање Руса.* (Минијатуре Манасијевог летописа, бр. 58).

10. *Покрштавање Бугара.* (Минијатуре Манасијевог летописа, бр. 57).

им је одан, па је онда, ојачавши се, у савезу с Бугарима, примио нову борбу и у њој 855. год. остао победилац. Кад је иза тога Карломан, најстарији син цара Лудвика Немачког, користећи очеве заплете на западу, извршио читав преврат на истоку за своје циљеве, протеравши све кнезове чуваре панонске и карантанске границе, Растислав је ступио у савез с њим и постигао 861. врло велике успехе. Том приликом гине и кнез Прибина. Године 862. измирио се Карломан с оцем и добио оне области, које је годину пре освоио, да брзо иза тога изазове поново његов гнев својом управом у њима. Овог пута Растислав не иде с њим, вероватно што је сумњао у његове веће способности, а можда и стога, што се и сам бунио против његових поступака. Понизивши се, Карломан је с почетка 863. добио некако очеву милост, али не више и источне марке. Већ пре тога беше се прочуо глас, да ће Франци „помоћу Бугара, који долазе с истока" напасти Растислава, да га казне ради помагања Карломанова одметништва и да покоре и његову земљу.[451] У невољи, изложен несумњивој опасности, Растислав тражи савезнике и први, ко је могао

[451] *M. Kos:* nav. delo, II, str. 137—142.

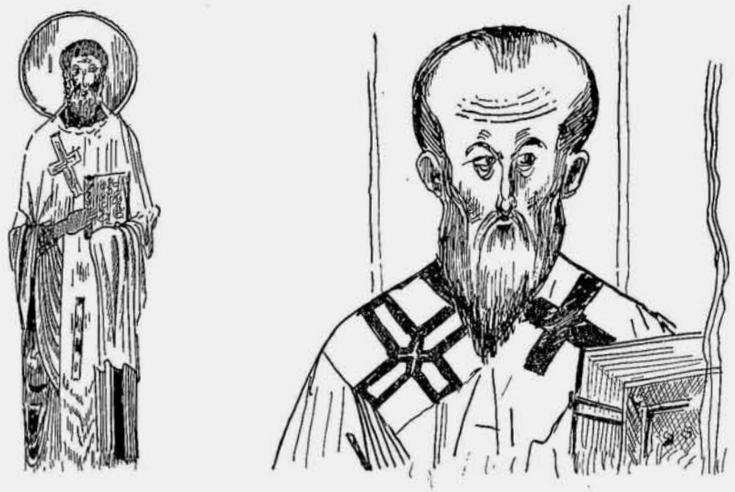
доћи у обзир, беше цариградски император. И доиста, у то време (862. године), помиње се чувена порука цару Михајлу од Растислављеве стране, да му пошаље учитеље и проповеднике, „иже ны исправить вьсѣкоу правьдолу“.[452] Како су наши извори о том чисто црквеног карактера, ми из њих не можемо непосредно да сазнамо више од оно, што је занимало побожне слушаоце. А то је: да су моравским Словенима долазили многи хришћански учитељи, од Латина, Грка и Немаца, јер они сами као „проста чадь“ немају никога, ко би им показао прави пут. Стога, посаветовавши се између себе, моле цара, да им пошаље једног узорног „епископа и учитеља“, пошто „ѡть вась бо на вьсе страны добрь законь исходить.“[453] Посредно, међутим, ови подаци казују врло много. За хришћанску мисију међу Словенима тих области био је читав низ свештеника из посавске епископије, којој су припадали, или из блиске салцбуршке архиепископије. Кад се Растислав не обраћа њима који су му били ближи и са извесним искуством у том раду, онда је несумњиво, да он то хотимично избегава и неће и да тражи потпуно нову оријентацију. Свештеници су спона између њега и дотичних влада. Кад неће франачке свештенике он неће ни франачких власти. Осим тога његово посланство у Цариграду очевидно није пропустило прилике, да изложи ситуацију моравске земље и да поведе разговор и о другим стварима осим црквених. Јасно је, према томе, да је читаво ово подузеће имало политички карактер, а да је христијанизација била само једно средство веза и једна гаранција Византији за продужење њеног утицаја. У Цариграду је ствар радо прихваћена. Без нарочитих обавеза стечено је једно ново пријатељство, које може бити од користи ко зна кад и ради Немаца и ради Бугара.

За хришћанске проповеднике и цареве поверенике одређени су за Моравску два брата Солуњанина. То су прослављени словенски апостоли Ћирило и Методије. Избор пада на њих из два разлога. Први је тај, што је Ћирило био царев друг у учењу, њему лично познат и одан, врло учен и признат, заузимајући угледна места науке: библиотекарство у цариградској Св. Софији и после катедру филозофије. Већ дотле Ћирило се истакао својим иступом за култ икона и својим мисијама међу Сараценима и Хазарима и цару се чинио као најпогоднија личност, да прими и нову дужност међу Словенима. Методије, његов брат, био је раније управник једне словенске области, па се после одрекао световног живота и повукао у манастир, одакле је пошао с Ћирилом на Крим, међу Хазаре. Својим ранијим административним искуством са Словенима, он је, поред брата, добро дошао за нову акцију у истом етничком елементу. Други је разлог био у том, што су обојица били упознати са словенским језиком и начином живота. У Методијеву житију изрично се наводе ове ре-

[452] *П. А. Лавровъ*: Житіе святаго Меѳодія. Москва, 1899, стр. 8.

[453] Život sv. Konstantina řečeného Cyrilla, ed. P. J. Šafarik. Prag, 1868; cfr. *Г. Острогорски*: Византија и Словени. Београд, 1970, 58—78, са поентом да је моравска мисија верска и културна експанзија Византије.

11. *Св. Кирил. Култ овог македословенског просветитеља је развијен у свих словенских народа.* (Фреска из цркве Св. Софије у Охриду, XI столеће);

12. *Св. Климент. Култ овог македословенског просветитеља је развијен у Јужних Словена, и то: Македонаца, Срба и Бугара.* (Фреска из Цркве Св. Богородице Перивлепте у Охриду, XIV — XV столеће.)

чи, које је цар Михајло казао њима, кад им је препоручивао ту мисију: „Въібо ѥста Селоунѣнина, да Селоунѣне вьси чисто словѣнскъ бесѣдоуютъ“.[454] У ствари, околина Солуна беше пуна Македонских Словена и њеној митрополији припадаху, како видесмо, две словенске епископије. Ту је, дакле, постојало и извесно искуство у погледу поступања с тим етничким елементом у верским стварима и извесна традиција у погледу адаптације словенског језика за религиозне хришћанске појмове. У оба правца избор је, према том, био најбољи какав се у оно доба могао учинити.

С њиховим радом у вези су и почеци словенске писмености. Обе легенде, о Ћирилу и Методију, казују, да су њих двојица, схвативши свој позив врло савесно и осетивши где ће бити предуслов успеха, прегли да за Словене преведу потребне књиге хришћанског богослужја и да за те књеге удесе и погодна слова. Дотле, код Словена или уопште није било писмености („чрътами и рѣзами чьтѣхѫ и гатахѫ погани сѫще“), или су се употребљавала на једној страни латинска, а на другој грчка слова, непогодна да изразе многе особе-

[454] *А. Теодоровъ — Баланъ:* Кирилъ и Методи I, София, 1920, 88. гл. V. У апокрифној аутобиографији св. Ћирила, вероватно из XIV столећа, од које се је нашло 22 стара преписа, каже се: „Изађох на пазар (у Солуну) и чух да се говори словенски“; cfr. *Историја на македонскиот народ*, кн. I, 99—100.

ности словенске фонетике. Ћирило удешава нову азбуку.[455] Углавном, узима и он грчко курзивно писмо, а за посебне словенске гласове комбинује нова слова из грчког или из њему познатих алфабета (ш, љ, х из коптског),[456] стварајући тако словенско писмо звану *глаголицу*.[457] Језик за преводе, који се у старим споменицима зове само словенским (словѣньскъ), узет је из области, које су Солуњанима биле најближе, и који су они понајбоље знали. Доказа за то има више, а главни су појава у најстаријим очуваним споменицима карактеристичних јужнословенских гласова *шт* и *жд* из *тј* и *дј*; један знак ѧ (ѣ) за *е* и *ја* (преко іа, а і . . . ä), за глас познат само у једном делу јужних македонских дијалеката; фино разликовање полугласа ъ и ь и гласова Z и S, појава звука ћ, и поред тога неке морфолошке, синтактичке, а делимично и лексикалне особености.[458]

У Моравској је царево изасланство, с Ћирилом и Методијем, било врло усрдно дочекано, и почело је одмах с успехом да делује. Његова мисија била је с почетка више пропагандистичка, него организаторска. Овом другом раду сметао је у првом реду политички обрт. Обавештен о везама Растислављевим с Цариградом, видећи већ византијске људе на делу, Немци се спремају да учине крај тим словенским настојањима за еманципацијом и да просто потчине моравску државу. Праћен усрдним жељама папе Николе I за успех германског оружја, Лудвиг 864, месеца аувгуста, прелази преко Дунава с јаком војском и натерује Растилава, да му се покори и даде таоце.[459] У таквим приликама изасланици и повереници грчког цара, природно, нису могли несметано развијати започети посао. Отпор се јавља нарочито са стране немачких свештеника, који у доласку словенских апостола виде потискивање са својих досадашњих положаја и опасност за будућност. Они упозоравају на источне дошљаке не само германске власти, него и самог папу у Риму. Положај солунске браће бива услед тога тежи, али, како њихова мисија није имала ничег рђавог и како је у дотадањем раду показала видних успеха, они се не повлаче, него настоје, да почето дело афирмирају. Тога ради траже подршку из самог Рима верујући, да ће тамо постигнути верски успех и изгледи за будућност значити више од себичних интереса источних германских бискупа. После три године проведене у Моравској они прелазе на путу у Рим, у Панонију, Прибинином наследнику кнезу Коцељу. Иако је баш тих година (864—

[455] *П. Поповић:* Ћирило и Методије. — ГН Чупића, књ. XLV, Београд, 1936, 109—116; cfr. *F. Grivec:* Konstantin und Method. Zehrer der Slaven. Wiesbaden 1960; *Х. Поленаковиќ:* Дипломатскиот значај на мисиите на браќата Кирил и Методија со особен осврт на Моравска мисија. — Кирил Солунски I. Скопје, 1970, стр. 197—203; *Ђ. Сп. Радојичић:* О Константину и Методију и о почецима словенске писмености. — Кирил Солунски I, стр. 205—217.

[456] *Ф. Фортунатов и К. Весели,* Извѣстія отд. рус. языка и словесности, XVIII (1913), 221—240.

[457] *И. В, Ягичъ*: Графика у славянъ. — Энциклопедія слав. филологіи 3. Спб., 1911.

[458] *V. Jagić:* Entstehungsgeschichte der kirchenslavishen Sprache. Berlin, 1913.

[459] Annal. Fuldens. str. 62.

865), салцбуршки надбискуп врло живо радио на подизању цркава и учвршћивању хришћанства у његовој земљи, Коцељ је ипак усрдно примио словенске апостоле и поверио им педесет ученика. Али овог пута бављење њихово у Панонији није било дуго. Одатле, преко Млетака, они су пошли у Рим, да пред папом бране своје учење и од њега добију нужну сагласност за рад.

У то време је почела живља делатност христијанизације и код Бугара. Мотиви су и код њих чисто политички, али сасвим супротни од моравских. Колико је Растислав био противник Немаца и у хришћанској мисији блиских германских свештеника гледао непосредну политичку опасност, толико је бугарски кан био противник блиске Византије и зазирао од свештеничке акције из њихова круга. С друге стране, њих је плашило јачање једне нове словенске државе, каква беше Растислављева, бојећи се њеног утицаја на своје Словене око Дунава. Они стога траже везе с Германима и 862. долазе до неког споразума с њима. Тако се стварају две оријентације у средњоевропској политици: византијско-словенска и германско-бугарска. И као што су Византинци преко своје хришћанске мисије ојачавали свој утицај међу моравским и панонским Словенима, тако Германи смерају да помоћу својих мисионара делују у Бугарској. Најзад, као што Германи оружјем спречавају образовање једне противничке државе у свом суседству у том правцу опасних веза, тако исто и Византинци спречавају то свештенство у Бугарској. Паралелизам акције је потпун и сасвим разумљив. Године 863. упао је цар Михајло с војском у Бугарску, упутивши и флоту уз њену обалу, управ у часу, кад су се Бугари уплели у унутрашње борбе франачке и у земљи владала страховита глад. Ненадна и јака појава византијске војске заплашила је Бориса и он, исто као и Растислав, савија главу и пристаје на грчке услове. Бугари су се имали одрећи веза са Германима и као гаранцију примити хришћанску веру и учитеље из Цариграда. Као знак извесне пажње и средство, да би веза и уговор остали чврши, Византија је уступила Бугарима ненастањену област од Демиркапије, „Железних врата", у Страњи планини до Девелта, дакле читав крај Загоре (ἥτις οὕτω καλεται Ζάγυρα παρ 'αὐτοῖς). На попустљиво држање Бугара деловало је несумњиво и то, што је баш те исте године, 3. септембра, византијска војска одржала једну сјајну победу над Арапима код Посона, и тим у многоме дигла углед Царства и уверење, да њена снага није за потцењивање.

Код Теофанова настављача постоји прича о том, како је Борис почео своје везе са Византијом и како је на крају примио хришћанство. После једног малог сукоба с Теодором, кад је хтео рат па устукнуо пред неком одлучношћу, он се смирио, а царица је покушала, да спасе једног заробљеног монаха, Теодора Куфару, који је дуго био у ропству. Упутила је стога Борису писмо нудећи му за њ какав хоће откуп. Борис затражи своју сестру, заробљену у неком ранијем походу, која је сад живела на самом царском двору. Оба тражења бише испуњена. Борисова сестра, васпитана као хришћанка и одушевљена новом вером, не престаје да утиче на брата и постиза-

ва, најзад, да ги поколеба, пошто је већ мало утицаја остало и од Куфариних поука. За време велике глади 863. године он се, под страхотом виђеног и узбуђен невољом, одлучио потпуно за нову веру и крстио се, примивши по цару ново име Михајло. Друго причање, на истом месту, потекло из калуђерских предања и потребе, да се такво једно дело тумачи неким вишим и теолошким разлозима, казује, да је Борис зажелео једну слику, али не са већ додијалим клањем људи и животиња, него нешто што ће моћи силно да потресе гледаоце и да их задиви. Грчки монах Методије насликао му је на то слику другог доласка Христова, односно Страшног суда, и то са таквим изразом и силином, да је Борис потресен мистеријом одмах примио хришћанство. Тај његов поступак није прошао без револта. Јавили су се истодобно староверски одметници, и то, изгледа, у великом броју, али их је он савладао „с нешто мало људи", носећи знамење крста. „Тако се", вели тај приказ, „сва Бугарска преобратила у православље".[400] И из тих легенди помућених и из оно мало чисто историјских вести излази, међутим, јасно, да је примање хришћанства у Бугарској дошло као последица догађаја из 863. и 864, и да, према том, пада у време око 865. године, дакле савремено истом покрету у Моравској. За немире у Бугарској, проузроковане напуштањем старе вере, има нешто помена и у западним изворима, али исто тако легендарно приказаних. Сигурно је само, да су се против Бориса у доста великом броју дигли конзервативни елементи и да је он, савладавши устанак, са свом строгошћу поступио не само против њих, него и против њихове деце. Број убијених бунтовника био је 52. Тако одлучан и строг суд значио је апсолутну промену унутрашње поделе снага у држави. Бојили су били прави Бугари, носиоци државне мисли старих ханова, људи од традиција, и по свом повлашћеном положају људи од старог реда. Њиховом смрћу нестаје једног јаког конзервативног елемента, губи се оно карактеристично бугарско, што су они представљали, и у друштво улази једна нова и старом непријатељска култура. Ширењем хришћанства Бугарска губи свој азијатски карактер, а ширењем словенске писмености добија словенски израз и словенско етничко обележје.

Наскоро, Бугарска, постаје поприште врло комбиноване верске активности. У њој су поред конзервативних староверaца деловали и муслимани, уносећи у земљу своје књиге и свој утицај, а од хришћана не само Грци и евентуално грчки Словени, него и павлићански Јермени, Немци и Латини. Код Бориса Михаила био је стално страх од превеликог грчког утицаја и зависности, коју је у црквеном погледу имао од Цариграда, а имао је нешто рђавог искуства и с њиховим људима, који су долазили да тобоже шире веру. Осим тога, он није лака срца напустио мисао о везама с немачким царевима, нити био вољан да се безусловно подвргне утицају Византије. Стога 866, кад у Византији ствари не изгледају добро и гине утицајни царев ујак и дотле свемоћни ћесар Варда, и кад у Арапској унутрашње борбе

[400] *Theoph.* Cont. str. 162—165; cfr. *Bury:* nav. delo, 385—387.

не престају и на власт долази калифа Мутаз, Борис тражи да обнови везе са Немцима, а у исто време обраћа се и папи у Рим. У Немачкој бугарски посланици обавештавају цара, да је њихов владар „cum populo non modico" прешао у хришћанство и моле га, да им пошаље „погодне проповеднике хришћанске вере".[401] Истодобно посланство Борисово износи папи 106 разних, ванредно важних и за културну историју драгоцених, питања о верској организацији и акцији и истодобно тражи и од њега епископе и свештенике за своју државу. Несумњиво је, да је то било отворено настојање, да се бугарска црква, као и држава, одржи у слободи и што већој независности од Цариграда. Ако се већ мора да прими хришћанство као предуслов за равноправност и учешће у европској заједници, не сме се ипак дати да оно постане средство политичких противника.

У својим важним питањима папи Николи I Борис је показивао не само жив интерес за основе хришћанске науке, него и известан тон наивне радозналости.[402] Папа га саветује у много ствари, од којих наводимо само следеће: да силом не нагони оне, који још не прилазе хришћанству, него да их саветује и излучује из свог друштва; да он као мирјанин не суди онима, који у својим проповедима прекорачују науку апостолову; да спали сараценске књиге, које су у Бугарској и слично. Најважнија и најкарактеристичнија питања за Бориса била су она о патријарху: да ли га и Бугари могу добити, односно, у правом смислу речи, може ли Бугарска и у црквеном погледу бити потпуно самостална и по патријарху равна Византији. Даље је питање, ко има да постави тог патријарха. Одговор је следио: да се, засад задовољење једним епископом, па кад се хришћанство довољно рашири могу добити ако не патријарха, а оно архиепископа. Постављање, наравно, зависи од Рима. Са одговорима на поменута питања и са папиним писмом пошла су у Бугарску два његова посланика, епископа, носећи са собом и црквене књиге.

Да је у Бугарској постојао видан антагонизам између хришћана с једне и Бугара с друге стране има несумњивих писмених трагова. Како је међу хришћанима добар део људи био словенског порекла, то је сасвим разумљиво да се уз верски осећао приметно и етнички антагонизам. У једном легендарном спису раног бугарског средњег века један нови покрштеник из бугарске државе казује о покрштавању Бугара за време Борисово, и весели се, да је крсно знамење победило „цѣпѧнъсй и непокоривъй родъ болгарьский", иако је и он сам „ѡ ꙗзыка новопросвѣщенаго болгарьскаго".[403] Очевидно је ту, да он о „роду" бугарском нема добро мишљење, — да себе издваја јер је „новопросвећени" и јер је „језика болгарскаго", што не мора значити, да је и „рода".

[401] Annal. Fuld., str. 65.

[402] Дата по изводу и преводу *А. Гилфердинга:* Писма о историји Срба и Бугара I, Виоград, 1857, стр. 63—73.

[403] Cfr. *В. Н. Златарски,* Известия на Истор. дружество VI (1924), стр. 51.

Такво понашање папе и његов утицај у земљи непосредно блиској Цариграду, изазва, природно, велико незадовољство у Византији. Оно је постојало већ од раније, чак од времена иконокласичних борби, а није се много ублажило ни после. Главни је спор био о првенству између Рима и Цариграда и истицао се у свакој прилици. У ово доба спор је добио и новог материјала. У Риму је тада био на престолу св. Петра папа Никола I, један од најзнатнијих и најенергичнијих људи папске серије, који је врло много допринео за стварање папске превласти у средњем веку, не презајући чак ни од употребе фалсификата (чувени декретали Псеудо — Исидорови), кад је у питању учвршћивање папинских и клерских права. У Цариграду је на патријаршијском престолу тада засео један од најучењијих људи ондашње Византије, лукав, вешт и довољно одлучан, потупуно дорастао папи Николи I, чувени Фотије.[464] Између та два црквена достојанственика брзо долази до сукоба. У сред тих борби и сукоба дошла је сад и ова бугарска ствар. Врло је вероватно, да се Борис намерно обратио у Рим знајући за овај антагонизам и желећи га искористити. Али Цариград није хтео да то мирно отрпи. Фотије сазва 867. један локални синод и изнесе на њему „јереси", које западни свештеници уносе у Бугарску са својим одредима, а нароичто се окомио на њихово учење, да св. дух излази не само од оца него и од сина (чувени 8. чл. из Символа вере, „filioque"). Из тог сукоба настао је главни повод јачем расцепу између Рима и Цариграда и првом одвајању Источне и Западне цркве.

У исто време, и Лудвик Немачки испуњава молбу Борисову и одређује за Бугарску једног епископа са свештеницима и ђаконима, „ad propagandam fidem catholicam praefatae genti". Али кад су дошли у Бугарску затекли су тамо послате римске свештенике, који су „сву ону земљу проповедањем и покрштавањем већ толико испунили", да је немачки рад био потпуно излишан. Стога се они, по Лудвиковој дозволи, вратише кућама.[465]

Одлазак Ћирила и Методија у Рим, пада баш за време ових овако оштрих сукоба и у доба, кад латински свештенизи освајају чак и једну источно — балканску државу, значило је или свест словенских апостола, да се без њихове подршке не може одржати све то, што су почели или нужду, да се пред енергичним папом Николом I бране за свој рад. Али док су они стигли тамо умро је већ папа Никола I, а на његово место дошао Хадријан. У Риму су словенски апостоли, носећи мошти св. Климента нађене на Херзону, били врло лепо примљени. Два западна епископа имали су да посете словенске ученике и вероватно да прегледају превод Светог писма. Јер један од та два епископа, Формоз (Фирьмос, Formosus), биће да је онај исти, који 866. иде као папин легат у Бугарску и кога они тражаху за свога архиепископа. Он је, по свој прилици, у својој мисији научио нешто словенски и био у могућности да на курији важи као

[464] *J. Hergenröther:* Photius, Patriarch von Constantinopol I—II, Regensburg, 1867.

[465] Annal. Fuld., str. 65—66.

стручњак за те ствари. Прегледана и у књигама и у обреду, словенска литургија била је одобрена и призната. Али Ћирило није могао да настави даље њено ширење. Умро је још ту у Риму. 14. фебруара 869. год., замонашивши се пред смрт. Методије, који је ту био запопљен, пошао је иза тога натраг, али не у Моравску, која је тад поново била у рату с Немцима, него у Панонију кнезу Коцељу. Са собом је носио писмо папе Хадријана упућено словенским кнезовима, којим се признаје досадашњи рад солунске браће и препоручује иста ревност у хришћанској вери. Једина одредба била је, да се на миси апостол и јеванђеље чита најпре латински, па онда словенски. Код Коцеља Методије је био лепо примљен и наскоро се из Паноније шаље двадесет угледних људи у Рим, да буду неки од њих изабрани и посвећени за епископе. Том је приликом, вероватно, и Методије добио тај чин као врховни верски поглавар панонске словенске цркве. Хришћанство је, дакле, узело и велика маха.

Салцбуршка надбискупија види у Методијевој акцији очевидну конкуренцију и одмах почиње борбу против њега и словенске литургије уопште. Она спрема један полемички спис, познати „Conversio Bagoariorum et Carantanorum", у ком истиче своје заслуге за христијанизацију Словена и своја права, која проистичу из тога. У том спису они изрично ударају на Методија, „неког Грка", који се умешао у њихов посао, „пронашавши недавно словенска писмена", и који потискује латински језик. Папа је, међутим помагао Методија и штитио га својим ауторитетом. За то помагање било је не само црквених него и политичко — опортуних разлога. У Византији у то доба настају метежи, промене на престолу, подржавани борбом класа. То је довело приближавање Бугара цариградском патријархату. За њихов поступак било је оправданог разлога и у том, што је папска курија, из тешко разумљивих разлога, одбила у два маха да им за архиепископа постави лица која су они желели. Кад је место њих папа послао треће лице, неког архиепископа Силвестра, Бугари су га вратили и на тај начин прекинули почете везе. На Цариградском сабору, 26. фебруара 870, кад су бугарски изасланици поставили тобоже питање да ли њихова црква припада врховној власти папиној или цариградског патријарха, било је јасно, да ће одговор гласити за овог другог и да је питање постављено само формално. Бугарска је брзо отуд добила архиепископа, чији је ранг био одмах после патријархова и грчко свештенство потпуно је потиснуло латинско. Син Борисов, Симеон, иде у Цариград, да се тамо свестрано васпита у византијској култури. Бива, тај ударац у Бугарској, који Рим није могао да прежали, давао је сад папи опомену, да буде обазривији и да не губи свог утицаја и у другој источној држави, у словенским кнежевинама око Дунава.

Немачки бискупи у борби против Методија и словенске литургије нису се задовољили само тим, да протестују тужбама и полемичним списима, него га стадоше и физички гонити. Он би ухваћен у Швабенланду (въ Съвабы), где га, по легенди, држаху „полъ тре-

тыа лѣта“. Обавештен о том папа је, негде између друге половине децембра 872. до пре 14. маја 873, упутио писмо надбискупу салцбуршком Адалвину тражећи, да он, као главни виновик тог акта, исправи ствар. Одмах иза тога, папа Иван VIII шаље и једног свог посланика краљу Лудвику, да пред њим брани папинско право на панонску дијецезу и да упозори, како су немачки бискупи без канонске оправданости осудили Методија, злостављали га и затворили.[466]

Кад је био пуштен из затвора на папино заузимање Методије није остао у Панонији код Коцеља, који га у најтежим часовима није могао да заштити, него је прешао у Моравску. Тако је, уосталом тражила и папска порука. Моравска је дотле, за неко време била просто немачка покрајина. Растислав је, Светопуковом издајом, био ухваћен и предат Немцима, који су га ослепили и послали у неки манастир, а у његову земљу ушли су Немци и посели је. Њихова власт била је сурова — најречитији је доказ поступак с Методијем — и изазвала је брзо општи народни устанак. Карактеристично је, да је на његову челу био један свештеник, неки Славомир, и да је покрет, по Методијеву житију, био покрет против немачких попова. Светопук, кога су дотле држали на немачком двору немајући у њ поверења, би послан да угуши устанак, али се он, дошавши у земљу, придружи покрету и постиже успехе у борби за слободу. Методије у то доба долази поново у Моравску као нека врста националног мученика и бива, наравно, свесрдно дочекан. Од тога часа његово учење постаје још успешније, што примећује и сама легенда („ѿ того же дьне вельми начатъ расти оучениѥ божиѥ“.) Словенска црква добила је тако потпуно национални карактер и постала саставни део народне феудалне државе. Но, после извесних неприлика и неугодности праћених са много сметњи, Методије је морао поново ићи у Рим да се правда, којом је приликом и добио изричну дозволу за словенско богослужење (880. год.) и повратак у Моравску где му је и даље био тежак положај. Да би поправио стање, утицајем Византије, он одлази за Цариград, где је био врло лепо примљен. Али има друга ствар. Да Методијев пут у Цариград нема можда неке ближе везе са држањем Бугара?

Из историјских извора сазнајемо да се све до тога доба и слободољубиви Неретљани опираху и бранаху од сваке хришћанске мисије, у којој су гледали само средство за своје потчињавање. К. Порфирогенит је оставио помен, да су Неретљани прозвани „погани-ма“, односно у данашњем примљеном облику „поганим“, „стога, што нису пристали да се покрсте у оно време, кад су се крстили сви Срби“. Најзад се, вели, покорише и они послави своје посланство у Византију и затраживши крштење. Византија је пристала, послала им свештенике и тако и њих привела под своју власт. Иза тога, готово сва Далмација враћа се поново и цариградском императору и цариградској цркви. Папа је с болом пратио такав обрт ствари, јер је то имало да значи потпуно потискивање његове цркве са

[466] *Miklošić — Rački*, Starine JAZU, knj. XII, str. 213—216.

13. *Цар Константин и царица Јелена. Њихов култ је обилато развијен међу Јужним Словенима.* (Мимијатура из Призренског четворојеванђеља, XIII столеће);

14. *Портрет краља Михаила, из XI столећа.* (Црква Св. Михајла у Стону, Хрватска).

целог Балканског полуострва. Напокон, у четири писма од 7. до 17. јуна 879. год. папа хвали ревност хрватског кнеза Бранимира, који изјављује спремност у свему бити покоран и веран његовој курији; свештеницима и народу хрватском казује радост, што се враћају својој старој цркви и поручује им да их „грли раширеним рукама“; епископима далматинским пише, да се врате „свом душом и драге воље“ столици св. Петра, „која је глава и учитељица свих божјих цркава“, пошто су се од ње били одвојили („cum ab ea vos quasi

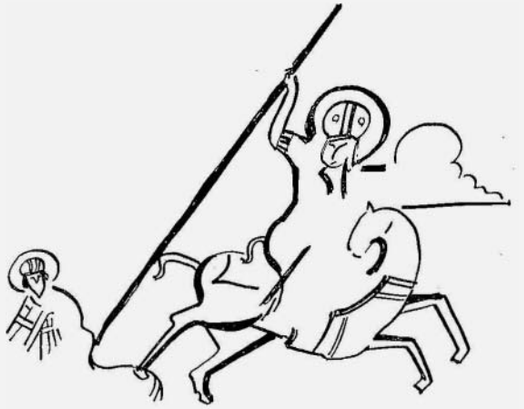
alienos se porare non dubitastis"), и да изаберу архиепископа, коме ће он дати палијум (бискупски огртач), — у противном он ће их излучити из цркве; нинском ђакону и предодређеном епископу Теодосију захваљује на оданости према себи и опомиње га, да се не обраћа „на коју било другу страну" и не тражи потврду свог епископата с другог места, него из Рима. За сваку сигурност, поред тога, папа је још тражио, да му Хрвати пошаљу своје посланике, који ће пред њим поновити и утврдити оно, што су му поручивали, а он сам шаље једног посланика, коме ће читав народ имати да обећа верност.[407] Али у тим писмима има ствари, које говоре доста речито и о ситуацији и о расположењима у земљи. Бранимир није без опозиције, која очито има и политичку позадину. Папа изрично наводи његове „непријатеље" (inimicos) и „противне отпаднике" (rebelles aduersarios). Из писма се, даље, види, да се далматински епископат колеба између Рима и Цариграда и да ситуација и у том погледу није јасна. Папа им препоручује, да ће их он у случају потребе помагати, ако се „од стране Грка или Словена" подузме штогод ради њихова обраћања Риму и примања палијума одатле. Али шта је папа, у случају невоље, могао дати осим моралне помоћи? Даље, значи, да је странка византијска, „од Грка и Словена", била толика, да се о њој морало водити озбиљна рачуна и да размер снага није био сигуран. Доказ за то даје и чињеница, да је новог сплитског архиепсикопа посветио аквилејски патријарх, присталица Фотијев, можда чак и по Фотијевој наредби. Толики успех, за свега десетгодишње владе византијске, у дотле за Византију готово изгубљеној земљи, није била ни обична ни лака ствар.

Овај преокрет у Хрватској охрабрио је папу и он помисли, да је дошло време, да покуша сличну делатност и у Бугарској. Напоредо с писмом Бранимиру он упућује одмах и писмо Борису и моли првог, да му га помогне доставити. Борис је, изгледа, мислио да се поново упусти у преговоре и поручио је, да ће послати своје изасланике заједно с нинским бискупом Теодосијем, али то није учинио, нити уопште објаснио, зашто то неће. Или је, можда, — што је мање вероватно — његова прва порука била само изговор? У то време, негде, пада и долазак Методијев у Цариград, свакако преко Бугарске. Постоји сад оправдано мишљење, да се можда Методије звао стога, да, с толиким искуством међу Словенима, да своје предлоге за рад међу њима, а нарочито међу онима у Бугарској; и да им, проповедањем на родном језику, учини ближном нову веру и цивилизацију с њом спојену.[408] Држање Словена, као већине, биће одлучно у колебљивој политици Бугарске, и ако се они задобију за источни обред и Цариград, онда ће бити одлучено и држање Бугара. А то је све било нужно тим пре, што је цариградски патријархат, да би ублажио Рим, на сабору у Цариграду, 880, дао изјаву, да се одриче својих права на цркву у Бугарској. Разлози су вероватни и врло близу истини, иако за њих нема непосредне потврде.

[407] *Fr. Rački:* Documenta, str. 373—374.
[408] Cfr. *V. Jagić:* nav. delo, 73—79.

15. *Убиство Добромира Стреза (Добромир Христ) 1214. год., господара македонских земаља струмичке и брегалничке области.* (Детаљ морачке Иконе Св. Саве и Немање, из 1645. год.);

16. *Стефан Душан убија бугарског цара Михаила у велбушкој бици 1330. год.* (Детаљ Лонгинове иконе Стефана Дечанског из 1574 — 1586. год. — манастир Дечани).

Вративши се у Моравску Методије је крај живота провео преводећи потребне црквене књиге за своју паству, и то, по једној напомени житија, доста ужурбано, помаган од два попа скорописца. Док је раније с Константином превео Јеванђеље с Апостолом и Изабрани службеник, сад је превео с тим поповима све књиге Старог завета осим Макабеја, извод из канона Јована Схоластика и Патерик.[469] Као Солуњанин није заборавио ни на св. Димитрија и, по легенди, и њему „сътвори памѧтьникъ". Умро је, изнурен и остарео, 6. априла 885, оставивши као свог наследника Моравца Горазда.

Методијевом смрћу долази брзо и потискивање словенске литургије у Моравској. Он је био трпљен пред крај живота стога, што се видело да неће дуго па се није хтело нових потреса. Али његов наследник имао је да претрпи најтеже прогоне заједно са свима својим истакнутијим пријатељима. Нови папа Стеван V, подстакнут несумњиво од германске стране и Вихинга, забрани одмах словенску литургију, а Горазду ускрати вршење нове дужности црквеног администратора, док не дође њему у Рим. Вихинг постаје врховна глава моравске цркве с папиним благословом и Светопуковим пристанком. Главни ученици Методијеви, Горазд, Климент, Наум, Ангелар и др. беше похватани, мучени и најзад прогнани. Један део словенских ученика би продан Јеврејима у робље и одведен на трг у Млетке. Ту их нађе један византијски легат и откупи из ропства, па их упути у Цариград. У престоници лепо их прими цар Василије и задржа неке у својој области, а неки одоше у Бугарску. Други приспеше преко суседне Бугарске, и прешавши Дунав стигоше у Београд, где их исто лепо примише и отправише Борису.[470] Борис је добио с њима један читав кадар учених и доста искусних људи, врло згодних да се употребе у хришћанској мисији у његовој земљи. Радо их стога прима не само он, него и његови великаши. И одмах им намењују рад, углавном у најзгоднијем делу државе, на путу према Драчу и Јадранском мору, међу Словенима, где је требало вршити и дело покрштавања и придобијања за нову државу. Климент је добио у своју управу крај Кутличевицу, око Охрида и Девола, коју иза њега прими Наум. Ученици Методијеви, нарочито Климент развише врло велику делатност — легенда говори о 3500 ђака (положише основе словенској писмености на Балкану и почеше, нарочито под окриљем цара Симеона, праву књижевну акцију).[471]

[469] Cfr. *M. Rešetar:* Zur Übersetzungstätigkeit Methods. — Archiv für slav. Philologie XXXIV (1912), 234—239.

[470] Легенде: *Fr. Miklosich:* Vita Clementis, Vindobonae, 1847; Житије Наумово, *Й. Ивановъ:* Български старини изъ Македония, София, 1908, стр. 57—58; II издање (1931), 288—289; *П. А. Лавров,* Извѣстія отд. рус. языка и словесности XII, 4 (1907), стр. 3—7; *Љ. Ковачевић:* Неколико прилога за црквену и политичку историју Јужних Словена I. — Гласник СУД, књ. 63 (1885), 1—4.

[471] Cfr. *Ст. Новаковић:* Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима. Београд, 1893; *Г. Балосчевъ:* Климентъ епископъ словѣнски. София, 1898.

Код К. Порфирогенита налазе се подаци о односу далматинског романског градског и острвског становништва према Словенима њихова залеђа. Узнемиравани од Неретљана, кад су ишли да обрађују земљу на острвима, и од Хрвата, кад су хтели да раде на суху, Романи се обратише Василију с питањем, шта да раде. Он им нареди, да дају Словенима онај део, који су давали његовим намесницима и да се нагоде с њима у миру, а византијском заповеднику да дају само нешто мало, форме ради, „тек да се покаже покорност и подложност ромејским царевима". Од тада плаћаху романски далматински градови словенским суседним кнезовима годишње: Сплит 200 златица, Раб, Крк, Осор и Трогир по 100, а Задар по 110, „осим вина и других различитих давања". Дубровник, чији тесни град има своје винограде на земљишту требињском и захумском, плаћа дотичним владарима као неку врсту закупнине („могориш") по 36 златица. Тај узајамни однос, уређен и опредељен, ојачао је утицај културнијег градског елемента на словенске суседе и много је допринео међу њима ширење хришћанске цивилизације.

Уопштено речено, доба од средине IX столећа до краја његових осамдесетих година, било је досад најпогодније у еволуцији културног живота Јужних Словена и дало је највидније резултате. Од њега без двојбе почиње нова епоха њихове етничке прошлости. Њена најбитнија карактеристика јесте: потпуна христијанизација и с њом у вези стварање словенске писмености и књижевности; образовање националних самосталних држава јачег даха и најзад промена досадашњег културног утицаја. Дотле су, изузевши трачке и македонске Словене, сви други били у романској сфери културе, а сада се, утицајем не само политичких, него и религиозно — цивилизаторских фактора, окрећу према Цариграду и Византији, не само Срби, него чак и један део панонских Словена и добар део Хрвата. Ово померање није се одржало за дуже време на периферијским деловима Балкана, али је највећи део, од Босне до Тракије, остао у оној оријентацији и у одлучном часу решава се за источну културу.

1. Хришћанско-грчка ономастика у Јужних Словена. — У земљама балканских Словена од првих деценија примања хришћанства, јавља се код свих јужнословенских народа, утицај хришћанске грчке ономастике која потискује старе античке називе, или пак даје топонимске називе новим насељима. У Јадранском приморју, где данас превлађује католичанство, још у средњем веку био се раширио култ знатног броја оријенталних светаца, и то посредством византијског православља, како је своједобно оштроумно истакао К. Јиречек. Међутим, П. Скок сматра, да се о неким непосредним утицајима Византинаца на Хрвате у Јадранском приморју, не може говорити, пошто се у низу случајева може доказати лингвистички траг романског посредства. Међутим, ова разлагања П. Скока не могу бити прихваћена,

јер су једнострано сагледана. Свакако, било је и византијског утицаја, и то обилатије него римског који веома изостаје иза византијског али је и тај утицај присутан.[472]

За илустрацију овог проблема дајемо ономастички преглед за Хрватску, са стањем из данашњег времена,[473] где су дати ономастички називи, који су Хрватима дошли како посредством Византије, тако и посредством Рима, односно источног или западног хришћанства, а временом су попримали језичке особености историјског развоја хрватског језика, а делом и званичне хрватске администрације.

ХРИШЋАНСКИ ТОПОНИМИ

Назив топонима према светитељу	Број насеља са тим именом	Назив топонима према светитељу	Број насеља са тим именом
Ана Света	2	Мандалина Св.	1
Андрија Св.	1	Марија Св.	4
Антон Св.	3	Марија Магдалена Св.	1
Баштијан — Бастијан Св.	1	Марко Св.	2
Блаз Св.	1	Марина Св.	2
Бид Св.	4	Мартин Св.	4
Донат Св.	1	Матеј Св.	1
Еуфимије Св.	1	Маур Св.	1
Иван Св.	9	Микула Св.	1
Илија Св.	1	Миховил Св.	1
Јаков Св.	3	Никола Св.	2
Јелена (Хелена) Св.	3	Пелеј Св.	1
Кајо Св.	1	Пруто Св.	1
Катарина Св.	1	Рок Св.	1
Кирил Св.	1	Сесвети	7
Клара Св.	1	Силвестер Св.	1
Криж Св.	5	Стјепан Св.	3
Кузман Св.	2	Урбан Св.	1
Кризофор Св.	1	Цецилија Св.	1
Луција Св.	1	Шимун (Симон) Св.	1

Из наведеног приказа види се да је у Хрватској заступљено у ономастици насеља 41 светитељ и уз то *св. крст*. Број насеља према наведеним светитељима износи 75, а према св. крсту 5, што укупно износи 80 насељених места. У овај преглед наведена су имена места са светачким сакралним обележјем, а не и остала.

[472] Cfr. *И. Поповић*: Хришћанска грчка онамастика у Хрвата. — Зборник радова Византолошког института САНУ, књ. V. Београд, 1958, стр. 77—97, са проблематиком: Руске земље, Бугарска, Српске земље, Босна и Херцеговина и Хрватске земље.

[473] Попис становништва 1953. год. књ. XIII. Становништво и домаћинства. Београд, 1959 — у регистру; Imenik mesta u Jugoslaviji. Beograd, 1973.

Но, ова појава није својствена само хрватским земљама у ономастици. Са њом се сусрећемо исто тако и у осталим земљама балканских Словена.

УЛОГА ИСЛАМА У КОНТИНУИТЕТУ ИСТОЧЊАЧКЕ КУЛТУРЕ У ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

У дуготрајном процесу историјског развоја јужнословенских народа, посебну улогу има ислам у стварању народа и нација. Поред бројних утицаја у култури, како материјалној, тако и духовној, истиче се улога ислама у стварању муслиманског народа и нације. Ту су први корени исламу постављени у јужнословенских народа у XV столећу, а потом стварају се постепено флотантне етничке скупине муслиманске вероисповести у разним јужнословенским земљама, настале од различитих словенских народа, различите етногенезе и различитих етничких особина и својстава. Из тих флотантних муслиманских етничких скупина XV—XVII столећа, у XIX столећу почињу се стварати корени јединственом народу Муслимани, који су се оформили као народ и нација тек у XX столећу, са правом националног обележја тек након другог светског рата у социјалистичкој Југославији.

На Истоку, од давних времена, често се јављају пророци, професионални тумачи тајне „освештаних књига“ и људи, који непосредно опште с богом или чак потичу од њега. И Мухамед је био један од њих, али „последњи божји пророк“ на земљи. Рођен 27. априла између 570. и 600. године у Меки, он је млад остао сироче и са врло танким материјалним средствима, иако је био из племићке породице. После доста тешко проведене младости позна се с једном богатом трговачком удовицом, венча се с њом и обезбеди новчано свој радни век. Негде у четрдесетој години, дакле касније него Заратустра и Христос, почиње да обзнањује „божју реч, која му се јавља“. Иако неписмен, он се на трговачким путовањима доста обавестио о извесним верским схватањима хришћана и Јевреја, који су нарочито у то доба били у честим препиркама ради наметнутог преверавања. У чисто теоретском делу своје нове вере Мухамед више прихвата учење Јевреја о једном богу, него сложено, а у то доба разним сектама нарочито оспоравано хришћанско учење о светој Тројици. Христа је ипак уврстио у највиши ред људских бића, у пејгамбере, божје посланике, али му је одрицао божје порекло. Мухамед хоће, да исправи заблуде идолопоклоника, да унесе нужне реформе у друштвени и верски живот Арапа и да утврди „праву веру“, ислам. Као мојсијевци и хришћани Мухамед је одлучан монотеист. Алах је један, највиша моћ неба и земље. Сузбијање многобоштва створило му је велик број непријатеља међу Арапима, а верски еклектизам међу хришћанима и мојсијевцима, чија је учења исправљао и мењао. Приман из почетка с неповерењем, Мухамед је једно време морао

да напусти свој град Меку и крене у Јастриб — Медину, где је његово учење имало више одзива. Тај његов прелазак, познат под именом „хиџрета", који се обично датира као свршен 20. септембра 622, сматра се као један од најважнијих датума исламских и по њему се од 638. год., као код хришћана од рођења Христова, броје код муслимана светске године. Из Медине Мухамед је почео не само духовне него и физичке борбе, да афирмира себе и своје веровање, и у року од десет година успео је потпуно. Наиме, 630. год. он је, у триумфу, ушао у противничку Меку и мало после постао и верски и световни господар готово целе Арабије. Доживевши лично „свечаност ислама", победу својих идеја у свом народу, умро је 8. јуна 632. год.[474]

Мухамедов покрет имао је поред верског и велики политички значај. Мухамед се није задовољио тим, да буде само противник нових верских схватања, него је прегао да тим схватањима извојује и победу и прошири круг људи који ће их прихватити. Победа његових начела, која би значила окупљање арапских племена око једне средишне личности и у једном уверењу, верском и социјалном, утирала је пут и политичком уједињењу дотле растројених арапских племена. На том је Мухамед радио с планом и свесно. Он не дозвољава никакве акције, које би унеле раздор међу муслимане; гони неверснике и све оне који не прилазе покрету; јединство вере води и јединству моћне верске државе, којој су главни стуб Арапи, и коју је он почео с њима да ствара.

Наследник Мухамедов постаје његов таст Ебу Бекир, из племена Курејшита, најугледнијег у свему Арабистану, примивши за се назив „халифе", тј. намесника пророкова. И вештином и снагом свог одушевљења он је успео да среди тек основану Мухамедову државу, и да јој јасније обележи и политички циљ. Његова тежња беше, да у нову заједницу обухвати сва арапска племена, не само слободна, него и сва она, која су била под туђом влашћу. Ебу Бекир, за време своје кратке владе (632—634), већ војује на граници Персије, да присаједини Иран и шаље експедиције против византијске Сирије. Његов наследник, чувени Омер, „емир — ел — муминин", „владар правоверних", наставио је с успехом започето дело. За време од десет година, у арапским је рукама Сирија, Палестина, Ирак, западна Персија, Месопотамија; Арапи избијају на обале Средоземног и Црног мора; ислам постаје вера готово све Мале Азије. Брза арапска коњица бедуинских особина продире и у Африку и осваја Египат и Триполис. Већ пре средине VII столећа нова арапска држава, никнула нагло

[474] О Мухамеду cfr. *О. Н. Хаџић:* Мухамед и Коран. Београд, 1931; *Gobineau:* Religions et philosophies l'Asie centrale. Ed. Gallimard, str. 40—45; *Büyür Dinler ve mezhepler ansiklopedisi.* Özel Kurul taraf'ndan haz'rlanms'. Istanbul — Tan Madbaasi 1964; Hz. Muhammed — sayfa 257—321; Islam tarihi. Mahmut Esat — Defter-î Hâkanî Naz'r'. Istanbul. Tan matbaasi ocak 1965. Bugünkü dile çeviren — Ord. Sadi Irmak. Hz. Muhammed — sayfa, 65—167; Islam ansiklopedisi. 8. cilt. Mezcid — Mzâb. Muhammed — sayfa. Istanbul — Maarif Bas'mevi 1970, 452—470.

као тропски цвет, постаде један од најважнијих фактора у Средоземном базену и један од најделотворнијих елемената у цивилизацији Европе VII—X столећа. Велики и брзи успеси приписивали су се заслугама пророковим и нарочитом божјом милошћу према њима и то је још више јачало верско одушевљење, исто као што је богата пљачка примамљивала све већи број ратника, који су на првом месту угрожавали Византију.[475]

ГЕНЕЗА АНТРОПОЛОШКЕ КОМПОНЕНТЕ САВРЕМЕНИХ ЈУЖНОСЛОВЕНСКИХ НАРОДА

Проблем генезе антрополошке компоненте савремених балканских народа, јесте један од најзначајнијих чинилаца из проблематике порекла Јужних Словена. Међутим, досадашња антрополошка истраживања, нису забележила неке веће резултате из те проблематике. Понајвише из разлога што се овој појави тек у новије време поклања извесна пажња. Остала је непроучена свеобухватна морфологија словенских популација на територији Балканског полуострва; док су сагледани само извесни локалитети који говоре парцијално о овој проблематици.[476] То је разлог што се не може поуздано и свеобухватно рећи којем културном кругу су припадали поједини расни фонотипи, као значајна одлика етноса, у даљој историјској прошлости. Тако, на основу антрополошких проучавања некадашњег Илирика, утврђено је да је брахикефални елеменат био заступљен у раносредњовековно доба; као да је и данас то доминирајући фенотипски елеменат популације тих земаља.[477]

[475] Islam ansiklopedisi. . . s.v.

[476] Cfr. *B. Skerlj — Zl. Dolnar:* Staroslovenska okostja z Bleda. Dela 2. Ljubljana 1950, str. 67—103; *B. Skerlj:* Srednjevekovna okostja z Bleda, izkopana leto 1949. Rasprave III. Ljubljana 1953, str. 313—335; *Z. Dolnar:* Antropološka obdelava nekropole Turnisce pri Ptuju. Razprave III, Ljubljana 1953, str. 273—303; *ista:* Staroslovenska okostja iz Dobrače pri Kragujevcu. Arh. vest. 5, Ljubljana 1954, str. 72—75; *Z. Dolnar-Osoletova:* Staroslovenska okostja iz Dobrače pri Kragujevcu. Acta Archaeologica V/1, Ljubljana 1954; *З. Гавриловић:* Кнемични индекс средњовековних људских костију из Врестовика. Старинар, Београд, 1960, стр. 317—318; *исти:* Проучавања лобање средњовековног човека из Брестовика. Старинар књ. XIII—XIV, Београд, 1962—1963, стр. 243—249; *исти:* Краниометријска испитивања средњовековног човека са Новог Брда у Србији. Гласник АДЈ, 1, Београд, 1964, стр. 145—148; исти: Проучавање лобање од VII до XVI века са разних локалитета у Војводини помоћу Wanke-ове методе. Рад војвођанских музеја св. 8, Нови Сад, 1960, стр. 242—274; *исти:* Висина тела нашег средњовековног човека из XII века. Зборник радова Института за медицинска истраживања САН, књ. 5 (1958), стр. 195—198; *исти:* Прилог средњовековној демографији у Србији (Брестовик). Гласник АДЈ. 1, Београд, 1964, стр. 149—150; *G. Pilarić:* Antropološka istraživanja starohrvatskog groblja u Daraž — Bošnjacima 1961. JAZU, Arheolo.ki radovi i rasprave IV—V. Zagreb 1967, str. 188 sq.

[477] *G. Pilarić:* Antropološka istraživanja slavenske populacije sa Baltinih bara kod Gomjenice. Glasnik Zem. muz. Bosne i Hercegovine, sv. XXIV (1969), str. 186.

Јужнословенске етничке скупине и племена од старине припадају кругу дугоглавих лубања. Кратке лубање заступљене код источнословенских племена, скупина и народа, заступљене су код Јужних Словена у Брестовику (смедеревско подручје) у Србији и у бугарским словенским некрополама.[478] Свакако, томе треба тражити генезу у трачком антрополошком типу, који је уткан у бугарски и делом српски антрополошки тип у средњовековно доба. Дакако, ту и тамо, има брахикефалних мешања с дугуљастим типом широм балканских јужнословенских земаља.[479]

На измаку раног средњег века, краниолошки налази показују делом измењену слику фенотипа словенских етничких скупина и племена, која су населила данашње земље Југославије. То без двојбе сведочи о великој мешавини популација домородаца — балканских старинаца, те племена и народа које је покренула велика сеоба народа с једне, и словенских етничких скупина и племена с друге стране, где се поред основног нордионоидног фенотипа, запажа и одраз другог расног типа.[480]

На крају, Н. Жупанић је још почетком XX столећа истакао у науци, да Срби и Арбанаси, чине једну физијо — антрополошку заједницу и да су врло сродни међу собом, образујући тип људи „homo adriaticus".[481] Свакако, томе би се могли додати и Црногорци, као и знатан број популације Македоније оних предела, где су у доба праисторије и антике обитовала илирска племена. Све се то пак темељи у основи на заједничком пореклу албанских етничких скупина, племена и народа са илирским етносом из чијег се етноса путем етногенезе развио албански народ; и заједничке етничке баштине српских, црногорских, муслиманских и делом македонских етничких скупина и народа с илирским етносом, од кога ови воде своје порекло путем етногенезе. Напоредо с тим, очито је и учешће трачког антрополошкот типа у извесним српским скупинама СИ Србије, као и да је то била сржна база у етногенези бугарског народа.

1. ДЕФОРМИСАЊЕ ЛУБАЊЕ КАО РЕЛИКАТ ТРАЧКОГ ОБИЧАЈА У НАВИКАМА ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

Прастари обичај деформисања лубање раширен је у многих етничких скупина, племена и народа на свету, а нарочито код америчких Индијанаца, на Куби, у Азији, Африци, а местимично и у Океанији, а на крају и у Европи. Овај обичај се најчешће обавља лепоте ради, као што се то и све остале деформације на човечијем телу

[478] *G. Pilarić:* Antropološka istraživanja starohrvatskog groblja u Daraž — Bošnjacima, str. 188.

[479] Cfr. *B. Škerlj:* Srednjoveška okostja z Bleda, izkopana leta 1949, str. 313—333.

[480] Cfr. *G. Pilarić:* Antropološka istraživanja slavenske populacije sa Baltinih bara kod Gomjenice, str. 185—211; *F. Ivaničck:* Staroslovenska nekropola u Ptuju. Rasprave SAZU, Ljubljana 1951, str. 85, tabl. 105.

[481] Старинар III. Београд, 1908, стр. 47.

врше поглавито из тежње за улепшавањем, односно украшавањем.[482] Преиначавање лобање познато је било и извесним народима у прастара времена. Тако, још у доба антике, овај обичај помиње у кавкаских народа јелински лекар Хипократ (V столеће пре н.е.).[483] Код Трачана, који су обитовали у Бугарској, а делом и у Македонији и јужној Србији, био је обичај у првом столећу наше ере, да се деца вежу за даску, да би добила широк потиљак.[484] Као специфично раширен обичај деформисања лубање код новорођенчади и одојчади, обичавали су Хуни. Ово механичко уобличавање дечје главе у знатној мери утиче на форму антрополошког типа главе.[485] Континуитет тога прастарог обичаја у Јужних Словена, запажа се у разних јужнословенских народа, а нарочито у Срба, Црногораца, Муслимана, Македонаца и Бугара.[486] У Срба, тај је обичај очуван у реткој свежини све до данашњих дана, нарочито на Косову. Ту постоји читав систем уобличавања или деформисања дечје лубање, и то: 1. Дугачка глава, где се путем лежања на тврдој подлози дечја глава издужује, добијајући долихокефални антрополошки тип. 2. Округла глава, добија се тврдим утегама, првих месеци новорођенчета, и тако постаје брахикефална глава. У пределу Кривој реци (новобрдски крај), обичава се у Срба сељака и овако деформисање лубање. Кад се роди дете шиљате главе, узме се истуцана печена цигла, чађ и једно јаје, па се та смеса у праху замеси јајетом. То се све стави на крпу и привије новорођенчету преко главе, па се умота. Та се смеса касније осуши и стегне, цементира се. У тако цементираном калупу детиња глава остаје обично један до седам дана, па се затим тај калуп скине и дете окупа.

[482] *J. Deniker:* Les races et les peuples de la Terre. Paris, 1926, 210; *E. Fischer:* Sozialle Anthropologie: Rassenlehre. Die Kultur der Gegenwart III, 5; Anthropologie, 121, 130—133; *E. Fischer — Th. Molison:* Allgemeine Anthropologie, Die Kultur der Gegenwart III, 62—63; *П. Ф. Преображенский:* Курс етнологий. Москва — Ленинград, 1929, 55; *H. Ploss — B. Benz:* Das Kind II. Leipzig, 1912, 82—98; *М. С. Филиповић:* Деформисање лубање у Југославији. — Гласник Етнографског музеја у Београду X (1935), 18—31; *Тих. Р. Ђорђевић:* Деца у веровањима и обичајима нашега народа. Београд, 1941, стр. 97—100; *P. Reichlen:* Aspect anthropologique de la déformation cranienne. VIe Congrès international des sciences anthropologiques et ethnologiques (3.VII — 6.VIII 1960). Résumés des communications. Paris, 1960, 230; *M. Rirero de la Calle:* Deformacion craneana en los aborigenes de Cuba. Estudio comparativo, ibid. tom I. Rapport général et Anthropologie. Paris, 1962, 251—260.

[823] *M. Ebert:* Reallexikon des Vorgeschichte II, 350—351; *H. Ploss — B. Renz:* нав. дело, 88.

[484] *H. Ploss — B. Renz:* нав. дело, 85; *J. Werner:* Beiträge zur Archäologie des Attila — Reiches. München 1956, 92—93.

[485] *М. Јовановић — Батут:* Не ваља се, кн. II, стр. 21; *М. С. Филиповић:* нав. рад, 18—31; *С. Тројановић:* Неки проблеми о српском народу. — Гласник Етн. музеја у Београду II (1927), 49.

[486] Cfr. *G. Pilarić:* Antropološka istraživanja artificijalno deformiranih lubanja iz ranosrednjovekovne nekropole u Rakovčanima kod Prijedora. — Glasnik Zemaljskog muzeja XXV. Arheologija (1970), 188—189.

То се назива у овом крају „размерена глава". Помињемо и деформисање дечје плочасте и предвојене главе.[487]

Континуитет трачког и хунског обичаја деформисања лубање код новорођенчади у поменутих јужнословенских народа, најочитије се одржао, као што смо изнели, у Срба на Косову, од којих су овај обичај попримили и остали балкански народи ове географске регије. Самим тим, и трагови етногенезе српског народа на Косову, почивају делимично на трачком етносу.

2. ТРАЧКО — ИЛИРСКИ ОБИЧАЈ ТЕТОВИРАЊА У КОНТИНУИТЕТУ У ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

Херодот описује Трачане као леп народ. Странцима је нарочито падао у очи трачки обичај тетовирања, које је, било заступљено и код Илира. Оно се у реткој свежини одржава све до данашњих дана у Јужних Словена и осталих несловенских балканских народа у пределима где су се некада Трачани и Илири простирали и обитовали. Што би који Трачанин или Трачанка били угледнијег рода, тим би многобројнији били цртежи изведени помоћу убода шиваће игле, који су красили лице и руке. У балканских Влаха, који су столећима живели у симбиози и стапању са јужнословенским народима: Бугарима, Македонцима, Србима, Црногорцима, Хрватима и Муслиманима, који заправо попримише многе обичаје и навике старих балканских народа Дарданаца, Трачана, Дачана, Илира, ова појва тетовирања је обилато заступљена. Од њих, сматрамо, попримише је и многи јужнословенски народи, што значи посредним путем.[488]

ЕЛЕМЕНТИ СТАРОБАЛКАНСКЕ КУЛТУРЕ У ГЕНЕЗИ МАТЕРИЈАЛНЕ КУЛТУРЕ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

Елементи етногенезе балканских старинаца и јужнословенских етничких скупина, племена и народа, понајвише се очитују у континуитету старобалканске културе у култури Јужних Словена. Путеви континуитета кретали су се од праисторије, преко антике и раног средњег века. Контакт и етничка струјања одиграли су се каткад и путем етничке симбиозе, прожимања и стапања, тако да су бројни елементи и појаве старог балканског етноса, постале културна баштина народног живота балканских Словена, који настављају да живе старим животом у етничким скупинама, племенима и народима у

[487] *Т. Р. Vukanović:* Antropološko — folklorni prilozi sa Kosova i Metohije. — Deformisanje lobanje kod stanovništva u Kosovsko Metohijskoj Oblasti. — Glasnik Muzeja K. i M. VI, Priština, 1961, 151—154.

[488] *Ć. Truhelka:* Tetoviranje katolika u Bosni i Hercegovini. Glasnik Zemalj. muzeja 1894, str. 241—257; *M. Gavazzi:* Kulturna analiza etnografije Hrvata. — Narodna starina, knj. VII, str. 118—119; *Мил. С. Филиповић:* Тетовирање у јужној Србији. — Годишњак фил. фак. у Скопљу, књ. II (1938), стр. 75—95; *A. Stipčević:* Iliri, Zagreb, 1974, str. 87; cfr. *K. Moszynski:* Kultura ludowa — Slowian, II, 2. Warszawa 1968, 51—53.

јужнословенском друштву. Све то сведочи да су балкански старинци имали видног учешћа у етногенези Јужних Словена, што се манифестовало кроз разне видове народног живота.

Каткад су настајала етничка мешања и прожимања, како у праисторијско доба, тако и у доба антике, између разних племена, етничких скупина и народа на Балканском полуострву.[489] Касније су те мелезне етничке творбе уткане у етнос балканских Словена. Тако, на подручју око Коњица у Херцеговини, наилази се на келтска имена у старим натписима: Бојо, Јакус, Имецелио. Ту се ради о мешању Келта и илирских Јапода. То је био нов етнички елеменат поникао из старе етничке групације на херцеговачком и босанском подручју. О томе говори Страбон, помињући да су Јаподи επίμικτον Ἰλλυριοτς καί κελτοίς ἔθνος[490].

Од древних времена јонска култура је утицала на суседна племена, етничке скупине и народе. Тај утицај се нарочито запажа на подручју регија Црнога мора, где су обитовале јонске колоније. О утицају те културе на варваре црноморског залеђа, најбоље сведоче Херодотова казивања. Наиме, Херодот казује, да скитски краљ Скилес, коме се не допадаху скитски обичаји, катгод би довео скитску војску до града Бористенита, чији су становници били пореклом Милећани, остављао је војску пред градом, и чим би ушао сам у град, затварала би се градска капија. Краљ би тада свлачио скитско, а облачио грчко одело. Тако обучен шетао би се градом без икакве пратње.[491]

1. ЗГРАДЕ ЗА СТАНОВАЊЕ

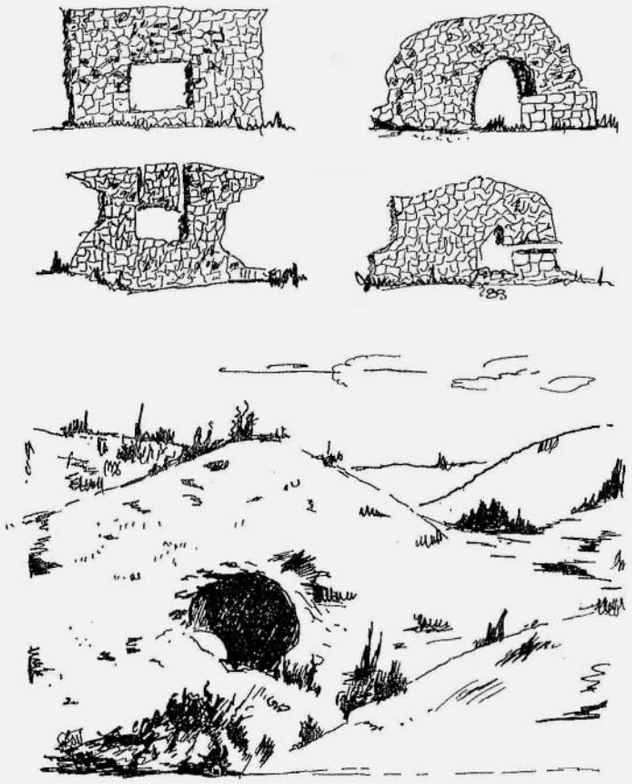
Буње (чемери, пољарице). — Округле грађевине за становање, данас у секундарној фази пољопривредног смера, на подручју Јадранског приморја и острвља, израђене су од камена техником сухозидине, у основи старога су датума. Ту и тамо и у данашње време, имају примарну стамбену функцију, а порекло им је свакако из праисторијских времена. Очит континуитет у архитектури и грађевинском материјалу, свакако дошао је јужнословенским етничким групама, племенима и народима од праисторијског друштва преко протоилирских и илирских етничких скупина и племена, од којих је највероватније попримљен у романизованих старинаца, који су га предали у наслеђе јужнословенским, односно хрватским етничким скупинама и племенима у западним пределима Балканског полуострва, понајпре путем етногенезе, као своје културно наслеђе.[492]

[489] *K. Patsch,* Гл. Зем. м. XIV (1902), 310.

[490] Ed. Meineke I, 284; cfr. *K. Oštir,* Etnolog III (1929), str. 87 sq.

[491] *Her.* IV, 78.

[492] *Ć. M. Iveković:* Bunje, cemeri, poljarice. Zbornik kralja Tomislava. Zagreb, 1925, str. 413—429; *M. Gavazzi:* Pregled etnografije Hrvata, str. 27; *isti:* Kulturna analiza etnografije Hrvata. Narodna starina VII, Zagreb, 1930, str. 5; *M. Gušić:* Etnografski elementi u razvoju našeg primorja. — Pomorski zbornik I, Zagreb, 1962, str. 595—596; *G. Novak:* Hvar kroz stoljeća. Zagreb, 1960, str. 19, 25; Simpozijum (1969), str. 254.

17. *Бунье, праисторијски прежитак у фолклорној архитектури Хрвата. (Шупља грамила у Билицама);*

18. *Пећина Шупљици у Доброселици на Златибору; од старине служила и као људско станиште, а и у пољопривредне сврхе, као пастирско склониште.*

Кућа. — Архитектура стамбених зграда на Балканском полуострву, знатним делом пружа податке за директан континуитет становништва старога Балкана и словенских скупина, племена и народа. Наиме, једноћеличне илирске куће, наставиле су да се изграђују и у римском периоду, а потом прихватају их и балкански Словени, градећи их од брвана или камена. Ове су куће очуване ту и тамо у Јужних Словена, све до данашњих дана.[493]

[493] *E. Pašalić,* Simpozijum (1969), str. 247; *V. Čović:* nav. delo, str. 101.

2. ОРУЂА, АЛАТЉИКЕ И ПОСУДЕ

Знатан број разноврсних оруђа и алатљика код Јужних Словена, задржао је до данашњих дана, сасвим исти облик од доба праисторије и антике. То долази делом због сродних и једноликих облика привреде. Напоредо с тим, и због преузимања и преношења производних средстава. За илустрацију тога, довољно је поменути: стожасту преслицу, ткалачке дашчице, вретена, пршљене, косире, крстате илирске секире (крамп), копаче, жрвње, секире, српови, ножеви, удице, чешљеви, ости, игле за рибарске мреже, коњски ђемови, звона за стоку, маказе за стрижбу оваца и слично.[494]

Бритва. — Веома распрострањено сечиво, које је ту и тамо и саставни део народне ношње код пастирских и земљорадничких јужнословенских етничких скупина, — јесте б р и т в а. Чини се, да се она развила из илирских ножева за бријање (подручје Либурна).[495] Бријач је све до данашњих дана задржао назив „бритва", „бријача бритва", код Црногораца и Херцеговаца.

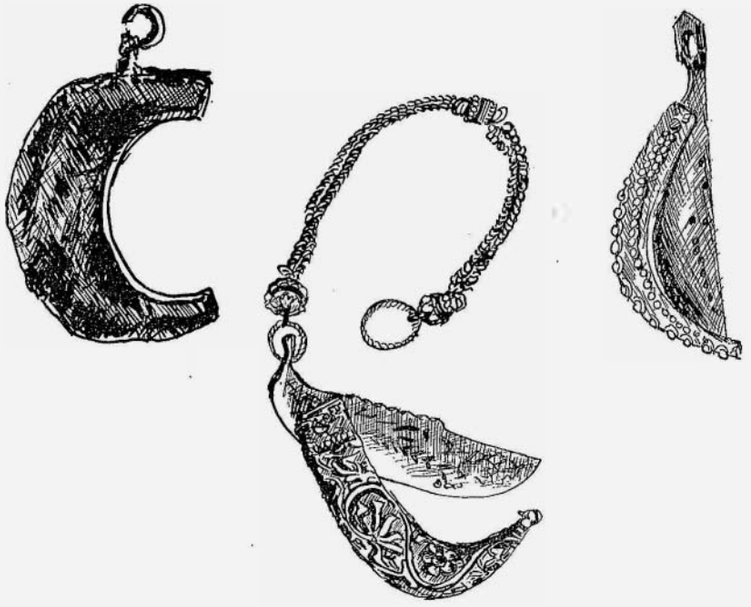
„Дачанка" преслица (кудеља). — У географским регијама ЈИ Србије, где су ту и тамо у доба праисторије и антике обитовали Протодачани и Дачани, а у срењем веку њихови потомци и следбеници Дакоромани, одржали су се местимично до данашњих дана трагови континуитета у неким културним тековинама, што говори о учешћу Дачана, односно Дакоромана, у етногенези Срба овога подручја. Из те проблематике, наводимо преслицу или кудељу звану „дачанка", која се из велике старине одржала у реткој свежини све до данашњих дана у становништва варошице Печењевца, на додмаку Лесковца.[496] Ова врста преслице или кудење служи искључиво за предење вуне, док се у овом насељу конопља и лан преду на кудељи званој повесмарка или „вурка", од лат. furca (виљушка, рачва).[497] Термин преслица „дачанка" могао је доспети у Срба наведеног подручја и путем континуитета преко сточарских влашких миграционих кретања, понајпре у доба зимских жупских испаша.

[494] Симпозијум (1969), стр. 267—269; Cfr. *Х. Вакарелски:* Терминологията в битовата култура като етногенетичен указател. — Etnološki pregled, knj. 11. Beograd, 1973, 5—10.

[495] *S. Batović:* Arheol. jugosl. VI (1965), T. V, 30; isti: Nin (1968), T. XI; *F. Stare:* Polmesečne britve iz Jugoslavije. — Arh. vest. VIII, 3—4 (1957), str. 204 sq.; *M. Gušić:* nav. delo, str. 121; *N. Bruck* — Anffenberg: nav. delo, T. LXIV, str. 5; *A. Stipčević:* Iliri, str. 86; cfr. *Б. Радојковић:* Накит код Срба од XII до краја XVIII века. Београд, 1969, стр. 48, 154, 229; *Т. П. Вукновић,* Врањски гласник, књ. VI. Врање, 1970, стр. 442.

[496] Cfr. *S. Trojanović:* Die Megaliten. — Mittheilungen des Anthrop. Geselschaft, XXXIX. Wien 1909, str. 175—176. Cfr. и Дачки рид, ороним, у Слатини код Лесковца. *М. Гарашанин:* Праисторија на тлу СР Србије, I, стр. 293 — (праисторијско налазиште, сродно са Черноводом у Добруџи).

[497] *Pauly — Wissowa:* Real — Encyclopädie 13. Halbband, 305—307; *G. Meyer:* Etymologisches Wörterbuch. Strassburg 1891, s. v. furke; cfr. *L. Niederle:* Život star. Slov. III, sv. 1. V Praze 1921, 335; *Н. Геровъ:* Рѣчник на блъгарскый язъикъ, V, s. v. Хурка — Фурка; *Ст. Л. Костовъ:* Прелици. Известия на Народния Етнографски музей в София, IV, кн. I—II (1924), 25; *Т. П. Вукановић:* Преслице и предење у Дреници. — Годишњак Скопског фил. фак. II (1937), 232—233.

19. *Бронзана бритва из Нина, из старијег железног доба.* (Археолошки музеј у Задру);

20. *Сребрна украсна женска бритва, из Сплитске каштеле у Далмацији.* (Етнографски музеј у Загребу);

21. *Железна бритвица, са сребрним гранулираним корицама; пратећи елеменат грађанске женске ношње имућнијег феудалног варошког друштва првих столећа новога века.* (Из Призрена, поседује аутор овог рада).

Двојна посуда. — Ту и тамо неолитско друштво на Балканском полуострву употребљавало је глинене лончарске двојне посуде, као инвентар посуђа. У њима се свакако чувала храна у течном стању (млеко, пиће). У Дарданаца, исто тако било је двојних посуда од тера коте и у илирских племена широм балканских земаља. Ова врста посуда дошла је у културно наслеђе јужнословенским народима: Србима, Македонцима, Црногорцима, као и Муслиманима и Арбанасима, и одржала се у реткој свежини све до данашњих дана. Једну такву двојну посуду од дрвета израђену, с функцијом за со и паприку у примарној фази, а касније за кафу и шећер, из XVII столећа, пореклом из северне Арбаније, наишли смо у Арбанаса у пределу Подрими (Косово). У Срба у Призрену, исто тако двојне посуде од глине, печене и глеђосане, са поклопцима, служе за со и туцану паприку; односно за шећер и кафу, као и за кисело млеко, ако су нешто веће запремине.

22. *Праисторијска двојна посуда из Ватина — Банат.* (Покрајина Војводина, Народни музеј у Вршцу);

23. *Глинена двојна посуда, фолклорна творба призренских лончара, из XIX столећа.* (Покрајина Косово, Народни музеј у Врању);

24. *Дрвна двојна посуда из предела Дукађина (стара Дарданија), из XVII столећа; пореклом из северне Арбаније,* (Набављено у Покрајнини Косово, Народни музеј у Врању).

Кепчија (дрвна чаша). — Врста и тип ове чаше, начињене од иловаче, води порекло на Балканском полуострву из праисторије, и то из епохе металодопске културе (око 2000 год. пре н.е.). Њено распрострањење је Балканско полуострво и суседни предели у Румунији, и Мађарској. До данашњих дана, ова чаша се очувала у ретској свежини, начињена од дрвета, код Румуна, Мађара у јужнословенских народа, нарочито у западним јужнословенским крајевима. Назив кепчија, свакако да је дошао као импорт од турског становништва.[498]

[498] Кепчија — kevčija, pers.; kepçe tur. kefçe < pers. kefče i kepče. *A. Škarić:* Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku. Sarajevo, 1965, s.v. kepčija; *K. Lokotsch:* Etymologisches Wörterbuch der europäischen Wörter orientalischen Ursprungs. Heidelberg, 1917, № 1179; cfr. *S. Say:* Ornamenti jugoslavenske narodne domaće i umietne obrtnosti, sv. III, T. 8; Zbirka jugoslovenskih ornomenata sv. V Zagreb, 1931, T. 17, sl. 1—6; *H. Th. Bossert:* Ornamente der Volkskunst. Tübingen 1952, T. 33, sl. 1, 2, 4, 5; *M. Gušić:* nav. delo, str. 64—65; *М. Гарашанин:* Праисторија Србије II, Београд, 1973, Т. 39, сл. 1.

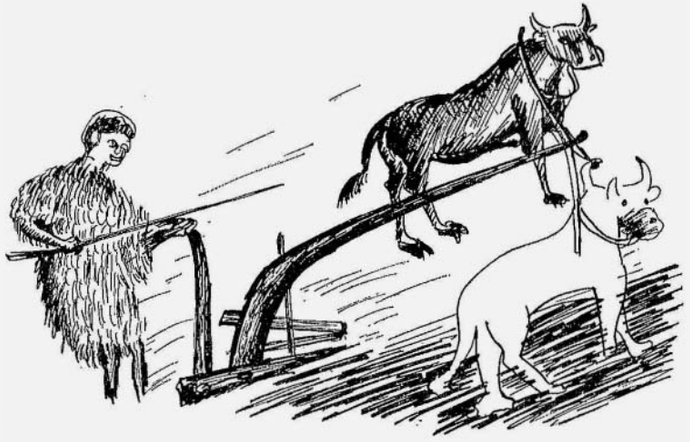
25. *Сетва.* (Минијатура из Призренског четворојеванђеља, XIII столеће);

26. *Орач са ралом, ујармљеном запрегом волова и остеном у руци, обделава поља.* (Према македословенској минијабри с краја XII столећа, из рукописа Париске националне библиотеке).

27. *Орач са двостраним ралом, ујармљеним воловима и остеном у руци.* (Према фресци из манастира Дечана-Косово, из половине XIV столећа);

28. *Орач са четвоространим ралом, ујармљеним воловима и остеном у руци, одевен у крзнену одору.* (Према минијатури из Минхенског псалтира, из XIV столећа).

29. *Обделевање винограда у Босни.* (По минијатури из Хрвојевог мисала, из прве половине XV столећа).

Рало. — Најновија истраживања предсловенских елемената у етногенези Јужних Словена, стављају рало (плуг) у илирску културну баштину, које су „упознали Илири у току железног доба и предали га Хрватима након досељења", па је оно задржано у „непромијењеном облику до данас, док му је келтско подријетло." Међутим, као што смо већ поменули, рало је старословенска културна баштина, коју су они предали другим народима у древној старини. На Балкану од аутохтоних старинаца, попримају само врсте и типове овога оруђа.[499]

3. ОДЕЋА, ОБУЋА И НАКИТ

Проблем континуитета појединих примерака одеће, обуће и накита старобалканских етничких скупина, племена и народа у материјалној култури Јужних Словена, свакако пружа извесне елементе

[499] Simpozijum, 1969, str. 269. literatura tamo: za savremena rala — *B. Bratanić:* nav. delo, str. 18 sq.; staroslovenska — *J. Korošec:* nav. delo, str. 223—224; i ilirska rala — *C. Marchesetti:* nav. delo, T. XVIII, 9; *S. Gabrovec:* Prazgodovinsko arheološko gradivo za proučavanje rala na slovenskem. — Slovenski etnograf VIII (1955), str. 9 sq.; *A. Stipčević:* Diodoa 2. (1962), str. 140 sq.; *В. Маринов:* Дървеният плуг в България. — Известия на Етнографския институт и музей, кн. VI. София, 1963, str. 103—118; *A. Bach:* Deutsche Volkskunde. Heidelberg, 1960, 168—689; Русские историко — этнографический атлас. Москва, 1967, 33—39, cfr. *E. Cecil Curwen:* Plough and Pasture. London 1946, 50; *H. Kothe:* Völkerkundliches zur Frage der neolithischen Anbautechnik in Europa. — Wissenschaftliche Abhadlungen, 6/1. Berlin 1953, str. 7—38; *B. Orel:* Ralo na Slovenskem. — Slovenski etnograf, knj. XIV, Ljubljana 1961, str. 15—39; *P. Skok:* Etimologijski rjičenik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knj. II, str. 690; *М. Благојевић:* Земљорадња у средњовековној Србији. Београд, 1973- 35—59.

30. *Туча при обделавању винограда.* (По минијатури из Призренског четворојеванђеља, XIII столеће); *виноградарство су Јужни Словени попримили од балканских старинаца;*

31. *Прерада грожђа.* (По минијатури из Хрвојевог мисала, из прве половине XV столећа); *справљање вина Јужни Словени су попримили од балканских старинаца.*

културних позајмица, исто онако као што су Јужни Словени давали другима своје културне тековине из ове и средних проблематика. За илустрацију тога довољно је поменути хаљетак сукњу. Наиме, речју с у к њ а, називало се у Јужних Словена средњега века мушко и женско одело.[500] Углавном, речју сукња звао се мушки огртач, са или без рукава, који је сезао до половине цеваница. Од Словена примили су реч с у к њ а Немци — Suckenie, Енглези — Suckeney и Грци — βουκάντα.[501]

Мушка ношња власинских сељака на југу Србије, као континуитет трачко — дарданске мушке ношње. — У народној ношњи балканских Словена има много елемената обичаја одевања балканских старинаца. Очит пример за ту појаву, јесте мушка народна ношња

[500] *L. Niederle:* Život starých Slovenu I, 1. Praha 1911, 437 sq.; cfr. *J. Ковачевић:* Средњовековна ношња балканских Словена, САН. Београд, 1953, 226.
[501] *L. Niederle:* нав. дело, 448.

32. *Стрижба оваца у Македословена средњега века.* (Према миниjатури с краја XII столећа, из рукописа Париске националне библиотеке);

33. *Пастир са стадом стоке на пашњаку.* (Према фресци манастира Дечана (Косово), из половине XIV столећа).

власинских сељака на југу Србије. Она се карактерише белом бојом, украшена црним вуненим гајтанима. Најважнији хаљеци су: беле клашнене чакшире, бела клашнена долама, украшена црним гајтанима, вунена кошуља, вунени појас, велика бела шубара од јагњеће коже, а на ногама пресни опанци. Са овом ношњом, сусрећемо се у извесним варијацијама и у Македонаца у западној Македонији, те у Срба у источној Србији и у Дакоромана у истој регији. Генезу овој

34. *Остаци праисторијских чамаца (моноксилон или копаница) у средњовековних Македословена.* (Према миниjатури с краја XII столећа, из рукописа Париске националне библиотеке); *као сирвивал, копаница се очувала у Македонаца на великим језерима ове земље све до другог светског рата (1941—1945);*

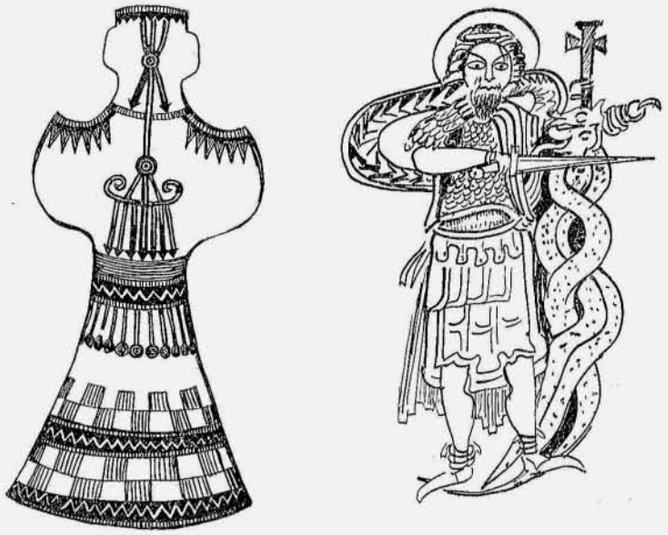
35. *Парабола о радницима изнајмљеним у разне сате.* (По миниjатури из Призренског четворојеванђеља, XIII столеће).

народној ношњи без двојбе налазимо у Дарданаца — Илира, Трачана, Дакоромана и Македоромана. Као што је познато у Трачана су биле свуда распрострањене шубаре, познате са слика на Трајанову стубу. Са овим типом шубаре сусрећемо се још и данас на Балканском полуострву, у источним Карпатима, на Кавказу и у Персији.

Гуња. — Термин г у њ а позат је свим словенским језицима, а исто тако заступљен је и код свих балканских народа. М. Фазмер изводи ову реч од лат. gunna;[502] Валде мисли да је келтског порекла, и средњогрчка реч γούνα, бунда од слов. речи гуна, која је првобитно значила крављу кожу.[503] Ст. Романски сматра да је та реч доспела у словенске језике из латинског, а у бугарски да је дошла

[502] *M. Vasmer,* Byz. C. XVI (1907), 553—554; *isti:* Russisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1954, s.v. gun. Крзнени ортач: gunn, gannacum, mastruga био је у употреби код Германа VII—X столеће. — *G. Girke:* Tracht der Germanen II, 21—22.

[503] Walde — Hofmann: Lateinische etymologisches Wörterbuch I, 626.

36. *Праисторијски идол из Кличевца (Србија); са карактеристичном звоноликом сукњом и на глави плитком капом; оба ова хаљетка очувала су се као прежици у одећи Срба, Црногораца, Македонаца и Арбанаса;*

37. *Св. Теодор Тирон.* У менталитету балканских Словена (Срби, Македонци, Црногорци, Бугари), континуирани наследник трачког коњаника. (Минијатура из Призренског четворојеванђеља, XIII столеће).

посредством грчког језика.[504] Овај термин познају и Арбанаси,[505] код којих се овај хаљетак очувао у народној ношњи из велике старине у ретској свежини све до данашњих дана.[506] Свакако, у Арбанаса је доспела гуња у континуитету од Илира, који су исто тако познавали овај хаљетак.[507] Модификирана, гуња је позната свим сточарским народима Европе и Азије. Према томе, могли су је истодобно познавати и Келти, Илири, Трачани и Словени, који су били и истакнути сточарски народи од давних времена.

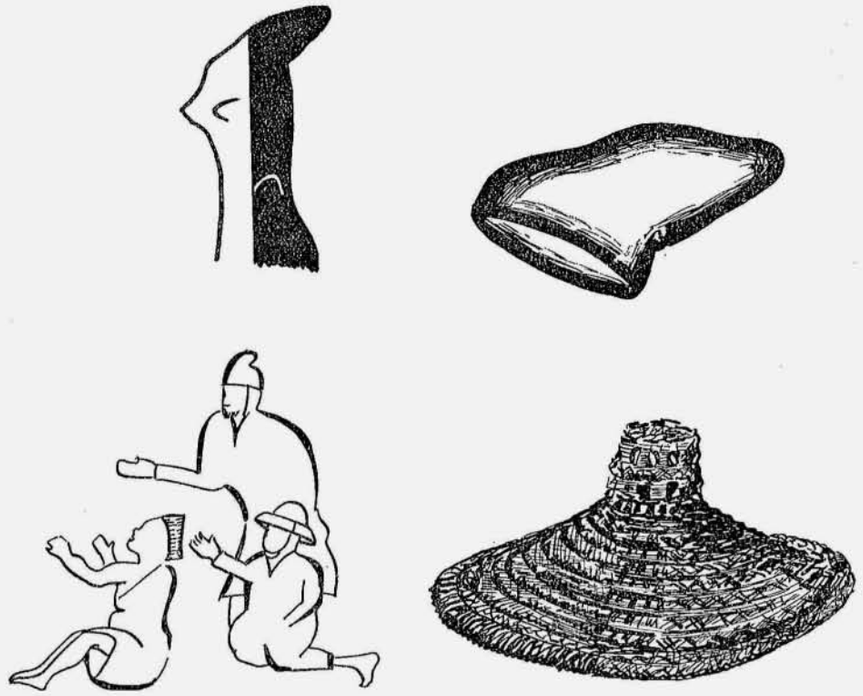
[504] *St. Romansky:* Lehnwörter lateinischen Ursprungs im Bulgarisehen. XV Jahresbericht des Institutes für rumenische Sprache (1909), 106—107; cfr. L. *Niederle:* nav. delo, 473, nap. 2; *Rrok Zojzi*: La „guna" dans la tradition vestimentaire des peuples balkaniques. — Studia Albanica III, 1, Tirana, 1966, 322, 329, 335; cfr. *P. Skok:* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I. JAZU, Zagreb, 1971, str. 634, s.v. gunj.

[505] *Rr. Zojzi:* nav. rad, str. 319—337.

[506] *Rr. Zajzi:* na nav. mestu.

[507] *Rr. Zojzi:* nav. rad, 336—337.

38. *Неолитска кабаница са капуљачом, ФАФАС код К. Митровице.* (Народни музеј у Косовској Митровици);

39. *Шиљата капа, неолитска пластика, ФАФОС код Косовске Митровице.* (Народни музеј у Косовској Митровици);

40. *Архаична ношња на глави: шиљата капа, мушка плитка капа, клобук од пусте.* (Икона Св. Стефана Дечанског, детаљ: „Просјаци", рад зографа Лонгина расоноше, друга половина XVI столећа, манастир Дечани, Косово);

41. *Старински женски шешир за рад у пољу и у соланама, исплетен од шаша са острва Пага* (Етнографски музеј у Загребу).

Ношење оружја. — Из историјских извора познато је, да је становништво планинских предела Илирика, обичавало свакодневно да носи оружје. Тај обичај помиње још Тукидид, у доба процвата хеленистичке државе, код становника СЗ Грчке, и сматра га остатком древног разбојничког начина живота.[508] Као што је добро познато, овај прастари балкански обичај, одржао се као културно насле-

[507] *Thukydides* I, cap. 5; cfr. *К. Јиречек — Ј. Радонић:* нав. дело 292—296

ће до почетка XX столећа у ретској свежини код Арбанаса и Црногораца, а местимично и код Херцеговаца на Балканском полуострву, где је оружје сматрано као саставни део народне ношње, а ношено је како у витешке сврхе, тако и сврхе витешке пљачке.

Прегача. — Прастари хаљетак народног одевања, свакако да је прегача. Њена првобитна функција је имала стидни карактер, из чега се временом развио естетски, а потом и заштитни карактер прегаче, како у женској, тако и у мушкој одећи. Дакако, постојбину овог хаљетка не треба тражити у жарким пределима, као што то чине извесни археолози, сматрајући да је прегача првобитно настала у Африци. Тип и форма праисторијске прегаче етничких скупина и племена на Балканском полуострву, као и начин ношења истих, појединачно с предње стране, или двојне прегаче с предње и задње стране напоредо, од епохе средњег неолита (4000 год. пре н. ере) па до данашњих дана, запажа се у ношњи балканских етничких скупина, племена и народа. У неким пределима Балкана, двојна прегача је истоветне дужине (источна Србија), док је у неким крајевима различите дужине, али тако да је увек дужа предња прегача, а знатно краћа задња прегача, као што се обичава у Срба у Горњој Морави на Косову, где је задња прегача од реса, или пак у арбанашкој малисорској и дреничкој женској народној ношњи, и српској косовској народној ношњи, где је задња прегача или равне површине са апликацијама и везом, или је набрана. Све ово пак говори о једном исконском континуитету у народној одећи, где се не ради само о културним позајмицама, већ окаменотинама или сирвивалима у начину одевања, понајвише доспелих у савремено балканско друштво, путем етногенезе балканских старинаца, од којих су ове и сродне културне тековине попримљене још у доба праисторије, а потом преношене спајањима и претапањима, у доба антике и у касније историјске епохе, преко старих балканских народа: Трачана, Илира и Јелина и новодошавших Келта, те преко оформљених Влаха, Румуна, Арбанаса, до словенских етничких скупина и племена и каснијих јужнословенских народа.[509]

Женска марама. — Женска марама босанске сељачке женске народне ношње, води порекло и генезу са женским марамама илирских жена западног дела Балканског полуострва.[510] Напоредо с тим, помињемо, илирске жене су носиле на глави белу четвртасту мараму, која им је покривала теме, косу и потом падала низ леђа. Ова марама илирских жена, јасно се разазнаје на старим споменицима, а очувала се као културно наслеђе све до данашњих дана код сеоског становништва средње и западне Херцеговине под називом „округла."[511]

Женска повезача — бинде. — У западним јужнословенским крајевима, свилена женска повезача, носи немачко име Binde. Једна таква повезача, Белославе, мајке захумског жупана Десе, помиње се у Дубровнику 1281. год.[512] Свакако, овај назив води своје порекло из раног средњег века, као кулурна позајмица од германских народа, од којих је примљен у Јужних Словена.

Жгун или џублета. — Звонолика сукња, звана *жгун* или *џублета,* старога је датума у ношњи балканских етничких скупина, племена и народа. Најстарији њен помен потиче из металнога доба (око 2000. година пре н.е.), а односи се на кличевачки идол (Србија). У даљој својој еволуцији, доживљавајући извесне апликационе трансформације, жгун или џублета звоноликог облика, досеже до данашњих дана у народној ношњи неких балканских народа (Арбанаси, Македонци, Срби). Генеза овом хаљетку свакако да је у праисторијској металодобској епохи, одакле је разним колоточинама доспео у дуготрајном историјском процесу свога развоја, у ношњи старих, а од ових попримљен у ношњу савремених балканских народа.[513]

Истицање бедара у начину одевања. — Још су Трачанке обичавале да носе сукње од грубе вунене тканине, што је утицало на истицање бедара и задњег дела тела. Према томе, неке праисторијске статуете и не представљају сеастопигијасте жене, већ начин одевања ондашњих жена.[514] Аналогију овом трачком обичају одевања, као сирвивал или културну генезу, налазимо у народној ношњи македонских жена из Маријова, где се сеастопигијасти изглед постиже гајтанима, односно појасом, и код шиптарских жена из Ђаковичког хаса на Косову, где се сеастопигијасти изглед постиже умегком од металног колута, који се ставља испод одеће. У оба случаја, видно се истичу женска бедра.

Рубина — рубача. — У народној ношњи северне Хрватске, бела платнена одећа, коју сачињавају гаће и рубача (кошуља) у мушкој ношњи, и рубина женске одеће, као и славонска одећа у свим варијантама мушке и женске ношње, стоје у вези са прототипом исто-

[509] *M. Hoernes:* Urgeschichte der bildenden Kunst, Taf. III, 1—3; *L. Myres,* BSA, IX, 75, 382 sq., sl. 54—57; *D. Mackenzie,* BSA, XII, str. 233—249; cfr. *M. S. Thompson et A. J. B. Wace:* The classical review, vol. XXIII (1909), 211; *S. Müler:* Nordische Altertumskunde I, 217, 269 sq.; *M. Васић:* Жуто брдо, Старинар III, 78—80; *D. Sergijevski:* Japodske urne. — Glasnik Zem. muz. (1949—1950), str. 82; cfr. *M. Draškić:* Narodne nošnje severozapadne Bosne. Zenica, 1972, str. 61—70.

[510] *M. Zaninović:* nav. rad, str. 37; *E. Pašalić:* nav. rad, str. 282; *I. Čremošnik;* nav. rad, str. 114 sq.; Simpozijum (1969), str. 265; *Fr. Nopcsa: Albanien,* Berlin — Leipzig, 1925, str. 224.

[511] Гласник Земаљског музеја XLVII (1935), стр. 20; XLVIII (1936), стр. 8; cfr. *В. Ђоровић:* Историја Босне, стр. 61; cfr. *M. Draškić:* nav. delo, str. 110—123.

[512] *Г. Чремошник:* Канцеларијски и нотарски списи 1278 — 1301. год. I. САН Београд, 1932, стр. 53; *M. Gušić:* Šta je coverčerium kralj'ce Beloslave? — Balcanica IV. Beoograd, 1973, str. 465—489; cfr. *P. Skok:* Etimologijski rječnik I, str. 151, s.v. binda (gotsko poreklo).

[513] Cfr. *R. Bernard:* Étude étymologiquet comparative de quelques mots bulgares concernant le vêtement et la parure. Paris, 1946, str. 47; *F. Nopcza:* Prinosi starijoj povijesti sjeverne Albanije. — Glasnik Zemaljskog muzeja XXI, 2—3, Sarajevo, 1910, 351 sq.; *isti:* Albanien, str. 213 sq.; *M. Gušić,* Tumač izložene građe. Etnografski muzej u Zagrebu. Zagreb, 1955, str. 188—191; *В. Трбуховић:* Пластика вршачко-жутобрдске културне групе. Старинар кн. VII—VIII, Београд, 1958, 131 sq. Cfr. *В. С. Радовановић:* Народна ношња у Маријову. Скопље, 1935, стр. 115—116.

[514] *J. L. Myres,* B. S. A. № IX, str. 385 sq.; *D. Mackenzie,* № XII, str. 227.

42. *Женска народна ношња из Баточине у Шумадији, из XVII столећа. Континуирана бугарска ношња у ношњи Срба;*

43. *Мушка плитка капа из Лике.* (Етнографски музеј у Загребу); *континуирано илирско културно наслеђе у одевању Јужних Славена западних земаља Балканског полуострва;*

44. *Наоружани Личанин, са токама на прсима; континуирани начин ношења оружја и извесних хаљетака илирских племена у овој личкој одећи је очит.*

врсног хаљетка варварских народа раног средњег века. То се најбоље види из римских приказа варварских народа Подунавља, у првим столећима н. ере, датих на Трајановом споменику.[515]

[515] Cfr. *G. I. Kazarov:* Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker, sl. 6 i 8; *J. Kostrewski:* Kultura prapolska, str. 164 sq.; *Enachescu — Cantemir,* Portul popular romuesk. Kraiova, t. I; *M. Gušić:* nav. delo, 25, 68.

Докољене, докољенице или поткољенице. — Веома архаичан хаљетак јужнословенске народне мушке ношње су и докољенице или поткољенице, познате и под именом калчине, ређе и као бечве, распрострањене особито у Херцеговини, Босни, Црној Гори и другде. Аналогију овом хаљетку налазимо у мушкој сеоској ношњи Гега северне Арбаније, као и арбанашког становништва на Косову, код Турака на Косову, као и у ношњи старих Грка, а генезу свакако у културном наслеђу од праисторијског становништва у Босни (Гласинац).[516]

Кацига старохрватских ратника. — Ова кацига је сасвим сродна са јаподском кацигом, чији налази потичу из V—VI столећа пре н.е са налазишта у Пицугину код Пореча.[517] Ово је још једна сведоџба о генези културне баштине старобалканаца и јужнословенских племена, народа и етничких скупина.

Клашнене узане чакшире. — Извесну нит у аналогији илирске и јужнословенске материјалне културе, налазимо у мушком хаљетку клашнене узане чакшире.[518] Чакшире обично прати широки и веома дуги вунени појас, који се опасује око струка, изнад чакшира. Клашнене узане чакшире, имају сасвим узане ногавице, које се закопчавају копчама, а са стране су изрези. Те узане чакшире, биле су омиљени хаљетак земљорадничко — сточарских становника у пределима јужног Поморавља, Косова, а саставни су део народне ношње северних арбанашких племена, из групе Гега.

Женско одевање у Босни и Херцеговини. — У начину женског одевања становништва Босне и Херцеговине (Муслимани, Срби, Хрвати), задржан је илирски начин ношње. Наиме, у III—II столећу пре н.е. илирске жене, у овим земљама, носиле су дугу тунику, а преко ње гуњ, као што се и данас обичава у сеоског становништва Босне и Херцеговине.[519]

Летња мушка народна ношња. — Сеоска народна ношња балканских Словена, коју сачињавају тесне гаће и кошуља која виси преко гаћа, утегнута појасом у струку; омиљена летња одећа српских, македонских и бугарских сељака, која се све више изобичава, води своје порекло из старобалканске ношње. Наиме, с том ношњом

[516] *Julius:* Zwei peloponnesische Bronzen. — Mitt. d. kais. deutschen Archäol. Institutes, Athen, 1878, T. I; *F. Fiala:* Ergebnisse der Untersuchung prähistor. Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1893. — Wiss. Mitt. a. B. u. d. H., 1895, str. 7; *isti:* Das Flachg räberfeld von Sanskimost. Wiss. Mitt. 1899, T. II.

[517] *A. Amoroso:* nav. delo, T. VI, 8; *Lj. Karaman:* nav. delo, st. 126; *L. Niederle:* nav. delo, sl. 59; Simpozijum (1969), str. 264—265.

[518] *M. Abramić:* nav. delo, 13—17; *I. Čremošnik:* nav rad, str. 108—109; *M. Zaninović:* nav. rad, str. 38—39; *E. Pašalić:* nav. rad, str. 281 sq.; *Š. Kulišić:* O nekim problemima etničkog odnosa sa balkanskim starincima. — God. Centra za balkan. ispit. V, 3, Sarajevo, 1967, str. 195; *I. Lovrić:* nav. rad, str. 93 sq.; Simpozijum (1969), str. 265; cfr. *M. Draškić:* nav. delo, str. 133—143.

[519] Cfr. *В. Ћоровић:* Историја Босне, стр. 61; *T. Vukanović:* Nošnje Južnih Slovena u srednjem veku. Glasnik Muzeja Kosova i Metohije I, str. 186—187.

сусрећемо се још код Фрижана, који су обитовали источно од Вардара.[520]

Хитон или кошуља. — Прастари источњачки хаљетак хитон или кошуља, доспео је на Балканско полуострво у доба праисторије. Попримили су га Јонци, од којих га примају и остала грчка племена и етничке скупине. То је хаљетак с рукавима, израђен од ланене материје. Погодан је за украшавање везом. У идолатрији централног Балкана, у доба металодобске културе око 2000. год. пре н. ере, ова врста женске одеће налази се приказана на бројним идолима.[521] На концу, преко хитона или кошуље носила се прегача. С овом се појавом сусрећемо у савремених балканских народа Румуна, Бугара, Срба, Македонаца, Арбанаса, Црногораца, Хрвата, Муслимана, Грка, једном речју широм Балканског полуострва у свих савремених балканских народа. У струку се хитон или кошуља опасује појасом, који је обично обилато украшен, каткад и са копчама или пафтама орешен. Тако обучена жена, с прегачом и појасом, има много сродности с ношњом кличевачког идола, одакле у ствари води генезу.

Кабаница или џока. — У старијој сеоској народној ношњи код балканских сточара: Влаха, Арбанаса, Црногораца, Срба, Македонаца и Бугара, карактеристичан хаљетак је клашнена кабаница или џока, без рукава, сиве, црвене, жућкасте, ређе црне или беле боје, каткад украшена црним или плавим вуненим гајтанима. Некад је она од мешане вуне и козлине, а каткад и од чисте козлине. У науци се узимало да је то хаљетак старосрпске народне ношње. Међутим, то је хаљетак познат и осталим јужнословенским и другим балканским народима и није словенског порекла. У основи, то је хаљетак прастарог датума, познат етничким скупинама, племенима и народима евро-азијских планинских регија, сточарског занимања и кирицијске делатности. Овај хаљетак је био познат етничким скупинама, племенима и народима од V до II столећа ст. ере, и то у Вачу, Куфарку и Морицингу.[522] На концу, кабаница или џока, била је заступљена и у народној ношњи код Либурна. Крој и начин ношења хаљетка, очито говоре о културној позајмици, односно континуитету културне тековине балканских старинаца.[523]

[520] *Fischer:* Die Herkunft der Rumänen. — Hist. — linguist. — ethnogr. Studie. Bamberg, 1904, 2; *Ohnefalch — Richter:* Kypros. Berlin, 1893, T. CIII, sl. 3; T. CXXII, sl. 9; *Tocilescu:* Adamklissi. — Wien, 1895, tab. passim.

[521] *М. Васић:* Жуто брдо. — Старинар. књ. III, 139; *B. Čović:* Ilirski ratnik starijeg željeznog doba. Vesnik Vojnog muzeja 8—9. Beograd, 1963, str. 37; cfr. *M. Draškić:* nav. delo, str. 131—133.

[522] *Wurmbrand:* Über ein Gürtlblech aus Watsch. Mitt. d. Anthrop. Ges. Wien, 1884, T. IV; *Karner:* Bronzesitula von Kuffarn. Mitt. d. Anthrop. Ges. Wien, 1891, T. IX; *Studnicka:* Des Arkarers Phauleas Weihgeshenk an Pan. — Mitt. d. Kais. deutschen Archäol. Institutes, Athen, 1905, T. IV; *Montelius:* La civilisation primitive en Italie. Stockholm, 1895, 298; cfr. *M. Draškić:* Narodne nošnje sevrozapadne Bosne, II. Zenica, 1972, 1972, str. 95—103; cfr. *V. Gervers — Molnar:* The Hungarian Szür An Archaic Mantle of Eurasian Origin. Toronto 1973.

[523] *M. Abramić:* nav. rad, str. 17, nap. 83; *I. Čremošnik:* nav. rad, str. 106 sq.; *E. Pašalić:* nav. rad, str. 281, nap. 86 sq.; *M. Zaninavić:* nav. rad, str. 36 sq.; *Š. Kulišić:* nav. rad, str. 195, nap. 88; Simpozijum (1969), str. 266; cfr. *P. Skok: Etimologijski rječnik* II. Zagreb, 1972, str. 8, s.v. kaban.

Фустан. — У науци је наглашено да је грчка народна ношња највероватније континуитет старе илирске ношње, а да је ту посебно карактеристичан хаљетак *фустан.*[524] Овај хаљетак је у савременој ношњи балканских народа, у патријархалним скупинама, у употреби широм Балканског полуострва. Порекло фустана је старога датума.[525] Континуитет фустана сеже потом из праисторије у антику, а из ове фустан доспева у средњовековну ношњу, као што се то запажа у ношњи херцеговачких Срба.[556]

У јужнословенској науци делимично се сматра да је термин фустан (fustan), талијанског порекла, а да означава текстил, одакле је прешао и за хаљетак. То се темељи на честим поменима за текстил = fustan у средњовековним изворима.[527] Међутим, као fistan (сукња од платна), је турцизам.[528]

У српској мушкој народној ношњи на Косову, у XVIII и XIX столећу, значајно место је заузимао фустан арбанашких Тоска, звани toska biçimli, односно fustan.[529]

Фустан је био главни хаљетак код Срба у долини Мораве, Шумадији, Старом Влаху, код Македонаца у Македонији, као и код Бугара у западној Бугарској, у доба натуралне привреде, када је домаћа радиност у овим крајевима цветала.

Плитка мушка капа. — Плитка мушка капа, распрострањена код јужнословенског становништва у Далмацији, Црној Гори и Македонији, као и местимично код Арбанаса, понајвише у областима: Дебарска жупа, Реке, Дримкол и Горњи полог, веома је карактеристична и пружа доказе о културном наслеђу од илирских племена и етничких скупина, а понајвише Фрижана. Свакако, порекло ове капе је и много старије, јер су ову врсту капе познавали и старији праисториски становници Србије и Босне, о чему сведоче приказ ове капе у идолатрији.[530] Дакако, поменућемо и јаподску мушку капу,

[524] *Fr. Nopzca:* Beiträge zur Vorsgeschichte und Ethnographie Nordalbaniens. — Wiss. Mitt. aus BH. XII (1912), sl. 98a.

[525] *M. Hoernes:* Eine prähist. Thonfigur aus Serbien. Mitt. d. Anthrop. Ges. Wien, 1891, 164; *Wurmbrand:* Über ein Gürtelblech aus Watsch. — Mitt. d. Anthrop. ges. Wien 1884, tab. IV; *Szombathy:* Tumuli von Hemeinlebain. — Mitt. d. Prähist. Comm. d. Akad. d. Wiss., Wien I, таб. II, sl. 2—4; str. 58, sl. 26.

[526] *M. Hoernes:* Alte Gräber in Bosnien und Herzegovina. — Mitt. d. Anthrop. Gesell. im Wien (1883), 72.

[527] *Ј. Ковачевић:* нав. дело, 204—206. К. Костић је изједначио фустан са кавадом.

[528] *P. Skok:* Etimologijski rječnik I, str. 519, s.v. fistan.

[529] *T. Vukanoviq:* Muzeumi i Xhinollit ne Prishtinë. — Perparimi II, № 9—10. Prishtinë 1947, str. 39—40.

[530] *М. Валтровић:* Земљани праисторијски кип из Кличевца. — Старинар VII, Београд, 1890, 110—114; *M. Hoernes:* Eine prähistor. Thonfigur aus Bosnien. Mitt. d. Anthr. Ges. Wien, 1891, 160; *Ohnefalsch — Richter:* Kypros. Berlin, 1893, T. CIII, sl. 3; T. CXXII, sl. 9; *Tocilescu:* Adamklissi. — Wien, 1895; *Fischer:* Haar — und Kleidertracht vorgeschichtlicher Karpathen — und Balkanvölker. — Archiv f. Antrhop. 1909, str. 5; *Ј. Ковачевић:* Средњовековна ношња балканских Словена. САН. Београд, 1953, 280—281.

која је веома сродна са личком мушком капом. Према томе, путеви континуитета, ишли су од праисторије, из времена металодопске епохе, преко антике, до времена словенских насељавања на Балканско полуострво, а као прежитак до данашњих дана.[531]

Плитка женска капа. — Напокон, интересантно је поменути да су илирске девојке носиле на главама округле капице, или високе капе понајчешће од крутог клашња.[532] У Црној Гори и Херцеговини, обичавало се у старини, да девојке носе плитке округле капе, са чоханом округлом површином, која је у древној старини била од клашња. У Шумадији (села у околини Баточине), у XVII столећу, обичавало се да жене носе високе капе од крутог материјала.[533]

Шешир са ободом. — У Фрижана, који су обитовали у Македонији, био је обичај у мушкој народној ношњи ношење шешира са великим ободом. Познати су били под именом „Тарабости". Брдо Тарабош код Скадра у Арбанији, које је за локално патријархално прорицање времена важно „ако му облаци покрију главу као са шеширом", има исто име.[534] У Далматинаца Јадранског приморја, у средњовековно доба, а делом и касније кроз цео нови век, те у македонског, српског и бугарског становништва на Балканском полуострву, у летњем народном сеоском одевању, у обичају је исто тако ношење шешира са великим ободом. Ово с једне стране говори о континуитету културног наслеђа, а исто тако и о симбиози између Фрижана и Илира, а потом јужнословенских етничких скупина, племена и народа и њиховом уделу у етногенези поменутих савремених балканских народа.

Појас. — У босанској народној ношњи са Гласинца, видно место припада појасу. По своме облику, тај појас стоји у генези са појасом Илира, који су у доба праисторије и антике обитовали у пределима источне Босне, и од којих је један и сахрањен у једној могили на самом Гласинцу.[535] Као што је у науци истакао М. Гарашанин,[536] ово несумњиво указује на додире разних етничких формација, њихова стапања и прожимања, што је нашло одраза и у преузимању и мешању елемената материјалне културе. Исто тако, дугачки ткани мушки појас у старој црногорско-херцеговачкој, јужносрбијанској и албанској ношњи, илирског је порекла.

---

531 Cfr. *Š. Ljubić:* Popis arkeološkog odjela Narodnog muzeja u Zagrebu, T. XVI, 2—6; *M. Gavazzi:* Narodna starina VII (1930), str. 6; *K. Vinski — Gasparini:* Pezistil I (1954), str. 122 sq.; *R. Brechler — Božić: VI* kongres arheologa Jugosl. I (1964), str. 70—72; *ista:* Vjesnik Arheol. muzeja u Zagrebu 3, III (1968), 29, T. III, 21 sq.; *M. Drašković:* nav. delo, str. 147—152.

532 Cfr. *В. Ђоровић:* Хисторија Босне, стр. 61; cfr. *Ć. Truhelka:* Frigijska kapa, komad bosanske ženske nošnje. GlZM. (1894), str. 89.

533 Cfr. *Т. П. Вукановић:* Ношње балканских Словена у средњем веку. — Гласник Музеја Косова и Метохије, књ. I. Приштина, 1956, стр. 200.

534 Cfr. *Ф. Нопча,* ГлЗМ. XXII, стр. 349.

535 Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina I (1893), 79, sl. 51.

536 *М. Гарашанин:* Задаци археологије у Србији. Историјски гласник, 1—2, Београд, 1950, 130, cfr. *M. Drašković:* nav. delo, str. 145—147.

45. *Средњовековна мушка ношња „хрватског одличника".* (Према рељефу из Бискупије);

46. *Средњовековна владарска ношња.* (Према рељефу из Цркве Св. Доната у Задру);

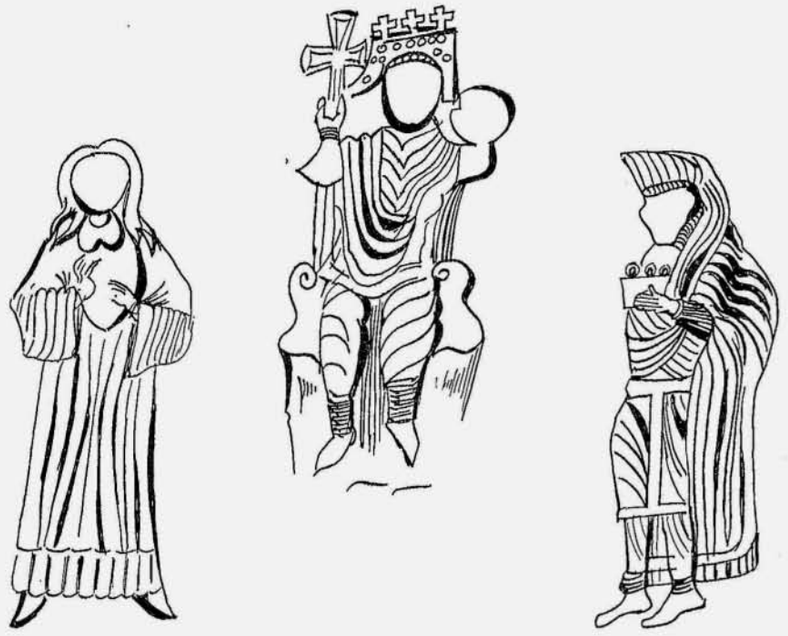
47. *Средњовековна мушка војничка ношња.* (Према рељефу из Цркве Св. Доната у Задру).

Средњовековна ношња хрватских племића. — На ликовима хрватских достојанственика, приказаних у старохрватској ношњи: кошуља, дуга хаљина, кратак гуњ, око струка опасан појас, налазе се трагови илирске ношње из доба антике.[537] Овај континуитет је веома важан, јер говори о културним траговима старобалканских народа, утканих у културу јужнословенских народа, посебно хрватског сталешког друштва средњега века.

Струка. — У ношњи Илира, у доба антике, запажа се архаичан хаљетак струка, и то у племена Либурна које је обитовало, углавном, на територији данашње Босне и Херцеговине. Овај се хаљетак као културно наслеђе налази у ношњи Хрвата, Срба, Црногораца и

---

537 *Lj. Karaman:* nav. delo, str. 120, 129; isti: Živa starina. Zagreb, 1934, str. 70 sq.; Simpozijum (1969), str. 266; *N. Miletić:* Kulturna istorija Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 1966, str. 391.

48. *Женска ношња хрватских феудалаца средњега века, настала на бази романске ношње.* (Према рељефу из Цркве Св. Доната у Задру);

49. *Владарска ношња.* (Према рељефу са Сплитске крстионице, из XIII столећа);

50. *Владарска ношња,* мешавина старобалканске и словенске ношње. (Према рељефу из Цркве Св. Доната у Задру).

Арбанаса. Дакако, он је у поменутих балканских народа могао приспети и као сирвивал; а понајпре путем прежитка, оформљеног кроз етногенезу Либурна са Црногорцима, Србима, Хрватима и Арбанасима, који су ово илирско племе претопили у свој етнос. Тако је либурнијска лацерна у наведених савремених балканских народа очувана као прежитак под именом струка.[538]

[538] *L. Thalozzi:* Die Urgeschichte des Illyrertums auf dem Geblefe Bosniens. Illyrisch — albanische Forschungen I. München und Leipzig 1916, str. 17; *П. Томић* Струка као део народне ношње. — Зборник Етнографског музеја у Београду (1953), стр. 189—203; *Т: Вукановић:* Ношње балканских Словена у средњем веку. Гласник Музеја Косова и Метохије I. Priština, 1956, стр. 186—187; *isti:* Struka — petk i lashtë i popujvet të Balkanit. Përparimi, IX, 3, Prishtinë 1963, str. 184—202; cfr. *M. Gavazzi:* Sudbina stare slovenske baštine kod Južnih Slavena, str. 18—19; cfr. *M. Draškić:* Narone nošnje severozapadne Bosne II. Zenica, 1972, str. 98. (literatura tamo).

Црвена кабаница са кукуљицом. — У средњовековно доба и у време спахијског поретка, те и у доба процвата кирицијског каравanског саобраћаја на Златибору, кирицију су носиле црвену кабаницу са кукуљицом, од ваљаног сукна (клашно). Богато украшена црвена кабаница, од ваљаног вуненог клашна, са кукуљицом, био је у Срба на Копаонику свадбени ритуални хаљетак. Њу је обавезно ташта даривала своме зету на дан свадбе, огрћући га њоме, а зет је ову кабаницу, као свечани огртач, носио само на дан свадбе, без обзира на годишње доба. Касније, она је употребљавана само за огртање одабраног госта, поред огњишта, у току зиме, те и за покривање гостију као ноћни покривач. Аналогију и генезу овом огртачу налазимо у sagum galicum-у, старом галском огртачу, који је био примитивно израђен од дебеле тканине за зиму, а најчешће од пурпурног клашња. У Римљана, био је обичај да младенци у свадбеном ритуалу имају пурпурне огртаче (младожења и невеста). У данашњих Арбанаса, до скора је био у употреби огртач са црвеном кукуљицом. Талоци је мислио да је овај архаични хаљетак у Арбанаса, остатак либурнијског огртача.[539] Значи, овај је хаљетак доспео у Срба поменутих регија, као културни реликат, заправо преко етногенезе, како Либурна, тако и Римљана, које је словенски етнос у области Старора Раса, Копаоника и Ибарске долине асимиловао — претопио у српски етнос.

Опанци. — Опанци од пресне коже, које до данашњих дана сусрећемо у употреби у јужнословенско-балканских пастирских и земљорадничких скупина, нарочито у западним крајевима Балканског полуострва, како међу Хрватима, Србима, Црногорцима, Муслиманима и Арбанасима, тако и у Македонаца, Бугара, Грка и Румуна, — до данас су задржали исти облик, као што га видимо на приказима илирских споменика у римско доба.[540] Према томе, као културно илирско наслеђе и путем етногенезе, доспео је овај хаљетак у савремене балканске народе.

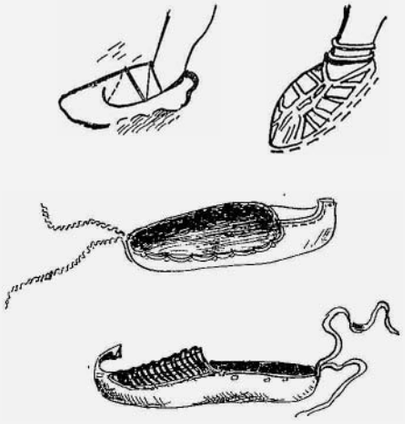
Накит. — Уметничко обликовање накита: огрлица, наушница, прстења, украсних игала, разних привезака, фибула — копчи, као и знатног броја ђердана, у западним јужнословенским крајевима, с матичним областима Јадранског приморја, представљају занатско-уметнички континуитет аутохтоног романског становништва у нашој земљи, посебно у раздобљу од V до VII столећа. То произилази из чињенице, што је аутохтони етнички живаљ дочекао долазак Словена, измешао се са њима и предао им у наслеђе обиље зна-

[539] *L. Thalozzi:* Die Urgeschichte des Illyrertums auf dem Gebiete Bosniens. Illyrisch — albanische Forschungen I. München — Leipzig 1916, 17; *Girke:* Tracht der Germanen I, стр. 22—23; *J. Ковачевић:* нав. дело, стр. 227.

[540] *M. Abramić:* nav. rad, str. 15; I. Čremošnik: nav. rad, str. 109; *M. Zaninović:* nav. rad, 38—39; *E. Pašalić:* nav. rad, str. 281; *M. Gušić:* Tumač, str. 170—171; *D. Sergejevski:* Japodske urne. — Glasnik Zemaljskog muzeja IV—V, Sarajevo, 1949—1950, str. 84; Simpozijum (1969), str. 265; *A. Stipčević:* Iliri. Zagreb 1974, str. 96.

51. *Архаичан начин прераде млека у Срба у Хомољу (источна Србија), с почетка XX столећа; један од пастира има на себи древни хаљетак скорње, а на глави велику шубару, коју су познавали стари Словени и Трачани на Балканском полуострву;*

52. *Опанци илирског племена Јапода.* (Према јаподским урнама са тла Босне и Херцеговине); *континуирано наслеђе у Јужних Словена, одржано до данашњих дана у патријархалној народној ношњи (опанак од пресне говеђе коже из предела Пчиње у јужној Србији и ужички опанак од штављене говеђе коже).*

чајне касноантичке културне баштине, која се задржала у култури Јужних Словена од VIII до XV столећа, а извесне појаве и све до данашњих дана.[541]

Копче за појас. — Поједини типови копча за појас у облику алке, у употреби су местимично код Јужних Словена од времена

[541] Cfr. *Z. Vinski:* Kasnoantička baština u grobovima ranoga srednjega vijeka kao činjenica i kao problem. — VI. kongres arheol. Jugoslavije I (1964), str. 102 sq.; Simpozijum (1969), 266—267.

Илира, до данашњих дана,[542] што се темељи на културном наслеђу и етногенези.

Украсна пуца. — У мушкој народно ношњи Лике, Крбаве, Херцеговине и Црне Горе, од старих времена, у употреби су бројна пуца као украси на токама, јелецима и ђечермама. Аналогије овим прежицима древне балканске старине, налазимо у народној ношњи Либурна и Јапода.[543] Од поменутих балканских старинаца, доспевају украсна пуца у одећу балканских Словена као културно наслеђе базирано на етногенези.

*

* *

У доба металодобске културе око 2000. год. пре н.е. у пределима централног Балкана, у одећи етничких скупина, племена и народа, и то у женским хаљецима, владао је обичај ношења сукње и јелека. То је у основи миноско-микенски обичај, који је владао и у одећи балканских централних предела.[544] С овом се ношњом сусрећемо и у одећи статуета кличевачког идола, за који без двојбе можемо рећи да приказује ношњу својих балканских савременица.[545] С друге стране, та је одећа, свакако преко трачких и илирских племена и етничких скупина, доспела у начин одевања савремених балканских народа: Румуна, Арбанаса, Бугара, Срба, Македонаца, а делимично и Црногораца. Напоредо с тим, хаљетак јонских етничких скупина хитон, доспео је савременим балканским народима, преко Трачана, где је очуван све до данашњих дана у реткој свежини, и то у женској кошуљи, бојлеку, округли, сајии сл. За трачку кошуљу, сличну данашњој женској кошуљи и сродним хаљецима савремених балканских народа, Херодот каже да је Трачани израђују од куделье (конопље), као што праве и остали своју одећу, и то тако знаначки и вешто, да се тешко могу разликовати од ланених израђевина.[546] Бојлек, хаљетак патријархалне народне ношње код Срба у Поморављу и суседним пределима, понајвише саставни део женске зимске одеће, веома је сродног кроја и форме са јелеком кличевачког идола. Ово такође говори о генези ове одеће, доспеле посредством трачких етничких скупина и племена код јужнословенских етничких скупина и племена, с којима су се Јужни Словени стапали и прожимали у првим столећима свога живота на Балканском полуострву, углавном, посредством преко трачких етничких реликата и осталих старих балканских народа, код којих је овај хаљетак доспео како посредно, тако и непосредно из трачке културе одевања.

[542] Cfr. *L. Niederle:* nav. delo, str. 77; *J. Korošec:* nav. delo, 170; Simpozijium (1969), str. 269.

[543] Cfr. Симпозијум (1969), стр. 262—264.

[544] Cfr. *M. Васић*: Жуто брдо. — Старинар, књ. III, 149—140.

[545] Етнолошко-фолклорна приказивања, с резултатима површног познавања ствари о овом проблему, имају испитивања и приказивања Ф. *Нопче,* Гласник Зем. музеја XXII (1910), стр. 352.

[546] *Her.* IV, 74.

4. ЛОНЧАРСТВО (ГРНЧАРСТВО)

У босанској Посавини, од прастарих времена је развијено лончарство. Природа земљишта за ту врсту домаће радиности и занатства пружа обилате могућности, те се оно зналачки негује. Међутим, као карактеристична појава истиче се архаичност те израде. Лончарске се израђевине, као што се чинило и у старини, пеку на отвореном огњишту, предмети се раде руком, без лончарског кола, а у иловачу се меша вапнени песак и на концу лончари употребљавају посебан поступак: „да им посуде добивају црну графитну површину, која карактерише многе прехисторичне посуде".[547] Према томе, овде је једно праисторијско наслеђе у изради лончарства, сачувано у реткој свежини све до данашњих дана, а заснива се на етногенези балканских старинаца и Јужних Словена.

5. РИВОЛОВ

Илири су били истакнути морепловци и рибари, како на Јадранском мору, тако и на језерима и балканским рекама у пределима где су обитовали илирска племена и етничке скупине. Од илирских племена из Јадранског приморја и острвља, попримило је рибарење романско становништво, које га потом предаје у наслеђе, заједно с остацима илирских племена, јужнословенским племенима и народима: Хрватима, Србима и Словеницима. Тај континуитет је уследио путем етногенезе ових старинаца са Јужним Словенима. Ова појава се запажа и у рибарењу илириских племена која су обитовала покрај река, нарочито у Босни. О томе сведоче налазишта у Рипчу крај Бихаћа и у Доњој Долини код Босанске Градишке, где је археолошким истраживањима откривено обиље удица, железних ости, коштаних харпуна, дрвених пловака и глинених утега за рибарске мреже, те игала за плетење рибарских мрежа, по облику сасвим сличних онима које се и данас употребљавају у рибарењу на рекама ове земље.[548] Илирски моноксилони (копанице или чамци од једног дрвета), доспели су исто тако у културно наслеђе македонског етноса на језерима Дојранском, Охридском, Преспанском и Катлановском.[549]

[547] *В. Ћурчић:* Лончарство у Орубици на Сави. — Гл. Зем. м. XXII (1910), стр. 25—40.

[548] *V. Ćurčić:* Prehistorička sojenica iz brončanog doba u Ripču kraj Bihaća u Bosni. — GlZM. 20, sv. 2 (1908), str. 160; *Ć. Truhelka:* Sojenice u Donjoj Dolini, GlZM. 14 (1902), str. 315—139; 18 (1906), str. 104—106; *V. Ćurčić:* Die volkstümliche Fischerei in Bosnien und der Hercegvina, mit besonderer Berücksichtung der Savefischerei in Donja Dolina. — Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina XII (1912),

[549] Cfr. *A. Stipčević:* Iliri. Zagreb, 1974, str. 142—144; *С. Караман:* Рибарство на Катлановском језеру. Зборник за етнографију и фолклор јужне Србије и суседних области, књ. I. Скопље 1931, 23—26.

Пршљенови који су се међу праисторијским скупинама и племенима која су живела у босанској Посавини употребљавали у рибарству ради затезања рибарских мрежа, употребљавају се исто тако све до данашњих дана код посавских рибара за затезање мрежа.

6. УЛОГА СТАРОВАЛКАНСКИХ ОРНАМЕНАТА У КОНТИНУИТЕТУ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

Систем декорације и уметничког обликовања балканских старинаца из доба праисторије, наслеђен путем континуитета и иначе у античком друштву и византијском и романском друштву средњовековног Балкана, нашао је своје место путем континуитета и у етногенези културних творби словенског друштва на Балкану. Ту се посебно истиче проблем орнаментике. Разни орнаменти, уметничке и мађијско религијске функције, прешли су балканским Словенима у културно наслеђе преко балканских старинаца, на Балканском полуострву и одржали су се неки од њих у реткој свежини све до данашњих дана. То су појаве директног утицаја балканских старинаца на Јужне Словене, које су нашле своје место у словенском етносу, углавном преко етногенезе, а делом и путем културног наслеђа у одређеним географским регијама, у истој географској средини, значи преко аналогија и међусобних додира угледањем и подражавањем.[550]

Од прастарих времена, орнаментика игра значајну улогу у уметности људских скупина, племена и народа на свету. О њеном пореклу и функцији постоје бројне теорије, које се углавном своде на тумачење да је орнаментика настала с мађијском или естетском функцијом. Међутим, ми не сматрамо да су ове теорије правилно постављене. Орнаментика се не може схватити једнострано, јер се обе поменуте функције често пута надопуњају, преплићу и укрштају, тако да једна другу не искључује. Према томе, сви орнаменти, који се јављају у уметности Јужних Словена, садрже обе ове функције: естетску и мађијску; каткад они имају само једну од ових функција. У етногенези Јужних Словена, орнаментика је такође нашла своје место, било да се ради о индивидуалним, или пак групним орнаментима. Сви сржни и кључни орнаменти у Јужних Словена, воде своје порекло из праисторијске епохе древнога Балкана. Они су каткад стилизовани, а понекад се јављају у примарној реалистичкој фази. Међу Јужне Словене, као што је поменуто, доспели су путем етногенезе са балканским старинцима, а делимично и преко дошљака завојевача, који су их попримили од старинаца, а потом предали у наслеђе Јужним Словенама. На овоме месту наводимо најважније орнаменте старога Балкана, који су доспели Јужним Словенима: као културна позајмица, као елементи етногенезе и путем аналогија и угледања.

[550] Cfr. *М. Кус — Николајев:* Неолитски мотиви и безвремени карактер сељачке умјетности. — Етнологија I, 4. Скопље, 1940, стр. 193—202, с овом проблематиком: шрафирани трокути, ромбови и спирале.

Меандар. — Овај орнаменат се јавља у етничких скупина и племена на Балканском полуострву од доба неоплита. Нарочито је био заступљен у уметности праисторијске металодобске културе. Понајвише се јавља орнаменат меандар у уметности Егеје, Крита и у старом Египту. Потом, меандар се јавља и у уметности Јелина, Трачана и Илира, а затим Римљана и Византинаца, и на крају Јужних Словена.[551] Мешањем и стапањем Јужних Словена са балканским старинцима, поред осталих бројних културних тековина древнога Балкана, Јужним Словенима је доспео у културну баштину и орнаменат меандар, који се јавља како на металним и дрвним предметима, тако и на керамици, текстилу и слично.

Крин. — За постојбину овога орнамента, свакако, понајпре треба сматрати медитеранске земље и Блиски исток. Овај орнаменат по свему судећи, везан је највише за накит. Као стилизован кринов цвет овај орнаменат се на Балканском полуострву појављује од праисторијских времена. Познаје га микенска култура.[552] Од праисторијског друштва древнога Балкана, овај орнаменат примају у наслеђе и антички, а потом средњовековни балкански народи, код којих је он познат у уметности све до данашњих дана. У ове две епохе, понајвише је то орнаменат на предметима који су припадали повлашћеном сталешком друштву. Украси у облику крина, у јужнословенску орнаментику доспели су с једне стране преко етногенезе, а с друге као културна позајмица путем аналогија и угледања. Код средњовековних Срба, крин је познат у хералдици још из времена српског краља Уроша I. Временом, овај орнаменат, стилизован или у природном облику, постао је опште народно добро свих друштвених слојева у уметничким творбама Јужних Словена.[553]

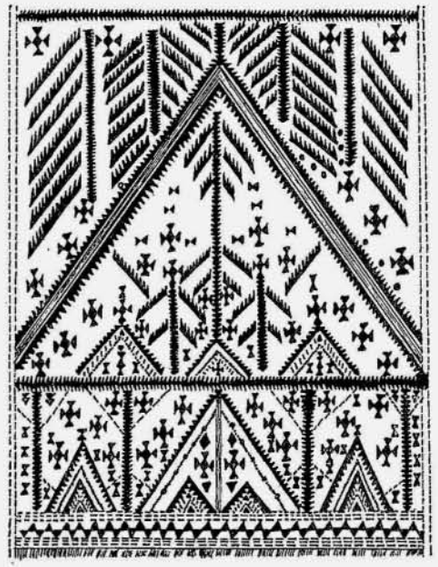
Крст. — Веома распрострањени орнаменат у уметности европских народа, од неолита па све до данашњих дана, јесте крст. То сведоче бројни налази крста у орнаментици неолитске керамике, а потом орнаментика у облику крста на металном накиту, како праисторијске епохе, тако и из времена антике. Помињемо само налазе на Балканском полуострву, у млађем неолиту у Чешкој, Словенији и Кипру. Овај орнаменат јавља се и на микенским, еретрејским, атичким и коринтским вазама, као и на микенском златном

[551] Revue archéologique I (1902), 180 sq., 190; II (1910), 396; *P. Wolters:* Dastellungen des Labyrinths. — Sitzungsberichte der Bayer. Akademie der phil. und hist. Klasse zu München (1907), 113 sq.; Старинар III, 87, 102; BSA VIII, 103—104; *Б. Јовановић:* Историјат керамичке индустрије у неолиту и раном енеолиту централног Балкана. Неолит централног Балкана. Београд, 1968, стр. 152.

[552] *М. Васић:* Жуто брдо. — Старинар III, стр. 104, 110—113, 183.

[553] *Ст. Новаковић:* Хералдички обичаји у Срба. — ГНЧ VI (1884), 21; *Ј. Ковачевић:* нав. дело, стр. 163; *Й. Ивановъ:* Старобългарский и византійскій пръстени. Известия на Бълг. арх. друж. II (1911), стр. 6—8.

53. *Разноврсна геометријска орнаментика. Женска прегача у Срба Ибаррског Колашина, с краја XIX столећа.* (Народни музеј у Косовској Митровици); *поред естетске, знатан број орнамената има и магијско-религијску функцију, као сирвивал древне балканске старине;*

54. *Бакарно пастирско звоно, са тељигом, за овна предводника, с краја XVIII столећа, из предела Горе на Косову.* (Народни музеј у Брању).

накиту и слично.[554] Традицију праисторијских етничких скупина, племена и народа у употреби крста као орнамента, наставило је и европско античко друштво, од којег га преузима хришћанство, дајући му религизну хришћанску симболику. У основи, овај орнаменат има религиозну функцију и у праисторијско доба, јер је један мермерни крст нађен у храмовној остави у Кносу. Сам орнаменат крста стоји у вези са сунчевим култом. Каткада, крст служи и као амулет. Дакако, Протословени су познавали орнаменат крста, који га предају у наслеђе словенским племенима и етничким скупинама, одакле је доспео и Јужним Словенима. Но, свестрана употреба крста у орнаментици Јужних Словена, настаје на Балканском полуострву, где овај орнаменат они примају од балканских старинаца, а потом примањем хришћанства, орнаменат крста се шири

[554] *M. Hoernes:* Die neolithische Keramik in Österreich. — Jahrbuch d.k.k. Zentral — Kommission, III (1905), 57—58, 91—92; IV (1906), 75 sq.; *A. J. Evans,* B.S.A. III, 88 sq.; IX, 92; *М. Васић: Жуто брдо.* — Старинар III, 176—179. О функцији крста у хришћанству cfr. *G. Ferguson:* Sings and symbols in Christian Art. New York — Oxford 1961, str. 165.

у народне скупине, племена и народе, у свим облицима народног уметничког стваралаштва у примењеној уметности, као и у фолклорној уметности. Од времена примања ислама, од XV столећа, балкански Муслимани веома ретко употребљавају овај орнаменат у свом уметничком стваралаштву.

Полумесец. — У орнаментици Јужних Словена, орнаменат полумесеца заузима видно место, како на керамици, тако и у камену, дрвету, металу, текстилу и слично. Улога овог орнамента, посебно се истиче у нискама накита. Обично, овај орнамент не стоји усамљен, већ удружен с разним орнаментима, како геометријских облика, тако и вегетабилних, зооморфних, па чак и антропоморфних. На концу, од доласка Турака на Балканско полуострво у XIV столећу, под утицајем ислама, чији је значајан симбол полумесец, овај је орнаменат обилато ширен у орнаментици код Јужних Словена, а посебно међу Муслиманима.[555]

Са орнаментом полумесеца сусрећемо се у уметности праисторијског друштва Балканског полуострва. Помињемо статуте из централног Балкана, са Жутог брда, Бапске и Винче, где се овај орнаменат јавља.[556] У илирској орнаментици са Гласинца у Босни, орнаменат полумесец налази се у друштву с орнаментом крста, што је карактеристично поменути.[557] Од златног накита с орнаментиком полумесеца, помињемо накит из Велике Врбице.[558] У орнаментици античког друштва на Балкану, местимично се јавља и орнаменат полумесец. На крају, овај орнаменат се јавља и у средњовековној византијској, романској и мађарској уметности на Балканском полуострву и суседним земљама, одакле га примају Срби, Хрвати и Бугари у своју уметност. Нарочито је заступљен у средњовековној богумилској уметности у Босни,[559] а нашао је примену и у средњовековној босанској и хрватској хералдици и сфрагистици.[560] То су токови којима је овај прастари орнаменат естетске и религијске функције, доспео као културно наслеђе Јужним Словенима, делом као културна баштина путем етногенезе, а делом путем исламске конфесије.

Свастика. — Веома је значајан и особито интересантан проблем свастике, прастарог орнамента и ликовног стваралаштва праисторијског друштва Балаканског полуострва, и њене генезе у стваралаштву јужнословенских народа.

[555] Cfr. *E. Westermarck:* Ritual an Belief in Marocco, vol. I, str. 472—474; *E. Wallis Budge:* The Mummy. Cambridge 1925, str. 213; *Тих. Р. Ђорђевић:* Зле очи у веровању Јужних Словена. СЕЗб. књ. LIII. Београд, 1938, стр. 259.

[556] Старинар II, стр. 7—8; III, стр. 93.

[557] *М. Васић:* Жуто брдо. — Старинар III, 177.

[558] *М. Мирић:* Праисторијски златан накит из Велике Врбице. — Старинар II, Београд, 1908, стр. 101, 104.

[559] Cfr. *G. Wilke:* Ueber die Bedeutung einige Simbole an den Bogumilendenkmälern. — Гласник Зем. м. XXXVI (1924), 27—38.

[560] *E. Laszowski:* Prilog k hrvatskoj sfragistici. — Vjesnik Hrvatskog arh. dr. NS. V (1901), str. 81; NS I, 129, 131, 135; *Ć. Truhelka:* Slavonski Banovci. — Гласник Зем. м. IX (1897), 93, 114, 135, 139; *J. Bojničić:* Pečat bana S. Čakovskog. — Vjesnik Hrvatskog arh. dr. XIII (1891), 65; *Ć. Truhelka,* Wiss. Mit. B. — H. III, 433; *L. Thalloczy:* Studien, 301.

Мотив свастике, као чест декоративни елеменат, свакако с посебном маџијско — религијском функцијом, јавља се на металодобској пластици централног Балкана и суседних предела. Најизразитији пример свастике, налази се на ковинској пластици из металодобске културе. Ковинска свастика има аналогију са свастиком на брактеји из Кун — Оба. Од античких народа, овај орнаменат познају на Балкану нарочито Хелени и Илири.[501]

У западним јужнословенским пределима, орнаменат свастике налази се на римским урнама, као и на старохришћанским надгробним споменицима.[502] У фолклорној уметности балканских Словена, ту и тамо овај се мотив сусреће у ретској свежини све до конца XIX столећа. На култним хлебовима у Срба на Копаонику и Ибарској долини, мотив свастике се уобличава на славском колачу, те као „божитња шара" јавља се на божићним колачима, од којих се први даје домаћину, а остали полажајнику и гостима. Балкански Словени примају овај орнаменат у културно наслеђе од Илира, Римљана, Византинаца, понајвише путем етногенезе, посредно и непосредно.

Спирала. — Спирала као декоративни орнаменат јавља се у уметности праисторијског друштва на Балканском полуострву, још од неолитске епохе. Континуирано, она налази примену и грана се у металодобској култури Балкана, а потом у доба антике и у средњем веку, и на крају у новом веку све до данашњих дана. У свим овим епохама, спирала је потпуно развијена, без обзира где је нашла примену, на керамици, металу, дрвету или текстилу.[503] Није искључено да су и Протословени познавали мотив спирале у својој аутохтоној орнаментици, али поуздано можемо устврдити, да су Јужни Словени овај орнаментални мотив усавршили и распространили на широком подручју широм балканских земаља, одмах по своме устаљивању и етничком формирању на Балканском полуострву. Напоредо с тим, сматрамо да је овај спирални орнаментални мотив у

[501] *S. Reinach:* Antiquitées du Bosphore Cimmérien, pl. XXII. 15; *M. Wosinsky;* Die inkrustierte Keramik der Stein und Bronzezeit. Taf. XCII, Fig. 2—3; *Dj. Bošković:* Quelques observations sur le char cultuel de Dupljaja. — Arhaeol. jugosl. III, Beograd, 1959, str. 41 sq.; *Д. Гарашанин:* Прилог проучавању дупљајских колица. — Старинар II (1951), str. 250 sq.; *Š. Batović:* Die Eisenzeit auf dem Gebiet des illyrischen Stammes der Liburner. Arch. Iug. VI. Beograd 1965, sl. 15, br. 16—17; *A. Stipčević:* Kukasti križ kod starih Ilira. — Gjurmine albanologike, 1—2. Prishtinë 1970, str. 109—127; cfr. *K. Moszynski:* nav. delo, str. 119—121.

[502] *Ć. Truhelka:* Starokršćanska arheologija. Zagreb, 1931, str. 25—26, sl. 8; *B. Gabričević:* Arheološki nalazi iz Gale. — Vjesnik za arh. i hist. Dalmacije, knj. LV (1953), str. 188 sq.; *Basler:* Kulturna istorija Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 1966, str. 355 sq.; *M. Gavazzi:* Svastika i njezin ornamentalni razvoj na uskrsnim jajima sa Balkana. ZbNŽJSl. XXVII, 1, Zagreb, 1929, str. 22 sq.

[503] *Ebert:* Reallexikon der Vorgeschichte VII Berlin, 1926, T. 224; *Rellini:* La più antica ceramica dipinta in Italia (1934), T. — B. 4; *Wace Thompson:* Prehistoric Thessaly. Cambridge, 1912. str. 30, 142; *W. Buttler:* Der Donaulindische and der westliche Kulturkreis der jüngern Steinzeit. Berlin und Leipzig, 1913, T. 3—4; Athen. Mitt. Bd. XXV (1900), 40—60; *М. Васић:* Жуто брдо. — Старинар III, 179—185; *M. Much:* Die Heimal der Indogermanen. Jena — Berlin 1904, str. 85—95; *Б. Јовановић:* нав. рад, стр. 152.

55. *Орнаментика илирске епохе, са златне маске из Требеништа у Македонији, VI столеће ст. ере. Континуирано наслеђе као прежитак у орнаментици Јужних Словена.* (Народни музеј у Београду);

56. *Праисторијска глинена кепчија (чаша, маштрофа), из раног бронзаног доба, из Слатине код Лесковца у јужној Србији. Континуирано наслеђе у сточарских балканских етничких скупина у Румуна, Хрвата и Срба, чија се изградња обавља у дрвету, врло често обилато украшено дуборезом.* (Народни музеј у Београду).

Јужних Словена доспео преко балканских старинаца, с којима су се ови мешали и стапали, код којих је доспео преко етногенезе из времена неолита, делом преко Протоилира и Прототрачана, Јелина, који га касније предају у наслеђе Илирима, Трачанима и Јелинима, а ови осталим балканским старинцима, с којима Јужних Словени долазе у додир, мешају се и стапају, који учествују у етногенези Јужних Словена, а делимично то испољавају у генези културних тековина.

Трокут. — У орнаментици савремених балканских народа, а посебно Јужних Словена, видно место заузима орнаменат трокута. Појава овог прастарог орнамента је обилата, и то како у предметима од текстила, тако и онима од керамике, дрвета и метала, понајвише сребра и злата. Поред декоративне функције, овај орнаменат у савремених балканских народа, а нарочито Јужних Словена, има заштитни карактер, као талисман или хамајлија.

Порекло трокута у балканских етничких скупина, племена и народа, старога је датума. Он је на Балканско полуострво, свако доспео са Истока у праисторијско доба.[504] Од праисторијског балканског друштва, примили су га антички народи, а потом предали у наслеђе савременим балканским народима, којим путем је као културна позајмица, у опсегу културне генезе, а делимично и етногенезе, доспео и Јужним Словенима.

Цик — цак линије. — Орнаменат цик — цак линија углавном се јавља у паралелном положају ових. Најстарији трагови овог орнамента датирају са керамике, а потом се јављају на металном накиту. Од неолитског праисторијског друштва, орнаменат цик — цак линија доспео је Јелинима, а потом и Илирима и Трачанима.[505] Познају га и Римљани и Византинци, који га предају у наслеђе Јужним Словенима.[500]

7. УЛОГА ДАРДАНАЦА, ИЛИРА И ТРАЧАНА У МУЗИЧКОЈ КУЛТУРИ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА И МУСЛИМАНА

Напоредо са разноврсним културним наслеђем путем етногенезе, а местимично и као прежицима, у Јужних Словена и Муслимана на Балканском полуострву, сачували су се и трагови дарданске, илирске и трачке музичке културе, који су попримљени од поменутих балканских старинаца путем етногенезе.[507] За документацију тога, наводимо следеће примере. Наиме, музички смисао и таленат у наших народа, највише су развијени, као што је још Ст. Мокрањац, познати српски музиколог истакао, у Врању, Тетову, Пећи, Косов-

[504] *J. Harvey Gaul:* The neolitic period in Bulgaria. — American Chool of prehistoric research. — Bulletin 16 (1948), pl. XXV, XXVII; *V. Milojčić:* Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel — und Südosteuropa. Berlin, 1949, T. I, sl. 1, 2, 9; T. 29, sl. 9; *Nathan Valmin:* Das adriatische Gebiet in vor — und Frühbronzezeit. Lund, 1939, 180; *Wace et Thompson:* Prehistoric Thesaly, sltr. 45, 105—106, 203; *Heurtley:* Prehistoric Macedonia, str. 19, 25, 62, 142, 146; *Rellimi:* La pió antica ceramica dipinta in Italia. Roma, 1934, str. 71; *M. E. J. Mallowan:* Tapping a new archaelogical source in North Syria. London News, Nov. 1935, str. 932; *G. Setfan:* Fouilles de Baesti — Aldeni. — Dacia V—VI, Bucarest, 1938, 139—149; *L. Franz — J. Weniner:* Die Funde aus den prähistorischen Pfalbauten im Mondsee — Materialen zuz Urgeschichte Ossterreichs 3. Heft. Wien, 1927, T. VII, XIX, XX; *V. Hoffiller:* Corpus vasorum antiquorum Jougoslavie, Fasc. 2, pl. 9, 3; Pl. 33, 8; *M. Bacuћ,* Винча IV, T. XIV, XV, LIII; *N. Vulić — M. Grbić:* Corpus vasorum antiquorum Jougoslavie, Fasc. 3, pl. 2,5; *Fr. Oppenheim:* Der Tell Halaf, Leipzig, 1931, 251; *E. Machay:* Great new discoveries of ancient Indian culture on a virgin prehistoric site. London, News Nov, 21, (1936), 910; H. Frankfort: Surerian Skulpture about 300. B. C. The Illustrated. London News june 9, 1934, 911, 913; *P. Flinders:* The making of Egipt. London, 1939, 3, T. II, X, XXVI; *J. Ebersolt:* La miniature byzantine. Paris et Bruxelles 1926, Pl. XLII; *Т. П. Вукановић:* Мијачко дуборезбарство. Врањски гласник књ. VII, стр. 251—252.

[505] *A. Lissaner:* Vierter Bericht über die Tätigkeit der deutschen anthropologischen Gesellschaft gewählten Kommission für prähistorische Typenkarten die Typenkarten der ältesten Gewandnadeln. — Zeitschzift für Ethnologie 1907, 785 sq., 791, 802; *H. Schliemann:* Mykenae, str. 289; *Perrot — Chipiez:* L'histoire de l'art VI, str. 632, 756; Старинар I, 120—121.

[500] *J. Ковачевић:* Средњовековна ношња балканских Словена; САН, Београд 1953, стр. 173, нап. (литература тамо).

[507] Cfr. *F. Papazoglu:* Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Sarajevo, 1969, str. 143—161.

ској Митровици. Грчки писац Страбон (63. год. пре н.е. до 19. год. по н.е.), наводи у својој „Географији", како су становници Дарданије (Дарданци, мешавина илирских племена, обитовали од Велеса и Скопња на југу, ширећи се северно од Ниша), одани музици и да радо свирају у фруле и друге музичке инстументе. Ова поклапања нису случајна, већ напротив, она се заснивају на етногенези Македонаца, Срба и Муслимана ових предела са Дарданцима, од којих су попримили дарданску музичку културу, као етничко културно наслеђе.[568]

Знатан број фолклорних облика народне музике старих Илира који су у праисторијско и античко доба живели на тлу данашње Црне Горе, Херцеговине и Босне, путем етногенезе, убаштинио се у Црногораца, Срба и Муслимана наведених земаља. То се нарочито одражава у неким полифонским облицима, који се налазе на том подручју, а нису заступљени у осталих јужнословенских народа. То говори да су ту словенска племена затекла илирске полифонске облике, од којих су их попримили приликом својег досељавања на Балканско полуострво и формирања у посебне словенске народе, утапајући у словенски етнос илирска племена тих крајева. Према томе, није то реликт илирске музичке културе, већ се ради о континуитету илирске полифонске музичке културе, уткане у словенски етнос путем етногенезе са илирским племенима.[569]

Певање епских песама уз гусле у илирских племена вршили су певачи рапсода, величајући херојска дела својих предака. Аналогију и генезу томе обичају и тој знаменитој појави у балканских Словена, налазимо у певачима епских песама уз гусле, познатим под именом народни гуслари. Њихово обиље и жива делатност кроз столећа, запажа се у Македонаца, Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана, углавном у оним пределима где су у доба антике обитовали Илири и Дарданци, од којих су путем етногенезе и утакни народни гуслари у балканске Словене и Муслимане.[570]

Трачани су били врло музикалан народ. Исти је случај и данас са Јужним Словенима оних земаља, које су настањивали Трачани. Од музичких инструмената у Трачана нарочито су биле омиљене флауте, рогови, трубе и цитре. Код ове појаве запажа се културно наслеђе у музичкој култури, које је балканским Словенима: Бугарима, Македонцима и Србима, уткано у њихову етногенезу преко старинаца Трачана, с којима су се они стопили, заправо који су се претопили у јужнословенске народе на Балканском полуострву, у првим столећима оформљавања јужнословенских народа на Балканском полуострву у VI—VIII столећу. Напокон, извесне обредне игре и песме, нарочито оне које су везане за слављење Нове године, где

[568] *Strabon:* Geographica, VII, 5; cfr. *С. Станојевић:* Из наше прошлости I. Београд, 1934, стр. 72; *A. Stipčević:* Iliri. Zagreb, 1974, str. 228.

[569] Cfr. *V. Dvorniković:* Problem preslovenskog starobalkanskog elementa u našem muzičkom folkloru. Rad kongresa folklorista Jugoslavije na Bjelašnici 1955. i u Puli 1952, Zagreb 1958, str. 91—95; *C. Rihtman:* O ilirskom porijeklu polifonih oblika narodne muzike Bosne i Hercegovine, navedeni Rad kongresa, str. 99—104; *A. Stipčević:* nav. delo, str. 228—231.

[570] Cfr. *A. Stipčević* nav. delo, str. 229.

се истичу „кукери", „џемалари", „русалије", воде порекло од сличних ритуалних игара у славу бога Дионисија, чији је култ био развијен у Трачана, а чији су се трагови очували у Бугара, Македонаца и Срба СИ Србије и Косова.[571]

8. КОНТИНУИТЕТ ДРУШТВЕНО — ПРЕДРАСУДНИХ ОБИЧАЈА И ВЕРОВАЊА БАЛКАНСКИХ СТАРИНАЦА У МЕНТАЛИТЕТУ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

Досада је у науци било разматрања из ове проблематике.[572] Ми ћемо на овом месту размотрити неке важније обичаје и веровања из ове проблематике.

Ритуалне маске. Појава ритуалних маски у Јужних Словена старога је датума. То је заправо културно наслеђе, односно наслеђе трачког менталитета. Она се запажа у Бугара и Срба ЈИ Србије, Косова и Македонаца СИ Македоније. Напоредо с тим, ритуалне маске у Банату, зване „шербуљ" (cervus = јелен) римскога су порекла, а у Срба су могле доспети путем културне позајмице од Влаха или путем етногенезе словенског банатског становништва са банатским романским становницима.[573] То исто се може рећи и за дубровачке „машкаре", које поред словенског језгра имају у себи и романске примесе.

Поред религијско — мађијске функције, с преплитањима митологије, ове маске имају у себи обилате елементе естетске функције.

Улога ритуалних маски, сконцентрисана је на почеток нове године, око Божића, па сеже до измака месојеђа, што значи у доба зимских празника. Ове маске носе у себи трагове тотемизма, душа покојних предака и шумских духова.

Посмртни обичаји и веровања. — Јужнословенске етничке скупине и племена у западним крајевима Балканског полуострва, веома рано по своме насељавању, напуштају своје архаичне обичаје спаљивања покојника и прихватају од староседелаца обичај сахрањивања мртвих.[574] То се нарочито запажа у Хрвата и Срба, понајвише у време примања хришћанства. У словенским некрополама од VII до VIII столећа, јавља се специфична конструкција гробних рака. Оне су начињене од поређаног камења или камених плоча, постављених насатице око покојника. Гробна рака је покривена каменим

[571] Cfr. *М. Арнаудов:* Студии върху българските обреди и легенди II. София 1924, стр. 247 sq.; *исти:* Кукери и русалии. Сборник БАН. XXXIV. София 1926, стр. 163; *исти:* Извори за музиката на старите Траки. Известия ИМ, II—III, стр. 443—468; *D. Dragojlović:* Tračko kulturno i kultsko nasleđe kod balkanskih Slovena. — Godišnjak knj. IX. Centar za balkanološka ispitivanja knj. 7. Sarajevo, 1972, str. 178; *О. Младеновић:* Коло у Јужних Словена. Београд, 1973, стр. 22—25.

[572] Cfr. *С. Тројановић:* Маске код нашега народа. Булићев зборник, стр. 695—699; cfr. *С. Зечевић:* Лесници — лесковачки шумски духови. — Лесковачки зборник, V. Лесковац 1965, стр. 16—23; *K. Moszynski:* Kultura ludowa Slowian, II, 2, str. 288—299.

[573] *М. Илић:* Клоцкалица, шербуљ или цурка. — Рад војвођанских музеја 12—13, Нови Сад, 1964, стр. 45—68.

[574] Cfr. *B. Marušić:* Istra u ranom srednjem vijeku. Pula, 1960, 17—20; *S. Anamali:* La nécropole de Kruje et la civilisation du haut Moyen âge en Albanie du Nord. Studia Albanica I, Tirana, 1964, 149—164.

плочама равно или постављеним на две воде.[575] Старина оваквих некропола на Балканском полуострву датира још из раног бронзаног доба, а траје повремено до у римско доба, што се обичава нарочито на територији Илира.[576] Ова врста некропола, карактерише словенску епоху од IX до XII столећа.[577] Када се има у виду чињеница, да се посмртни обичаји у религији многих етничких скупина, племена и народа на свету, одржавају најархаичније, овде се онда не ради о једном континуитету, већ о етногенези, преко које је континуитет обичаја дошао до изражаја.

У једној латенској тумули у Махревићима у околини Чајнича, нађена су зрна од ђердана, која су служила као дар покојнику, који је спаљен. Овај се обичај континуирано наставља у сеоског друштва Босне, Херцеговине, Србије све до почетка XX столећа.[578]

Напоредо с изнетим обичајима из погребног ритуала балканских старинаца, који су наставили обичавање код Јужних Словена путем етногенезе старинаца и балканских Словена, методично је и корисно поменути и обичај разбијања посуда на гробовима покојника.[579] Овај обичај је исто тако старог датума на Балканском полуострву, где се обичава од епохе ране бронзе,[580] а јавља се и у раним словенским некрополама. Обичај је веома компликован, има очито мађијско религијски карактер и Јужним Словенима је дошао с једне стране путем континуитета као културна тековина старобалканског друштва, а с друге стране, исто као и типови старобалканских тумула и начин сахрањивања, преко етногенезе балканских старинаца и Јужних Словена, у које се старинци претапају у једном одређеном историјском процесу од неколико столећа. Што је интересантно поменути, овај обичај се ту и тамо у Јужних Словена одржава у реткој свежини све до данашњих дана. На концу, нужно је поменути, ради се о једном веома архаичном обичају, који јужнословенске етничке скупине и племена примају на Балканском полуострву од балканских старинаца, а не од романизованих етничких скупина. Значи, они у својој етногенези поприма̀ју етничке елементе старог балканског друштва.[581]

На античком локалитету Црквине у Чипуљићу код Бугојна, откривена је средњовековна некропола, која броји око 520 гробних налаза (IX—XIV столеће) словенске припадности. Ради се о гробним

[575] *M. Ljubinković:* Ka problemu kontinuiteta Iliri — Sloveni. — Simpozijum predslovenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena. Akad. nauka i umjetnosti B. i H. knj. XII, Sarajevo, 1969, 210.

[576] *B. Čović:* Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području. — Simpozijum o Ilirima. . .I, Sarajevo, 1964, 100—101; *Драга Гарашанин — Милутин Гарашанин:* Историја Црне Горе у доба Римског Царства. — Историја Црне Горе, Титоград, 1967, 81; *E. Pašalić:* Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere. — Kulturna istorija Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 1966, 247—248.

[577] *M. Ljubinković:* на нав. месту.

[578] *Ђ. Трухелка*, Гласник Земаљског музеја XXI (1909) стр. 428.

[579] На нав. месту.

[580] *Б. Човић*, Културна историја Босне и Херцеговине, 133.

[581] Cfr. *Мил. С. Филиповић:* Мађијско разбијање судова. Зборник Матице српске 1. Нови Сад, 1950, 110—127.

налазима у засвођеним гробницама, које су прихватили Словени на Балканском полуострву од балканских старинаца. Из тих налаза, сазнаје се, да су Словени већ у првим столећима свога насељавања на Балкан, првобитно користили, а потом преузели и даље развијали обичаје посмртног ритуала затеченог аутохтоног становништва, у главном поромањених илирских племена и етничких скупина.[582] Та преузимања и делом континуитет начина сахрањивања, свакако дошао је Јужним Словенима путем етногенезе и симбиозе са балканским старинцима, романским становништвом и поромањеним Илирима. То констатујемо на основу чињеница што су посмртни обичаји веома конзервативни и посве архаични, тако да се одржавају понајчешће као окаменотине или сирвивали столећима и миленијумима година, без промена и надградњи. Према томе, када се и у посмртном ритуалу запажају крупне промене архаичних навика и поприма̀ју тековине балканских старинаца, то је могло доћи у основи преко етногенезе.

Коледе. — Код већине савремених балканских народа практикује се обичај коледе, као што су Бугари, Срби, Македонци, Хрвати, Румуни, Арбанаси и др. Коледе су данас скоро изумрле код савремених балканских народа. Као што смо напред истакли, то су биле поворке, које су понекад биле маскиране с животињским маскама. Корен овом обичају налази се у римском празновању календа. У Јужних Словена, обичај коледа најкласичнији облик има у западним јужнословенским земљама. Против овог обичаја говорио је још у IV столећу Ј. Златоусти, називајући га „ђаволским ноћним светковинама". Континутет обичаја од времена Римљана међу јужнословенским народима је сасвим јасан. Значи, ради се о генези коледарских обичаја, одржаваних у славу празновања новогодишњих празника.[583]

Култ змије. — Код праисторијског неолитског становништва у долини Ибра на Косову, особито у централном делу Косова поља (Приштина), култ змије био је развијен, како у оквиру домаћег лара, тако и у идолатрији. За овим, митски предак Илира Илириос замишљан је у облику змије. Култ змије био је обичаван и код Јелина.[584] До данашњег дана, култ змије обичава се у разним видо-

[582] *Н. Милетић:* Нови прилози познавању аутохтоних. културних елемената у Босни у доба досељења Словена. — Симпозијум: Предсловенски етнички елементи на Балкану у етногенези Јужних Словена, 236—237.

[583] *А. Веселовски:* Сборн. отдел. русс. јазика и словесности. Акад. наук, т. XXXII (183), 97—291; *I. Milčetić:* Koleda u Južnih Slovena. — ZbNŽJSl. XXII (1917), 1—124: *Е. Аничков:* Зимски празници с обзиром на улогу данашње јужне Србије у њиховој еволуцији. — Гласник Скопског н. др. XV—XVI (1936), 223—225; *Т. П. Вукановић:* Село као социјална заједница код Срба. — Приштина, 102—103; *Sh. Plana:* Kangët e motmotit ndër Shqiptarë. — Gjurmime albanologjike 2. Priština, 1965, 263—265; *S. Zečević:* Elementi naše mitologije u narodnim obredima uz igru. Zenica, 1973 17—61; cfr. *P. Skok:* Etimologijski rječnik II (1972), str. 124, s.v. koleda.

[584] Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie, IX, 1088 sq.; II, 71, sp. 508 sq.; *E. Rohde:* Psyche (1928), 92 sq.; *M. Hirtz:* Zmije kućarice. — ŽbNŽJSl. XXVII, 243—254; *В. Чајкановић:* Студије из религије и фолилора. — СЕЗб. XXXI, Београд, 1924, 111, 131 sq.; *N. Nodilo:* Religija Srba i Hrvata. — Rad JAZU, LXXXIX, 178; *С. Тро-*

вима код свих савремених балканских народа, а нарочито је очуван у ретској свежини са обиљем типова и врста, код Срба на Косову и у Ибарској долини, на Рогозни и Копаонику, као и код Арбанаса на Косову; значи у оним крајевима где је и у праисторији био тај култ најачи. Помињемо и култ змије чуваркуће, који постоји код савремених балканских народа све до данас. Знатна је улога змије и у моделовању преклада, који у ствари представљају део домаћега лара на огњишту Срба и Арбанаса у поменутим пределима. Појава змије као апликације, од неолита до данашњих дана, има дубок културни значај, проткан мађијско-религијским поимањима старих и савремених балканских народа, код којих су та веровања и обичаји допрли као реликти прастаре патријархалне културе, кроз културну и етничку генезу.

У јужнословенским хагиографским списама и легендама, налазимо на трагове веровања, да се душа умрлих људи каткад налази у змији.[585] То је сасвим разумљиво, када се има у виду општечовечанско веровање, да је змија један од оних примарних облика, којима се симболички приказује душа кад излази из тела.[586]

Жртвовање јарца нумену извора. — Извесне појаве из илирске религије и митологије, сачуване су се као окаменотине у религији и митологији код Срба у Херцеговини и Црногораца. То се нарочито јасно види из скаски о постанку Црнојевића Ријеке. У тој скасци се прича, како је река потекла у оном тренутку, кад су ловци Ивана Црнојевића, приликом неког лова, убили дивљег јарца, који је мокар пред њих изашао из пећине. Генезу и аналогију овој скасци налазимо код Илира у западним пределима Балканског полуострва. Наиме, на арама с вотивним натписима, од којих је једна украшена урезаним представама јарца, посвећена је илирском божанству вода Бинду. Према томе, црногорско-херцеговачка скаска, очевидно је да се темељи на прастаром илирском веровању, где се сачувала као реликт старинске илирске религије, као окаменотина или сирвивал, доспела понајпре на темељима етногенезе Срба са илирским етничким скупинама и племенима на тлу данашње Херцеговине и Црне Горе.[587]

јановић: Главни српски жртвени обичаји. — СЕЗб. XVII, Београд, 1911, 144—150, 203; *E. Čabej:* Revue des études balkaniques II (1935), 565; *M. Garešanin:* Artibus Asiae XV, 3 (1952), 268 sq.; *R. Galović:* Predionica. Neolitsko naselje kod Prištine, Priština, 1959, 25; D. Garašanin: Iz kulta i magije praistoriskog čoveka. — Vesnik Muzejskog i konzervatorskog društva NR Srbije (1959), № 1—2, str. 12; *С. Кнежевић:* Лик змије у народној уметности и традицији Југословена. — Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 22—23 (1960), 57—97; *T. P. Vukanović:* Selo kao socijalna zajednica kod Srba. Priština 1965, 105—107, библиографија стр. 183—184.

585 *А. Гилфердинг:* Собраніе сочиненій, I, Спб. 1868, 127.

586 *W. Wundt:* Völkerpsychologie IV, Aufl. III, 157—165.

587 *П. Ровинскій,* Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ, Спб. 1901. II, 1 № 1, стр. 537; Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Hercegovina 6 (1899), 154 sq.; 7 (1900), 33 sq.; *Р. Марић:* Винд, илирски бог извора. — ГНЧ. књ. XLVIII (1939), 146—149; *T. P. Vukanović:* Bronze Figurine Representing the He-Goat from Teranda (Prizren) of Hellenic — Illyrien Epoch. Брањски гласник, књ. IX (1973) str. 1—26.

Крст у пољу. — Крстови у пољу јужнословенских земаља, имају карактер аграрних идола. Обичај датира из паганских времена, а има функцију колективног сеоског аграрног идола. Сеоски колективни крстови балканског сеоског друштва: Срба, Црногораца, Хрвата, Македонаца, Арбанаса и др., веома су сродни са римским пријапима, од којих можда и воде порекло, или по чијем су узору настали.[588]

Курбан плодности. — Колективно сеоско приношење курбана (жртве), прастарог је порекла на Балканском полуотрву. Са овом се појавом сусрећемо још код Трачана у доба праисторије и антике у источним пределима Балканског полуострва. Наиме, у Трачана се обичавало колективно приношење на жртву јелена, у циљу плодности. Та појава, као обичај друштвеног наслеђа до недавно је обичаван и код Бугара у Тракији, где се колективно приносио на жртву, уместо јелена, бик с функцијом колективне друштвене аграрне плодности. Код Срба у Горњој Пчињи, Горњој Морави и Сретачкој жупи, првобитно се обичавало колективно приношење на жртву јелена у циљу плодности; касније јелена је заменила кошута, а на концу је као замена клан бик. Клање је обављао свештеник, који је дошао као очито наслеђе патријархалног жреца. То је замена крвне људске жртве из паганских времена, на чије је место наступио култ бога Митре, а у хришћанству св. Богородица.[589]

Трачки коњаник. Континуирана појава у Јужних Словена. — Елементи старе балканске религје, сконцентрисани око трачког коњаника, који у савремених балканских народа, а напосе Јужних Словена, живи у реликтима местимично све до данашњих дана, као остатак наслеђа прошлости минулих историјских епоха, говори исто тако о континуитету и улози Трачана у етногенези извесних јужнословенских етничких скупина, племена и народа.[590] Свакако, вредно је помена да је у доба праисторије и антике, трачки коњаник био веома распрострањен у религији источног Балкана. Култ овог коњаника, како се зна из археолошких налаза, само у 332 локалитета, имао је преко 1100 рељефа. Томе треба додати и Херодотова казивања о великој популарности трачног коњаника у Трачана, и на новцима трачких владара, налазе се ликови трачког хероја. Напоредо са изнетим, помињемо, рељефи трачког коњаника као предмети култа у Бугарској и југоисточној Србији и Македони-

---

588 *В. Чајкановић:* Да ли су стари Срби знали за идоле. — Студије из религије и фолклора. СЕЗб. књ. XXXI, Београд, 1924, стр. 104—108. *T. P. Vukanović:* Selo kao socijalna zajednica kod Srba. Priština, 1965, 111—112, 184—185.

589 *G. Kazarow:* Thrakische Religion. — Pauly — Wissowa, Real — Encyclopädie I Halbb. Stuttgart, 1939, str. 478—487; *Romnios,* Kultes populaires de la Thrace. Athènes, 1949, 5 sq.; *Lj. Zotović:* Ritualno klanje bika kao ostatak antičkog kulta plodnosti. — Старинар VII—VIII, Београд, 1958, 152; *М. С. Филиповић — П. Томић:* Горња Пчиња, Београд, 1955, 89, 92; *T. P. Vukanović:* Selo kao socijalna zajednica kod Srba, str. 109—110.

590 *М. С. Филиповић:* Трачки коњаник у обичајима и веровањима савремених балканских народа. Нови Сад,1950, 1—51; *T. P. Vukanović:* Tračkі konjanik — Glasnik Muzeja K. i M., III, 153—169.

ји, нашли су свој континуитет до данашњих дана под видом икона Св. Ђорђа, услед сличности рељефа трачког коњаника и иконографског мотива св. Ђорђа.[591]

Легенда и култ трачког коњаника, као континуирано наслеђе у етногенези Јужних Словена, нашли су примену: у породичној слави или служби у Срба. Ту је култ трачког коњаника, као хтоничног божанства, доспео Јужним Словенима преко Тодорове суботе, која је нашла свој култ у крсној слави. Поред тога, као веома важна појава из култа трачког коњаника, јавља се сеоска колективна слава или служба, звана заветина, која се празнује на дан св. Теодора Тирона, наследника трачког коњаника. Ова се појава запажа местимично у Срба на Косову и околини Пожаревца у Србији. Култ трачког хероја, оваплоћен у хришћанском светитељу св. Теодору Тирону, нашао је одраз и у црквеној слави. Ова појава јавља се у јужној Србији, Војводини и на Косову. У Сарајеву се помиње прослављање еснафске славе св. Теодора Тирона, наследника трачког хероја, код хлебарског еснафа.[592]

Легенда и култ трачког коњаника распрострањени су углавном на тлу СИ дела Балканског полуострва. Порекло овог култа, свакако да су предели СИ Балканског поулострва и Анадолија. То је колевка трачког хероја или коњаника. То је у ствари спаситељ на коњу, који лечи и спасава.[593] Од бројних прастарих веровања, остао је савременим, европским народима, континуирано, с једне стране, ђаво, и то најважнији међу ђаволима — Хроми Даба, кога хришћанство посла у царство мрака са коњском копитом, а с друге стране, истиче се само коњска потковица, која по народном поимању патријархалних етничких скупина, доноси срећу и штити од злих очију и сваког зла. Подвојеност на црне и беле коње у религији савремених јужонсловенских народа и етничких скупина, старога је порекла. Хришћанство је ту преузело извесну, већ постојећу религијску функцију из прастарих времена. Наиме, поред демона смрти на коњу или у облику коња, те римског божанства consus у облику караконцула, од старог териоморфног коњског божанства имамо местимично у Јужних Словена, на разграничавању међе, према пропису старог обичајног права, коњске лобање као ознаке помеђаша, а на пчелињацима је њихова религијско — магиска улога веома знатна. Напоредо с тим, јавља се у извесним

[591] *G. Seure:* Etudes sur quelques types curieux du cavalier Thrace. — Revue des Etudes Anciennes 1912, 32 sq.; *Н. Вулић:* Трачки коњаник и друге иконе из античког доба. — Споменик САН, књ. XCVIII, стр. 281 sq.

[592] Cfr. *T. P. Vukanović:* nav. rad, str. 163—164.

[593] *R. Marić:* Der thrakische Reitereine Heilgottheit. — Revue internationale des études balkaniques II, Beograd, 1938, 581; *M. Budimir:* O narodno — medicinskoj basni Sater Arepo. Miscellanea 5. Beograd, 1942, 165; *A. Cermanović-Kuzmanović:* Die Denkmöler des thrakischen Heros in Jugoslavien und das Problem des thrakischen Reitergottes. — Archaeologia Jugoslavica IV (1963), 31 sq.

крајевима у Јужних Словена, знатан број појава из култа трачког коњаника, наслеђених у хришћанским светитељима: Теодору Тирону односно Тодоровој суботи.[594]

Јужнословенски случај са трачким коњаником, није усамљен. Аналогије ради, помињемо, св. Кузман и Дамјан, заменили су диоскуре.[595] Св. Фока је заменио неко старинско божанство или демона морнара.[596] Св. Борис и Илеб у словенских народа, заменили су диоскуре.[597] У данашњих Грка св. Арханђел Михаил је наследник Хермесов[598] Према томе, јужнословенски случај са трачким коњаником није усамљен. Многобројни елементи тога култа, у дуготрајном процесу историјског развоја јужнословенских народа, кроз столећа и хиљаде година, сходно географској и етничкој средини, као континуирано наслеђе Трачана, у много случајева кроз етногенезу, оформљавани у посебне врсте и типове око св. Теодора Тирона, доспели су до данашњих дана у народном животу Јужних Словена наведених географских регија.[599]

[594] *М. Петровић:* Божанства и демони црне боје. Београд, 1940, 43—52; *T. P. Vukanović:* nav. rad, 165.

[595] Arch. f. Religionsw. 11 (1907), str. 160; cfr. *T. P. Vukanović:* nav. rad, str. 167.

[596] *L. Radermacher:* St. Phokas. — Arch. f. Religions. 7 (1904), 445.

[597] Cfr. Arch. für slavische Philologie IX, str. 286 sq.

[598] Cfr. *J. S. Lawson:* Modern greek folklore and ancient greek, religion. Cambridge, 1910, 45; *B. Schmidt:* Das Volksleben der Neugriechen, Leipzig, 1871, 43 sq.

[599] Cfr. *T. P. Vukanović:* nav. rad, 167 (literatura predmeta str. 154, 167).

ЕПОХА НАРОДА И НАЦИЈА

СТАРОБАЛКАНСКЕ ЕКОНОМСКО — КУЛТУРНЕ ТВОРБЕ У КОНТИНУИТЕТУ У ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

У комплексу свеобухватног сагледавања континуитета и других проблема и појава у етногенези Јужних Словена, у кратким потезима чинимо осврт и на непокретну својнику, рударство, занате и еснафе и мере.

1. Непокретна својина. — Основа својине код Јужних Словена средњега века било је наследно добро, које се означавало разним именима. Тако, у Хрватској, означавало се непокретно добро као својина племена, а називало се именом племеншћина. У Босни је то била племнита земља или племенито. Ови изрази упућују на првобитну колективну племенску својину или комуну. Уз ознаку земља, чест назив је код свих словенских народа у придевском облику — ина. Ту се јављају три главна имена: *1. дједина,* од речи дјед, особито распрострањена у Србији и Босни, са ознаком наследне земље.[600] Код Чеха је исто тако некада dědina значила наследно добро, а сада значи село. *2. Отвчина,* ређи назив, који долази од речи отац, а значи очинско наследно добро. Данас, очевина или бабовина је код Јужних Словена широк појам. Тим се именом означава све оно што долази од имовине у наслеђе као приватна својина, или као родовска или породична својина по мушкој линији наследства. Код Руса је исто тако вотчина наследно, непокретно добро. Као očina и dědina у истом значењу јавља се тај израз и код Румуна.[601] *3. Баштина* је код Јужних Словена најраспрострањенији израз за очинско наслеђе, а најчешће се јавља код Срба, Црногораца, Македонаца, југословенских Муслимана, Хрвата и Бугара. Старосрпски *башта* значи достојанственик, код Руса батя, батько, отац. Бернекер сматра да је ово реч од мила од братръ, првобитно назив за старијег брата. Даничић је мислио да је реч словенска. Супротно томе Ф. Миклошић тврди

[600] *Fr. Miklosich:* Monumenta serbica, 4, 38; *Thalloczy,* Гласник Земаљ. м., књ. XVIII (1906), 403 sq., то исто: Wiss. Mitt. aus Bosnien, 11 (1909), 238 sq.

[601] *Fr. Miklosich:* nav. delo, 541; Биографија Немањина од св. Саве; стр. 1; cfr. *С. Томић:* Дробњак. СЕЗб. IV, Насеља књ. 1, Београд, 1902, 394; *J. Bogdan:* Ueber die rumänischen Knesen. — Archiv für slavische Philologie XXVI (1904), 105—107.

57. *Убао у Ријечанима у Црној Гори.* Старобалкански начин добијања пијаће воде у карсним пределима;

58. *Обичај клања овна на Петров дан на Петровој гори, у Горњој Јабланици у јужној Србији; остатак паганског обичаја из 1910. год. којим се приноси жртва планини за добробит стада оваца и обитељи породице.*

да је та реч турска. Ст. Новаковић сматра да је баштина дошла од речи башта, са значењем отац, и да је туђинска и то протобугарско — татарског порекла.[602]

Западноевропском лену била је слична јужнословенска пронија. То је војничко добро, које води порекло из византијских уредаба, а корени су му у доба касне антике. Пронијари или стратиоти, обра-

[602] *Я. Шафарик,* Гласник СУД, XV, 306; *Ст. Новаковић:* „Баштина" и „бољар" у југословенској терминологији средњег века. — Глас САН, књ. XCII, 210—255; *Fr. Miklosich:* Monumenta Serbica, 217; Monumenta hist. jur. VI, 418; *C. Jireček:* Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dušan. — Archiv für slav. Philologie XXII, 159, 162, 209; *Ст. Новаковић:* Село, 74; *исти:* Законик Стефана Душана, стр. 194; *E. Berneker:* Etymologiseches Wörterbuch der slavischen Sprachen, I, Heidelberg, 1908, 46; *Fr. Miklosich:* Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen, Wien, 1886. s.v.; cfr. *L. Gumplowicz:* Chorwaci i Serbowie, Warsava, 1902, 25; cfr. *P. Skok:* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srskoga jezika, knj. I, str. 120.

ђивали су лично само делимично земљу. Они су понајвише били господари парића или насељеника на тој земљи. Пронију је редовно давао владар и она је била наследна до шестог степена. Пронију примају Јужни Словени од Византије на Балканском полуострову и она се код њих помиње још у XIII столећу. Пронијаревићи су се звали синови пронијарски и они су служили на имањима велике властеле. Називи извесних села воде порекло по племену пронијара, као Кастрати, Тузи, Шкирели (Шкрели) и слично.[603]

2. Рударство. — Као земљорадници и сточари, у првим столећима свога етничког формирања на Балканском полуострову, Јужни Словени нису се бавили рударством. Међутим, после устаљивања, формирања народа и држава, они се почињу бавити и рударством, како испирањем злата, тако и добијањем гвожђа. Тако је римско и византијско рударство продужило да живи међу јужнословенским рударима. За то сведочи израз за рудну троску, који се код старих Срба звао згура, а код Бугара згория, што долази од лат. речи scauria, scoria. Од XIII до XVII столећа, у јужнословенским земљама био је извесан број Саса рудара. Ови вредни рудари, у дуготрајном историјском процесу развоја рударства у балканским земљама, претопили су се и асимиловали у јужнословенске народе; само мали број их се вратио у Угарску, а делимично су и мигрирали у Италију. У асимилацији Саса са јужнословенским народима, знатну улогу су одиграле и међусобне женидбене везе.[604]

3. Занати и еснафи. — По јужнословенским градовима, у старо доба, занати су били уређени у посебне занатске редове. Тако, у јужнословенским градовима Јадранског приморија, постојало је старо, још од Римљана наслеђено еснафско уређење. На челу еснафске fratilio, fraternita („братовштина") или scola („школе"), стајао је gastaldus или ghestaldo („гасталд") са iudices („судијама"). Еснафска скупштина се називала capitolo („капитул"), што је дошло у еснафско уређење, путем црквеног утицаја.[605] Насупрот томе, у унутрашњости Србије, Македоније и Бугарске, занати и занатлије највише су називани грчким именима. Тако, у Призрену и Штипу, протемај-

[603] *S. Ljubić:* nav. delo, IV, 422, br. 583; Starine JAZU XIV, 56—57; *Панченко,* Извѣстія Арх. инст. 9 (1904), 141; 217; *Майковъ:* Что такое пронія въ древней Сербіи. — Чтенія въ имп. общ. ист. и древн. Москва, 1868, 1, 227—232; *В. Макушевъ:* О пронiи въ древней Сербіи. — Журн. Мин. нар. просв. 1874, септ.; *Ѳ. Успенскій:* Значеніе византійскоя и южнословянской пронiи. — Сборникъ статей по славяновѣдѣнію изданный учениками В. И. Ламанскаго. Спб. 1883, 1—32; *Ст. Новаковић:* Пронијали и баштиници. — Глас САН, I (1887), 1—102; *К. Јиречек — Ј. Радонић:* нав. дело, 66—67; cfr. *Z. Lingenthal:* Geschichte des. griech. — röm. Rechtes. Berlin, 1893, 273 sq.; *Г. Острогорски:* Пронија. САН. Београд, 1951.

[604] *Гласник* СУД, књ. XV, 279; *B. Curipesehitz:* Itinerarium der Botschaftsreise des Josef von Lamberg und Nicolas Iurischitz durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Konstantinopel 1530. Insbruck, 1910, 42; *К. Јиречек — Ј. Радонић:* нав. дело, III, 108—109, 205. Место где су се радили рударски послови звало се цех (нем. Zeche). Код Срба, Македонаца и Бугара позната је још и данас реч шљакна, шљакниште, шлакно, што долази од немачке речи Schlacke, коју су јужнослевенски народи примили од саских рудара. — Нав. дело, 209.

[605] Нав. дело, 201—202.

стор називан је грчким именом цвнгарв, цегарк, те и цегарски еснаф. У Скопљу, звао се месар грчким именом макелар.[606]

4. Мере. — У Јужних Словена у старини је главна мера за жито била кабао — каъбълъ, у Далмацији позната под латинским именом copellus, у Хрватској cubelus. Ова је мера истоветна са старосрпским матом, а мат пак се византијском мером μάδιος.[607] У Срба у Зети и Арбанаса у Арбанији, била је распрострањена у старини локална мера за жито и остале усеве у зрну, звана мантија. У Дубровнику је у старо време била мера за вино quinquum, quingum, quincum. Као тег за бакалску робу, восак, метале и слично важила је римска фунта — libra — српски литра, од византијског λίτρα. Она је била подељена на 12 унчи, а унча је имало 6 аксаћа — exagia. Дубровачка је унча била скоро истоветна с римском.[608]

Колико су римске културне тековине убаштињене у културу Јужних Словена у западним пределима Балканског полуострва, боље рећи у динарским пределима, најбоље илуструје једна народна пословица која је у употреби у Срба у Херцеговини. Наиме, једна херцеговачка пословица гласи: „Ако су изумрли стари Римљани, остали су ћетићи и кантари". Значи, ако су изумрли стари Римљани и тиме нестала њихова трговина на Балканском полуострву и Медитерану; остали су Дубровчани и њихова трговина, као континуитет убаштињен у јужнословенском етносу, боље рећи Дубровчанима.[609]

5. Илирске правне норме о расподели општих добара у континуитету у средњовековних Хрвата. — Архаичне правне норме о расподели општих добара у поседовној структури Хрвата (Статут града Пага из 1637.), које су се обављале сваке године приликом расподеле пашњака, говоре о континуитету и етногенези балканских старинаца са средњовековним Хрватима. Још у Страбоновом казивању (VII, 5), наводи се, да је илирско племе Далмати делило земљиште, углавном пашњаке, сваке осме године. Без двојбе, можемо устврдити, да су на Пагу, као острвском подручју обитовали староседеоци и после доласка Словена, односно Хрвата, и то романизовани Илири. Ова појава архаичних правних норми, говори о континуитету илирских правних обичајних норми у организацији хрватског економског живота на јадранском подручју.[610]

[606] Гласник СУД, XV, 309; Zeitschrift für roman. Phil. XVI (1892), 524 sq.; Извѣстія Петерб. акад. 1910, 630; *St. Novaković:* Цегарь — цьнгарь..., Archiv für slav. Phil. XXXII (1911), 383—388, то исто у Годишњици НЧ. књ. XXX (1911), 202—207.

[607] *Ст. Новаковић:* Законик Стефана Душана, II, издање, 265; *исти:* Le prix normal du blé à Constantinople pendant le moyen âge et le Code de Stéphan Dušan empereur des Serbes. — Archiv für slav. Philologie XXVII (1905), 173; *Успенски:* Византійскіе землемѣры. — Труды Археологическаго съѣзда въ Одессѣ, кн. 2; cfr. *К. Јиречек — Ј. Радонић:* нав. дело, 323.

[608] *M. Rešetar:* Numism. Monatsblatt der Wiener Numism. Gesellschaft, 1910, str. 323 sq.; *Љ. Ковачевић:* Колика је аксаћа? — ГНЧ II (1878), 178—182; cfr. *К. Јиречек — Ј. Радонић:* нав. дело, 323.

[609] *Т. П. Вукановић:* Српске народне пословице. Врање, 1974, стр. 50.

[610] *M. Suić:* Nekoliko etnoloških podataka o antičkim Ilirima u delima grčkih i rimskih pisaca. — Simpozijum o Ilirima..., knj. II, Sarajevo, 1967, str. 103.

ЕЛЕМЕНТИ КОНТИНУИТЕТА СТАРОБАЛКАНСКОГ ДРУШТВЕНОГ УРЕЂЕЊА У СОЦИЈАЛНОЈ СТРУКТУРИ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

Елементи континуитета балканског друштва у социјалној структури Јужних Словена, потичу из првих додира словенских етничких скупина и племена, са балканским старинцима на Балканском полуострву, још у VI столећу. Кроз столећа словенског живота у истим регијама са балканским старинцима, Словени попримају од ових многе елементе и у социјалној структури. Понегде, словенска, односно јужнословенска социјална структура, има карактеристике феудалне средњовековне епохе. У много случајева, она се одликује регионалним социјалним поретком и поимањима, што стоји у зависности од историјских збивања и економских чинилаца. Наиме, да ли су се словенске или јужнословенске етничке скупине и племена развила у народе, постепеније, или пак лаганије. Из те проблематике наводимо извесне појаве, које имају одређену улогу у континуитету, а самим тим и етногенези Јужних Словена.

1. СЕЉАЦИ

Земљорадничко становништво у Јужних Словена, од старине, злало се имеиом себри. Реч себар, позната је исто тако и код Руса — събрь, код Литаваца — sebras и у савремених Грка δεμπρος. Првобитно значење је сељак на удео или сатрудник, а словенски основни облик гласи *сѫбьръ.[611]

У средњем веку код Јужних Словена нарочито су били на цени сеоски занатлије, који су се у Срба звали маистори[ю] а код Бугара технитаре (τεχνίτης).[612]

Насељеник или колониста у спрским земљама средњега века, зове се именом мѣропьхь а његово имање мѣропьшина. Порекло имена је свакако трачко, а оно се понајвише распростирало у источним српским пределима.[613]

У Јужних Словена средњега века, местимично, етнографски појмови су се измешали с економским. Тако у Срба, под именом Власи, делимично се разумеју далматински Романи, који су живели у градовима, а делимично планински пастири романског, односно влашког порекла. Под Србима се разуме словенско земљорадничко становништво. У жичкој повељи из 1220. год., зову се пастири именом Власи, а тежаци „землски људи". И у Законику Стефана Душана (1349.

[611] Cfr. *C. Jireček:* Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dušan. — Archiv für slav. Phil. XXII (1900), 211—212; *St. Novaković:* Die Ausdrücke себръ, почѣтень und мѣропьшина in der altserbischen Uebersetzung des Syntagma von M. Vlastares. — Archiv für slav. Phil. IX (1886), 521—523; *К. Јиречек — Ј. Радонић:* Историја Срба I, 95, III, 114; *G. Meyer:* Neugriech. Studien II (1894), 56—57.

[612] Cfr. *К. Јиречек — Ј. Радонић:* нав. дело, III, 117.

[613] Мѣропьси, мѣропьшикь. Cfr. *P. Skok:* Etimologijski rječnik hrvatsoga ili srpskoga jezika, II, str. 409.

и 1354. год.) исто тако се сељаци називају „људие земљане“.[614] У много случајева, у XIV столећу су сви пастири, изузев Арбанаса, важили као Власи, а сви тежаци српских земаља као Срби.

Земљорадници су били везани за земљу, док су пастири чували личну слободу и слободу кретања.

Као што је познато, после 1300. године, закон је забрањивао у српским земљама, ступање тежака у пастире. О томе сведоче извесне одредбе бањске и дечанске повеље, у којима се каже:

„Сърбинь да се не жении оу Власѣхь“.[615] Ове разлике су обичаване у Срба све до конца XVI столећа.[616]

2. ПОСТАНАК И РАЗВОЈ ПЛЕМСТВА

Са формирањем јужнословенских народа и држава, јавља се постепено и настанак племства. Оно је постало на исти начин као и у другим земљама средњовековне Европе. Наиме, потомци старих жупанских и владалачких лоза, споредне гране владалачке куће, као и земаљски чиновници различитог порекла, повезани женидбама вишеструко са владајућим династијама, организовали су се као виши сталеж. Временом, образовала су се два реда племства код Јужних Словена: високо племство и витешки ред. И са овом се појавом сусрећемо како у Византији, тако и у западним државама. Припадник високога племства звао се велики човек, велмуж или велможа. Код Бугара, носио је име бољарин, а исто тако и код Руса.[617] У Србији и Босни, био је распрострањен и назив властелин, а властеоска жена звала се владика. Према чину и достојанству, било је велике и мале властеле. Након оснивања словенских држава у покрајинама које су обдржавали Византинци, умножило се племство код Јужних Словена византијским сопственицима. На концу, сасвим другога порекла биле су патрицијске породице у приморским градовима, где је обилат број становништва био романског порекла. Ове породице су постале од првобитног владајућег богатог варошког уређења, од позноримске и византијске курије, и носе стална породична имена. Ове породице често склапају брачне везе са владајућим породицама Хрватске, Хума и Црне Горе.[618] Међу балканским Словенима црква и свештенство, а нарочито манастири, имали су

[614] *Ст. Новаковић:* Село, стр. 34; *T. P. Vukanović:* Les Valaques, p. 13—24.

[615] Светостефанска хрисовуља, 25 (ed. *Јагића);* Споменик САН, књ. IV, 6 (ed. *Ковачевића*), Дечанска повеља, 62; *Ст. Новаковић:* Село, 37; *К. Јиречек — Ј. Радонић:* нав. дело III, 115.

[616] *К. Јиречек — Ј. Радонић:* на нав. месту.

[617] Cfr. *Данило:* Животи краљева и архиепископа српских, 109, 290, 308; Споменик САН, III, 38; *Ст. Новаковић:* Баштина и бољар. — Глас САН, XCII (1913), 248—255; *Е. П. Наумов:* К истории феодальной сословной терминологии древней Руси и южнославянских стран. — Исследования по истории славянских и блаканских народов, (1972), стр. 223—236.

[618] *C. Jireček:* Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters I, Wien, 1901, 74, 95—97.

велики углед, како због својих имања и економске моћи, тако и због своје религиозне улоге. Но, тај је углед био увек нижи и мањи од владалачког угледа.[619] Познато је, из половине XIII столећа, да су Барани непријатељски испратили посланство дубровачког архиепископа, које се позивало на папу, с узвицима извесних световњака: „Quid est papa? Dominus noster rex Urosius est nobis papa!“[620] („Шта је папа? Наш господин, краљ Урош, он је нама папа!“).

3. УДЕО САСА У ЕТНОГЕНЕЗИ ЈУЖНОСЛОВЕНСКИХ ЕТНИЧКИХ СКУПИНА У РУДАРСКИМ РЕГИЈАМА

У средњем веку и првих столећа новога века, у балканским земљама саски рудари имали су знатно место у рударској производњи.[621] Временом, Саси су се у балканским земљама асимиловали са балканским Словенима а делимично и Арбанасима. Учени словенски историчар К. Јеречек истакао је, да после 1600. године у балканским земљама међу рударима Сасима, немачки језик се више није чуо, а они су се асимиловали с католицима: Дубровчанима и другим Далматинцима, Италијанима и католичким Арбанасима.[622] Међутим, новија истраживања српског историчара М. Динића, стављају асимилацију Саса пре доласка Турака (пре друге половине XIV столећа).[623] Католички визитатор П. Мазреки, који је 1626. год. обишао Бугарску, извештава да се католици у Ћипровцу, Копиловцу и другим местима Бугарске називају Бугарима, само због тога што су рођени у Бугарској. Међутим, они су пореклом Албанци, делом Саси и недавно покатоличени Павлићани.[624] Уколико су се Саси задржали до првих деценија XVII столећа, претрпели су знатне измене, стопивши се са осталим католицима, тако да су заборавили своју народност и немачки језик.[625] Један број немачких Саса који се налазио у регији македонских кратовских рудника, иселивши се у новобрдску рударску зону, асимиловао се у Хрвате. Исто тако, и бројни саски рудари новобрдске рударске регије, а делом и копаоничке, асимиловао се у Хрвате, а у мањој мери и арбанашке католике. Њихови трагови очували су се до данашњих дана на Косову, и то у Јањеву и Летничкој жупи, а местимично и у неким косовским градским насељима. Ова асимилација се местимично очувала и у народној традицији дотичних предела на Косову.

[619] *К. Јиречек — Ј. Радонић:* нав. дело, 75—80.

[620] *T. Smičiklas:* Codex dipl. IV, 318, 507.

[621] Cfr. *S. Rizaj:* Rudarstvo Kosova i susednih krajeva. Priština, 1968, 138—140 (литература тамо).

[622] *К. Јиречек — Ј. Радонић:* Историја Срба II, Београд, 1952, 91—92.

[623] *М. Динић:* За историју рударства у средњовековној Србији и Босни. Београд, САНУ, 1955, 25.

[624] *К. Костић:* Рударство и рударски центри у српским земљама за турског времена. — Наставник књ. XXIII (1912), 380.

[625] *S. Rizaj:* nav. delo, 139.

4. КОНТИНУИТЕТ ПЛЕМЕНСКОГ ДРУШТВА БАЛКАНСКИХ СТАРИНАЦА И ЊЕГОВА СИМБИОЗА СА СРПСКО — ЦРНОГОРСКИМ ПЛЕМЕНСКИМ ДРУШТВОМ

Црногорско — херцеговачка друштвена племенска организација темељи се на стапању пастирске старобалканске номадске крви Влаха, Арбанаса и Срба — Црногораца. О сарадњи и учешћу Влаха и Арбанаса говоре имена Пипери, Могуши (Мугоше), Братоножићи, Букумире, Кричи. Јак утицај арбанашке етничке крви показују имена неких старих црногорских племена и братстава. Таква су била Матагужи код данашњег Титограда (1335), Махине уз Црногорско приморје (1435) који својим именом подсећају на илирске — μάνιοι, затим Малонишићи у долини реке Зете, па изумрли Матаруге, који су тако прозвани зацело по својим копљима, и који данас живе у причама, нарочито на Грахову. Свакако ту долазе и Сотонићи и Паштровићи. Спомен на арбанашко пастирско братство Шокњевиће („Великих губица") сачуван је у имену Гољемаде — Gojë madhe (1444. год.) дубоко у Црној Гори. Карактеристична су у том погледу народна предања, која порекло арбанашких и црногорских племена своде на заједничке прадедове. По тим предањима, данашњи Васојевићи, Пипери и Озринићи и арбанашки Краснићи и Хоти, потичу од петоро крвне браће.[626] Мада су сва ова и њима сродна црногорско-херцеговачка племена постала из номадских катуна: Влаха, Арбанаса и Срба, који су се местимично мешали са селима стално настањених земљорадника, ипак је њихова генеза у детаљу веома компликована.[627]

Међу бројним црногорско-херцеговачким племенима, као веома карактеристичан пример постанка племенског друштвеног поретка истиче се племе Пипери. Ово племе је настало од Пипера, од сесилних становника старе лушке жупе, Лужана, и вегилних влашких Мугоша, из чега проистиче сасвим јасан постанак терцијерних племена. Једно братство, заправо сродничка задруга пастира номада или полуномада — Арбанаса, Влаха, Срба — потчињава себи вегилно и сесилно становништво једног краја и стапа се с њим у часу неке друштвене потребе, нпр. ратниче у случају одбране или напада, или у време витешког плена (пљачке) и поделе плена, или у сточарским номадским или полуномадским кретањима.[628]

Арбанашко братство код Крушева и Каменице Büthdose (podex porci), у споменицима Bisdos (1335. год.), Busdosa, Butadossi, Botidossi, стопили су се с Тузима (1415. год.), те се наводе као Octi, Tusi et Bitidossi.[629] Тако су из српско-арбанашке симбиозе XIV и XV столећа под Турцима постала народна предања о истом пореклу и

[626] *M. Šuflaj:* Srbi i Arbanasi. Beograd, 1925, 60; *T. P. Vukanović:* Terminologija plemenskog društva u Crnoj Gori, 207; cfr. *R. Kovijanić:* Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV—XVI vijek) I. Cetinje 1963, str. 1—239.

[627-628] Cfr. *M. Šuflaj:* na nav. mestu; *T. P. Vukanović:* na nav. mestu.

[629] *M. Šuflaj:* na nav. mestu.

сродничким односима — етногенези — појединих арбанашких племена северне Арбаније и суседних црногорско-херцеговачких области.[630]

Стара влашка племена доста су брзо асимилирана. Међутим, амалгамизациони процес између Арбанаса и Црногораца трајао је до блиске историјске прошлости. Најтипичнији случај је племена Куча, за које се 1610. год. вели да их је „половица православна, а половица римокатоличка". Данас је то племе углавном православно, црногорско, а поред тога и римокатоличко и муслиманско, арбанашко.[631]

Спој катуна номадских сточара Арбанаса, Влаха и Срба и жупских српских села, која се услед општег расула у средњем веку организују у војне јединице, дају црногорско-херцеговачка племена, која су нове етничке творевине.[632] До овог етничког спајања и формирања црногорско-херцеговачких племена долазило је тако брзо и чврсто због тога што су гентилни односи родовске заједнице живели као остаци прошлости и у феудалним државама Зети, Рашкој, Херцеговини, Хрватској и Арбанији, како у номадским катунима тако и у земљорадничким селима. Њих није сасвим расточио феудални државни поредак, и они су столећима и хиљадама година живели као остаци прошлости у облику родова, сродничких задруга, домова, фамилија, братстава, пастирских катуна и земљорадничких села као друштвених заједница.[633] Тако је спој настајао и давао племе, са свим функцијама кланске организације, које су до тада живеле понајвише у братственичком и катунском гентилном устројству, модификујући различите творевине племенске друштвене организације, сходно географској и етничкој средини и друштвеноекономским збивањима. Отуда имамо старије гентилне племенске творевине и млађе општедруштвене и војносудске и управно-територијалне творевине племенске терминологије. Војна демократија међу арбанашким и црногорско-херцеговачким племенима потиче од арбанашких, влашких и српских номадских катуна, сродничких задруга, братстава и земљорадничких села. Ове друштвене институције биле су снага која је у жупама оживела патријархалне животне облике и тамо где су они били већ сасвим изумрли или где су местимично само животарили. Кад се то има у виду, можемо рећи да су пастирски катуни и земљорадничка села дали патријархалну основу етничким скупинама арбанашког и црногорско-херцеговачког дру-

[630] Cfr. *Б. Недељковић:* нав. рад, 440; *T. P. Vukanović:* nav. rad, 207—208.

[631] *M. Šuflaj:* nav. delo, 76; *T. P. Vukanović:* nav. rad, 208.

[632] *M. Šuflaj:* na nav. mestu; cfr. *T. P. Vukanović:* na nav. mestu.

[633] Зборник Константина Јиречека I, 199—200; *Б. Недељковић:* Канун Леке Дукађина. Арбанашко обичајно право. (Из заоставштине В. Богишића). Анали Правног факултета у Београду (1956), 441; *B. Đurđev:* Iz istorije Crne Gore, brdskih i malisorskih plemena (popis Hota, Kuča, Pipera i Klimenata iz 1497. godine). — Radovi knj. II. Naučno društvo B. i H., Sarajevo, 1954; 210; *T. P. Vukanović:* na nav. mestu.

штва при постанку и развитку племена.[634] Катуни су, пак, били творевине које су војну демократију сачувале као остаток прошлости из прастарих илирских времена, на што се накалемила слична институција Старих Словена, коју су јужнословенски народи и племена донели са собом из прапостојбине на Балканско полуострово, и ту стапајући се и живећи у симбиози с Арбанасима и Власима, као староседеоцима балканских земаља изграђивали своје јужнословенско друштво. Тако се првобитни гентилни поредак сачувао као остатак прошлости у древним катунима и селима, односно у сродничким задругама и братствима, на којима су се изграђивале средњовековне државе српске и арбанашке. Отуда у време процвата племенске организације код савремених балканских народа, Арбанаса и Срба, у Црној Гори, Херцеговини и Црногорском приморју, у XV и XVI столећу, имамо јаку војну демократију, која се оваплотила из катуна, братстава и сродничких задруга номадских пастира и земљорадника.[635] Б. Ђурђев сматра да „војна демократија" не потиче из територијалне, него из катунске организације, не од Лужана и Лушке жупе, него од Пипера, Куча и Братоножића.[636] Значи, процес постанка и развоја племенског друштва у Црној Гори и Херцеговини текао је у борби између територијалне заједнице сличне кнежинама, које су се постепено, сходно историјским условима, развиле у права племена.[637] Формирање племенске територије је појава која изискује посебну пажњу при проучавању племенског друштва Арбанаса и Срба у Црној Гори и Херцеговини. Док су гентилне појаве племенског друштва творевине старијег порекла, племенска територија је појава која се развијала постепено и споро, а у племенској организацији братства и номадског катуна првобитно доминирају њихове територије, које имају предност пред племенском. Ни 1455. год. није била образована основна племенска територија код Хота, Пипера и Куча.[638]

Стапање Арбанаса, Влаха и Срба, и тим путем формирање црногорско-херцеговачких племена, условио је и подстакао заједнички сточарски живот. „Хоћи се сматрају толико своји са Затрепчанима да тврде да нијесу изашли на више од 15 пасова".[639] Словенима и Арбанасима придружио се и романски елеменат, чије трагове носе не само главне планине, као Дурмитор, Визитор, Орјен, него и цела племена, као Могоши, Његуши, Пипери, чији речник превлађује у култури сточарске производње. Пастирске катунске организације њиховог су језичког порекла.[640]

[634] *B. Đurđev:* nav. rad, 204—205; *isti:* Kakva je bila turska vlast u Crnoj Gori XVI i XVII veka. Sarajevo, 1953, 102; *isti:* O vojnicima. — Glasnik Zemaljskog muzeja II, Sarajevo, 1947, 109; *T. P. Vukanović:* na nav. mestu; cfr. Историја Црне Горе I. Одељак *J. Ковачевић:* Од досељења Словена до краја XII в. стр. 285.

[635] *B. Đurđev:* Iz istorije Crne Gore, brdskih i malisorskih plemena, 206; *T. P. Vukanović:* nav. rad, 208—209.

[636] *B. Đurđev:* nav. rad, 208.

[637] *B. Đurđev:* na nav. mestu; *T. P. Vukanović:* nav. rad, 209.

[638] *B. Đurđev:* nav. rad, 208; *T. P. Vukanović:* na nav. mestu.

[639] *A. Јовићевић:* Малесија. СЕЗб. књ. XXVII, Београд, 1923, 55.

[640] *T. P. Vukanović:* na nav. mestu; cfr. *R. Kovijanić:* nav. rad, str. 7—125.

У извесним црногорско-херцеговачким племенским предањима остало је понешто трагова о постепеном освајању нових племенских организација, о потискивању старијих елемената и о мешању с њима. Та предања, нису, наравно, чиста и не односе се увек на најстарији период прошлости, али ипак се делимично вежу за њих, указују на то да су ти процеси и у самом народу осећани и памћени као крупне и битне промене. Међу Бјелопавлићима и племенима Никшићког поља, Жупе, Бањана, Грахова и Катунске нахије прича се да су као најстарије племе тих области живели неки Шпањи — — Шпани, и да су после њих дошли словенски Лужани. Ти Лужани су, вели се, били „стари Срби", и захватали су простор од Мораче до Никшићког поља и планине Гарча. Покрвили су се љуто између себе и постали тако лак плен нових племенских организација Бјелопавлића и делимично Пипера и Братоножића.[641] Име Шпана могло би се тумачити познатим називима из круга античке медитеранске ономастике, као што су етрурско Spanius или Шпанија (Hi—Spania); али овде, код нас, довољно је упозорити на арбанашко племе Шпата, које се јавља у области око Скадра и Дриваста почетком XIV столећа и које се већ ту, ако не и пре, интензивно мешало са Србима. Име Лужана познато је добро већ из Летописа попа Дукљанина; они су раније имали своју лушку жупанију северно од Скадарског језера. Њихово име помиње се до средине XV столећа; последњи им је до сад познати помен из 1455. год.[642] Историјски су, дакле, утврђени као непосредни суседи Шпана, у подручју око Скадарског језера; њихово потискивање и мешање сасвим је вероватна ствар.[643]

Око Таре и Лима, прича се, обитовало је старо племе Крича као једна грана већег племена Матаруга, по којем је добио име Кричак и читав крај од Колашина до Пљеваља. Њих су после дугих и крвавих борби, по традицији, потисли Дробњаци, који се као становници Језера јављају крајем XIV столећа.[644] Трачка реч krisio

[641] *П. Шобајић:* Бјелопавлићи и Пјешивци. СЕЗб. књ. XXVII, Београд, 1923, 175, 202—205; *T. P. Vukanović:* nav. rad, 209—210; cfr. Историја Црне Горе I. Одељак *J. Ковачевић:* Од досељења Словена до краја XII в., стр. 288.

[642] *K. Јиречек:* Историја Срба, књ. III, 55; *T. P. Vukanović:* nav. rad, 210.

[643] *J. Ердељановић:* Неке црте у формирању племена код динарских Срба. — Гласник Географског друштва, св. 5, Београд, 1921, 75; Б. Ђурђев сматра да Лужани не живе у доба Немањића као племе већ у феудалној жупи као скупина. — *B. Đurđev:* nav. rad, 208; cfr. *T. P. Vukanović:* na nav. mestu; cfr. *P. Skok:* Etimologijski rječnik III, str. 409, s.v. Sponj.

[644] *K. Јиречек:* нав. дело, 56; *С. Томић:* Дробњак. СЕЗб. књ. IV, Београд, 1902, 451—452; cfr. *T. P. Vukanović:* nav. rad, 206, 210. Први траг Кричима на Тари, налази се у једној повељи краља Стефана Уроша I из 1260. год. У Котору, био је око 1280—1330. год. грађанин L. Cricichit. Око 1300. год. јавља се л. име Кричан. Презиме Кричковић помиње се у Пољицима 1492. год. Према народној традицији, када су се Дробњаци на старој земљи и комуници, у Дробњачким коритима, намножили, нападну на Криче или Кричкове, који су обитовали по Језерима око Дурмитора, те их протерају с ону страну Таре, у садашњу област Кричак. Од ових балканских старинаца, известан део је асимилован и то у Влахе, пастире номаде црноторско-херциговачких високих плнина, а делимично у српска племена и етничке скупине Црне Горе и Херцеговине, у која се касније етнички утапају и асимилују и влашке пастирске скупине, племена и катуни Црне Горе и Херцеговине, односно Сан-

и илирска krüsi упућују нас на Криче, који би, према данашњем арбанашком kryezi, били црни или црнокоси, црномањасти људи (црноглавићи). Потомци старих Крича живе данас код Нефертаре као православни и муслимани, и ношњом, која им је истоветна, још увек се видно разликују од Дробњака.[645]

Матаруге су очевидно несловенског порекла. Међу Арбанасима позната је моћна породица Матаранга, која се помиње од XIII столећа. Племе Матаруга помиње се код балканских Словена чешће до краја XIV столећа; име њихово налази се још у месним називима, као што су позната бања Матаруге код Краљева у Србији, или село Матаруге на Стонском полуострву. У етнолошкој грађи је забележено народно предање, обојено личним комбинацијама, како су Матаруге били некад становници Херцеговине.[646] М. Шуфлај упозорава на реч mataris — цилит, и мисли да су Матаруге по њима добили име.[647]

Јужнославенске Мацуре подсећају на арбанашке Мацарке или Мацреке. Њима народ на више места приписује стара гробља са стећцима. Спомен на арбанаско пастирско братсво „Великих губица", сачуван је имену Гољемаде у Црној Гори, међу којима данас нико не разуме арбанаски.[648]

Понекад се чисто српска племена јављају под неким од старијих туђих назива. Мркојевиће у Прапратној називали су суседни Арбанаси и, по њима, Млечани Памалоцима, Памалиотима, именом у којем је очуван стари арбанашки назив malok — брђанин.[649]

Пада у очи да нове организације племенске, као Зупци, Бањани, Пивљани, Дробњаци, Малешевци, Ћеклићи, Озринићи, Бјелопавлаћи, Васојевићи, мада су развијене из сточарских катуна, носе претежно српска имена, за разлику од тих старих, туђих. Старија црногоскохерцеговачка племена и етничке групе, освајајући, пословењивали су поједина племена на која су наилазили, али су задржавали њихова имена као традиционална, онако исто ко шт су задржавали имена многих река, планина и места. Њихов главни успех био је што су та племена посрбили и дали им као скупно опште српско име. Вредно је поменути, да се 1285. године помиње Братиња Дробњак — Dobrognago — „Влах" (сматрамо да се ради о етничком називу, а не називу социјалне припадности „пастир").[650]

цака. — *К. Јиречек — Ј. Радонић:* Историја Срба III 56; Mon. hist. jurid. IV, 99; *Ј. Цвијић:* Антрпогеографски проблеми Балканског полуострва, стр. XLIX, CLXXVI, CCI; *Г. Елезовић:* Турски споменици, књ. I, 1, Београд, 1940, стр. 865, помен: „Од кнезова нахије Кричака"; cfr. *П. Ш. Влаховић:* Кричи и зачеци њиховог етничког раслојавања. — Гласник Етнографског музеја, књ. 33. Београд, 1970, 93—107.

645 *Ј. Цвијић:* Балканско полуострво, књ. II. Психичке очабине Јужних Словена. Београд, 1931, 52, 55. *T. P. Vukanović:* na nav. mestu.

646 *А. Лубурић:* Дробњаци. Београд, 1930, 9, *T. P. Vukanović:* na nav. mestu; cfr. *В. Ћоровић:* Хисторија Босне, стр. 107.

647 *M. Šuflaj,* Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju, knj. II, 228; *T. P. Vukanović:* nav. rad, 210.

648 *M. Šuflaj:* Srbi i Arbanasi, 60.

649 *M. Šuflaj:* nav. delo, 26; *T. P. Vukanović:* nav. rad, str. 210.

650 *T. P. Vukanović:* nav. rad, 210—211; *Гр. Чремошник:* Канцеларијски и нотарски списи. Београд, 1932, 157; *R. Kovijanić:* nav. rad, str. 177—203, 217—220.

Међу племенском организацијом у Црној Гори и Херцеговини има племена за која се зна да су живела у средњем веку, па су касније изумрла. Тако, у Херцеговини се наводи племе Новљани, које је ту, како традиција каже, обитовало у доба досељавања Јужних Словена у VI и VII столећу[651]. Племе Букумири заузимало је садашњу област племена Братоножића у Црној Гори. Ово је племе сматрано нижим од осталих, и друга племена су осећала одвратност оженити се њиховим женама. Временом, Букумири су се делом претопили у Братоножиће, а делом су изумрли.[652] Надаље, два херцеговачка племена, Малешевци и Предојевићи, која су обитовала у средњем веку, изумрла су, и од њих је данас остало само братство Малешевско, али се и надаље познају породице „малешевске крви", као и „Предојево колено". Распадање племенске организације код ових племена свакако је настало у време преласка на ислам, тако да су оба та племена разбијена.[653] Исто тако, у средњовековно феудално доба помиње се неколико племена која су се у дуготрајном процесу историјског развоја балканских народа претопила и друга и тако одумрла. Ту долазе Лужани, Матаруге, Малокшићи, Матагужи, Рићани (XV—XVI столеће).[654] Помињемо и изумрло арбанашко племе Меша, од којег су племићи Messia (1272. год.).[655]

На граници неретванске крајине, обитовало је старо племе, познати и моћни Качићи, које су Византинци називали именом: τὸ Κατζικίων ἔτνος. Од Качића потичу бројна братства, од којих су извесна прерасла и у племена. Ту се истичу: Андријашевићи, Бартуловићи, Жарковићи, Миошићи, Петковићи, Стипићи и други.[656]

651 *А. Лубурић:* нав. дело, 43—46; cfr. *T. P. Vukanović*: nav. rad, 212.

652 *Ј. Цвијић:* Балканско полуострво, књ. II, 52, 55; *T. P. Vukanović:* na nav. mestu.

653 *Ј. Дедијер:* Старе сеоске породице у Херцеговини. — Гласник Земаљског музеја за Босну и Херцеговину, књ. XIX, Сарајево, 1907, 392; *C. Jireček:* Die Wlachen und die Maurowlachen, 121; *isti,* Arhiv für slavische Philologie XXV, 455—457; *B. Hrabak:* O hercegovačkim vlaškim katunima prema poslovnoj knjizi Dubrovčanina Dživana Pribčinovića. — Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XI (1956), 33; cfr. *T. P. Vukanović:* nav. rad, 213.

654 *C. Jireček:* Staat und Gesellschaft in mittelalterlichen Serbien I, 33—34; *Ј. Ердељановић:* Стара Црна Гора. — СЕЗб књ. XXXIX, 104—105; *исти:* Старина и значај племенских предања у Срба. — Летопис Матице српске, књ. 340, св. 1, Нови Сад, 1934, 7; *П. Бошковић:* Историјске приче из повјеснице бјелопавлићке. Никшић, 1902, 5—6; *B. Đurđev:* Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku, 102—103; *П. Шобајић:* Бјелопавлићи и Пјешивци, 203; *И. Руварац:* Montenegrina. — Прилошци историји Црне Горе. Земун, 1899, 83; *В. С. Караџић:* Примјери српскохрватскога језика. Беч, 1857, 63—66; *П. Ровинский:* Черногория, Спб. 1897, 10—126; *G. Gesemann:* Der montenegrinische Mensch. Prag, 1934, 39—40; *T. P. Vukanović:* na nav. mestu.

655 *N. Jorga:* Notes et extraits pour servir à l'histoire de croisades I, 334; *M. Šuflaj:* Srbi i Arbanasi, 31; *T. P. Vnkanović:* na nav. mestu.

656 *V. Klaić:* Hrvatska plemena od XII do XVI stoljeća. Rad JAZU, knj. CXX (1897), 1—85.

Као што се види из предњег расправљања, у етногенези племенског друштва Црногораца и Срба, уткани су елементи племенских одлика Влаха и Арбанаса, у којих су се били очували као прежици илирско-дарданских и трачких племенских формација. Тако су ове старобалканске етничке тековине, посредним путем доспеле од балканских старинаца Црногорцима и Србима као културна етничка баштина, која се заснива на етногенези.

5. ОДЛИКЕ КОНТИНУИТЕТА ДРУШТВЕНОГ УРЕЂЕЊА ЕТНИЧКИХ СКУПИНА И ПЛЕМЕНА БАЛКАНСКИХ СТАРИНАЦА, У ЈУЖНОСЛОВЕНСКОМ ПАТРИЈАРХАЛНОМ И ПЛЕМЕНСКОМ ДРУШТВУ

Где год се у друштвеним наукама помињу Јужни Словени, наводи се да у њиховом друштвеном уређењу има јасних трагова давнашњег реда у људском друштву. О. Шрадер је у својим радовима о индоевропској прошлости, истицао да се у понеким јужнословенским друштвеним установама сасвим верно огледа давнашњи индоевропски друштвени ред.[657]

Још је Страбон описао код Ибера, данашњих Грузијанаца на Кавказу, сродничке задруге, какве се до данашњих дана налазе код Јужних Словена, а ту и тамо и код осталих савремених балканских народа. Остатака оваквог породичног уређења, било је до скоро код Осета на Кавказу. Ова је појава позната и другим народима на свету и не јавља се само код словенских народа. Њено устројство код Јужних Словена, нарочито у крајевима где ови живе спајући се и прожимајући са Арбанасима, има много заједничких елемената. За илустрацију тога довољно је поменути Косово и западне крајеве Македоније. Ту на челу задруге стоји обично једно мушко лице, понегде окружено саветом нарочитих задружних функционера и већем свих одраслих мушких глава задружне куће. Уз то лице, домаћина задруге, понегде се налази и домаћица или бачица, која се стара о спремању хране, женским пословима и спремању зимнице. Местимично домаћин задруге и домаћица или бачица чине управу над задругом и бачица учествује у свим саветовањима и већањима напоредо са мушким члановима задруге. У извесним крајевима домаћин и домаћица сродничке задруге имају своје помоћнике или заменике, који их или помажу у раду, или их само замењују у време њихове одсутности.[658]

[657] *O. Schrader:* Sprachvergleichung und Urgeschichte. Linguistisch — historische Beiträge zur Erforschung des indogermanischen Altertums, II, 2. Die Urzeit, 1907, 370—371; *T. P. Vukanović:* nav. rad, str. 199, 203.

[658] *V. Bogišić:* Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena. Zagreb, 1874, 8—10; *П. Ровинскій:* Географическое и этнографичкое описаніе Черногория Спб. 1897, 194; *С. Бобчев:* Българската челядна задруга въ сегашно и минало време. — Зборник за НУНК, XXII—XXIII, 2, София, 1906; *N. Konsulova:* Die Grossfamilie in Bulgarien, Erlangen, 1915; *S. Simeonov:* Die Zadruga u. Ehegüterverhältnisse Bulgariens, Hamburg, 1931; *Z. Vinski:* Die südslavische Grossfamilie in ihrer Beziehung zum asiatischen Grossraum, Zagreb, 1938, 1—42; *Б. Недељковић:* Постанак задруге, Београд, 1937, 1—10 (посебан отисак); *O. Mandić:* Klasni karakter buržoasknh teorija o postanku zadruge, Istorijsko-pravni zbornik, br. 3—4, Sarajevo, 1950, 132 sq.; *S. Kulišić:* O postanku slovenske zadruge, Rilten Instituta za proučavanje folklora, sv. 3, Sarajevo, 1955, 43—55; *F. Engels:* Poreklo porodice, privatne svojine i države. — Izabrana dela K. Marksa i F. Engelsa, knj. II, Beograd, 1950, 211—213; *K. Marks:* Kapital, 8, Zagreb, 1947, 42; *T. P. Vukanović:* nav. rad, str. 217 — 218; *М. О. Косвен:* Семейная община. — Советская этнография, св. 3 (1948), 3—32.

Словени су дошли на Балканско полуострво као етничке скупине и племенске јединице, које је за извесно време била окупила под својом влашћу снага обарских господара, а после, при упадима у Византију, потреба да се што већим бројем савладају противници и осигура одбрана. Кад су успели да раскрсте с Обрима и да се сместе на византијско подручје без опасности од даљих борби с њеном војском, њихова заједница брзо је олабавила и постепено се распала. Свако племе настоји да живи својим животом. Оживљавају атавистичка наслеђа из старе постојбине. Разуђено подручје западног дела Балканског полуострва, са долинама затвореним планинама и горјем, било је веома погодно да се у њима развија племенски живот. Стара илирска племена која су у великом броју живела расута и мање-више одвојена на овом подрчју, дају најбоље сведочанство о историјској традицији такве погодности. Такве долине, шире и уже, које често вежу реке и потоци, које кроз њих теку, са суседним крајевима, представљају природне јединице, које се обично зову жупама. Оне су углавном, обухватале или једно цело мање племе или повећу братственичку организацију, односно етничку скупину. Уколико такво уже племенско груписање није донесено из старе постојбине, где су области биле можда нешто пространије, оно је, на балканском подручју, добило свакако непосредније примере код самих старинаца. Организација арбанаских фисова, у доброј мери одговара организацији јужнословенских племена у динарским областима.[659]

За племенску организацију, која се све до почетка XX столећа очувала у неким брдским областима Балканског полуострва, као што су источна Херцеговина, Црна Гора и Бока Которска, Арбанија, има неколико значајних архаичних карактеристика. Свако племе има своју одређену територију. Ј. Ердељановић, који је подробно проучавао племенски живот код Јужних Словена, каже: „Свуда је седиште племена са његовим сталним насељима у средини племенске територије, а одасвуда унаоколо је широк појас или зона ненасељеног, делом неутралног земљишта. Негде је та зона тако широка, да се по њој може ићи по цео дан и више, а да се не наиђе ни на какво насеље. У њој су само планине са шумама и пасиштима, око којих су се суседна племена редовно борила и отимала". Тај појас земљишта својина је целог племена и зове се *племенска заједница.*[660]

[659] Cfr. *С. Новаковић,* ГНЧ. књ. XXXII (1913), 33; *T. P. Vukanović:* nav. rad, 203—238.

[660] *Јов. Ердељановић:* Неке црте у формирању племена код динарских Срба. — Гласник Географског друштва V. Београд, 1921, 68—69.

Јужнословенска племена су састављена из братстава, а братства из родова. Братства су увек настањена у групи, у засебним селима или у групама од села, уколико су таква постојала. В. Ст. Караџић је забележио још 1837. год. за Црну Гору, да у њој и нема правих села, као што их, свакако, у данашњем облику није било ни по другим областима. „Тамо се зна само за племена, па ако појединa братства или породице, које чине племе и граде (понајвише од камена) куће на једном мјесту", то се таква гомила кућа не може назвати селом, јер нема ни свога имена ни атара.[661] По речима П. Мркоњића, за архаичну област Потарја, жупе, односно стална села, „у првим вековима живота Срба у овим крајевима, била је поређана само по низовима... Катуни се за дуго не прибрајају у групе; за њих се вели да су настројени између жупа".[662] Уколико су постојала, села су имала, као претежно и данас како у планинским крајевима, тако и у динарским долинама, разбијен тип; збијена села условиле су потребе међусебне помоћи и одбране.

Веза између појединих братстава је, углавном, традиција о заједничком пореклу, те извесни друштвено-предрасудни родовски обичаји (крсна слава и сл.). У областима Херцеговине и Црне Горе, та је традиција веома жива и одржава се, помућена новијим убацивањима, све до данас. Тих појава има и код југословенских Муслимана у Босни, Херцеговини, Црној Гори и Новопазарском санџаку. Братственици се узајамно помажу у сваком погледу; невоља или погибија једног члана преноси се одмах на читаво братство. То се нарочито манифестује у вражди и крвној освети и умиру, која није још ишчезла, поред свих законских мера против ње.[663]

На челу братства био је кнез или главар. За племе Куче казује се, да је народно главарство, у облицима кнежева, војвода, барјактара и сердара, бивало готово наследно у појединим породицама, иако су те племенске поглавице стварно постављали народни зборови.[664] Врховни главар међу Васојевићима био је првобитно кнез, а после војвода. Његово достојанство није било наследно, него је војводу бирао племенски збор. „Избор је пао на најугледнијег кнеза, на човека који се одликовао како отменим пореклом, ратном славом и беседничким даром, тако и својом енергијом, окретношћу и умешношћу".[665] Међу Дробњацима главарска власт није била, исто тако, наследна. За најаче њихово племе Косовчиће прича се, да су „давали племену јаке представнике, а за дуже времена с прекидима и управљаљи су целим племеном".[666] За цетињско племе, у ком су с

[661] *Вук Стеф. Караџић:* Црна Гора и Бока Которска. Београд, 1922, 18; cfr. *В. Ћоровић:* Историја Босне, стр. 106.

[662] *П. Мркоњић:* Средње Полимље и Потарје. СЕЗб. књ. IV, Насеља и порекло становништва књ. 1. Београд, 1902, 256, 258.

[663] *И. М. Јелић:* Крвна освета и умир у Црној Гори и севрној Арбанији. Београд, 1926.

[664] *Ст. Дучић:* Живот и обичаји племена Куча. СЕЗб. књ. XL VIII, Живот и обичаји народни, књ. 20, Београд, 1931, 133; *T. P. Vukanović:* nav. rad, 232.

[665] *И. М. Јелић:* „Васојевички зкон од дванаест точака". САН, књ. LXXIII, Београд, 1929, стр.. стр. 1; *T. P. Vukanović:* nav. rad, 228—230, 233—234.

[666] *А. Лубурић:* Дробњаци. Београд, 1930, 47.

почетка, као и у другима, били на челу кнезови, зна се да је војводско звање било наследно у братству Мартиновића,[667] али се то бележи тек за касније време. У Цуцама се помињу Николићи као „стари војводски род овог племена", који би изгледао наследан, да су подаци о њему прецизнији.[668] У Грбљу, у чији су састав улазиле четири кнежине, главар је био наследан од старине.

За жупане, господаре појединих жупа, зна се поуздано, да су одавно, ако не од самог почетка, били наследни. К. Порфирогенит наводи за требињску област четири рода наследних жупана, а у једном натпису око 1180. год. и за требињског жупана Грда, свакако до пунолетства његових синова, помиње се као жупан његов брат Радомир. Над жупанима је, не зна се поуздано кад, почео да узима врховну власт један владар, кога Грци називају ἄρκων. а за кога домаћи извори XII—XIII столећа у Србији дају име велики жупан. Није познато како је ишао тај процес и кад је то изведено. Врло је вероватно, да је неки јачи жупан; под притиском спољашњих опасности, а можда и из сопствене иницијативе, осећајући своју снагу и премоћ, натурао своју власт суседним жупанима. Зна се поуздано, да је таквих владара на српском подручју у IX столећу било више. Поред Властимира помиње се требињски жупан Крајина. Њему је Властимир дао своју кћер за жену и титулу архонта — владара, са жељом да га одликује; том приликом он му је дао и самосталност.[669] У Захумљу је, независно од рашких господара, владала породица Вишевића. Наследник владарев био је, по обичају, најстарији син, кад би владар био без деце наслеђивала су га браћа или најближи сродници. По схватању писца Летописа попа Дукљанина, наша земља је имала патријархални тип. Владар има право да располаже државом; краљ Прелимир, по казивању овог летописа, дели сам своје краљевство на четири сина; „поступа исто онако као Пијастовићи у Пољској".[670] Да то схватање није произвољно показује најбоље пример Властимиров са требињским жупаном Крајином.

Јужнословенска племена на југу немају доста често својих назива, а и предања њихова имају чудних појава. Велика племена старе Дукље Кучи, Пипери, Букумири, Матагужи, Шпани, Гољемаде, Матаруге, Маине, Малонишићи очевидно нису пореклом словенска, него су се измешала са Словенима, па примила у себе јачи словенски елеменат, али му за то натурила своје име. Као што смо поменули, постоји врло раширено старо предање како су од петорице крвне браће: Озре, Пипе, Васе, Красе и Хота постали Озринићи, Пипери, Васојевићи, Краснићи и Хоти. Само то предање доводи у најужу везу црногорска и арбанаска племена и њихово узајамно ста-

[667] *Јов. Ердељановић:* Стара Црна Гора. СЕЗб., књ. XXXIX, Насеља и порекло становништва, књ. 24, Београд, 1926, 340; *T. P. Vukanović:* nav. rad, 228—230.

[668] *Јов. Ердељановић:* нав. дело, 598—599: *T. P. Vukanović:* na nav. mestu; cfr. *R. Kovijanić:* nav. rad, str. 205—213.

[669] *C. Porphurogenitus:* nav. delo, 161.

[670] *Н. Радојчић:* Друштвено и државно уређење код Срба у раном средњем веку — према Барском родослову. — Гласник Ск. н. др. XV—XVI, Скопље, 1936, 12.

пање, као што се процес у ствари и развијао. Из свега излази, да је етногенеза Хота и Затрепчана очита.[671] До стапања и асимилације, дошло је заједничким сточарским животом у једној одређеној географској средини. Посебан је проблем да ли је словенски и арбанашки етнички елеменат био бројнији и надмоћнији, од старобалканског влашког етноса, чије су бројне културне творевине уткане у сточарски живот Срба (Црногораца) и Арбанаса, како попримљене путем позајмице, тако у директно преко етногенезе. М. Шуфлај је на неколико примера лепо показао постанак ових племенских групација. „Једно братство, заправо задруга пастира, загосподује над вагилним становништвом једног краја и стапа се с њим војнички у часу погибли. Тиме што катун гута сесилна села долине, добива сад у себи два нова елемента, један војнички, други правни". Напкон, „Стара романска племена доста су брзо асимилирана." Амалгамизациони процес између Црногораца и Арбанаса трајао је столећима. Најтипичнији му је случај прожимања и етничког стапања племена Куча, за које се 1610. године вели, да му је „половица православна, а половица латинска", а 1614. год. каже се „Chuzzi Albanesi del rito romago", а данас је то племе и арбанаско и црногорско.[672]

Пада у очи да нове организације племенске, као Зупци, Бањани, Пивљани, Дробњаци, Малешевци, Ћеклићи, Озринићи, Бјелопавлићи, Васојевићи, Пјешивци, Загарчани, Комани, Цуце, Његуши, Цетињани и Бјелице, мада су развијене из сточарских катуна, носе претежно српска имена, за разлику од тих старих, туђих. Старија црногорско-херцеговачка племена и етничке групе, путем симбиозе, пословењавали су поједина племена на која су наилазили, али су често задржавали њихова имена као традиционална, онако исто као што су задржавали имена многих река, планина и места. Њихов главни успех био је што су та племена и етничке романске скупине посрбили и дали им као скупно опште српско име.[672]

Године 1592. пописан је знатан број племена Старе Црне горе и Црногорског приморја. Ту се набраја четрдесет племенских имена. Само на три места уједињена су по два мања племена. Племе Ћеђези, оформило се у Бандиће. Као засебно племе помињу се 1485 и 1592. год. Бјелице, који су сад само један део Цетињског племена. Надаље, Арбанаси (Рбанаси), који су познати у попису села Горње Зете из 1455. год. (Арбенети) и Боличином попису из 1614. год. (Arbanassi), не постоје сад више ни као племе, ни као посебно село. На крају, племена: Корнет, Грбавац, Кокоти, Бер, Момишићи, јављају се сад као обична села, или чак и не постоје више о њима помени.[673] Будући организовани племенски, црногорско племе Васојевићи су, као и остали Брђани, претпостављали до скоро племенско име црногорском. Међутим, старије становништво лимске долине није имало, сличног племенског имена, сем општег, Срби или Србљаци. „Тај назив старјег становништва пренели су доцније Васојевићи и на онај мозаик брђанских братстава, племенски не организованих, а настањених баш у овој области где су пре њих живели стари Србљаци."[674] Откуда та појава да црногорско племе Васојевићи српском имену даду презриво значење, кад има јасних доказа из народне епике да се о Србљацима добро говори? Да поменемо само стихове:

„Оваки је адет у Србљака.
У Србљака на гласу јунака".

Сама племенска борба не би била довољно објашњење за то. М. Лутовац мисли, да је то „веран економско-социјални израз онога доба, када су сва брдска и црногорска племена водила непрестане борбе око планина."[675] Васојевићи су били сточари, завојевачи, као племе повезани и добро организовани и као Брђани са извесном супериорношћу гледали су на староседеоце, који су се били привикли на стабилнији живот. Мада су сви ти разлози оправдани, ми мислимо да има највише вероватноће у овом тумачењу: као чистије братственичко и млађе племе Васојевићи су осећали разлику између себе и оних смешаних разноплеменика, словенских и несловенских, које је владајуће српско племе, освајајући и асимилујући их, прибрало под своју власт и натурило им своје српско име.[676] Веома је важна чињеница, да су свуда у Црној Гори и стара племенска имена Букумира, Крича, Лужана и других постала подругљива. Васојевићи, као и Бјелопавлићи, дају пример млађих племенских организација, које почињу своју активност пошто је главно спрско племе увелико успело да се афирмира на свом новом подручју и да њих омогући; они су се према том старијем етничком елементу, који се временом трошио, осећали хомогенији, јединственији, свежији, активнији, пре-

671 Cfr. *A. Јовићевић:* Малесија, стр. 55.

672 *T. P. Vukanović:* nav. rad, str. 210—211; cfr. *R. Kovijanić:* nav. rad, str. 7—236.

673 *A. Соловјев:* Попис црногорских племена из године 1592. Споменик САН, књ. LXXVIII, Београд, 1935, стр. 10; cfr. *T. P. Vukanović:* nav. rad, str. 211.

674 *A. Јовићевић:* Плавско — гусињска област, Полимље, Велика и Шекулар. СЕЗб., књ. XXI, Насеља и порекло становништва, књ. 10, Београд, 1921, 512, 555.

675 *М. Лутовац:* Србљаци у горњем Полимљу. — Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. X (1935), 108—114.

676 *П. Ровинскій:* Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ, II, 1, Спб., 1897, 7, 116, 138, 315, 340; *J. Дедијер;* Нова Србија. Београд, 1913, 290; *К. Костић:* Трговачки центри и друмови, 277; *A. Јовићевић:* на нав. месту; *J. Цвијић:* Балканско полуострво и јужнословенске земље II, 153; *исти:* Јединство и психички типови динарских Јужних Словена. — Говори и чланци, II, Београд, 1921, 125; *П. Шобајић:* Постанак н. племена. „Јужњак", алманах за 1926 (Цетиње), стр. 22; *Вл. Ђоровић:* Историја Југославије. Београд, 1933, 24—25; *И. Јелић:* „Васојевички закон од дванаест точака". САН, књ. LXXIII, Београд, 1929, 10; *Р. Вешовић:* Племе Васојевићи. Сарајево, 1935, 134, 345; *Тих. Р. Ђорђевић:* Ко су то Србљаци. — Гласник Географског друштва, I, 121; *В. Ст. Караџић:* Српски рјечник, s.v. Србљак; *Влад. Дворниковић:* Карактерологија Југословена. Београд, 1939, 300; *С. Вукосављевић:* Племенска солидарност код Васојевића. „Политика"., 26.I 1939; Мил. *С. Филиповић:* Србљаци. Београд, 1937, 1—16 (посебан отисак из СК гласника). Касније се и међу Србљацима у Полимљу делимично развио племенски живот, где се формирало племе Шекулари. — *T. P. Vukanović:* nav. rad, 225.

ма томе, и супериорнији. Али то име које су ниподаштавали, ипак су примили као скупинску ознаку читаве заједнице, и кад се у Васојевићима каже српско онда то значи васојевићко и србљачко заједно. Име племена и народа који је омогућио да се створи држава ославило је помоћу те државне организације над именима других племена и области, поред свега тога што су местимично извесна племена и јача братства успевала да се према представницима главног племена осете као експанзивнији етнички елеменат.

Запажа се у Црној Гори да су се навек сједињавала по једно старо и једно ново братство. Старо је братство већином незнатан остатак неког старијег становништва, које је ипак имало великог угледа због своје старине, стечених права и можда имућности. Ново је братство било већином од скоро досељених, незнатних породица. Приликом овог спајања увек је млађе братсво примало име и славу (служба) старијег братства. Зато је данас у много прилика немогуће и врло тешко распознати првобитне делове овако сложених братстава, утолико пре што су она сама бивала увек врло осетљива кад им се чепркало по пореклу, те се код многих братстава нерадо у те ствари дира, и тако се доста тога позаборављало.[677]

Код Црногораца, ужа братства су позната под именом трбушчић. Ова се појава запажа нарочито код племена Васојевића, Братоножића и Куча. Генезу овом термину налазимо у арбанашком племенском друштву у северној Арбанији и јужнословенским пределима (Косово), где bark има значење трбух, род, односно братство.[678]

Код Арбанаса је у употреби домаћа реч фис за ознаку племена.[679] Уз то, Арбанаси местимично имају и словенску реч род за ознаку речи „племе", а припадник племена или племеник је роднар.[680] Напоредо с тим, термин фис јавља се местимично и у црногорском племенском друштву као ознака племена. С том се појавом срећемо нарочито код Куча и Васојевића, као и у другим источним пределима Црне Горе,[681] као и код Срба на Косову. У неким пределима међу Јужним Словенима фис местимично означава: род, братство, породицу или задругу.

У извесним крајевима код Арбанаса термин махала означава братство. Поред тога, арбанашко племенско друштво за братство има

[677] *Т. П. Вукановић:* нав. рад, 220.

[678] *П. Ровинский,* Черногории II, 2, Спб., 1901. 142—143; *С. Вукосављевић,* нав. дело, 2; *Ј. Ердељановић,* Братоножићи. СЕЗб. књ. XII, Београд, 1909, 503; *С. Дучић,* Живот и обичаји племена Куча, СЕЗб. књ. 48, Београд, 1931, 127; *И. Поповић,* нав. рад, 59; *F. Cordignano,* Dizionario italiano-albanese, Skutari, 1938, s.v.; *Т. П. Вукановић,* Терминологија племенског друштва у Црној Гори, стр. 220—221.

[679] *G. Meyer:* Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache. Strassburg, 1891, s.v. fis; *R. Jokl:* Indg. Forsch. XLIV, 52—53, 59—61; *T.P. Vukanović:* nav. rad, str. 223.

[680] *А. Селищев,* Славянское население в Албании. София 1931, 184 sq.

[681] *М. Миљанов:* Целокупна дела. (Изд. „Српски писци"), 302; *А. Јовићевић,* СЕЗб. књ. XXI, Београд, 1921, 473; *М. Стевановић,* Јужнословенски филолог XIII, 48; *И. Поповић:* нав. рад, 55; *T. P. Vukanović:* na nav. mestu.

59. *Вирџина (тобелија) Мишкаш Караџић из Језера* (Црна Гора);

60. *Вирџина (тобелија) Хамиде Сумаћи Смакола, из Доњег Рашана — Бајгорска Шаља* (Косово).

и термине vllazni и rrâja (Арбанаси у Дреници на Косову).[682] Исто тако, у арбанашком племенском друштву, слабо племе, нејачица, назива се именом fis i lig. Јако племе или јачица познато је под именом fis i fort. У црногорском племенском друштву, велика братства позната су под именом јачица, док се мала братства називају термином нејачица. Као што се види, аналогија између црногорских братсава јачице и нејачице, и арбанашких фисова fis i lig fis i fort је очигледна.[683]

Из проблематике бројних реликата старога балканског друштвеног уређења, утканих у јужнословенски етнос, наводимо следеће примере.

Вирџине. — Вирџине или тобелије код савремених балканских народа, и то Арбанаса, Црногораца и Срба, воде порекло из велике старине етничке прошлости балканских племена и народа. Наиме, ова друштвена појава много подсећа на сличне појаве код Илира,

[682] *А. Јовићевић:* Малесија. СЕЗб. књ. XXVII, стр. 80—82; *T. P. Vukanović:* nav. rad, 221.

[683] Cfr. *T. P. Vukanović:* na nav. mestu.

који су у праисторијско доба и за време антике обитовали у западним крајевима Балканског полуострва. Тобелије или вирџине су девојке или жене, које попримају мушки начин живота, узимају катkад и мушко лично име, облаче се као мушкарци, обављају мушке домаће и пољопривредне послове, носе оружје и ратују, тако да се ни у чему не разликују од мушкараца. Само оне нису могле бити биране за народне главаре. Појава вирџина или тобелија код Црногораца, Срба и Арбанаса, почива на прастарој борби између преваге патријархата над матријархатом. Свакако, вирџине су настале као очит пример друштвеног наслеђа једне окаменотине или сирвивала из илирског друштвеног уређења у јужнословенском и арбанашком друштвеном поректу патријархалног друштва.[084]

Качкин. — Одметници који су живели посебним животом, независно од племенског друштвеног уређења код Црногораца, називани су именом качкини. За њихово убиство нико није одговарао. Према обичајном праву, за качкине је била утврђена казна: одузимање целокупне имовине и прогонство из племена. Овај друштвени слој нарочито се био намножио у Црној Гори концем XVIII и почетком XIX столећа.[085] Са овом се појавом срећемо и код Арбанаса, где су ови одметници позната такође под истим именом kaqkin, што указује на заједничко порекло ове институције још из балканске старине.

Колено. — Код црногорско-херцеговачког племенског друштва колено се онзачава термином nâc. Колено или кољено у значењу пас налази се особито у Старој Црној Гори и Херцеговини, са значењем генерација. Аналогно томе, у арбанашком племенском друштву генерација се означава термином shokë. У говору Арбанаса северене Арбаније, за ову појаву постоји термин brêz. Према томе, можемо рећи да развитак значења речи пас у Црној Гори и Херцеговини стоји у вези с развитком термина shokë и brêz. Као што се води, слагање је очигледно, а ни пас ни shok и brêz не значе просто потомство, него степен, колено сродства. То је појам из типичне патријархалне средине — заједнички арбанашком и црногорско-херцеговачком племенском друштву и њиховим језицима. А порекло му лежи у арбанашком племенском друштву, одакле је примљен код Црногораца и Херцеговаца.[080]

---

084 *Т. Р. Vukanović:* Virdžine. — Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, knj. VI, Priština, 1961, 79—112; *isti:* Selo, str. 50—57. М. Барјактаровић сматра да је појава вирџина код балканских народа новијег порекла, cfr. *М. Марјактаровић:* Проблем тобелија (вирџина) на Балканском полуострву. Гласник Етн. музеја, књ. 28—29. Београд, 1966, стр. 273-285.

085 *И. Јелић:* Васојевићки закон од дванаест точака. Београд, 1929, 23; *Т. Р. Vukanović:* Terminologija plemenskog društva u Crnoz Gori, str. 228. Cfr. *P. Skok:* Etimologijski rječnik, knj. II (1972), str. 11, s. v. kačak.

080 Упор. *Ј. Дедијер,* Херцеговина, СЕЗб. књ. XII, Београд, 1909, 114; *В. М. Г. Медаковић,* Живот и обичаји Црногораца. Нови Сад, 1860, 78; *Ј. Ердељановић,* Стара Црна Гора, 320 и д.; *П. Шобајић,* Бјелопавлићи и Пјешивци, 255, 322; *И. Поповић,* нав. рад, 61—62; *Т. П. Вукановић,* нав. рад, 222.

Из наведених разлагања види се, да се племенске друштвене норме у Црногораца и Срба темеље на племенским друштвеним одредбама балканских старинаца Илира и Трачана, попримљених посредним путем преко Влаха и Арбанаса, у којих су биле очуване из дрвне старине као друштвени сирвивали који опет базирају на етногенези.

КОНТИНУИТЕТ ВИЗАНТИЈСКЕ УМЕТНОСТИ У УМЕТНОСТИ ЦЕНТРАЛНИХ ПРЕДЕЛА СРЕДЊОВЕКОВНИХ СРПСКИХ ЗЕМАЉА

Византијска култура има посебно место у етногенези јужнословенске културне баштине. То се нарочито осећа у етногенези и континуитету материјалне и духовне културе Срба, Бугара, Македонаца и Црногораца.[087] На овом месту, чинимо кратак осврт на неке видове континуитета византијске уметности у уметности централних предела средњовековних српских земаља. Наводимо само најистакнутије српске средњовековне споменике културе, поникле и саздане на византијској културној баштини, која је уткана у српску културу средњега века и тако доспела до данашњих дана новога века.

1. АРХИТЕКТУРА И ЖИВОПИС

Улога и удео византијске уметности у архитектури и живопису Јужних Словена средњега века, као што је у науци одавно наглашено, без сваке сумње да је веома обилата.[088] Она се испољава, с једне стране као надградња, на већ постојећим византијским архитектонским споменицима, преко рестаурације и обнове ових, и као посве нова стваралачка делатност, преко византијских неимара и зографа, или пак од људи словенске етничке припадности школованих у духу византијске уметничке школе средњега века. Свакако, томе треба додати и улогу Цинцара неимара, у изградњи јужнословенских споменика средњега века. Тако је континуитет византијске

---

087 Cfr. *В. Мошин:* Византијски утицај у Србији у XIV веку. ЈИЧ III (1937), св. 1-4, стр. 164—174; *М. С. Филиповић:* Неки елементи византијског порекла код балканских Словена. — Годишњак Балканолошког института Балканика, II. Београд, 1971, стр. 349-356; размотрени следећи проблеми: синор (међа), кефалија (старешина села), канон (закон — правило), параман (породично или родовско име), чување стоке на „руга", пронија — прњавори, перивој (воћњак), ангарија, зевгар (чифт — јарам волова), прћија (мираз), герекар (соколар) и еснафска организација; *Кр. Миятов:* Царска корона в селска хижа ИНЕМ — XIV, София 1943, стр. 15—48 исти: Произход и залез на търновския сокай. ИАИ. кн. XVII, София 1950, стр. 71—83; *В. Бешевлиев:* Византийски триумфални обичаи, аклимации и титли у Българите в. IX в. — Известия на Етнографския институт с музей III. БАН, София 1958, стр. 3—34.

088 *Св. Радојчић:* Старо српско сликарство. Београд, 1966, стр. 11; *исти:* Jugoslavia Buzantina. Уметност на тлу Југославије од праисторије до данас. Београд — Сарајево, 1971, стр. 71—92.

61. *Александар Македонски у ратној опреми на Буцефалу. Одраз византијске књижевности и минијатурне уметности на српску средњовековину књижевност и минијатурну уметност.* (Према минијатури српског рукописа Александриде, из XIV столећа, која је чувана у Народној библиотеци у Београду; уништена приликом бомбардовања Београда у време фашистичког напада 1941. год.);

62. *Лов са соколом. Међу старим балканским народима, лов са соколима је нарочито био омиљен у Трачана.* (Према минијатури из Хрвојевог мисала, из прве половине XV столећа).

културне баштине нашао своје месту у архитектури и живопису извесних јужнословенских народа, а нарочито у средњовековних Срба и Бугара. Отуда није никакво чудо, што се на извесним фрескама поменутих јужнословенских народа, већ од XIII столећа, између осталог, запажа и увођење византијског дворског церемонијала.[689] Напоредо с тим, тај се утицај запажа у фрескосликарству код сликања оружја, на сценама светих ратника.[690] Наиме, на највећем броју фресака ове проблематике, ратници се приказују са римским грудним појасом, оклопом од металних плочица најразноврснијих облика, док су сукња и рукави оклопљени плочицама разноврсних облика, који се свакако темеље на машти уметничког обликовања и приказивања.[691] Без двојбе се може рећи, да византијска традиција доминира у најбољем српском монументалном живопису XIII и XIV столећа. Напоредо са тим, ова се појава јавља и на минијатурама, где су извесне рађене према византијским узорима. Међутим, и поред иконографске сличности, српски уметнички радови јасно се издвајају од византијских.[692] У минијатурама ове групе, јеванђелисти се сликају као антички писци у друштву муза. Затим, у композиције се умећу персонификације из хеленистичке књижевности и уметности. Ту уметничко обликовање минијатура и колорит, сасвим подсећају на античке узоре.[693]

Манастир Милешева. — Међу бројним манастирима средњега века на подручју данашње СР Србије, посебно место заузима манастир Милошева. Овај храм Вазнесења господњег налази се на речици Милешеви, десној притоци Лима, испод средњовековног града Милешевца, у близини вароши Пријепоља, задужбина краља Стефана Владислава (1234 — 1242). Према ондашњем једном спрском летопису и биографији, краљ Владислав је своју задужбину украсио „божанственим и човечанским красотама", а сем тога приложио јој многа „села, Влахе и области". Краљ Милутин у својој повељи од 1339. год. спомиње манастир Милешеву где „почива први архиепископ и учитељ спрски и прародитељ" Немањић „светитељ Христов Сава". Овамо су пренесене и смештене 6. маја 1237. год. из

689 *Св. Радојчић:* Портрети српских владара у средњем веку. Скопље, 1934, стр. 80—86. Цар Стефан Душан, увео је читаву јерархију византијских чинова и титула на своме двору. *Ст. Новаковић:* Византијски чинови и титуле у српским земљама XI — XV века. — Глас САН. књ. LXXVIII (1908), 236 sq. О континуитету византијских средњовековних владалачких титула „автократор и самодржац" у Срба и Бугара cfr. *Г. Острогорски:* Византија и Словени. Београд, 1970, 303—338.

690 *Г. Шкриванић:* Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику. САН. Београд, 1957, 24.

691 О континуитету античке уметности у Јужних Словена cfr. *В. Р. Петковић:* Неки антички мотиви у старом живопису српском. Strena Buliciana, Zagreb—Split, 1924, str. 471—475; *С. Радојчић:* Улога антике у старом српском сликарству. Гласник Музеја у Сарајеву I (1946), стр. 39—50; *исти:* Старо српско сликарство, стр. 11. О континуитету античког веровања у богињу судбине cfr. *Н. М. Симић:* О пореклу суђаја у српском народном веровању. Жива антика V. Скопје 1955, стр. 161 — 175; cfr. *Тих. Р. Ђорђевић:* Деца у веровањима и обичајима нашега народа. Београд, 1941, стр. 108—110.

692 *С. Радојчић*: Старе српске минијатуре. Београд, 1950, стр. 13. Традиционални облици уметничког уобличавања минијатура романског порекла, најдуже су се очували у босанских средњовековних преписивача и њихових наследника првих столећа новога века.

693 Cfr. *С. Радојчић:* нав. дело, стр. 13—14.

Трнова у Бугарској, где је умро на повратку са пута у Јерусалим, Синај, Антиохију, Александрију и Никеју, а где је код четворице весељенских патријарха Источне хришћанске цркве дејствовао да се призна бугарска трновска патријаршија, мошти светога Саве, по којима се Милешева од тада зове и „манастир Св. Саве", па је по њима и потоњи господар Хума, кнез Стефан Вукчић, узео себи титулу „Херцега од св. Саве" (као у повељама од 1454. и од 1461. год.). А на гробу св. Саве у Милешеви, убрзо иза смрти и последњег Немањића, цара Уроша (1371. год.), дотадашњи босански бан Твртко I, 1377. год. венчао се краљевском круном Немањића и прогласио „по милости божјој краљем Рашке (Србије), Босне и Приморја" (као у повељи од 23. августа 1385. год.). Међу позним српским владарима, деспот Стефан Лазаревић, повељом од 1405. год., такође је обдарио манастир Милешеву селима и повластицама. Поред гробнице првога ктитора, краља Стефана Владислава, ту је почивало и тело св. Саве све до 1594. год., када су га Турци пренели у Београд и спалили на Врачару, на месту данашње Савиначке цркве. При овоме манастиру почетком XV столећа столовао је епископ дабарски, од тада као митрополит за сву српску православну цркву у Босни, са титулом митрополита дабро-босанског, чија је резиденција доцније смештена у Сарајеву.[694]

Овде се особито истичу портрети српских владара XII и XIII столећа: великог жупана Стефана Немање, његовог најмлађег сина Растка — светога Саве, његових унука краља Радослова и краља Владислава.[695]

По своме живопису Милешева стоји „на челу" српских фресака XIII столећа, „чији репрезентанти јесу" једни од „најграндиознијих споменика старе српске уметности", и који се, не само од српских историчара уметности, већ и од свих других, цене као „најзначајнији уметнички продукт Словена на Балкану".[696]

Манастир Сопоћани. — Трагови културе Истока и Запада у српској култури средњега века, јасно се испољавају и у средњовековном манастиру Сопоћанима, храму Св. Тројице, задужбини трећег сина краља Стефана Првовенчаног, Стефана Уроша I, који је он подигао 1265. год. у Расу, југозападно од данашњег Новог Пазара. Око 1266. одмах иза подизања Св. Тројице сопоћанске, овамо су пренесене из манастира Студенице са Ибра, ниже данашње вароши Рашке, мошти Стефана Краља Првовенчаног, ктиторова оца, као и краљице Ане, ктиторове мајке, унуке чуваног дужда Венеције Енрика Дандола. Ту је сахрањен и велики жупан Ђорђе, син српског великог жупана Дукље и Далмације Вукана, старијег брата краља Стефана Првовенчаног. А по смрти краља Уроша I (1276. год.), који је умро у Хуму, и његово је тело овамо пренесено и сахрањено у гробници коју је још за живота спремио у својој главној задужбини.[697]

Сопоћани су репрезентативни споменик српске културе XIII столећа, који „У српској уметности значи период веома снажног развитка, који доноси и карактеристичне резултате", јер су Срби „у том столећу примили утицаје из оба културна света", са Запада и са Истока, чији „плод није само известан стилски еклелтицизам" него и стварање самосталног „новог развитка, са јасним цртама монументално схваћеног реализма, што се „нарочито огледа" у зидном сликарству, које све више ценимо као најзначајнији уметнички продукт Словена на Балкану". Те фреске су један од најграндиознијих споменика старе српске уметности; њихове монументално схваћене фигуре изражавају јак осећајни живот и формално имају везе и са византијским мозаицима класичног доба и са италијанским сликарством, које у XIII столећу показује снажне печате новог стила.[698] Међу фрескама, сем светитељских ликова и великих композиција религиозног карактера, ту су дати портрети српских владара: Стефана Немање, у монаштву названог и затим слављеног као св. Симеон Мироточиви; краља, Стефана Првовенчаног, у монаштву названог Симон; краља Уроша I и других,[699] где се нарочито истиче велика композиција „Смрт краљице српске Ане Дандолове."[700]

Манастир Пећки патријаршија. — Манастир Пећка патријаршија, српски православни храмови: Светих апостола, Св. Димитрија, Успења св. Богородице зване Одигитрије царигарадске, Св. Јована Претече, Св. Арсенија и Св. Николе, на излазу Пећке бистрице у старо Хвосно, данашњу Метохију, више старога града Пећи, испод Руговске клисуре, — основан подизањем цркве Св. апостола од архиепископа српског Арсенија I (1233 — 1262), који је овамо, после 1253. год., када је манастир Жича монголском најездом Кумана и Бугара

694 *Архиепископ Данило:* Животи краљева и архиепископа српских, 5—7; *Теодосије:* Житије св. Саве, 209—210, 215; *В. Марковић:* нав. дело, 80; *Ст. Новаковић:* Законски споменици српских држава средњега века, 606—607; *Влад. Р. Петковић:* Лик св. Саве у Милешеви. — Прилози VIII (1928), 107; *исти:* Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, 189—192; *С. Радојчић:* Милешева. Београд, 1963, 40—42.

695 *Св. Радојчић:* Портрети српских владара средњега века, 18—21.

696 *Фр. Месеснел:* Стари српски споменици, 362; *С. Радојчић:* Милешева, 9—59; *исти.* Старо српско сликарство, 40—44.

697 *Архиепископ Данило:* Животи краљева и архиепископа српских, 19; *Љ. Стојановић:* Стари српски записи и натписи, бр. 5071; *В. Марковић:* Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији, 82; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 303—304.

698 *Фр. Месеснел:* Стари српски споменици, 362; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 304—307; *В. Ј. Ђурић:* Сопоћани. Београд, 1963, 9—101; *С. Радојчић:* Старо српско сликарство, стр. 55—69.

699 *С. Радојчић:* Портети српских владара средњега века, 22—23.

700 *Vl. Petković:* La mort de la reine Anne à Sopoćani. L'art byzantin chez les Slaves. I/2. Paris 1930, 217—221; *П. Поповић:* Смрт мајке краља Уроша I, фреска у манастиру Сопоћанима. Старинар V. Београд, 1930, стр. 30—36; *Св. Радојчић:* Портрети српских владара у срењем веку, стр. 24—25; *Т. П. Вукановић:* Студије из балканског фолклора II, одељак 8. Нарицање код Срба у средњем веку. Врањски гласник, књ. VI. Врање, 1970, стр. 264—266; *T. P. Vukanović:* Lamentation dans la peinture à fresque chez les Slaves du Sud au Moyen âge. Врањски гласник, књ. VIII (1972), p. 86.

опљачкан, пренео столицу српске архиепископије, где је иначе дотле био само метох жичкога Св. Спаса. Од тада, па све до коначног укидања пећке патријаршије (1766), остао је пећки манастир седиште српских архиепископа, од 1346. год. пећких српских патријарха, иако су они, у доба најезде Турака и борбе српских држава са њима, од 1389. као године погибије Срба на Косову па до пада Смедерева и Ђурђеве српске деспотовине 1459, често и у Жичи становали, а неко време и у Смедереву на Дунаву. Отуда је црква Св. апостола, пошто је седиште архиепископа и доцније патријараха било у Пећи при овом српском манастиру, за успомену на Жичу као првобитно седиште српске архиепископије и светосавске самосталне српске цркве, по њеном црквеном заштитнику, добила назив цркве Св. Спаса. После Арсенијеве задужбине цркве Св. апостола, архиепископ Данило II (1324—1337), подигао је храм Св. Димитрија, а затим и храм Успења св. Богородице Одигитрије цариградске, да би уз њих призидао још и цркве Св. Јована Претече, Св. Арсенија I, архиепископа српског, као и Св. Николе, а уз њих додао и „припрату велику и прекрасну", заједничку за све цркве овог манастира. Та је припрата архиепископа Данила II, савременика и првог сарадника краљева Милутина и Дечанског, оновременог и највећег књижевника и историографа српског, била понос пећког манастира, како савремени летописац истиче: „Као што је патос (мозаик) призренске цркве (Душанове задужбине Св. Арханђела), као што је припрата цркве дечанске (задужбине краља Стефана Дечанског) и пећке (задужбине Данила II) и као што је бањско злато (златом украшене фреске у Св. Стефану бањском под рудницима Рогозне, у задужбини краља Милутина) и као што је ресавско писање (српска писменост и књижевна делатност у манастиру Манасији, задужбини деспота Стефана Лазаревића из 1407.), — тако нешто нигде се више не налази.[701]

Црква Св. апостола у Пећкој патријаршији, чије су фреске из XIII столећа тек у најновије време откривене испод познијих живописа, такође се по својим фрескама одликује „истим стилским особинама као и сопоћанске", а из чије су „српске сликарске школе изишла квалитативна ументичка дела, чији је стил ближи реалистичком схватању него у чистој византијској школи."[702]

Међу доцнијим фрескама, међу онима из прве половине XIV столећа, у манастиру Пећкој патријаршији особито се истиче „Лоза Немањића", генеалошко стабло српске средњовековне главне владарске династије, фреска из 1330. год где је, на врху стабла цар

[701] *Архиепископ Данило:* Животи краљева и археипискона српских, 262, 368—370; *П. Ј. Шафарик:* Паматки, 61; *К. Јиречек:* Staat und Geselsschaft im mittelalterlichen Serbien III, Wien, 1912—1919, 18; *В. Марковић:* нав. дело, 77; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 248—250.

[702] *Vlad. R. Petković:* La peinture serbe du Moyen âge (1934), 5; *исти:* Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, 250—253; *Фр. Месеснел:* Стари српски споменици, 363—364; *С. Радојчић:* Старо српско сликарство, 45—49, 74—76, 121—127; *М. Иванозић:* Црква Богородице Одигитрије у Пећкој патријаршији. — Старине Косова и Метохије II—III. Приштина, 1963, стр. 133—154.

Душан сликан као млади краљ, онакав какав је био у бици на Велбужду од исте године, где је, под краљем Стефаном Дечанским, у борби против бугарских нападача, предводио српску коњицу, састављену од оклопника.

Богородица левишка. — Манастир Св. Богородица на Левиши у Призрену, чији је први ктитор из доба Немањића био краљ Стефан Првовенчани. То је стара столица призренске епископије, из које је свети Сава 1219. год. издвоио хвостанску епископију (Метохија). Међу осталим српским краљевским ктиторима спомињу се: краљ Урош I, краљ Милутин, који је 1307. год., са епископом Дамјаном, обновио ову стару епископску резиденцију, и његов син краљ Стефан Дечански, који је, повељом од 1326. год., манастир проширио и обдарио имањима и повластицама, а цар Душан је 1346. год., при прогласу пећког архиепископа за патријарха српског, епископију Св. Богородице левишке, као резиденцију у његовој другој царској престоници, у Призрену, подигао на степен митрополије. Доцније се манастир спомиње и кроз турско доба: 1560, 1625, 1649. год. Крајем XVII столећа, левишка митрополија је запустела, од Турака за време српско-арбанаског устанка, јер се овде, у Призрену, после спаљивања Скопља, аустријски војсковођа Пиколомини био повукао, 6. новембра 1689. год. заузео град и ту се затим састао са српским пећким патријархом Арсенијем III, ради даље организације српског устанка у овим и суседним јужнословенским крајевима на Турке. После тога је Пиколомини, заражен од куге још при повлачењу из Скопља, сутрадан, умро и у Богородици левишкој сахрањен. Иза тога су Турци у XXVIII столећу Св. Богородицу левишку претворили у џамију, да би тек после првог светског рата, понова била враћена српској православној цркви као Св. Петка. Испод турског џамијског малтера откривене су недавно фреске краља Уроша I и других српских владара из средњега века. После низа конзерваторских радова на овом значајном споменику српске средњовековне културе и уметности на Косову, данас је Богородица Левишка доведена у пристојно стање, тако да представља заиста велелепни споменик византијско — српске уметности средњега века на Косову.[703]

Манастир Грачаница. — Манастир Грачаница, храм Благовештења св. Богородице, на истоименој реци јужно од Приштине, у средњем делу Косова поља, задужбина краља Милутина од 1321. год., када га је обновио и из основа подигао, живописао и украсио као столицу епископије липљанске, обдаривши га и великим цр-

[703] *Ст. Новаковић:* Законски споменици српских држава средњега века, 638; Споменик САН, књ. XLI, стр. 42; *Архиепископ Данило:* Животи краљева и архиепископа српских, 138; *В. Марковић:* нав. дело, 24; *Фр. Месеснел:* Стари српски споменици, 372; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 263—264; *В. Ђурић:* Једна сликарска радионица у Србији XIII века. Старинар XII (1961), 63—76; *Д. Панић:* Богородица Љевишка, Београд, 1960; *Д. Медаковић:* Представе античких филозофа и сивила у живопису Богородице Љевишке. Зборник радова Византолошког инст. књ. 6. Београд, 1960, 43 sq.; *С. Радојчић:* Старо српско сликарство, 80-90; *С. Ненадовић:* Богородица Љевишка. Београд, 1963, стр. 1—263 и таб. I — XLII.

веним властелинством и повластицама у српској земљи.[704] У овој старој манастирској задужбини, после српске погибије на Косову 1389. год., где је после цара Мурата I у борби пао и српски кнез Лазар, почивало је неко време тело св. „цара“ Лазара, склоњено овамо привремено из Приштине, из цркве Лазарице — данас џадије истог имена, а доцније преко манастира Павлице пренесено у његову задужбину манастир Раваницу на истоименој реци под Кучајном источно од Ћуприје, одакле је најзад за време сеобе Срба под пећким патријархом Арсенијем III преко Сент — Андреје више Будима пренето у манастир Врдник — Раваницу у Фрушкој Гори у Срему.[705] Један од најзначајнијих споменика старе српске културе, зидана у српско-византијском стилу, „ванредно прецизно грађена, Грачаница даје веома снажан и колористички ефекат“. По своме живопису српско-македонске сликарске школе, која почива на византијском слекарству, Грачаница је исте високе уметничке вредности византијског наслеђа као и старонагоричка црква, нешто раније задужбина истог великог краљевског ктитора у Повардарју. Уз ликове ктитора, краља Милутина и краљице Симониде, кћери византијског цара Андроника II, ту је и родословна фреска „Лоза Немањића“, почев од великог жупана Стефана Немање па до краља Милутина.[706] При манастиру Грачаници, постојала је српска штампарија у XVI столећу.[707]

2. КОНТИНУИТЕТ ВИЗАНТИЈСКЕ НОШЊЕ У НОШЊИ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА СРЕДЊЕГА ВЕКА

У многим крајевима јужнословенских земаља средњега века, где се нарочито истичу Бугарска, Србија, Македонија, Зета и Босна, владари, властела и градско становништво, углавном, носе одећу византијског порекла.

Бугарски поглавице и предводници у VIII столећу, нарочито су били жељни византијских луксузних хаљетака. То је био разлог, те су Бугари унели у уговор са Византијом од 716. год., обавезу Византије да даје Бугарској луксузна одела и коже у вредности од тридесет литара злата.[708]

[704] *Ст. Новаковић:* нав. дело, 633; Споменик САН, књ. III, стр. 5—6; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 74—75.

[705] *В. Марковић:* нав. дело, 129.

[706] *В. Марковић:* нав. дело, 93; *Фр. Месеснел:* Стари српски споменици, 368—371; *С. Радојчић:* Грачаница. — Хришћанско дело, књ. IV, Скопље, 1938, 27; *исти:* Портрети српских владара у средњем веку, 33; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 76—83; *С. Радојчић:* Старо српско сликарство, 112—120.

[707] *Рад. М. Грујић,* Гл. Ск. н. др. XV—XVI (1936), 86; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 75.

[708] *Ј. Ковачевић:* Средњовековна ношња балканских Словена, 228. Ј. Иванов је учинио омашку, доказујући независност протобугарске ношње од византијског и словенског утицаја, за време првог бугарског царства до 1018. год.; — *I. Ivanov:* Le costume des aniens Bulgares. — L'Art byz. chez les Slaves du Sud, II, 2, str. 324—333.

Средњовековни владари и властела у Бугарској, Србији, Македонији, Босни и Зети, одевали су се по узору на византијски двор, тако што је по узору византијском, била у обичају византијска скупоцена одећа. То су биле тунике (дивисијон), који се запажа у јужнословенској владарској и племићкој ношњи још од XII столећа (нарочито у Срба).[709] Ова се хаљина носила у средњовековно доба и у феудалном друштву у Русији.[710] Не само крој, већ и материја старе властеоске и владарске јужнословенске ношње поменутих јужнословенских народа, потиче из Византије. То се види на фрескама, иконама, минијатурама, печатима, средњовековном новцу, а то потврђују и писани извори. Орнаменти те старе ношње типично су византијски: палмете, бршљанов лист, двоглави орао.[711]

Напокон, владарска и властеоска хаљина у Јужних Словена средњега века у источним и централним балканским земљама, била је багрењица или чрьвлюница (пурпурна хаљина, која се по боји и крају сасвим подудара с византијским дивитисијем). Од доласка византијске принцезе Симониде на српски двор у дом Немањића, нестале су дотадашње мале разлике између цариградске и српске дворске ношње, које су раније постојале.[712]

Бугарски сукман. — Прастари женски хаљетак бугарског сталешког друштва, који је обичаван у бољарском друштвеном сталежу средњега века, води континуитет и генезу из начина одевања византијске средњовековне женске ношње. Из сталешке средњовековне бугарске женске ношње, с извесним модификацијама, овај је хаљетак наставио континуитет у доскора обичаваној бугарској сеоској народној ношњи.[713]

[709] *С. Радојчић:* Портрети српских владара у средњем веку, стр. 80; *Е. Schweinfurt:* Die Wandbilder aler Kirche von Bojana. Berlin 1943, 51; *Ј. Ковачевић:* нав. дело, 33—34. Бугарски кан Борис има византијско одело. Cfr. *B. Filov:* Les miniatures de la chronique de Manasses, Codices e Vaticanis selecti XVII. Sofia, 1927, T. XIX; *isti:* Geschichte der altbulgarischen Kunst. Sofija 1928, T. LVII; *J. Dujčev:* Minijature Manasijevog letopisa. Beograd, 1965, tab. br. 50—51, 57.

[710] *Н. П. Кондаковъ:* Изображенія русской княжеской семьи въ миніатюрахъ XI вѣка. Спб. 1906, 42.

[711] Cfr. *С. Радојчић:* нав. дело, 80—84; *Ј. Ковачевић:* нав. дело, 33—34, 195 201—205, 256—257; *Е. Манова:* Видове средновековни облекла според стенописите от XIII — XV в. в югозападна България. — Известия на Етнографски институт и музей, кн. V, София, 1962, 7 — 69.

[712] Cfr. *Ј. Ковачевић:* нав. дело, стр. 266.

[713] *К. Миятев:* Българският сукман. — Принос към историята на народното облекло. — Сп. БАН, кн. LXXI, София, 1950, 219—264; cfr. *М. Велева:* Преглед на проучванията на българските народни носии. — Известия на Етнографския институт с музей, кн. III, БАН, София, 1958, 269—270.

3. УЛОГА СТАРИНСКОГ НАКИТА У КОНТИНУТЕТУ НАКИТА ЈУЖНИХ СЛОВЕНА СРЕДЊЕГА ВЕКА

У накиту Јужних Словена у средњем веку, има трагова наслеђа старије балканске културне уметничке баштине. То се нарочито запажа у накиту у Срба и Бугара. Тако, на средњовековном српском прстењу, местимично, налази се као украс делфин, који поред естетске има и мађиско-религијску функцију. Овај је мотив преузет из ранохришћанског прстења балканских и суседних народа.[714] Гранчице са палметама, на средњовековном спрском прстењу (Косово), имају свој корен у византиској уметности IX и X столећа.[715]

Посебну врсту средњовековног прстења у Срба, представља косовско прстење, украшено са античким гемама. На гемама су разнолики ликови, богиње: Ника, Атина, а потом мотиви из сточарства, људски портрети и слично.[716] Свакако, овако античко уметничко обликовање накита у средњовековних Срба, дошло је посредством Византије.

Неки елементи коптске, византијске и италијанске уметности од VIII до XV столећа, прешли су у уметност Јужних Словена средњега века, нарочито Срба и Бугара, понајвише посредством тканина уметнички украшених. Код Срба су нашли примену у зидној декорацији (Пећ) и украшавању прстења (мотив ждрала).[717]

Појава крина, као декоративног елемента у бугарском прстењу у средњем веку, води порекло из византијске уметности.[718] Према садашњем стању науке, крин се у бугорској умтености јавља као декорација на прстењу, тек крајем XIII и почетком XIV столећа. Па и у српској уметности, овај мотив се јавља скоро у исто доба — пред крај XIII столећа.[719]

Орао као декоративни елемент, с делимичном религијом функцијом, јавља се на накиту, понајвише прстењу у средњовековних Бугара, а местимично и Срба. Порекло и континуитет овога мотива је византиско, одакле га примају Бугари и Срби.[720]

Исти облик и сродна уметничка стремљења, са византијском генезом, има извесно златно и одабрано сребрно прстење у Срба и Бугара у средњем веку, и то како оно из XIII тако и још бројније из XIV столећа. У ту групу прстења убрајамо и златан прстен краљице Теодоре, мајке цара Душана,[721] који припада уметничком стилском обликовању прстења из времена цара Андроника (приватно власништво).

---

[714] *Б. Радојковић:* Накит код Срба. Београд, 1969, 183.

[715] *Б. Радојковић:* нав. дело, 175; cfr. *T. P. Vukanović:* L'anneau du tchelnik Miloš Pović châtelain de Zvečan en 1370. Врањски гласник IX (1973), 51.

[716] *Б. Радојковић:* нав. дело, 107, 109, 173.

[717] *Б. Радојковић:* нав. дело, 127, 129.

[718] *Й. Иванов:* Старобългарский и византіский прстени. — Известия на Бълг. арх. друж. II (1911), 1—8.

[719] *Ј. Ковачевић:* нав. дело, 163.

[720] *Й. Иванов:* нав. рад, 10—11; *Ј. Ковачевић:* нав. дело, 163—166.

[721] *Б. Радојковић:* нав. дело, 107, 122, 125—126; *иста:* Српско златарство XVI и XVII века. Нови Сад, 1966, стр. 24—27.

Као што је у науци истакао оштроумни Г. Острогорски, симбиоза Византије и Словена у срењем веку на Балканском полуострву, уродила је обилатим културним плодом. Наиме, културне тековине хеленистичке и римске, столећима су живеле у окриљу Византије, која им је била вредни чувар. У дуготрајном историјском процесу мешања и живота Словена и Византинаца у средњовековно доба, који је углавном имао карактер етничке симбиозе, те бројне културне тековине: балкански Словени примају — Византија даје.[722] Тако је дошло с једне стране до очитог континуитета, а с друге стране континуитет је настављен генезом.

КОНТИНУИТЕТ СРПСКОГ НАКИТА У ХРВАТСКОМ СРЕДЊОВЕКОВНОМ НАКИТУ

За проблем етногенезе Јужних Словена, свакако од значаја је и континуитет спрског накита у хрватском средњовековном накиту, што се запажа нарочито у Дубровнику и околини. Тако, помиње се разноврстан накит „ad modum Slavicum", тј. српски накит. Томе додајемо и следећу српску терминологију: „Cercelli slavici, — schiavoneschi" „ornamentum capictis ad modum Slavicum, frontale ad modum slavicum, corona slavonescha; frontale sclavonicum de perlis et de coralis". Ту су и „prenoi slavicus; centura ad modum slavicum" и на крају: „Uno fiasko de ferro schiavonescho".[723] Аналогно томе, вредно је поменути да се исто тако помиње и накит по „латинској моди". У оба случаја ради се о генези српског и романског накита у хрватском средњовековном накиту, што је дошло преко српске и романске етногенезе. Помени накита „по влашком начину" и „бугарског прстена", представља накит прављен за потребе балканских Влаха, док се у случају бугарског прстена свакако ради о импорту. У Дубровнику је 1515. год. забрањен обичај даривања гривни невестама, који се наводи као морлачки обичај.[724]

КОНТИНУИТЕТ СРПСКОГ ОДЕВАЊА У ХРВАТСКОЈ СРЕДЊОВЕКОВНОЈ НОШЊИ

У средњовековно доба, местимично, у дубровачкој регији, сељанке су носиле кошуље по „српској моди — camisias ad modum slavonesckum". По градским насељима Јадранског приморја, помињу се

---

[722] *Г. Острогорски:* Византија и Словени. Београд, 1970, 45.

[723] *Gr. Čremošnik:* Ljekarski ugovori. — Rešetarov zbornik, str. 44; *К. Јиречек — Ј. Радонић:* Историја Срба III, 279; Зборник Константина Јиречека I, стр. 192, 429; *Ј. Ковачевић:* нав. дело, стр. 137, нап. 359; *Б. Радојковић:* Српско златорство XVI и XVII века, стр. 41—42. Помен „copsella una sclavonica" из 1281- забележен у Дубровнику: „упућује на типолошку диференцијацију скриње на етничкој основи". — *V. Нап:* Umjetnička skrinja u Jugoslaviji od XIII do XIX stoleća. Beograd, 1960, str. 9—10

[724] *Ј. Ковачевић:* нав. дело, стр. 137—139.

у народној ношњи и српске свилене сукње „gonella sclavonesca". Постојала је и нарочита врста „српских убрадача" — „fazolum sclavonescum", или званих и као „faciola illorum de Servia".[725]

Наведени примери континуитета српске народне ношње у средњовековној хрватској ношњи, исто тако обележавају удео Срба у етногенези Хрвата, нарочито у Дубровнику и околини, као и ширем подручју Јадранског приморја.

КОРЕНИ ВИЗАНТИЈСКО — СРПСКЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ У КОНТИНУИТЕТУ ЦРНОГОРСКЕ КУЛТУРЕ У ОПСЕГУ ЕТНОГЕНЕЗЕ ЦРНОГОРСКОГ НАРОДА

Српска средњовековна културна баштина и њен континуитет у црногорској култури, од сренег века па до данашњих дана, очито потврђује знатно и светрано учешће Срба и српске културе у етногенези црногорског народа. За илустрацију тога, наводимо неколико средњовековних споменика културе са подручја средњовековне Зете и суседних предела, одржаних све до данашњих дана континуирано, међу Црногорцима, као делу средњовековног српског народа, односно средњовековној српској матичној земљи.

1. АРХИТЕКТУРА И ЖИВОПИС

Црква Св. Петра у Бијелом Пољу на Лиму, задужбина Немањиног брата, великог кнеза Мирослава (1180—1198). Његов синовац краљ Стефан Правовенчани, још као велики жупан (1196—1217), потврдио је ову задужбину свога стрица. Краљ Урош I, на молбу хумског епископа Данила, повељом издатом у међувремену од 1254 — 1264, обновио хрисовуљу свога оца краља Стефана Првовенчаног и овај манастир, као столицу хумске епископије, обдарио новим добрима и повластицама. И остали Немањићи даривали су ову византијско — српску задужбину у Полимљу повељама и правима: краљ Милутин повељом од 1318, краљ Стефан Дечански повељом од 1324. и Стефан Душан још као краљ повељом од 1343, издатој у Дебрешти, у прилепској страни (Македонија).[726]

Овај стари византијско-српски манастир на Лиму, који је од његова оснивача хумскога великог знеза Мирослава био обдарен имањима и приходима на Лиму и Тари, на Неретви, око Стона и у Приморју

[725] Revue de l'Orient latin III (1895), 173; *Philipus de Diversis,* ed. V. Brunelli. — Programma Dell' I. R. Ginnasio superiore in Zara (1882), 92; *C. Jireček:* Beiträge zur ragusianischen Literautrgeschichte. — Archiv für slav. Phisologie XXI (199), 423; cfr. *K. Јиречек — J. Радонић:* нав. дело, 290—291.

[726] *Ст. Новаковић:* Законски споменици српских држава средњега века, 591, 593, 597, 598—599; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 243—244; *Р. Љубинковић:* Хумско епархијско властелинство и црква Св. Петра у Бијелом Пољу. Старинар X. Београд, 1959. 110-112; cfr. *Л. Мирковић: Мирослављево еванђеље.* Београд, 1950; *Ђ. Стричевић:* Мајстори минијатура Мирослављевог јеванђеља. — Зборник радова Византолошког института I. Београд, 1952, стр. 181—200.

између Стона и Дубровника, — исходиште је најлепшег и најважнијег споменика старе српске писмености и књижевности, као и минијатурне византијско-српске сликарске уметности: у њему је, у доба његова првог ктитора, писано чувано Мирослављево јеванђеље, поред Законика цара Стефана Душана, издатог у његовим престоницама Скопљу (Македонија) и Серезу (Грчка), најважнији културни споменик писане врсте уопште са Југа.

Манастир Св. Никола Врањински, на острву Врањини на Скадарском језеру, задужбина српског православног зетског епископа Илариона, коме је св. Сава око 1219. год. поверио зетску епископију.[727] Св. Сава, први „архиепископ српске земље", повељом од 1233. год. прима овај манастир, који је епископ Иларион подигао по његову налогу, подвргава га директно власти архиепископској и даје му повластице.[728] Краљ Стефан Владислав, повељом од 1342. год., утврђује овај манастир под „закон спрских великих лавра" и обдарује га повластицама.[729] Краљ Стефан Урош I ово је повељом од 1255. год. такође утврдио.[730] Краљица Јелена, повељом од 1280. год., обдарује манастир, поред осталих добара и повластица, и сталним годишњим приходом од трга у Св. Срђу.[731] Краљ Милутин, повељом од 1296. год., потврђује и проширује раније дате повластице од својих краљевских предака, између осталог наводећи ту првипут и предеоно име Црне Горе у области старе Зете.[732] Краљ Стефан Дечански, повељом од 1326. год., потврђује дар свога краљевског властелина „казнаца Дмитра", који је себи у овом манастиру спремио гроб, а другом повељом нешто иза тога потврђује и повластице овога манастира.[733] Цар Стефан Душан, повељом од 29. априла 1348. год., уступио је овај манастир цркви Св. Арханђела у Јерусалиму.[734] Доцнији црногорски господари Зете такође обдарују имањима и повластицама ову стару српско-црногорску задужбину код града Скадра, — где су држали своју краљевску резиденцију најпре зетски краљеви Михаило, Бодин и њихови наследници, а затим краљ Константин, као и цар Душан као млади краљ, који је овде имао свој двор на Дримцу, — и црногорски господари: Ђ. Страцимировић, повељом од 1404. год., Балша, повељом од 1420. год., И. Црнојевић, повељом од 1469. год., и, најзад, његов син помуслимањени Скендербег Црнојевић, „санџак црногорски", који повељом од 1527. год. враћа и утврђује међе и права овог старог српско-црногорског православног манастира и његових метохија.[735]

Морачки манастир Успење Св. Богородице, на реци Морачи, задужбина Стефана, сина великог жупана и са папским признањем краља Дукље и Далмације — Вукана, брата краља Стефана Прво-

[727] *М. Пурковић:* Српски епископи и митрополити средњега века. Скопље, 1937, 17.

[728—735] *Ст. Новаковић:* Закоански споменици српских држава средњега века, 576—579, 581—585; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 62.

венчаног. У XVI столећу саборна црква је пострадала, а крајем треће четвртине истога столећа, 1574. год., обновио је и живописао кнез Вучић Вучетић. Морачки живопис спада у најистакнутије зидно сликарство византијско српског стила средњега века.[736]

Манастир Св. Николе у Дабру, данашњи манастир Бања, на десној страни доњег Лима јужно од вароши Прибоја, у време оснивања самосталне српске православне цркве под светим Савом, 1219. год., седиште српског православног епископа дабарског. Међу ктиторима истичу се: краљ Драгутин, као „Сремски краљ", истовремено и као господар суседног, источног, дела Босне, а затим краљ Стефан Дечански, у чије је време, 1329, манастир оправљао и дабарски епископ Никола. Од српских пећких патријарха манастир је обнављао и Антоније (1575). За турског времена епископија је одавде пренела своје седиште у Сарајево, отада звана дабро-босанска, одонда митрополија. Једним турским ферманом, 1809. год. Св. Никола у Дабру, манастир Бања, припојен је манастиру Св. Тројице код Пљеваља. У цркви се налазе гробови кнеза Војислава и чланова породице Војиновића, чији је предак Војин са другим рођацима 1592. год. обнављао манастир Св. Тројице пљеваљске.[737]

КОНТИНУИТЕТ ВИЗАНТИЈСКЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ У МАКЕДОНСКОЈ КУЛТУРИ

Византијско културно наслеђе међу балканским Словенима, најизразитије је у македонској култури. То је сасвим разумљиво, јер су македонске земље столећима биле од виталног значаја за Византијско Царство. Што је важно посебно истаћи, ту се не ради о неком супстрату или прежицима, већ је понајвише у питању база континуитету византијске културе у македонској култури, етногенеза. Византијско средњовековно становништво, наставило је своје биствовање кроз македонски средњовековни етнос у који се претопило и пословенило, односно мацедословенизирало.

Византијска средњовековна уметност, мацедословенизирала се у разним крајевима македонских земаља. За илустрацију и документацију тога проблема наводимо неколико споменика културе.

---

[736] Љ. *Стојановић:* Стари српски записи и натписи I, бр. 17; Starine JAZU, knj. X, Zagreb, 1878, 265; Гласник СУД, књ. V, стр. 60; *А. Дероко:* Морача. — Старинар, књ. VII, Београд, 1932, 9—14; *Vlad. R. Petković:* Freske XIII veka u manastiru Morači. — Vjesnik Hrvat. arheol. dr. XV, str. 31—33; *исти:* Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, стр. 195—201;

[737] *И. Руварац:* О епископији дабарској и дабро-босанској. — ГНЧ, књ. II (1878), 250, 252; Љ. *Стојановић:* Стари српски записи и натписи I, бр. 55; *В. Марковић:* нав. дело, 84, *В. Ђоровић:* Обнова манастира Бање. — Старинар књ. IV (1926), 223—224; *А. Дероко:* На светим водама Лима. — Гл. Ск. н.др. XI, стр. 134; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 13—15.

63. *Жена са ђугумом.* (Манастир Нерези у Македонији, XII столеће);

64. *Вакарни ђугум, из Призрена (Косово), XVIII столеће, сродне форме са византијском посудом из Нереза.* (Народни музеј у Врању).

1. СПОМЕНИЦИ КУЛТУРЕ

Манастир Св. Пантелејмона у Нерезима код Скопља. — То је задужбина византијског управника у Скопљу из царске породице Комнена од 1164. год., која се помиње у повељи српског краља Милутина из 1300. године као метох његове задужбине Св. Ђорђа — Горга у Скопљу. Временом, овај древни византијски споменик, убаштинио се у македонску националну културу, у чијем етносу је и поникао и коме је столећима и служио, како у религиозне хришћанске сврхе, тако и као културно добро древне прошлости.

Манастир Св. Наума охридског, храм Св. Арханђела Михаила, византијско — македонска задружбина овога ученика и следбеника словенских апостола св. Ћирила и Методија и сарадника њихових такође ученика св. Климента охридског, подигнут око 900. год., на јужној обали Охридског језера, према Охриду, где је св. Наум провео десет година у испосништву и проповедању хришћанства и про-

ношењу словенске писмености (+910. год.), откад је по њему његова задужбина прозвана и празнује се као словенски светитељ св. Наум, где му је и сада гробница; сем тога, овде је врло значајан култ српског светитеља, зетског кнеза св. Јована Владимира (+1016. год.), коме је у новије време у манастиру посвећена и једна капела.[738]

Св. Ахилије преспански. — Византијско — македословенски храм звани „Велика црква", задужбина словенског македонског цара Самуила (976—1018.,) који је себе назвао „наследником Александра Великог Македонског и Пира", а чији је зет био, за кћер му Косару, српски зетски кнез Јован Владимир. Овај је храм цар Самуило подигао на острву Аил, по овом светитељу названом, у језеру Мала Преспа, где је у своју задужбину 983. год. пренео мошти св. Ахилија из града Ларисе у Тесалији, са југа своје државе. При овоме храму, у једној од престоница цара Самуила, било је седиште овдашње словенске патријаршије у Преспи, независне од раније самосталне бугарске патријаршије и старе грчке патријаршије. Око овог храма у Преспи очувани су свуда по обалама Преспанског језера, као и на обалама суседног Охридског језера, остаци једне полетне црквене македословенске кутуре, чији су главни носиоци били највеће племе Македонских Словена Брсјаци, које су једно столеће пре тога били покушали Бугари, као туђински завојевачи, услед њихова отпора, да раселе. У суседном селу Герману, на источној обали Преспе, нађена је надгробна плоча родитеља и браће самога оснивача самосталне словенско-македонске државе, цара Самуила, чији старословенски натпис уједно спада у најстарије јужнословенске ћирилске текстове уопште (из 993. године).[739]

Бигорски манастир Св. Јована, задужбина српског зетског кнеза св. Јована Владимира (+1016. год.), на средокрађи између старе Зете и преспанско — охридске области, на левој обали реке Радике, десне притоке Црнога дрима више Дебра, у седишту старога македонског племена Мијака. Међу осталим ктиторима овог старог византијско — македонског манастира, налазе се и српски велики жупан Стефан Немања, краљ Стефан Првовенчани и други српски владари старијег и новијег доба. У цркви су ликови светитеља: св. Јована Владимира, св. Краља Стефана Дечанског, св. „цара" Лазара, од којих су двојици последњих бугарски пропагандисти из Софије у време ширења тзв. егзархије, пребрисали натписе око ореола и заменили их са: „Шишман болгарски" и „Борис болгарски".[740]

[738] *В. Марковић:* Православно монаштво и мнастири у средњовековној Србији. Сремски Карловци, 1920, 7; *Влад. Р. Петковић:* Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа. САН, Београд, 1950, 209; *Ст. Станојевић:* Народна енциклопедија III, стр. 30.

[739] *В. Марковић:* нав. дело, 8—9; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 261; *Ст. Станојевић:* нав. дело, I, стр. 32; Историја на македонскиот народ, кн. I, 117—141.

[740] *М. В. Веселиновић:* Бигорски и шишевски поменици. Споменик САН, књ. X, Београд, 1891; *В. Марковић:* Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији, 25; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 24—25.

Манастир Св. Јоакима Осоговског — Сарандопорског, више Криве Паланке, посвећен пустиножитељу и светитељу из XI—XII столећа, подигнут на његовом гробу у доба савременика српског великог жупана Стефана Немање, византијског цара Манојла I, од македословенског свештеника Теодора са Овчег поља, обновљен и сграђен од српског краља Милутина. Доцнији ктитор ове старе византијско — македонске задужбине био је „велики војвода Константин" Дејановић (+1395), о чему има спомена још и из 1586 год.[741]

КОНТИНУИТЕТ ВИЗАНТИЈСКО — СРПСКЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ У МАКЕДОНСКОЈ КУЛТУРИ

У средњовековно доба, Македонија је столећима била под утицајем византијско-српске културе. У време владавине српских средњовековних владара краља Милутина и цара Душана, изузев града Солуна, Македонја је била у саставу српске државе.[742] Из тих времена, као и из ранијег периода, сачували су се бројни византијско — српски културни и историјско — уметнички споменици, који су у континуитету македонске културе добили убаштињење и тако постали саставни део македонске културе, заједно са малобројним српским средњовековним етносом, који се у дуготрајном историјском процесу свога етничког развоја, оформио у македонски народ и нацију.

Пре свега, помињемо, у самом Скопљу, краљ Душан се крунисао за цара, да би ту издао и чувени кодекс „Душанов Законик", а где је било у средњем веку, како летописци онога доба бележе, око тридесет византијско-македословенских цркава и манастира. Наши краљеви и цареви онога доба, као краљ Мулитун, краљ Дечански и цар Душан, издали су велики број повеља и других законских докумената у овоме граду, а који су се очували у знатном броју и до данас. Према томе, у културу македонског народа, уткани су елементи византијско-српске средњовековне културе, на шта се у новом веку, као надградња, развила источњачко-балканско-македонска култура.

Српски средњовековни владари имали су своју летњу престоницу и у суседном Тетову, Прилепу, Охриду и у Леснову, недалеко од збориштa царског сабора у Крупиштима на ушћу Злетовске реке у Брегалницу.

Тај континуитет византијско-српске средњовековне културе у македонској култури, илуструјемо само са неким историјским споменицима. Заправо, сви наведени примери јасно говори да се ради о владајућем српском средњовековном феудалном друштву и члано-

[741] Глас САН, књ. 58. 222—223; *Ј. П. Шафарик:* Паматки, 60; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 292—293.

[742] Cfr. Историја на македонскиот народ, кн. I, 172—173, 187—191, 193—194, са следећом проблематиком: 1. Српски упади и освајања 80-тих и 90-тих година XI столећа; 2. Ширење и учвршћење српске власти; 3. Улога Македоније у српској држави; 4. Распадање Душановог Царства и постанак независних држава и поседа у Македонији.

вима династија Немањића, Мрњавчевића, Бранковића, на подручју данашње Македоније и суседних предела, и споменицима културе, подигнутим од ових феудалаца и владара, који су у дуготрајном историјском развоју македонског народа, добили византијско-македонско културно обележје, претапајући српски феудални владајући етнос, у македонски и византијско-српску културу, заједно са етносом у македонску културну баштину, у опсегу које су и настали, и за који су народ у основи и грађени. Уз та разлагања, навешћемо као надградњу и неке појаве из етнологије и фолклора, који исто тако документују континуитет и симбиозу српског народа са македонским народом средњега века.

1. СПОМЕНИЦИ КУЛТУРЕ

Манастир Св. Ђорђа у Старом Нагоричину, источно крај Куманова, задужбина краља Милутина из 1313. год., коју је он подигао у спомен на победу над Турцима, када је ишао у помоћ своме тасту византијскоме цару у борби против Османлија у Малој Азији. Када је краљ Стефан Дечански пошао у рат против Бугара 1330. год., који су упали у његову државу према Велбужду (данашњи Ћустендил), према средњовековном обичају одржао је службу божју у овој задужбини свога оца; а по добијеној победи на Велбужду, овде сахранио погинулог бугарског цара Михаила Шишмана.[743] Међу фрескама, које су довршене 1318. год., ту је и краљ Милутин, насликан као ктитор с манастирском црквом на рукама, коју подноси црквеном заштитнику св. Ђорђу, а он му узвраћа мачем као симболом власти и победе. Ова византијско-српско-македонска задужбина и „у својој архитектури има типичне особине" по своме крстаном облику у основи. Али, највеће уметничко дело старонагоричке цркве, јесте њен живопис, који својим уметничким квалитетом спада у ред најрепрезентативнијих фресака XIV столећа. Заправо, може се рећи да стоји на врхунцу уметничког обликовања и вредности свога доба у свету уопште. Ту су, поред краљевског ктитора, светитељски циклуси пуни израза, где утисци из живота оживљавају религиозну причу. Колорит ових фресака је веома топао као однос сликара до оживљеног мотива. Иконографске сцене су већином оригинално компоноване, те сведоче о самосталности и оригиналности њихових сликара.[744] Иако нагоричанска архитектура и фрескосликарство воде генезу из византијске архитектуре и фрескосликарства, овај значајан споменик византијско-српске културне баштине средњега века, надмашио је своје византијске претке.

[743] *Љ. Стојановић:* Стари српски записи и натписи, I, бр. 41, 51; *Архиепископ Данило:* Животи краљева и архиепископа српских, 138, 181; *Й. Иванов:* Сѣверна Македония, София, 1906, 50; *K. Jireček:* Staat und Gesellschaft im mittelaterlichen Serbien III, 69; *Vlad. R. Petković:* La peinture Serbe du Moyen Age II (1934), 17—18; *В. Марковић:* Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији, 7; *Влад. Р. Петковић:* Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, 203—204.

[744] *Фр. Месеснел:* Стари српски споменици, 367—368; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 204—208.

Манастир Трескавац, храм Успења Св. Богородице, под Златоврхом изнад града Прилепа, на старим византијским основама српско-македонска задужбина краља Милутина, чији су ктитори били доцнији владари, краљ Стефан Дечански, цар Душан и син му цар Урош, као и краљ Вукашин са сином Краљевићем Марком. Стефан Душан као краљ, повељом од 1335. год., богато је обдарио манастир имањима и повластицама. Другом повељом, од 1337. год., Душан као краљ понова потврђује и проширује дарове и повластице Св. Богородици Трескавачкој. Најзад, повељом издатом нешто иза 1337. год., Душан још увек као краљ, поводом посете његовог сина младог краља Уроша и његовог поклоњења овом храму, понова обдарује овај манастир. У доба цара Душана и цара Уроша, као и краља Вукашина и краља Марка, манастир је делимице понова живописан. Јужно од врата, која из припрате воде у наос, насликан је лик Душана (као краља), који је закречен касније. Очувао се изнад портрета грчки натпис који га обележава као „Стефана краља целе Србије и Приморја". Испод Прилепа била је чесма цара Уроша — Урошица, коју је он подигао приликом посете Трескавцу.[745]

Манастир Св. Николе у с. Љуботену у Скопској Црној гори, данас црква истога храма, задужбина властелинке Данице из 1337. год., када је њен старији син истовремено био жупан Скопске жупе Матке око истоименог манастира на излазу Треске у Скопско поље, а млађи син био господар Звечана и жупан Ситнице на Косову.[746] У овој византијско-српско-македонској средњовековној задужбини има „остатака врло лепих фресака са пуно оригиналних идеја". А између фресака, које су довршене за време цара Душана 1348. год., налазе се и портрети Душанове царске породице.[747]

Манастир Лесново (храм Св. Арханђела), код истоименог македонског села у пределу између Кратова и Злетова СИ од Штипа, задужбина деспота Јована Оливера, из 1341. год., када је „у дане Стефана краља", носио титулу „По милости господина краља Стефана — велики слуга српске земље и поморске", и по чијем је благослову основао ову своју задужбину и повељом од исте године богато обдарио селима и метосима у источним пределима Повардарја, чиме је истовремено, на старим византијским темељима, овај храм посветио и словенско — македонском светитељу и пустиножитељу из XI столећа Гаврилу Лесновском, чији се гроб заједно са његовом првобитном задужбином црквицом Св. арханђела Михаила и Гаврила овде налазио. Убрзо иза тога и сам цар Стефан Душан, повељом од 1347. године, потврдио је и обдарио ову задужбину свога великог власте-

[745] Гласник СУД, књ. 41, стр. 358; Споменик САН, књ. IX, стр. 22; *Архиепископ Данило:* Животи краљева и архиепископа српских, 137; Глас САН, књ. 80, стр. 16—17; *Љ. Стојановић:* Стари српски записи и натписи, бр. 122; *Ст. Новаковић:* Законски споменици, 664, 667, 670; *Фр. Месеснел:* Стари српски споменици, 382; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 327—328.

[746] *Љ. Стојановић:* Стари српски записи и натписи, бр. 66; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 178.

[747] *Св. Радојчић:* Портрети српских владара у средњем веку, 56; *Фр. Месеснел:* Стари српски споменици, 379; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 178—179.

65. *Портрет деспота Оливера, истакнутог великаша у источним пределима македонских земаља, из 1349. год., одевеног у најраскошнију византијску одећу средњега века, с елементом јужнословенског фолклорног украшавања, са рупцем задевеним за појас.* (Наос Цркве манастира Леснова у Македонији);

66. *Портрет краља Марка, из XIV столећа. У епу Јужних Словена, Краљевић Марко је једна од најславнијих личности средњега века.* (Црква Св. Димитрија — Марков манастир у Македонији).

лина, тада већ деспота, Оливера у његовој области у страни злетовској, када је истовремено, у договору са „свим збором" свога царства, обновио стару морозвишку епископију са седиштем у овом манастиру у близини Злетова. А последњи спрски господар у овој македонској области пре турске најезде, господин Костантин, брат деспота Драгаша и син царице српске Јевдокије, повељом од 1381. године, потврдио је на дар манастиру Хиландару ову задужбину деспота Оливера са њеним добрима.[748] У овој старој византијско-српској задужбини, која је још у средњовековно доба добила обележје македонске културне баштине, у источном Повардарју око Брегалнице постојала је у средњем веку чувана македонска манастирска школа, у којој су писане многе богослужбене и друге књиге. Та традиција византијско-македонске учености и писмености у манастиру Леснову и подручним му најближим ондашњим словенско-македонским градовима Злетову и Кратову настављена је и кроз турско доба. Тако је у XV столећу архиепископ Доротеј из Охрида, преко манастира Леснова добавио из Кратова македонског писца и преписивача онога времена „Ђака" Димитрија Кратовца, да би му, за потребе његове епархије у самом граду Охриду и остале архиепископије на Југу, са грчког преводио на језик Македонских Словена велики црквени устав. У лесновској македонској школи учио се писмености и знању у своме детињству и највећи словенски светитељ XVI столећа св. великомученик Ђорђе Кратовац, који је због упорности да се одрекне пред Турцима свога словенско-македонског имена и хришћанске вере од њих спаљен у Софији на ломачи 10. фебруара 1515. године.[749] У то доба кратовски македонско — словенски кнезови из породице Пепића, која се још и дотле била одржала као господар кратовских и злетовских рудника, помагали су лесновски манастир као ондашњи његови словенски ктитори. Међу многобројним старим словенским рукописним књигама, писаним у разним словенским школама при манастирима и црквама, прво место заузимају лесновски рукописи писани у македонској лесновској школи, међу којима се истичу неколико драгоцених примерака (налазе се у библиотекама: Софија, Загреб, док су они у Народној библиотеци у Београду страдали од фашистичког немачког бомбардовања 1941. године). Међу фрескама лесновског манастира, чији је живопис довршен 1349. године, поред ликова његова ктитора деспота Јована Оливера и његове жене деспотице Марије, поред лика св. Саве и других словенских светитеља, највише се истичу фреске цара Стефана Душана и његове породице. Лесновски портрет Душанове породице спада међу најмонументалније слике владара у старој византијско-српској уметности. Овде је цар Душан „као владар уздигнут до божанства".[750]

[748] *Ст. Новаковић:* Законски споменици српских држава средњега века, 453, 675; *В. Марковић:* Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији, 107; *И. Иванов:* Български старини из Македония, София, 1931, 99; *К. Јиречек:* Staat und Gesellschaft im Miltelalter Serbien I, 44; *Ђ. Бошковић:* Лесново. — Старинар VII (1932), 88—95; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 169—170; *Св. Радојчић:* Jugoslavia Byzantina. — Уметност на тлу Југославије од праисторије до данас. Београд, 1971, стр. V—CXII.

[749] *Л. Павловић:* Култови лица код Срба и Македонаца. Смедерево, 1965, стр. 140—146.

[750] *Љ. Стојановић:* стари српски записи и натписи I, бр. 71; *Св. Радојчић:* Портрети српских владара у средњем веку, 55—56; *Фр. Месесnел:* Стари српски споменици, 382; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 170—173.

Црква Св. Климента охридског, у македонском граду Охриду, задужбина српског великог жупана Андрије Гропе, из 1348. године, из доба цара Душана, после чије смрти се овај властелин и господар Охрида, 1380. године, бележи као шурак ондашњег војводе Остоје Рајаковића — Угарчића и као сродник Краљевића Марка. Ову је задужбину велики жупан Тропа подигао на основама сторога македословенског храма, који је овде подигао св. Климент Охридски, ученик и следбеник св. Ћирила и Методија, чију је науку, заједно са св. Наумом Охридским, највише проповедао у Охриду и његовој области одакле је дао источно — словенско писмо ћирилицу, а где је као охридски епископ, крај своје задужбине, и живот завршио (916. године). При обновљеном храму, посвећеном св. Клименту, била је његова гробница још и у турско време, када је услед претварања ове македонске средњовековне задужбине у џамију, његово тело пренесено у Св. Богородицу Перивлепту у истоме граду, отада названој Св. Климент, док се ова црква данас зове Стари Св. Климент, познат и под именом „Имарет“ из турског времена.[751]

Манастир Св. Арханђела у средњовековном македонском граду Прелепу, данас Марковој Вароши код Прилепа, испод самих зидина Маркових кула, задужбина Краљевића Марка из доба његове краљевине. У предворју ове византијско-српско-македонске средњовековне цркве, десно и лево од главних црквених врата, очуване су фреске краља Вукашина и краља Марка, настале свакако иза 1371. год., јер је Краљевић Марко потретисан у белој одећи, у знак жалости за погинулим оцем краљом Вукашином, који је погинуо у борби с Турцима код Черномена на Марици 1371. год.[752]

Марков манастир, храм Св. Димитрија, код села Сушице на Марковој реци јужно од Скопља, задужбина краља Вукашина, чије је зидање започело још за првих дана царства Стефана Душана (1345), а довршено по смрти његова оснивача, 1372. год., трудом Вукашинова сина Краљевића Марка, по чему је прозван његовим именом.[753] Живопис ове српско-македонске средњовековне задужбине крај Скопља, ослобођен је строгих византијских схема, што је општа стилска појава у српско-македонском живопису на крају XIV столећа.[754] Међу осталим фрескама, овде су били насликани и портрети ктитора овога манастира, краља Вукашина и Краљевића Марка, као и остале породице Мрњавчевића и ондашњих последњих Немањића, али су их Бугари, 1894. год., истревши њихове старосрпске сигнатуре, премазали масном бојом, у време егзархијске пропаганде у Македонији, по заповести тадашњег бугарског митрополита у Скопљу Максима, да би на тај начин уништили трагове српскомакедонског порекла овог значајног културног споменика, који има значајну функцију у генези македонске културе као српско средњовековно културно наслеђе.[755] У то доба, игуман овога манастира био је неко време и велики македонски просветитељ Кирило Пејчиновић Тетоец, тоји у једном запису осуђује необичну среброљупску грамзивост ондашњих скопских митрополита Грка.

Манастир Матка, храм Успења св. Богородице, на левој страни реке Треске испод њеног излаза из клисуре у Скопску котлину, подигнут за владе краља Вукашина око 1370. године. У доба најезде Тетоец, који у једном запису осуђује необичну среброљупску грам-Милица са сином Николом потомком жупана и господара града Матке Бојка, који се спомиње, заједно са својом мајком властелинком Скопске Црне горе Даницом у доба краља Душана (1337).[756]

Манастир Андреаш, храм Св. Андрије Првозваног, у клисури Треске више Матке над Скопљем, задужбина сина краља Вукашина а брата Краљевића Марка — Андреаша, из 1389. године. Живописци ове српско-македонске средњовековне задужбине били су митрополит Јован зограф и јеромонах Григорије, из ондашње македонске монашке сликарске школе,[757] која се темељила на византијском сликарском стилу средњега века.

Манстир Псача, храм Св. Николе у истоименом селу, у македонској жупи Славишту ниже Криве Паланке, задужбина севастократора Влатка, коју је цар Стефан Душан 1355. год. обдарио повељом и заједно са њеним метосима на баштини овог великог властелина приложио Хиландару.[758] Међу фрескама, које су довршене тек иза смрти цара Душана, у доба цара Уроша и његовог сувладара краља Вукашина, чији су портрети израђени 1366. год., обојица са ктиторским повељама у руци, нарочито се још истичу и портрети породица оснивача манастира, севастократора Влатка и кнеза Паскача.[759] За време бугарске окупације 1915—1918. год. натписи српско

[751] *В. Марковић:* Православно монаштво и манастри у средњовековној Србији, 5—6; *И. Иванов:* Български старини изъ Македонія (1908), 214; *М. Ђоровић Љубинковић*, Старинар, XV (1940), 92—100; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 235—236.

[752] *В. Марковић:* Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији, 119—120; *Св. Радојчић:* Портрети српских владара средњега века, 62—63; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 265.

[753] *Љ. Стојановић:* Стари српски записи и натписи, I, бр. 188; *В. Марковић:* Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији, 110; *Л. Мирковић* и *Ж. Татић:* Марков манастир. Београд, 1925, 3; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 180—181.

[754] *Л. Мирковић — Ж. Татић:* нав. дело, 20; *Л. Мирковић:* Новооткривене фреске у Маркову манастиру код Скопља. — Гл. Ск. н. др. XII (1933), 181—191; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 181—183; *Фр. Месеснел:* Стари српски споменици, 384.

[755] *В. Марковић:* нав. дело, 111; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 181; *Ј. Ковачевић:* Средњовековна ношња балканских Словена, 282—283; cfr. *К. Балабанов:* Новооткривени портрети краља Марка и краља Вукашина у Марковом манастиру. Зограф I. Београд, 1966, 28—29.

[756] *В. Марковић:* Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији, 117; *Рад. М. Грујић:* Скопска митрополија. Скопље, 1925, 141; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 38—39.

[757] *В. Марковић:* нав. дело, 120; *Ж. Татић:* Трагом велике прошлости. Београд. 1929, 195. *Св. Радојчић:* Портрети српских владара средњега века, 64; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 270.

[758] *Ст. Новаковић:* нав. дело, 435; Старо Нагоричино, Псача, Каленић. САН, 1923; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 269—270.

[759] *Св. Радојчић:* Портрети српских владара средњега века, 60—61; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 3—5.

-македонских владара ктитора у овој задужбини уништени су, да би се сакрило српско-македонско порекло културних споменика, уткано у јединствену македонску средњовековну културу.

Манастир Матејић, храм Св. Богородице, на жеглиговској страни Скопске Црне горе изнад Куманова, задужбина цара Уроша и мајке му царице Јелене убрзо иза 1356. год. Међу фрескама овог манастира нарочито се истичу ликови ктитора царице Јелене и цара Уроша и посмртни лик цара Душана.[760]

Манастир Заум, храм Св. Богородице, на источној обали Охридског језера, подигнут 1361. год., задужбина српског господара македонског града и области Охрида из доба цара Уроша — ћесара Гргура, старијег брата Вука Бранковића чији је отац севастократор Бранко у доба цара Душана био господар Охрида и охридског краја. Манастирска грађевина је „традиционална" у смислу српско-македонске архитектуре прве половине XIV столећа.[761]

Манастир Св. Никите над с. Чучером, крај с. Бањана у Скопској Црној гори, недалеко на СЗ од Скопља, задужбина краља Милутина који га повељом од 1308. год. подарио хиландарском пиргу на Хрусији у Светој гори заједно са метосима у околини Скопоља и другим областима средњовековне Србије; а у повељи од 1309. год. краљ Милутин поново потврдио ову своју задужбину на дар овоме хиландарском пиргу, заједно са селима и другим добрима у „скопској области". У овом словеском споменику из доба краља Милутина, чији је живопис довршен 1316. год., међу ликовима светитеља нарочито се истече фреска Св. Саве, првог српског архиепископа.[762]

*
* *

Раванички препис Душановог Законика, који је чувани слависта П. Ј. Шафарик нашао у манастиру Раваници у Срему, сада у музеју у Прагу, а у чијем се заглављу, уз датум доношења Законика, 21. маја 1349. год. у Скопљу, даје и његов карактеристичан македонско-српски наслов: „Благочестивога и вернога и христољубивога македонскога цара Стефана Закон", што је веома типично као нарочита народна ознака Македонско-Српсокг Царства из доба Душанова. Слично томе стоји и у Раваничком препису, који је историчар Ј. Рајић објавио још 1795. год. у својој Историји, у чијем заглављу, као и код предњег преписа, стоји такође да је то „Закон"

760 *В. Марковић:* нав. дело, 116; *К. Јиречек:* op. cit. III, 4; *Н. Окуњев,* Гл. Ск. н. др. VII—VIII, 89—118; *Св. Радојчић:* нав. дело, 59; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 184—188.

761 *В. Марковић:* нав. дело, 117; *Ф. Месеснел:* нав. рад, 384; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 126.

762 *Ст. Новаковић:* Законски споменици, 477, 478; *Влад. Р. Петковић:* нав. дело, 212—213.

„благочестивога и христољубивога македонског цара Стефана, српског, бугарског, угарског, далматинског, арбанског, угро-влахиског, и иним многим пределима и земљама самодршца". Са овим је сасвим сличан Софијски препис Душановог Законика (Народна библиотека у Софији), који потиче из времена пре 1649. год., за који се и овде каже, као и у предњем препису, од „Благочестивога и христољубивога македонскога цара Стефана српског".[763]

2. ПРОЦЕС КОНТИНУИТЕТА ВИЗАНТИЈСКО-СРПСКИХ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ У МАКЕДОНСКОЈ КУЛТУРИ

У средњовековним српским земљама, од почетка XIII столећа (1219. год. када је успостављена аутокефална српска црква), па до друге половине XV столећа (1459. год. када је пало Смедерево и средњовековна српска држава), за два и по столећа, на подручју српске архиепископје и патријаршије, у већини случајева натписи у фрескосликарству и иконографији, били су исписани старим српским језиком. Дакако, притом треба поменути, уколико су уметници зографи били Византинци, потписивали су се грчким језиком. Напоредо с тим, помињемо, од времена краља Милутина, када пада систематско освајање византијских области у Македонији, а самим тим и ширење српске државне власти, граница земље и црквене власти, захватајући подручје које је било подложно грчком архиспископу у Охриду, у бројним задужбинама српских владара и властеле у Македонији, поменути натписи у фрескосликарству и иконографији су на грчком језику, или су оба језика напоредо заступљена: грчки и староспрски.[764]

Ови подаци говоре да је српско средњовековно подручје до краја XIII столећа (1282. год. краљ Милутина заузима од Византије Скопље), углавном настањено Србима, Власима, ту и тамо и Арбанасима, и у рударским центрима Сасима рударима. У Македонији, поред главне етничке скупине македонске словенске припадности и делимично популације српског обележја, обитовали су у знатном броју и Грци, а уз то делом и влашки пастири и местимично Арбанаси. Континуитет грчке културе међу словенским становништвом у Македонији, настављен је и надаље, све до пада српске државе под турску власт. То је и разумљиво, јер се ради о територијама са више народним становништвом, где су оба језика била равноправна и народима Македоније у верском и културном животу потребна. У дуготрајном историјском процесу свога развоја, српско, а потом македонско словенско становништво у Македонији, путем симбиозе, женидбеним везама и сродним мешањима, апсорбовало је грчки (византијски) етнос,

763 *Ст. Новаковић:* Законик Стефана Душана, стр. 6—7, LXV—LXXXIII.

764 *В. Ђурић:* Најстарији живопис испоснице пустиножитеља Петра Коришког. — Зборник радова САН, књ. LIX, Византолошки институт, књ. 5, Београд, 1958, стр. 186—187.

претапајући га у словенску српску, односно македонску народност. Тако, у етногенези средњовековних Срба и потом Македонаца, има удела и грчко становништво.

Напоредо са изнетим, запажа се у јужнословенским језицима, и то српском, хрватском, бугарском, македонском, грчки књишки утицај, а поред тога грчки језик је нашао одраза и у народним говорима наведених јужнословенских језика. Неке грчке речи ушле су у наведене јужнословенске језике посредним путем, преко романских или преко турског језика. Карактеристично је поменути да се ту ради како о средњогрчким, тако и о новогрчким позајмицама.[765]

3. КОНТИНУИТЕТ СРПСКЕ ИСТОРИЈСКЕ ТРАДИЦИЈЕ И ЕПСКОГ СТВАРАЛАШТВА У МАКЕДОНАЦА У ОПСЕГУ СРПСКО-МАКЕДОНСКЕ СИМБИОЗЕ

Проблеми историјске традиције и народног стваралаштва у Македонаца, у много случајева пружају драгоцене податке о континуитету српских историјско-фолклорних творби, и тако служе као један од елемената доказа знатног учешћа српске популације у стварању и изградњи македонског народа. Из те проблематике, наводимо историјску традицију и фолклорно епско стваралаштво о српској, односно „српско македонској" династији Немањића, косовској бици из 1389. год., краљу Стефану Дечанском, Краљевићу Марку и осталим средњовековним српским владарима и феудалном друштву.

Као што је у науци истакао познати немачки слависта Г. Геземан, епска песничка традиција Повардарја и читаве Македоније, у погледу и самих мотива и самих главних епских личности, јесте једна јединствена целина са епиком читаве српско-црногорске динарске области, с главним језгром у Црној Гори, Херцеговини, Санџаку, Босни и западној и јужној Шумадији и јужном Поморављу и Косову.[766] То се у основи поклапа са историјским чињеницама о етничком мешању Срба са Македонцима и Црногорцима, у чије је културе уткана византијско-староспрска културна баштина. За документацију тога наводимо следеће примере. У македонском народном песништву, има знатан број песама које опевају личности династије Немањића. Тако, има песама о Растку (св. Сави) Немањићу (три песме). Стефан Дечански је приказан са песмама о зидању манастира Дечана. Једна је песма из ове групе, о Дечанима, записана још 1845.

[765] *Д. Лазаревић,* Гласник Ск. н. др. V (1929), 215—220; *M. Fasmer:* Die griechischen Lehnwörter im serbo-kroatischen. — Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Jahrg. 1944. Phil. — hist. Kl. Nr. 3, Berlin, 1944, V; *А. Таховски:* Грчкиѝ зборови во македонскиот народен говор. — Пос. изд. кн. 1. Историско-филолошки оддел. Филоз. фак. на Универзитетот — Скопје 1951; *И. Поповић:* Новогрчке и средњегрчке позајмице у савременом српско-хрватском језику. САН, Зборник радова књ. XXXVI. Византолошки институт кн. 2. Београд, 1953, 199—232; *Д. Матов:* Гръцко-български студии. — Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина XI/1, стр. 21—49.

[766] Cfr. *Г. Геземан:* Нова истраживања о народном епу. — Гласник Ск. н. др. књ. XI, стр. 191—198.

год.[767] Историјска традиција, легенда и култ Стефана Дечанског, познатог под именом св. Стефан, као што смо поменули, особито су развијени на Овчем пољу у Македонији.[768] Нарочито постоји знатан број народних песама које опевају краља, односно цара Душана, и то из разних крајева Македоније.[769] Једно македонско народно оро, из Скопља, носи назив „Цара Стефана оро", проткано мелосом епске песме „Женидба цара Стефана", онако како се та „краљска" песма пева о крсним славама, саборима и другим пригодама у Македонији, као и у Срба на Косову и у пределима Прешевској Моравици, Пчињи и врањском Поморављу. Овде је карактеристично поменути, да је жариште овог фолклорног односно етномузиколошког појава везана за Скопље, некадашњу царску престоницу цара Стефана Душана, где је од старине очувана као македонска фолклорна творба међу самим Македонцима.

У македонском фолклору постоје бројне песме о Марку Краљевићу, који је централна личност македонског епског стваралаштва, а можемо мислити да је Македонија истодобно и колевка епоса о Марку Краљевићу, прослављеном јунаку јужнословенског средњовековног епоса.[770]

Уз наведене личности, вредно је поменути да македонски фолклор опева и краља Вукашина, војводу Момчила, Бановић Секулу и многе друге јунаке српскохрватскога епоса средњовековне епохе.[771]

Посебно место у историјској традицији и фолклорном стваралаштву у Македонаца припада косовском епосу и косовској бици из 1389. Познати совјетски историчар Державин, истакао је у својим списима, који каткад не одишу историјском објективношћу, да се косовски бој јавља као заједнички извор инспирација у народној поезији балканских Словена. Ову хипотезу прихватају и македонски научници на челу са Х. Поленаковићем,[772] с мотивацијом да се ради о судбоносном историјском догађају, у коме гину два владара, српски кнез Лазар и турски султан Мурат. Међутим, ми не видимо „заједнички извор инспирација", већ се ту ради о заједничкој судбини, историјској судбини, која је задесила српски народ у свим земљама где ови обитавају у средњем веку, заједно са Македонијом, Србијом, данашњом Црном Гором и неким суседним крајевима Балкана, заједно са Босном и Херцеговином. Косовска легенда има своје корене тамо где их има и српска етногенеза.

[767] *Ст. Костић:* Малешевски народни песни. Скопје, 1959, 131, 133; *Браћа Миладиновци:* бр. 47; *Х. Поленаковић:* О македонској народној књижевности. СКЗ. бр. 308, Београд, 1961: Македонска књижевност, стр. 59.

[768] *Тих. Р. Ђорђевић:* Македонија. Београд, 1929, 169; *Мил. С. Филиповић:* Култ Стевана Дечанског на Овчем пољу. — Хришћанско дело III, св. 3, Скопље, 1937, 180 sq.; *Т. Вукашиновић:* О култу Стевана Дечанског у Метохији. — Хришћанско дело III, св. 5 (1937), 371—372.

[769] *Х. Поленаковић:* нав. рад, 62—64.

[770] *Х. Поленаковић:* нав. рад, 67—73.

[771] *Х. Поленаковић:* нав. рад, 74.

[772] *Х. Поленаковић:* нав. рад, 59, 77.

Историјска традиција и косовски епос, толико су живо и разнородно очувани у Македонаца, да се за многе мотиве и појаве, може сматрати да им је примарна творба и колевка Македонија и Македонци, још у време средњега века, пре стварања и настанка македонске националне свести, када су са српским етносом чинили једну етничку симбиозу. За ову поставку о проблему или појави српске етничке симбиозе са Македонским Словенима, односно етничким скупинама и племенима македонског подручја, налазимо потврду и у списима истакнутог македонског револуционара и списатеља Крста Петкова Мисиркова, који на једноме месту наводи говорећи о народној традицији у Македонаца: „... Памтиме да сме имале наша каурцка и рајатцка царшчина, но сме ја изгубиле на Косово поле, кога се „расрдил господ на нашите предедовци".[773] Ми сматрамо, да су само оне географске регије са више националним етничким скупинама, где се налазе и српске знатне популације, гајиле култ и стварале косовску легенду. Без сваке сумње, континуитет српске историјске традиције и народног стваралаштва, у македонској историјској традицији и фолклорном стваралаштву, добили су специфичности македонске географске, етничке и социјалне средине, односно обележја македонског народа, прожетим са свим етнопсихичким особинама које га прате.

Народне ношње Македоније, у основи се темеље на типовима и ношњама средњовековне Византије, чији су трагови очити у народним ношњама савремених Грка.[774] Напоредо с тим, помињемо, утицај византијске средњовековне ношње огледа се и у народним ношњама јужне Србије (Пчиња, Пољаница, Врањска котлина), те и у народним ношњама Срба на Косову. Насупрот томе, у народним ношњама у Срба у Метохији, очити су трагови континуитета влашке народне ношње.[775]

На крају, помињемо и знатну улогу антике у јужнословенском епосу, а посебно улогу Хомерових епова, као и утицај византијске народне епике, на македонску, српску, црногорско-херцеговачку и делом хрватку народну епику.[776] Дакако, ти утицаји су били и као културне позајмице, али исто тако они су попримљени и путем етногенезе византијског етноса у етнос Македонаца, Срба, Црногораца и делом Хрвата, понајпре миграционим путем већ пословењених Византинаца.

[773] *К. Петков Мисирков:* За македонските работи. Скопје 1953, 123; cfr. *Д. Зографски:* Крсте Мисирков за националносте на Македонците. — Гласник на Институтот за национална историја X, 1. Скопје 1966, стр. 5—17.

[774] *A. Hadzimihali:* Ellenike laike tehne, Skyros, Atena 1925, str. 65; *A. E. Benaki:* Costumes nationaux helléniques, t. I. Athènes 1948; *M. Gušić:* nav. delo, str. 94; *В. Кличкова:* Македонски народни носии. Скопје 1963.

[775] Cfr. *A. E. Benaki:* nav. delo, t. 18.

[776] Cfr. *Ж. Младеновић:* Досадашње проучавање односа српскохрватске и грчке народне епике. — Македонски фолклор II, бр. 3—4, Скопје, 1969, стр. 61—72.

* * *

Након свега изнетог, из самих чињеница следује овај закључак. Наиме, као што је у науци истакао учени византолог Г. Острогорски, Византијско Царство је свестрано утицало на економски, културни и политички живот и развој јужнословенских народа. Економика, материјална и духовна култура, као и државно и црквено уређење тих народа, носе у себи, мање или више, печат Византије. То се нарочито запажа у оних јужнословенских етничких скупина, племена и народа, чије су области биле окренуте према Византији.[777] Из досад изнетих примера у овој студији, то се очито илуструје и документује.

ЗНАЧАЈ МИГРАЦИЈА СТАНОВНИШТВА НОВИЈЕГА ДОБА ЗА ЕТНОГЕНЕЗУ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

Од прастарих времена проблем миграција игра веома значајну улогу у етногенези етничких скупина, племена и народа на свету уопште. Када се то има у виду, сасвим је јасно што миграције имају обилату улогу и у етногенези Јужних Словена, и то од њихова доласка и формирања на Балканском полуострву, па све до данашњих дана. Заправо, мигруације су један од кључних проблема у етногенези Јужних Словена, како у средњем, тако и у новом веку. Оне су одиграле и веома значајну улогу у образовању народа и нација, као и народности на Балканском полуострву. Узроци пак миграционих кретања Јужних Словена, били су веома различити, од оних историјско — економских, до здравствено стихијских, која су каткад имала метанастазички карактер.

Црногорска племена нису имала довољно простора да се развијају и увећавају као рашка. Сувишак становништва се стално исељавао у Рашку, нарочито Шумадију. Ова миграциона кретања, стоје у вези са ништавним средствима за живот које даје карст.[778]

Кроз целу нашу студију, јасно се види улога миграција у етногенези Јужних Словена. Но и поред тога, ми овом проблему посвећујемо и посебан вид сагледавања кроз одређени број примера миграционих кретања.[779]

[777] *Г. Острогорски:* Византија и Словени. Београд, 1970, стр. 7—8.

[778] *П. Ровинский,* нав. дело, 128—134; *Ј. Цвијић,* Балканско полуострво, књ. II, 59; *Б. Недељковић,* Сок и соцбина у старом српском праву. Историјски часопис САН, књ. VII, Београд, 1957, 72.

[779] Cfr. *Д. Ј. Поповић:* Велика сеоба Срба 1690, Београд, 1954; *Р. Веселиновић:* О неким питањима народних покрета с краја XVII века. — Историјски гласник св. 1—2, Београд, 1959; *М. Костић:* Устанак Срба и Арбанаса против Турака 1737—39, и сеоба у Угарску. Гл. СК. н. др. VII—VIII, Скопље 1929—1930, стр. 203—236.

1. УЛОГА УСКОКА У ЕТНОГЕНЕЗИ СЛОВЕНАЦА И ХРВАТА

Улога ускочких миграционих струјања у етногенези Јужних Словена у западним балканским крајевима и суседним земљама, чини посебан проблем. Ова појава се запажа од XVI до XVIII столећа, а обухвата понајвише Штајерску, Корушку и Крањску, а потом Далмацију и њена острвља. Према томе, у етногенези Словенаца ових подручја, запажа се у извесној мери удео српског и хрватског етноса, а делом је пак било само утицаја у културним творбама Словенаца. Свакако, ова миграциона кретања стоје у вези са турским освајачким походима на Балканском полуострву и њиховим ратним успесима. Из тих разлога, знатан број српског становништва, из разних предела и крајева, од Бојане, Зете, Херцеговине, Србије, Босне и других земаља, селио се у западне јужнословенске крајеве, који су стајали под влашћу хришћанских господара централне и западне Европе и локалних управљача. Из те проблематике, наводимо неколико примера. Наиме, у лето 1531. год. цетински ускоци из Далмације, око 1000 особа, населили су се у Крањској.[780] Валвазор наводи, да је у јесен 1597. год., након пада тврђаве Слатина, у Крањску се населило 1700 ускока са женама и децом, а народне године да се доселило опет 500 ускочких породица.[781] По једном другом тврђењу из 1641. год. у Горјанцима и жумберачком крају било је око 1200 ускочких кућа.[782]

Досељени ускоци у западним јужнословенским крајевима, понајвише су називани именом Влах, како су и они сами себе називали. С једне стране, међу њима је и било становништва влашкога порекла, али је исто тако то име дошло и као социјална ознака, по занимању полуномоадским и номадским сточарством, а на крају и као обележје православне верске припадности.[783] Временом су ускоци примили католичку веру у новом завичају, и тако се измешали са Хрватима и Словенцима, попримајући њихову етничку припадност, односно претапајући се у Хрвате и Словенце.[784]

[780] *Ј. Мал:* Ускочке сеобе и словенске покрајине. — Насеља и порекло становништва, књ. 18. Љубљана, 1924, 21.

[781] *Valvasor:* Die Ehre des Hertzogtums Crain, XII, 76, 128; *Ј. Мал:* нав. дело, 62.

[782] *Ј. Мал:* нав. дело. 184.

[783] *Ј. Мал:* нав. дело, 146, 182.

[784] Cfr. J. *Мал:* нав. дело, 109—133, 146—176; *А. Ивић:* Сеоба Срба у Крањску. СКГл. XXI, св. 3. Београд, 1907, стр. 184; *Рад. М. Грујић:* Српско — хрватско насељавање по Штајерској. Гл. Геогр. др. VII—VIII, Београд, 1922, стр. 113—125; *M. S. Filipović:* Srpska naselja u Beloj krajini. Radovi Akad. n. B. i. H. XXXV, knj. 12. Sarajevo, 1969, стр. 147—168; *V. Ignacij:* Naseljavanje turskih zarobljenika u slovenačkim zemljama u XVI i XVII v. — JIČ, br. 4 (1969), str. 38—43.

2. УЛОГА СРБА ГРАНИЧАРА У ЕТНОГЕНЕЗИ ХРВАТА

Учешће Срба граничара у етногенези Хрвата, има своје специфичне карактеристике и одлике, које изискују посебна научна истраживања; мада је тај проблем са гледишта историје обилато осветљен.[785] Нарочито је овај проблем био заступљен у Славонији у раздобљу од XVI до XVIII столећа. Понајвише, овај проблем је везан за миграциона кретања Срба граничара, који су играли значајну улогу у ратној историји Аустроугарске, а напоредо с тим у етногенези хрватског народа у Хрватској. Ова досељавања Срба, из разних јужнословенских крајева, масовнијег карактера, запажају се од 1530. године и сежу до прве деценије XVIII столећа. Из историјских извора види се да прва миграциона досељавања Срба бивају од 1530. до 1538. год. у околину Жумберка.[786] У околину Крижевца досељено је 2095 Срба у раздобљу од 1597. до 1599. год. Године 1600. досељено је око 100 српских породица у Славонију, које су бројале око 828 душа.[787] Зна се да су аустријске власти 1620. год. мобилисале у Славонији 5000 Срба, који су раније били турски поданици,[388] док се у 1644. год. помиње одашиљање 1000 српских ратника на бојно поље у Аустрију. У то време насеље Св. Петар броји 120, а осталих 11 српских села имају 12 до 16 кућа.[789] Та досељавања бивају из године у годину обнављана и бројно увећавана. Тако, за време аустро-турских ратова крајем XVII столећа, само у 1688. год., аустријски војни команданти преселили су из околине Ужица и обала Западне Мораве, око 6000 Срба у Славонију.[790] Из Доње Тузле пак, пресељено је 1690. год. у Славонију око 1500 Срба.[791] Када је принц Еуген Савојски заузео Сарајево 1697. год., тада су многобројне „хришћанске породице" пресељене у Славонију.[792]

У турском делу Славоније, било је у XVI и XVII столећу 47 српских насеља. Ова насеља Турци су често попуњавали српским породицама из Босне.[793] Године 1702. због нетрпељивости, око 1000 српских породица одселило се из Бачке у Банат Турцима.[794]

У XVII столећу, у многим местима Славоније били су Срби искључиви становници. Зна се да су у 91 насеље у Славонији живели Срби, а од тога у знатном броју насеља обитовали су помешани са

[785] *А. Ivić:* Prilozi za povijest Hrvatske i Slavonije u XVI i XVII vijeku. Starine JAZU, knj. 35, Zagreb, 1916, 295—301; *исти:* О првој српској сеоби у Жумберак (1530—1535). Загреб, 1920, 14; *исти:* Из прошлости Срба Жумберчана. Споменик САН, књ. LVIII, Суботица, 1923, 1, 4, 13, 27—32, 86; *исти:* Миграције Срба у Славонију током 16, 17. и 18. столећа. — Насеља и порекло становништва САН, књ. 21. Суботица, 1926, 165—170.

[786] *А. Ивић:* Миграције Срба у Славонију током 16, 17. и 18. столећа, стр. 18.

[787] Нав. дело, 19.

[788] Нав. дело, 31—33.

[789] Нав. дело, 72—73, 77—78.

[790] Нав. дело, 126.

[791] Нав. дело, 127.

[792] Нав. дело, 143.

[793] Нав. дело, 180.

[794] Нав. дело, 156—157.

Хрватима.[795] Услед разних историјских и економских збивања, многи српски родови из Славоније мигрирали су у друге крајеве Хрватске, понајвише у унутрашњост хрватске земље.[796]

Процес етничког претапања Срба у Хрвате, у Славонији и другим крајевима Хрватске, одиграо се постепено кроз XVII и XVIII столеће. Католичка црква, помагана од државе, чинила је јак притисак на православне Србе „те су многе српске породице напустиле православну веру и покатоличиле се". Затим, у другој половини XIX столећа, под утицајем хрватске интелигенције: учитеља и свештеника „васпитаних у хрватском духу, прихватише сви ови покатоличени Срби хрватско име". Угледна породица Пејашиновићи, који су столећима били на челу српског народа у Хрватској, почетком XX столећа били су претопљени у Хрвате.[797]

О знатном популационом учешћу Срба у етногенези Хрвата у Славонији, сведочи и чињеница, што се у XVI, XVII и XVIII столећу средња Славонија називала именом Мала Влашка, односно Мала Србија.[798]

3. УЛОГА МАКЕДОНАЦА, ЦРНОГОРАЦА И БУГАРА У ЕТНОГЕНЕЗИ СРБА

Проблем етногенезе Срба, даде се делимично сагледати и кроз миграциона кретања јужнословенских народа, која су нарочито била бројна и карактеристична за епоху политичких и економских збивања у XVIII столећу. Тако, у раздобљу 1700 — 1800. год. доселило се из Бугарске у Неготинску крајину 36 домова. Ови су домови у другој деценији XX столећа били нарасли на 396 домаћинстава.[799] У истом раздобљу, из Бугарске је досељено у Тимочку крајину, 20 домова, који су почетком XX столећа били нарасли на 208 домаћинстава[800] и на концу у Пожаревачку Мораву је досељено 1 домаћинство, које је у почетку друге деценије XX столећа било нарасло на 12 домаћинстава.[801] Сви су се ови домови, за столеће и по живљења у заједници са Србима поменутих предела, претопили у српску етничку припадност и национално обележје, тако да је порекло бугарске некадашње етничке припадности, остало само као родовска традиција и ништа више. Сродно томе било је и са осталим јужнословенским становништвом ових предела. Наиме, из Македоније је досељено у Неготинску крајину 16 домова, који су у другој деценији XX столећа били нарасли на 126 домаћинстава;[802] а у Тимочку крајину досељено је једно домаћинство, које је почетком XX столећа бројало 20 домова.[803] На концу, из Црне Гре је досељено у Неготинску крајину 11 домова, који су били нарасли на 90 домаћинстава у другој деценији XX столећа.[804] И ова су домаћинства, како македонског, тако и црногорског порекла, сасвим претопљена у Србе. Међутим, таквог етничког преображаја није било приликом имиграционих кретања Влаха (Румуна), од којих се доселило у Неготинску крајину и наведеном раздобљу 134 дома, који су нарасли на 1268 домаћинстава у другој деценији XX столећа, са очуваном „влашком" (румунском) етничком припадношћу.[805]

Са сличном се појавом сусрећемо и у другим пределима у Србији у току XVIII столећа. Наиме, у Војводину се доселило 99 македонских домаћинства; а у Ваљевску Тамнаву, досељено је 30 домова из Македоније, а 46 из Црне Горе,[806] који су у новом завичају попримили српско етничко обележје. У Колубару и Подгорину, досељено је 55 домова из Црне Горе,[807] који су исто тако временом попримили српско етничко обележје. У пределу Лепеници, досељено је из Бугарске 40 домова, који су почетком XX столећа бројали 369 домаћинстава;[808] док је 8 домова досељено из Црне Горе, који су нарасли на 60 домаћинстава.[809] У Шумадијску Колубару доселило се у то доба из Црне Горе 21 домаћинство, која се половином XX столећа бројала 225 домова.[810] У Ужичку Црну гору, досељена су 4 дома из Црне Горе, која су почетком XX столећа била нарасла на 51 домаћинство.[811] На крају, у предео Белицу, досељено је из Бугарске 12, из Македоније 4, а из Црне Горе 91 домаћинство,[812] која су се временом сасвим претопила у српску народност.

[795-797] Нав. дело, стр. 180.

[798] Нав. дело, 131, 135. Многа презимена у Хрвата у Славонији, у XVIII столећу, имају презиме „Бошњак, Бошњаковић", што сведочи о њиховом босанском пореклу. — *Сл. Гавриловић:* Прилози историји трговине и Миграције Балкан — Подунавље XVIII и XIX столећа. Београд, 1969, стр. 133.

[799] *К. Јовановић:* Неготинска крајина и Кључ. — Насеља књ. XXIX, Београд, 1940, 284. sq.

[800] *М. Станојевић:* Тимок. — Насеља књ. XXIX, 478—505.

[801] *Мих. Ј. Миладиновић:* Пожаревачка Морава. — Насеља књ. XXV, Београд, 1928, 68—167.

[802] *К. Јовановић:* на нав. месту. Cfr. *Љ. Доклестић:* Македонците во Србија и нивното учество во нејзиниот стопански и општествен живот во XIX век. — Гласник на Институтот за национална историја, књ. XIII, бр. 1—2, Скопје 1969, стр. 5—34.

[803] *М. Станојевић:* на нав. месту.

[804—805] *К. Јовановић:* на нав. месту.

[806] *Сл. Гавриловић:* нав. дело, стр. 246—286; *Љ. Павловић: Ваљевска* Тамнава. — Насеља, књ. VIII, Београд, 1912, 512—611.

[807] *Љ. Павловић:* Колубара и Подгорина. — Насеља, књ. IV, Београд, 1907, 529—995.

[808] *Т. Радивојевић:* Лепеница. — Насеља, књ. VII, Београд, 1911, 12—76, 122—204, 225—260.

[809] На нав. месту.

[810] *П. Ж. Петровић:* Шумадијска Колубара. — Несеља, књ. XXXI, Београд, 1949, 100—203.

[811] *Љ. Павловић:* Ужичка Црна гора. — Насеља, књ. XIX, (Београд, 1925, 44, 66, 71, 122, 161—172.

[812] *Ст. Мијатовић:* Белица. — Насеља, књ. XXX, Београд, 1949, 48—56, 92—93, 98, 115, 124, 126, 130, 132, 145, 149, 153, 165—166, 171—172.

Традиција миграционих кретања и досељавања у Србију, настављена је и у XIX столећу, нарочито у доба првог српског устанка, а још више у слободној српској држави Кнежевини Србији.[813] Та имиграциона струјања разне балканске популације, учествовала су делимично и у етногенези Јужних Словена. За илустрацију тога, наводимо као пример предео Белицу, у центру Србије. Почетком XIX столећа, у Белицу је досељено 13 домова из Бугарске, 8 из Црне Горе и 4 из Македоније. У првој половини XX столећа, ова домаћинстава су се бројно повећала, тако да је оних бугарског порекла било 121, црногорског 96 и македонског 66 домова. Од 3 досељена домаћинстава влашке припадности, која су се претопила у Србе, је нарасло 33 дома. На концу, у Белицу је у наведено доба досељено и 5 домова циганске припадности, који су се исто тако временом претопили у Србе.[814]

4. УДЕО ЦИНЦАРА (АРОМУНА) У ЧАРШИЈСКОМ ЖИВОТУ, КУЛТУРИ И ЕТНОГЕНЕЗИ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

Улога Цинцара, тог прастарог балканског етноса, у чаршијском животу, култури и етногенези Јужних Словена, веома је знатна. То се нарочито запажа код Срба, Македонаца и Бугара, а ту и тамо и Хрвата.[815]

Славенизирање Цинцара започело је још крајем XVIII, а одиграло се првих деценија XIX столећа, у доба националног буђења и осамостаљења јужнословенских држава. Тако, миграциона кретања Цинцара из разних крајева Македоније, Арбаније и Грчке у XVIII столећу, знатним делом била су усмерена на Војводину. У ствари то су били трговци и разни занатлије, а њихов број износи 108 домаћинстава. Сви су се они током времена посрбили. Свакако, ово претапање и асимилација Цинцара у Србе, настављено је кроз цело XIX столеће, тако да је овај етничко — историјски процес првих деценија XX столећа скоро сасвим завршен. Вајганд је крајем XIX столећа правилно истакао, да су Аромуни у јужнословенским градовима: Велесу, Прилепу и Призрену, сасвим пословењени.[816]

Путеви славенизирања Цинцара, углавном, били су посредни и непосредни. Непосредна славенизација била је бржа и веома бројнија. Посредна славенизација извршена је преко погрчених Цинцара, што је био тежак етнички процес, јер се грчки етнички елемената тешко претапао у друге етносе. Претапање Цинцара у Србе, нарочито се запажа у доба првог српског устанка (1804—1813). Њихова је улога знатна у овој српској револуцији, како у борбеном, тако и у економском и културном животу револуционарних Срба. Довољно је поменути, илустрације ради, само имена познатих јунака Цинцар — Марка, пореклом из с. Белице у Македонији и Цинцар — Јанка, пореклом од Охрида. Кнез Милош Обреновић, био је окружен сарадницима Цинцарима.[817] За илустрацију овог проблема, наводимо следеће примере:

Боди. — Старобеоградски Цинцари, пореклом из Блаца у Македонији, досељени у Београд почетком XIX столећа. Под истим презименом је и род Боди у Шапцу, претпољен у Србе под именом Шопићи, који воде грчко порекло.[818]

Гавела. — Миграциони пут кретања овог рода је Трст — Загреб — Београд. Свакако, загребачки род се похрватио, а београдски посрбио.[819]

Добровић.[820] — Воде порекло из Москопоља. Обитавали су у Беловару, Великој Кањижи, Дарувару и Београду. Њихово славенизирање кретало се у правцу похрваћивања и посрбљавања.

Зега. — Овај цинцарски род води порекло из Клисуре, одакле су се крајем XVIII столећа доселили у Нови Сад, а потом обитавају у Панчеву и Београду. Никола Ст. Зега, прешао је у Србију 1875. год. као добровољац, за коју је обављао важну мисију. Наиме, он је вербовао добровољце по Војводини. Приликом ослобођења јужних српских крајева од Турака, он је са својом четом 31. јануара 1878. год. први заузео Врање, односно ослободио је Врање од Турака. Н. Зеги припада и обилата улога у формирању и изградњи Етнографског музеја у Београду.[821]

Рошу. — Воде порекло од москопољских Цинцара, одакле прелазе у Београд крајем XVIII столећа. Поред осталих делатности у животу београдске чаршије, имали су удела и у оснивању Народног позоришта у Београду.[822]

Славујци. — Истакнута цинцарска породица у унутрашњости Србије, од 1826. год. обитава у Шапцу. Развој графичке делатности у Шапцу, почива на овом посрбљеном цинцарском роду, а потом осамдесетих година XIX столећа издају и лист „Шабачки гласник".[823]

[813] *Ј. Цвијић:* Распоред балканских народа. (Објашњење етнографске карте). — Гласник Срп. геог. др. II, Београд, 1913, 263; *исти:* Балканско полуострво I, 209; *Т. П. Вукановић:* Производне снаге Србије у доба првог устанка 1804—1813. год. — Врањски гласник књ. IV (1968), 4—5.

[814] *Ст. Мијатовић:* на нав. месту. Аналогно изнетоме, помињемо да су била знатна миграциона кретања Бугара са југа на север, у Банат, Влашку и Ердељ. Ердељски су насељеници најстарији из XIII столећа, а дошли су као богумили, а потом су примили протестанску веру и порумунили се. — *Л. Милетичъ:* Седмоградскитѣ Българиъ. Сборник XIII, София 1896, стр. 153—156; cfr. *Ј. Цвијић:* Антропогеографски проблеми. Насеља I, стр. CLXVI.

[815] Cfr. *Д. Поповић:* О Цинцарима. Београд, 1937, 279—285.

[816] *Сл. Гавриловић:* нав. дело, 246—286; *Weigand:* Die Aromunen, ethnographisch-philologiseh — historische Untersuchungen I. Leipzig 1895, str. 334.

[817] *Д. Поповић:* нав. дело, 250—251, 260—261.

[818] *Д. Поповић:* нав. дело, 330, 478.

[819] *Д. Поповић:* нав. дело, 336—337.

[820] *Д. Поповић:* нав. дело, 358.

[821] *Д. Поповић:* нав. дело, 369—370.

[822] *Д. Поповић:* нав. дело, 444.

[823] *Д. Поповић:* нав. дело, 449.

Теокаревић. — Свакако, Теокаревићима је порекло цинцарско, а старина Арбанија. Прву фабрику гајтана у Вучју у јужној Србији, основао је Димитрије Теокар „Тукар". Из Лесковца пресељавају се у Параћин, где имају знатну улогу у оснивању и развоју текстилне индустрије.[824]

Војвођанску чаршију основали су претежно погрчени Цинцари, пореклом из Москопоља, Блаца и Ипатиста.[825]

Од првих деценија XIX столећа, Крагујевац је привукао знатан број цинцарских породица, које су се временом посрбиле, а које су, имале видног учешћа у развоју крагујевачке чаршије. Познато је, да је 1847. год. Николча Зисић почео у Крагујевцу правити пиво.[826]

Постанак и развој индустрије и банкарства у Војводини и Србији, почива на Цинцарима, код којих се већ у то време осећа фаза пословењивања.[827]

Напоредо са трговином, бавили су се Цинцари и бројним занатима у јужнословенским земљама, као и у земљама средње Европе. Свакако, од заната вредно је поменути кујунџијски, зидарски или неимарски, а потом терзијски, сапунџијски, бојаџијски, папуџијски, ћурчијски, симиџијски и слично. Често пута, они су истовремено обављали по неколико заната. Познато је, да су Цинцари у балканским земљама новога века, били истакнути ханџије или механџије. Све је то имало знатног удела у постанку и развоју заната међу балканским Словенима, на првом месту Македонцима, Бугарима, Србима, а делом и Хрватима и Муслиманима.[828]

У исхрани јужнословенских народа, утицај Цинцара и словенизираних цинцарских родова, био је знатан, и то како у кухињи преко појединих врста јела, тако и са посластицама.[829]

У македонској чаршији и културном животу Македонаца, посебна улога припада Цинцарима, нарочито славензираним. Дакако, нужно је поменути, прва балканска република, која је започела илинденским устанком 1903. год. у Крушеву у Македонији, које је тада бројало око 15.000 становника, од тога је свакако било око 7.500 цинцарске припадности, поникла је у цинцарско — македонском жаришту и револуционарној жижи. И жртве Цинцара у том устанку и револуцији, биле су знатне. Многи од преживелих револуционара након угушене револуције, расељили су се широм балканских земаља: Македоније, Грчке, Србије и Бугарске и тамо се пословенили или грцизирали.[830]

[824] *Д. Поповић:* нав. дело, 455.
[825] *Д. Поповић:* нав. дело, 53—54, 159—180.
[826] *Б. Дробњаковић,* Гласник географског друштва, књ. XII, 58; *Д. Поповић:* О Цинцарима, 52—53, 126; Новине читалишта београдског 1848, 332.
[827] *Д. Поповић:* нав. дело, 126.
[828] *Д. Поповић:* нав. дело, 138—148.
[829] *Д. Поповић:* нав. дело, 175—176.
[830] *Д. Поповић:* нав. дело, 291—300.

ЈЕЗИК, ПИСМО, ГОВОР И ДИЈАЛЕКТИ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА КАО КАРАКТЕРИСТИКА ЗАЈЕДНИЧКЕ СЛОВЕНСКЕ ЈЕЗИЧКЕ БАШТИНЕ И УЛОГА БАЛКАНСКЕ ГЕОГРАФСКЕ СРЕДИНЕ НА ЊИХОВО ДИФЕРЕНЦИРАЊЕ, ПРОЖИМАЊЕ И ОФОРМЉАВАЊЕ У ОПСЕГУ ЕТНОГЕНЕЗЕ

Језик, писмо, народни говори и дијалекти у Јужних Словена, чине посебан проблем континуитета и етногенезе јужнословенских народа. Имајући то у виду, покушаћемо на овом месту, да тај проблем ближе разморимо у Срба, Хрвата, Црногораца, Муслимана, Македонаца, Словенаца и Бугара.

Пре свега, помињемо, прва филолошка питања ортографског значаја код словенских народа, налазимо у познатој апологији словенских писмена монаха Храбра, припадника охридске књижевне школе Македонских Словена, написаној у Бугарској средином X столећа.[831] Словени су с почетка писали цртама и резама, а после примања хришћанства, примише грчка и латинска писмена, али су се тако мучили пишући словенске речи „безь оустроенїа." Како би се могле написати грчким писменима речи као: живот, чание, широта, јад, јуност, језик, кад у грчком језику нема писмена, за старословенске гласове, који прате те речи.[832] Решење за то питање даје Храбр на легендарни средњовековни начин: бог који жели да се свак просвети, послао је Константина филозофа — Кирила, да састави Словенима азбуку. И он то и учини средивши слова нешто по чину грчком, а друга према словенским речима. Одбија речи „безумних", који сматрају као привилегисане само језике латински, грчки и јеврејски говорећи, да је бог најпе створио језик српски, којим се говорило до опште језичне пометање. А с пометњом језика наста и промена нарави, обичаја и закона: Египћани добише земљомерство; Персијанци, Калдејци и Асирци читање звезда, волшество и врачање и сву хитрост људску; Јудејци свете књиге, а Хелени граматику, реторику и филозофију. Али они не имајући с почетка својих писмена писаху феничкима и тек касније створише им алфабет Таламид, Кадмо, Симонин, Епахириј и Дионис. Ову је партију Храбр узео дословно из грчког, из Псеудо Теодосија.[833] Бранећи словенска писмена Храбр казује; словенска писмена створи свети човек, јелинска погани и наша су огуд чак и боља. Пркосни овај тон и народска охолост главна је особина овог трактата, потеклог несумњиво из препирака с Грцима.

[831] Српски препис објавио *Н. Дучић,* Гласник СУД, књ. LVI (1884), 94—97. Исти трактат код *В. Ст. Караџића* под именом Ћирила Филозофа. — Скупљени граматички и политички списи III, 2, стр. 369—371; cfr. Македонска књижевност, одељак *Б. Конески:* Охридска књижевна школа. СКЗ, књ. 368, Београд, 1961, 10—12, 20—22; *Историја на македонскиот народ* I, стр. 105—106; *П. Ђорђић:* Историја српске ћирилице. Београд, 1971, стр. 15—18.
[832] Cfr. *R. Abicht:* Das Alphabet Chrabrs. — Archiv für slav. Philolog. XXX (1910), 210—217.
[833] *И. В. Ягича:* Разсужденія старины о церковно — славянскомъ языкѣ. Спб. 1885—1898, 310—314

1. ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИЦИ

Без двојбе, језици и писмо, говори и дијалекти у Јужних Словена, са гледишта етногенезе, настали су у дуготрајном историјском процесу етничког развоја јужнословенских народа.[834]

Пре свега, истичемо, при општој раздеоби словенских језика јужнословенске језике: словеначки (словенски), српскохрватски односно хрватскоспрски, македонски и бугарски можемо узети као једну целину према словенским језицима северне и нарочито западне групе и то, углавном, према особинама, које могу да их довољно издвоје и карактеришу. Изузетак се понекад правио раније једино с бугарским и то због тога, што тај језик, као и народ, који га говори, представља један занимљив тип мешања разних утицаја и у стварању етничке целине и у развоју њеног језика, који је по најбитнијем свом делу само словенски. Јужнословенски језици, поред свих својих посебних карактеристика, имају ипак толико заједничких црта, да представљају веома сродне језике, са више дијалеката. Они чине засебне језичне јединице, у оквиру народних традиција, етноса и нација, њихових посебних имена и њихових оделитих националних култура и тежња. Исто тако, у односу према другима и у деловима општије упоредне граматике индоевропских језика, ови језици чине групу јужнословенских језика.

Специфичне особине јужнословенских језика заједничке свима, мимо остале особине словенских језика, јесу ове: а) неумекшавање денталних сугласника *д, т* и ликвидног *н* пред вокалом *ѣ, е* и *и* и услед тога мања палатализација, која је толико особена код групе западних и северних словенских језика; б) *трат — тлат трѣт — тлѣт* групе потпуно се издвајају од група *торот — толот, терет — телет*, својствених тим језицима; в) стари глас *ы* изговара се само као *и*; г) помичност акцента, коју од осталих словенских језика има само руски; д) полугласи *ъ* и *ь* били су још у време увођења македонског дијалекта у нову словенску хришћанску цркву, али је нешто касније процес стапања изведен готово потпуно и од два полугласа остао је само један.

Међу собом диференцирају се јужнословенски језици овако: са српскохрватским, односно хрватскосрпским има словеначки заједнички замену назала *-ѧ-* у *е*, али има потпуно своју замену *-ѧ* са *о*, која у српскохрватском, односно хрватскосрпском гласи *у*. Један део српскохрватских, односно хвртаскосрпских дејалеката има замену *ѣ* са *е*, потом, српскохрватски односно хрватскосрпски има замену полугласа са *а*, али и особено и са *е*. За стару словенску групу *тј* има *ч*, а не *ћ* као спрскохрватски односно хрватскосрпски. О појединим западним дијалектима српскохрватског односно хрватскосрпског, са кајкавским и чакавским, има заједничку акцентуацију: две дужине и једна краткоћа, има глас *ј* за *ђ* и *кај* за *што*.

[834] Cfr. *I. Popović:* Geschichte der serbokroatischen Sprache (1960), str. 372—484; Атлас народов мира. Москва 1964, 40.

Бугарски језик опет има за старословенско *тј* и *дј* — *шт* и *жд*, што чини његову најбутнију разлику од српскохрватског и хрватскосрпског *ћ* и *ђ*. Као један део српскохрватских односно хрватскосрпских дијалеката има за *ѣ* рефлекс *е*, али и *ä* и у извесним приликама као *ъ*. За *ѧ* има као српскохрватски односно хрватскосрпски *е*, а за *ѫ* — *ъ*, *а* и ретко *о*. Као српскохрватски односно хрватскорпски сачувао је и западнобугарски дијалекат квантитету, а српскохрватски под утицајем бугарскога и македонскога губи деклинацију и инфинитивне форме. Главна специфична особина бугарскога и македонскога језика је његов члан, који нема иначе ниједан словенски језик, а главна спрскохрватског односно хрватскосрпскога је вокализација *р*, и пре *л*, као замена ранијег полугласа пред *р* и *л*+сугласник.

Размотривши све те разлике, видимо јасно, како оне у општем процесу језика нису много битне и како су далеко од тога да обележавају разлике језика. Напротив, јужнословенски језици су веома сродни, њихови дијалекти се мање — више претапају прелазећи једни у друге. То се види још боље, кад се погледа на дијалекатске границе појединих јужнословенских језика. То се свакако темељи на њиховој заједничкој словенској етногенези од истоветних и сродних протословенских племена и етничких скупина.

Словеначки језик има два главна дијалекта: северозападни и југоисточни. Први обухвата западни део словеначког штајерског подручја, корушко словеначко подручје, горњи део Горице са суседним деловима Млетачке и готово сву Горњу Крањску. Други обухвата источни део словеначког штајерског подручја, словеначко угарско подручје са хрватским, где прелази у кајкавско, јужну Крањску, Истру, где прелази у чакавско, и јужни део Горице. Главну разлику у фонетици међу та два дијалекта чини изговор гласа *ѣ*, као у српскохрватском у штокавском. У северозападном дијалекту он има у дугим слоговима као рефлекс *ӣ — ие — је*, у југоисточном *ē , ej, äj* и нарочито *е* као у кајкавском. У првом дијалекту превлађује рефлекс полугласа са *е*, у јужнијим крајевима са *а*. Гласови *дл* и *тл* у партиципу прошлости представљају исто ближу разлику обају дијалеката: први их задржава: *падла, плетла,* док у другом, као у већини српскохрватских односно хрватскосрпских дијалеката, ти денгали испадају. Важна је разлика међу њима и у изговору гласа *х*—*г*. Као у северним словенским језицима, особито чешком, северозападни словеначки дијалекат има х тамо, где би требало да буде *г*: *хора* м. *гора*. Поред тих главних разлика има других, мањих, које се ограничавају на поједине делове извесних дијалеката и чине прелазе међу њима.

По наведеним особинама, може се рећи, да словеначки језик у свом југоисточном делу са много гласовних особина прилази хрватскосрпским дијалектима, специјално кајакавском. Кајкавски опет од хрватскосрпских односно српскохрватских дијалеката има толико заједничких црта са словеначким, да га велик део јужнословенских

научника чак и не сматра чисто хрватскосрпским односно српскохрватским, него једним од помешаних, прелазних дијалеката.

Српскохрватски односно хрватскосрпски језик има своја три главна дијалекта: кајкавски, штокавски и чакавски. Кајкавски се меша са словенчким и отуд његове границе на северу и западу нису много сигурне; углавном се обележавају овако: он се простире северно од Купе и Коране на исток преко Сиска до Вировитице — у Славонији до Јасеновца — на северу прелази Драву.[835] Чакавски је много ограниченији; он обухвата велик део Истре, Хрватско приморје и далматинско копно до Пељешца, а острва до Мљета. Њиме говори и неколико осамљених хрватских колонија у западној Угарској, јужној Аустрији и Моравској. Највећи део српскохрватског односно хрватскосрпскога подручја обухвата штокавски дијалекат. Његове границе на северу и југу јесу етнографске границе српског и хрватског народа уопште, а на истоку се мешају и прелазе делимично у бугарске дијалекте.

А. Белић покушао је у једној специјалној расправи да објасни старе везе између поменута три дијалекта: кајкавског, чакавског и штокавског.[836] У замени старих група *тј* и *дј* кајкавском *ч* и *ј* и чакавском *ћ* и *ј* он види, с разлогом, два разна језична стадија: а) *тј=т'*, а *дј=д'=ј*, односно као резултат т' и ј; б) *т ш'=тш=ч* и остало *ј*. Према том, пошто чакавско *ћ* није истоветно са штокавским, очевидна је тешња стара веза, у првој фази, између чакавског и кајкавског дијалекта, док се у другој кајкавски приближио штокавском дијалекту развијаући фрикативни карактер гласа *т'*. Кроз сличну фазу прошао је исто тако и штокавски дијалекат. Према том, у старој словенској домовини Срби, Хрвати и Словенци имали су заједнички прелаз прасловенске скупине *тј* и *дј* у *т'* и *д'*; после у првој фази кајкавски и чакавски ишли су у тој појави заједно, а у другој кајкавски се приближио штокавском, док је чакавски остао при својој архаичности. Потом, он налази, да су језици Срба, Хрвата и Словенаца и у своје најстарије доба имали много тешње везе са штокавским и да су те нијансе постојале и пре доласка и етничког формирања на Балканском полуострву.[837]

Познати писац јужнословенске прве граматике Б. Кашић (у предговору свом Ритуалу римском, из 1636. год.), узима дијалекат Босне за свој књижевни језик, и то као централни дијалекат, као најопштији и најлакше разумљив.[838] Заношење по дијлектима, од којих је он узео две важне појаве за обележавање, било је толико јако и тако се примећивало, да се морао тражити компромисни начин

[835] Границе дате детаљно, *M. Rešetar:* Der štokavische Dialekt, Karte II; *A. Belić:* Roeznik Slawistyczny III, karta; F. Fancev, Arch. f. slav. Ppil. XXIX, 313.

[836-837] *A. Belić*, Revue des études slaves I, 20—27.

[838] Rad JAZU knj. CII (1890), 173—174.

за књижевно споразумевање. Кашић је тачно схватио значај босанског дијалекта и дао му право место, оно, које је после В. Ст. Караџић имао да утврђује.

Босански дијалекат препоручује у свом речнику „Благо језика словинскога“ (1649, управо 1651. год.) и први српскохрватски лексикограф Ј. Микоља, истичући га мимо остале, као што се у талијанском истичу тоскански и римски дијалекат. Микоља је ишао за штокавским облицима и ијекавштином, несумњиво за трагом дубровачких писаца, дајући, углавном, оно, што је у исто време радио и његов претходник Кашић.[839]

Ђ. Крижанић, који је у заточењу у Сибиру написао 1666. „Граматично исказаније об рүском језикү“, граматику, која је све до 1859. остала у рукопису, и тад штампана, дао је нешто опширније напомене о српским и хрватским дијалектима. Хрватска „отмина“ (његов израз за наречје) разликује се од српске по овом: 1) крајње *л* код Срба гласи *о*, а у Хрвата и Руса остаје. И њему је као и Кашићу то била врло упадљива појава. 2) У ген. пл. Срби имају а, а Руси и Хрвати немају. 3) Он налази, да Руси и Хрвати „могут, ако возхотет“ узимати номинатив место вокатива, а Срби имају особит воктив. 4) Срби у падежима мењају *г, к, х у з, ц, с, а* Руси и Хрвати „љубег неотмино изрикат та слова“. 5) Срби у неким падежима множине код адјектива имају ђ, а Руси *и* Хрвати и (тих, тима, добрих, великих). 6) Руси пишу *ѧ* и ѣ, а Срби први глас не познају, а ѣ „изрикајут долгим и различеним гласом буд да би били дви цели гласници и веле тиело“. Хрвати немају ни једног од тих гласова, а место ѣ говоре *и* или *е:* тило, вера. Поводом ове задње разлике он вели, да се чини по том „херватска отмина липља от осталих“ као атичка у грчком, јер не воли дужине, „него паче љубит скраштено и ризво изрикање.“[840] Као ни у осталим својим граматичким погледима, тако се ни овде не истиче Крижанић великом проницљивошћу. Ово што он износи као разлике појединих дијалеката потиче од његова уског познавања читава предмета: пореклом и васпитањем кајкавац он зна границе своје уже домовине и тамошње прилике, али не и остале наше крајеве, чак ни оне блиске кајкавскима. Јер тешко да би иначе могао поставити оне тврдње под 3—4, а можда чак ни ону под 2.

Неколико занимљивих дијалектолошких напомена дао је 1704. год. фра Ст. Маргитин Јајчанин у свом делу „Исповиед карстианска и наүк“. Он наводи да је културни саобраћај или политички додир са неким народом велик услов за развијање једнога језика и за диференцирање његово према сферама утицаја тог континента; зна, даље, да дијалектолошке појаве нису само наша особина и да нису новине, и наводи као пример св. Петра, ког су у Јерусалиму, по говору, одмах познали, да је из Галилеје. Маргитинове напомене са

[839] *M. Rešetar:* Micaglia und sein Wörterbuch. — Archiv für slav. Philologie XXXIII, 467—472.

[840] *Đ. Daničić:* Gramatika Đurđa Križanića. — Rad JAZU, XVI (1871), 191—192. Помињемо и Хабделићев речник из 1670. год. дат *кајкавски.*

примерима, који нису увек карактеристични и најбоље изабрани, казују ипак довољно јасно, да су ондашњи писци осећали тежину писања у дијалекту свесни разлика појединих идиома не само у лексикону, него и у осталим језичким особинама.

Дела Бела (1728) хвали поред босанског и дубровачки дејалекат, а обележава јекавску форму речи и, врло ретко, икавску.[841]

Белостенчев речник (1740) обухвата кајкавске, штокавске и чакавске говоре које он обележва и провинцијалним називима као далматинске, славонске, хрватске и турскославонске. Он износи замену полугласника звуцима *е*, што је кајкавска особина, и *а*, што је штокавска и чакавска особина. Замену јата обележава са *і* и *е*. Последњим се звуком опет обележава кајкавски језички материјал.[842]

Напокон, као у Белостенца износе се језичке црте и у Јамброшића, чији је речник из 1742, углавноме, кајкавски. Он износи тројаку разлику у заменику јата, са *ie, і* и *е (viera, vira* и *vera)*, обележавајући последњим звуком као и Белостенац кајкавски дијалекат. Притом, и он каже да се *е* и *а* у неким речима мешају, обележавајући тиме опет кајкавску и штокавску замену, или чакавску, полугласника. Заменом јата са *і* могле су се обележавати речи и штокавског и чакавског говора.[843]

На крају, још 1788. год. истакао је Добровски да „Илирски писци, међу које ја стављам: Босанце, Далматинце, Славонце, Рашане и Србе (Србијанце), имају према различним својим покрајинама и своје особине.“[844] Иза тога, по Добровскоме наводи Копитар поделу словенских језика и подразумева под илирским језиком: бугарски дијалекат, рашко-српски, босански и славонски, далматински и дубровачки.[845] После тога је Копитар на једном месту истакао, да Славеносрби католичке припадности пишу тројаким дијалектом: дубровачким, босанским и славонским. На то је Добровски приметио оштроумно, да то не могу бити три засебна говора. Међутим, то су били говори засебних области, а не сасвим засебне три говорне групе, према унутрашњим разликама.

Али све те примедбе и напомене далеко надмашује оно, што је о нашим дијалектима рекао дотад најбољи познавалац народног говора В. Ст. Караџић. Од почетка свог рада, од 1814. год., он се бави и питањима наших дијалеката и даје о њима мање — више тачне примедбе, док најзад није све своје схватање и знање тог предмета изложио у дефинитивном облику.[846] То је он учинио у свом полемичком одговору М. Светићу, објављеном 1839, и у предговору Народним пословицама 1836. Прво је важно за поделу дијалеката, која је као таква примљена и одржавана све до наших дана, а друго писање садржи богат материјал и важна посматрања. Његове напомене о изговору гласа х нарочито у Дубровнику и Далматинском приморју; констатација црногорског полугласа као вокално еа, а доброђанског као чистог полугласа ъ; црногорског замукивања старије групе алъ — наше *ао* у самоь *(дошъ* м. *дошла* или *дошао);* промена црногорских код гласова *з, с, ц*+*н*,+*л* и у итеративним глаголима у *ж, ш, ч;* изговара *з* као *дз, дц;* облика Mâpe, Jêле, Kâте; паштровићког *ге* м. *ђе*. и много других ствари[847] показују не само велики интерес његових студија и озбиљност, којом се латио посла, него и фин смисао за многе танчине, о којима пре њега нико није водио рачуна. На основу свог искуства са толиких путовања и проучавања и из толиких примера и са ранијим знањем он је, најзад, дао овакву поделу нашик дијалеката: на источни говор, западни и јужни (из 1839. год.), према изговору једног гласа (старог ѣ-та).[848] У првој збирци народних песама (1814), В. Ст. Караџић је запазио извесне разлике у нашим говорима и те је разлике изнео у предговорима својих песама. У тој збирци В. Ст. Караџић разликује свега два народна говора, један је, у којем се место старога ѣ говори *ье, ие,* и други, у којем се говори *е*. Први говор Вук назива херцеговачким, а други сремским. Географски положај херцеговачког говора В. Ст. Караџић одређује овако: Хрватска, Далмација, Босна и Херцеговина, Црна Гора и Србија до Ваљева и Краљева; једном речју: „од Адријатическога мора до Осека, Лознице, Ваљева и до Краљева“.[849] Потом, за сремски говор каже Вук да се говори по Срему, Бачкој, Банату и Србији око Саве и Дунава. Осим ова два говора В. Ст. Караџић помиње и трећи, књижевни. Али, он у ствари, не улази у дијалекатску деобу народнога језика.[850] Караџић је дао потпуно груписање српских говора и њихово географско распрострањење.[851] У Писменици (1814) В. Ст. Караџић дели први пут српски језик на три покрајинска наречја, за разлику од напред изнетих ставки. Наиме, он разликује: *херцеговачко, сремско* и *славонско* наречје. Херцеговачко он одређује према географскоме простирању исто онако као што чини и у предговорима „Пјеснарицама“. Сремачко наречје одређује он мало детаљније, износећи да се оно пружа по нахији шабачкој до пола ваљевске, по свој београдској, по смедеревској, крагујевачкој, по Ресави, по нахији пожаревачкој, по Црној реци и по Крајини неготинској до Тимока. За славонско наречје каже да њиме говоре Срби католици по Славонији, Хрватској и Далмацији.[852] Међу тим говорима разлика је, како Вук истиче,

[841] Dizionario ital., lat., illirico, tekst i predgovor.

[842] Види његов Gazophylacium, Prologus ad lectorem. C. 3; cfr. *A. Белић:* нав. рад, 131.

[843] Cfr. *Vl. Dukat:* Jambrošićev „Lexicón latinum“, — Rad JAZU, CLXII, 192, 199—200; cfr. *A. Belić:* на нав. месту.

[844] *В. Јагић:* Новыя письма Добровскаго, Копитара и другихъ югоз. славянъ, 518.

[845] *J. Kopitar:* Gramatik der sl. Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark (1808), XX.

[846] Cfr. *A. Белић:* О Вуковим погледима на српске дијалекте и књижевни језик. — Глас САН LXXXII (1910).

[847] *A. Белић:* нав. дело, 184 sq.

[848] *A. Белић:* нав. дело, 104.

[849] Пѣснарица од 1815, стр. XV; *A. Белић:* нав. дело, 110.

[850] *A. Белић:* на нав. месту.

[851] Писменица (1814), cfr. *В. Ст. Караџић:* Скупљени граматички и полемички списи I (1894), 78—79, *A. Белић:* на нав. месту.

[852] Писменица, на нав. месту; *A. Белић:* на нав. месту.

у изговору једнога гласа, некадашњега ѣ: једни га изговарају као *е=сремско* наречје, други као *їе, ие=херцеговачко* наречје, а трећи као *и=славонско* наречје; а у свему другом они се слажу. Надаље, истиче В. Ст. Караџић, Херцеговци изговарају гласове оштрије и брже него Сремци, а Славонци опет више отежу, али то нема великога значаја.[853] Вук на једноме месту вели, кад би ме когод запитао, где се српски најчистије говори, ја бих му на то овако одговорио: „Езгра сербскога рода и наичистиега езика находи се у садашње време између реке Дрине и Мораве; а особито кад се мало поодмакне од Саве и Дунава, као нпр. нахия крагуевачка, карановачка, рудничка, ужичка, крушевачка; и горе од Новога Пазара преко праве Херцеговине".[854] У каснијим својим радовима, Вук се чувао да истиче предност једног народног говора испред других, истичући да су њему подједнако мили сви говори српски, али, имао је ипак, углавном на уму језик поменутих области.[855] Напокон, писао је Вук Копитару из Беча 1814. год.: „Ја сам овде напечатао и *Піеснарицу* и *Писменицу*, и са Писменицом навукао сам на себе критику свију учени Сербаља особито они списатеља, кои су ради да Србље претворе у Старе Словене";[856] истичући на другоме месту: „Списатељи (кад српски пишу) морају се владати по чистом и непоквареном говору народа српскога".[857] В. Ст. Караџић је истакао: промену речи и синтаксу морамо узети од пастира и орача; а за остало ћемо се договорити (1817).[858] Као што је А. Белић истакао, Вук је овим претпостављао да је она код свих орача и пастира српскога народа иста, а да је довољно узети је ма од којих орача и пастира, па да она буде онаква, каква је приказана у његовој граматици.[859] Тако је В. Ст. Караџић извео идеју о чистом једном народном језику, из представе о сличности дијалеката.[860]

Указавши на херцеговачки дијалекат и његов значај у књижевном српскохрватском језику садашњости (потценивши културну снагу екавскога), Јагић је пришао и његовом значају у прошлости, У Босни су најстарији споменици народног језика, али њихова важност није још довољно оцењена услед тога, што нема доста провереног дијалектолошког материјала за успешну студију. Још су непознате тачне границе икавштине; још се не зна детаљно терен изговора *j* — *ђ, шт* — *ћ*. Јагић износи, даље, неколико дијалектолошких особина херцеговачког говора по напоменама В. Ст. Караџића и В. Врчевића (изговор х, глас *ś, ź*; *ђе, ће* за *дѣ, тѣ, j* за *љ* и др.; даље неке морфолошке особине: дат. ак. *ни, ви, не, ве; та* и *они* за *тъ*, онъ и др.). Стављајући конкретне примере и жеље и истичући важне

853 *А. Белић:* на нав. месту.
854 Песн. од 1814. год., стр. VI—VIII; cfr. *А. Белић:* нав. дело, 110—111.
855 *А. Белић:* нав. дело, 111.
856 Вукова преписка I, 140.
857 *В. Ст. Караџић:* Скупљени граматички и полемички списи I, 82.
858 *В. Ст. Караџић:* нав. дело, 7, 159.
859 *А. Белић:* нав. дело, 124.
860 *А. Белић:* нав. дело, 127.

проблеме тих студија (однос босанског дијалекта према херцеговачком) Јагић је обратио пажњу на њих и имао је видна успеха. Што је читав чланак основао само на подацима проучавања херцеговачког дијалекта било је стога, да боље укаже како се дотад стварно мало знало и о том наречју, које је било књижевно и на највиднијем месту. На другој страни ствари су тада стајале много горе.[861]

Јагићев подстицај помогао је нарочито М. Решетар. Он је одмах иза тога израдио „Питања о говору простога народа" и упутио их на све стране Босне и Херцеговине. Осим тога он је од новоосноване балканске комисије Бечке академије наука добио помоћ за своје дијалектолошке студије по Боци Которској, Црној Гори, Босни и Херцеговини, и као резултат свега тога дао је своја два знаменита и врло важна дела.[862]

О груписању српскохрватских, односно хрватскосрпских дијалеката, који почивају на континуитету и етногенези Јужних Словена у целини узето, почетком XX столећа дата је веома значајна литература, која свеобухватно сагледава овај проблем.[863]

Учени А. Белић дели штокавске дијалекте у две главне групе: призренско — тимочку и друго а) на екавске и б) на јекавске говоре. Док је кајкавску групу, као некад В. Ст. Караџић, сматрао за словеначку и издвајао је из уже српскохрватске, односно хрватскосрпске језичне заједнице, чакавску је проучавао интензивније, па и њу дели у чакавско-екавски и чакавско-икавски део и као једну подврсту узима чакавско-јекавски елеменат (у ластовском говору).

Призренско — тимочки говор има неколико значајних црта, већином непознатих осталим српскохрватским говорима: има полуглас; глас л, лъ или лу; губљење квантитета у наглашеним и ненаглашеним слоговима; нестанак падежа; употребу редуплициране личне заменице; употребу предлога за падежну службу и неке друге ситније појаве. Сам тај призренско-тимочки говор дао би се даље сврстати: у тимочки и јужноморавски или призренски. У првом тимочком, гласови *ћ* и *ђ* прелазе у *ч* и *џ*, а у другом остају непромењени; у првом л се чува или, у лужничком говору, прелази у *лу*, док у другом место њега долази *у, лу* ретко ль; у првом *к* и *г* се пред *е* и *и* и у положају иза *j, њ, љ* умекшавају, док у другом то не бива; тимочки

861 *V. Jagić:* Die Aufgaben der Erforschung der südslavischen Dialekte. SA aus dem Anzeiger der phil. — hist. Classe 1897, XI.

862-863 *M. Rešetar:* Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten (Schriften der Balkancommission I, 1900); *isti:* Der štokavische Dialekt. Schriften VIII, 1907. У овој студији, подвргао је *М. Решетар* Белићеву класификацију наших дијалеката, доста оштрој критици. А. Белић је одговорно посебном студијом „О српским или Хрватским дијалектима" — Глас САН LXXVIII, 1908 и оценом у Ročnik slawistyczny I, 184—202. *М. Rešetar* одговара у чланку „Zur Frage über die Gruppierung der serbokroatischen Dialekte". — Archiv für slav. Philologie XXX, 1909. Завршну реч дао је *A. Belić:* „Zum heutigen Stunde der serbokroatischen Dialektologie." — Roc. slaw. III, 1910. Више лично, него стручно, водила се полемика између Белића и Решетара у „Бранковом колу", год. 1909, бр. 3, 4, 7, 8, 11 и 17. *А. Белић:* Диалектологическая карта сербскаго языка. Спб. Стать по славяновѣдѣнію II. *исти.* Дијалекти источне и јужне Србије. — СДЗб. I, Београд, 1905.

говор има члан, призренски нема; први има специјалне облике имперфекта на о, а други на-*ше.м.*

У екавске говоре Белић сврстава 1) косовско — ресавски дијалекат и 2) шумадијско сремски или средишњи. За први су карактеристичне ове црте: доследна употреба *е* за *ѣ*; задржавање старијег ступња акцентуације са једним одступањем повлачења краткога акцента са последњега слога на претпоследњи; слична употреба облика: генитив множине употребљава се код свих именица и за локатив; датив једнине женског рода има увек *е;* инструментал једнине мушког и средњег рода има често и код тврдих основа см; наставак придевске промене увек *е* место *и* и још неке мање важне црте Шумадијско — сремски говор није чисто екавски (у њему има нешто икавизама, међу којима је најзанимљивији компаративни наставак *иjи* за *ѣjи);* његови се облици, углавном, слажу с јекавским; а акцентуација му је као херцеговачка.

Јекавски су говори: зетски, сјенички и херцеговачки. Зетски има полуглас; задржавање гласа *х,* који делимично прелази у *к* и *ч.*

На основу географске поделе Македоније, коју река Вардар дели на источну и западну Македонију, могу се и дијалекти македонског језика поделити на источномакедонско и западномакедонско говорно подручје. Ова подела има своје корене у средњовековно доба, чему свакако треба додати уз западно македонско наречје и тиквешко — мариовски говор. Ова се подела базира на изговору неакцентованих вокала и места акцента. У западномакедонском наречју акценат се налази на одређеном слогу, и то трећем од краја воденицата, док неакцентовани вокали не подлежу редукцији. Међутим, у источномакедонском наречју, акценат није устаљен на одређеном слогу, већ он обично долази на један од последња три слога у речи. Али, у појединостима, има ту доста разлика између самих источномакедонских дијалеката. Што се пак тиче неакцентованих вокала, на североистоку заступљени су говори с умереном редукцијом, а на југоистоку заступљени су говори у којима је редукција веома изражена. Прелазни појас између ова два наречја, чине костурско-леринси и мариовско-тиквешки говори. У овим говорима није обично акцентовање последњег слога. На крају, географско распростирање рефлекса назала у македонским наречјима и дијалектима, говори о њиховој повезаности у географској регији запад — исток и слојевитости у опсегу север — југ.[864]

На концу, дијалекти у Бугара, чине посебно питање у дијалектологији Јужних Словена. У социјалистичкој епоси, та су истраживања, према речима Ст. Стојкова, пошла новим путем у научно истраживачком прегалаштву, у којој се фази находе и данас. Ту је усмереност на првом месту на питању оформљавања дијалектских речника, са осталим пратећим питањима дијалекатске проблематике.[865]

[864] *Б. Конески:* Историја македонског језика. Београд, 1966, стр. 11—12.

[865] Българска диалектология. Проучавания и материали. Ed. Българска академия на науките. Институт за български език. София 1962—1974, кн. I—VII (кн. I, стр. 3—11).

Извесне карактеристичне црте српских источних и јужних и бугарских западних дијалеката и дијалеката Македонских Словена и касније Македонаца, развиле су се из латинског (вулгарног) језика, који се у доба Римског Царства говорио на Балканском полуострву. Латински супстрат је не само у основи многих речи, већ и у синтакси поменутих балканских словенских говора.[866] Свакако, ове су језичке особине, као културна генеза, продрле из романских дијалеката у словенске у време од VI до XIII столећа, спорадично, преко етничког и демографског шаренила обитовања словенског и романског становништва, понајвише у заједничким географским регијама. Томе треба додати и међусобне везе и пределе спајања и прожимања. За овим долази епоха асимилације Романа са Јужним Словенима, која ствара постулат за јаче утицаје латинског језика на јужнословенске дијалекте. „Ово је истовремено доказ колико је много Романа могло нестати међу Словенима на Балкану, док су горње црте прешле из романских у наше дијалекте."[867] То пак сведочи о знатном уделу романског становништва у етногенези словенских племена и народа на Балканском полуострву.

Политичка премоћ и полет српске средњовековне књижевности на Балканском полуострву крајем XIII и почетком XIV столећа, били су од знатног утицаја на културно стваралаштво осталих балканских земаља средњега века. Старосрпски или српскословенски језик, продро је у бугарску књижевност, као и у дворску канцеларију бугарског цара Јована Срацимира. П. Сирку[868] је у својим студијама о књижевним односима између Бугара и Срба од XIV до XVII столећа, доказао да се за последњих Немањића у XIV столећу српскословенским језиком писало у знатној мери у самим центрима бугарске књижевности: Видину, Софији и нарочито манастиру Рилу. Аналогно томе, Ј. Барбулеску је утврдио, да се од XV столећа у извесним крајевима Румуније (кнежевине Молдавија и Влашка), у знатној мери употребљавао српскословенски језик.[869]

2. ГРЧКЕ ПОЗАЈМИЦЕ У ЈУЖНОСЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА: БУГАРСКОМ, МАКЕДОНСКОМ И СРПСКОХРВАТСКОМ, КАО ОДРАЗ СИМБИОЗЕ И АСИМИЛАЦИЈЕ ВИЗАНТИНАЦА У ЕТНОСУ БУГАРА, МАКЕДОНАЦА И СРБА

Са гледишта филолошко лингвистичких проучавања овом проблему је у науци поклоњена дужна пажња. Она се углавном своди на грчки књишки утицај на буагрски, македонски и српскохрватски

[866] *O. Densusianu:* Histoire de la langue Roumaine I, Paris, 1902.

[867] *А. Белић:* Дијалекти источне и јужне Србије. Београд, 1905, стр. LXIX, 647.

[868] *П. Сырку:* Очерки изъ исторіи литерар. сношеніи Болгаръ и Сербовъ въ XIV—XVIII в. Спб., 1901, 76, 216—262.

[869] *I. Barbulesku:* Kad su počele da ulaze u rumunski jezik najstarije njegove slavenske riječi. — Zbornik u slavu Vatroslava Jagića. Berlin 1908, str. 433—448.

језик.[870] Притом, истакнуто је да су извесне позајмице из ове проблематике дошле Јужним Словенима посредним путем преко турског или романских језика. Дакако, књишки утицај је играо знатну улогу у овој проблематици, али су њени корени дубљи и темеље се на асимилацији и етногенези византијског етноса у бугарској, македонској и српској популацији, које су у дуготрајном историјском процесу свога етничког живота на Балканском полуострву, претопиле велики број грчке популације у Јужне Словене. Да се не ради углавном о књишком утицају, већ о асимилацији и етногенези, грчког језичког супстрата у бугарском, македонском и српскохрватском језику, сведочи чињеница што је знатан број грчких језичких позајмица сачуван у сеоској и занатској популацији, која је у минулој историјској прошлости била удаљена од књиге и књишког утицаја.

Из ове проблематике наводимо следеће термине:[871]

ГРЧКЕ ПОЗАЈМИЦЕ У СРСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ, КАО ОДРАЗ СИМБИОЗЕ И АСИМИЛАЦИЈЕ ВИЗАНТИНАЦА У СРПСКИ ЕТНОС

Грчка позајмица	Значење
	Материјална култура — привреда
авлија	двориште
акор	нераст (неушкопљен вепар)
ангарија	кулук
буклија	пљоска
бурлати	мутити, бркати
васуљ	пасуљ
дикела	врста мотике
дисаге	бисаге
доксат	тробозан
друм	пут
зиђ	бакарна посуда од 2 оке
зуница	везен чохани појас
инка	левак
јагурида	незрело, на врху гиче остало грожђе после бербе
какаризати	кокодакати
камара	соба, одаја, остава; стог сламе или сена

[870] *М. Fasmer:* Die griechischen Lehnwörter im serbo — kroatischen, str. V; *Д. Матов:* Гръцко — български студии, стр. 21—49; *А. Таховски:* Грчки зборови во македонскиот народен говор, Скопје 1951; *И. Поповић:* Новогрчке и средњегрчке позајмице у савременом српскохрватском језику, стр. 199—232; cfr. исти: Питање хронологије грчких позајмица у источнословенским језицима, — Зборник радова Византолошког инст. V, Београд, 1958, стр. 101—107.

[871] *И. Поповић:* Новогрчке и средњегрчке позајмице у савременом српскохрватском језику, стр. 203-231.

Грчка позајмица	Значење
канавац	тканина за покривање каначика у канатарнику
каравија	каранфил
кација	ватраљ — посипка
кокало	велика кост
комбост	јело од купуса
копан	батак
крондир — кондир	бардак, ибрик
кукуљица	капуљача
кундре	ципеле
ламба	лампа; светиљка
ливада	ливађе
мађер	манастирски кувар
мастика	врста ракије
месаљ	пешкир за увијање теста у нађвама
мирођија	зачин, биљка
мистрија	зидарска алатљика
мито — мето — ометиште	поклон из користољубља
окаљке	наочаре
ора	време погодно за рад
ориз	пиринач
паламида	врста корова
палата	дворац
панађур	вашар, сајам
парасина	запуштен виноград
параспурац	њива необрађена
паспаљ	ситно брашно које отпадне при млевењу
патарица	гигаља, штап
пексимит	двопек
пелекарит	градити нешто
пелихор — пелинхор	врста забрана
писа	катран
питија — пиктија	сос од меса
пилица	стуб
пинокот	даска за хлеб
пирун	виљушка
праз	праса, прази лук
прналика	ситна шума
ровит	мек, растресит
синор	атар сеоски
сирада	первез на сељачкој сукњи
сомун	кисео хлеб с квасцем
срма	сребро
стасина	остава, шупа

Грчка позајмица	Значење
стомна	крчаг, тестија
темељ	база, главница, основа
тиганица — тигањица	приганица, уштипак
трон — троњ	кревет, сојаница
трпан	врста српа
трпеза	сто за ручавање — обедовање
ћелија	одајица, собица
ћерамида	врста црепа
ћирица	трговачки ученик, шегрт
ума	врста земље иловаче
фурна — фуруна	пекара
цивун	ципун; врста прстена
црга	черга, поњава
шиник	мера за жито; бучук

Разноврсни термини

аран	харан, добар
аспида	змија отровница
варварин	дивљак, непросвећен
гумати	прождирати
гусар	разбојник
дафина	врста дрвета
изограведено	украшено
исполај	заврши, у здрављу, живео
јеремичак	цвет од дафине
ката	сваки
клисар — клисарица	црквењак, жена црквењак
кокона	грађанка
корам	трбух
котобан	бан, првак
котобанити се	држати се као бан
кукла	лутка
лауса	породиља до 40 дана после порођаја
мартуф	сведок
мустаћ	брк
пеза	подводачица
петраиљ — патриал	врста свештеничке одежде
позметар	осветник (Пољаница у јужној Србији)
попадика — попадија	попова жена
припше	изгледа
прћија	мираз
стасат	порасан, сазрео
сунтулија	амбис
тупан	бубањ, гоч
ћесар — кесар	цар

Грчка позајмица	Значење
	Религија и веровања
аро	неман, ђаво
јаникара	чудовиште, чумина сестра
јелеј	уље за кандило (освештано)
јерес — јеретик	одступање — одступник од уобичајених схватања
калуђер	монах; постоји и врста крушака „калуђерке“
костадинка	пара цара Костадина, по народном веровању доноси срећу у трговини
ламна — ламја	чудовиште, аждаја
литургија	славски колач, култни хлеб; култна молитва
маџијешница — маџијар	врач, жрец
манџије — маџије	враџбине
метанисати	клањати се дубоко
орисница	суђаје, суђенице
парастос — парастас	помен ритуални за умрлога; посмртни обред
параанђели	врховни анђели
поскорница — поскурник	култна шараљка
проскура — поскура	нафора, култни хлеб
рипида	црквена утвара у молитвама и ритуалним обредима
стухаћ	здухач, здувач
тримирене	пост од три дана, у току којег се једе свега једаред
тудоричене	пост за Тодорову суботу

Известан број ових термина заступљен је и у црногорског народа, где је утицај Византије приспео углавном преко српске симбиозе и етногенезе.

За термине из области хришћанске религије, сасвим је јасно да су примљени у Јужних Словена преко хришћанске цркве, од којих су у средњем веку Бугари, Македословени и Срби и примили источно хришћанску веру. Исто тако, потребно је констатовати, извесни термини су примљени и путем друштвеног уређења средњовековне Византије, на чијим темељима се и развијао феудални поредак у Бугара и Срба средњега века. Али ипак, изнад свега се истиче византијско — јужнословенска симбиоза, из чега произилази знатан удео Византинаца у етногенези Бугара, Македонаци и Срба.[872]

[872] Cfr. *И. Поповић*: на нав. месту.

3. ТУРЦИЗМИ У ЈУЖНОСЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА, КАО ОДРАЗ ТУРСКОГ КУЛТУРНОГ УТИЦАЈА (СРПСКА И ХРВАТСКА ГОВОРНА ЗОНА)

У јужнословенским језицима налази се обилат број турцизама. Када се има у виду 500 година турске владавине на Балканском полуострву (1371—1912), сасвим је разумљив огроман утицај источњачке културе на балканске Словене, која је долазила јужнословенским народима како путем турске државне администрације, чаршијског живота, војске и ислама, тако и путем заједничког живота у истим географским регијама на Балкану. И, што је важно истаћи, тај утицај није био насилан, већ се он развијао као историјска неминовност у складу са феудалним поретком на чијем су се челу налазили турска државна власт и феудално друштво. Ширење осталих источњачких израза у јужнословенским језицима, дошло је исто тако посредством Турака. При томе, извесна улога пада за ширење турцизама у српским, хрватским, македонским и бугарским говорним зонама и на Цинцаре и Арбанасе, који су у многим географским регијама живели у мешавини, каткада и симбиози, са пометнутим јужнословенским народима, предајући им у наслеђе, поред термина својег језика и турцизме, са којима су исто тако богати њихови језици, односно код којих је у много случајева турски језик био језик чаршијског пословног споразумевања. На овом месту, сагледаћемо у кратким потезима, турцизме у српском и хрватском језику. Уосталом, Исток је, а посебно турски етнос, одиграо значајну улогу у културном континуитету и етногенези Бугара, Македонаца, Срба, Хрвата, Муслимана, а делимично и Црногораца. Свакако, томе треба додати и остале савремене балканске народе: Румуне, Грке, Арбанасе и др.

У недавно издатом речнику турцизама А. Шкаљића, наведено је 6878 речи (турског, арапског или персијског порекла), попримљених у српскохрватски језик. Од тога долази на верски живот и обичаје 670 термина; друштвено-правно уређење и администрацију 453; војску и ратну опрему 279; грађевински материјал, кућу и помоћне зграде 167; трговину и новац 172; занатство 286; одело, обућу, накит и козметику 281; јела и пића 212; житарице, поврће, воће и цвеће 200; коњарство и коњска опрема 119; пољопривредне делатности 58; медицину и здравство 99; астрономију 9; музичку традицију 101; социјалну структуру 81; анатомију људског и животињског тела 59; боје 73; метале, рударство и хемијске елементе 34; платно, вез и конац 79; кожарство 14; транспортна средства 19, родбинске називе 31; природу и природне појаве 20; време и народни календар 27. Поред тога, помињемо, на глаголе долази 802, а на придеве 464 речи.[873]

[873] *А. Шкаљић:* Турцизми у српскохрватском језику. Сарајево, 1965. I. О турцизмима уопште, стр. 11—23 и Рјечник, стр. 65—662. Cfr. *T. Muftić:* Prilog semantičkom izučavanju arabizama u srpskohrvatskom jeziku, — Prilozi za orijentalnu filologiju. XVIII—XIX. Sarajevo, 1973, str. 59 sq. Из те и сродне проблематике cfr. *Fr. S. Kuhač:* Turski živalj u pučkoj glazbi Hrvata. Srba i Bugara. — Glasnik Zemalj. muz. X, Sarajevo, 1898, str. 175—217, *isti:* Türkische element in der Volksmusik der Croaten, Serben und Bulgaren. Wissen. Mitt. B. H. VI, Wien 1899, str. 545—584; *Ст. Младенов:* Турско — български успоредици въ областьта на гатанкитѣ. — Известия на Народния етнографски музей въ София, VII. София 1927, стр. 115—120 (sic! обухваћени и Македонци); *С. Чилингиров:* Турски пословици, поговорки и характерни изрази. — Известия на Народния етн. музей в София III (1923), стр. 59—65. Cfr. *Б. Ђурђев:* О утицају турске владавине на развитак наших народа. — Годишњак Историског друштва Б. и Х. год. II. Сарајево, 1950.

У групи турзицма, има знатан број речи у српској и хрватској говорној зони, које су се одомаћиле без замене, а потом известан број речи може добити замену, али се она за њих не тражи, тако да се те речи афирмишу као домаће. На концу, има речи у групи турцизма, које имају покрајински или локални говорни значај.

Турцизми у материјалној и духовној култури главнине јужнословенских народа, продрли су на вишеструке начине. Углавном ради се о културним позајмицама додирима и мешањима јужнословенских и источњачког турског етноса. Напоредо с тим, истичу се и следећи елементи и појаве у прихватању турцизама у говорним зонама српског и хрватског језика: разне администрације, служење у турској војсци и додири с војском, што постепено продире и у целокупни привредни живот балканских Словена српског и хрватског језичног подручја, како у насељима, тако и у језику породице и друштва, као средство дневног и животног саобраћаја у говору најширих слојева и најзабаченијих руралних агломерација и урбанизираних насеља. Исто тако овај проблем је отелотворен и преко балканских Муслимана, исламске религије, Аромуна, нарочито оних који су се асимиловали у Србе и Хрвате. То је местимично поспешено и преко наших људи, школованих у исламским центрима Блиског истока.[874]

Из ове проблематике наводимо следеће термине:

ЗНАЧАЈНИЈИ ТУРЦИЗМИ СРПСКЕ И ХРВАТСКЕ ГОВОРНЕ ЗОНЕ

Турцизам		Значење
термин	*порекло*	
	Пољопривреда	
арпаџик	тур.	црвени лук за сејање
беријет	арап.	обиље, обилан род, усеви
дуван — духан	„	биљка и производ, употребљава се за уживање
зумбул	перс.	пролећни цвет
јоргован	„	пролећна цветна биљка
лала	„	„ „
лимун	„	биљка и плод

[874] *P. Skok:* Južni Sloveni i turski narodi. JIČ II, 1—4 (1936), str. 1—15, где је свеобухватно сагледан културни утицај турских народа на јужнословенске народе; *исти:* Прилози проучавању турцизама у срп. хрв. језику. — Славиа XV Praha, (1937—1938), 166—190; *А. Шкаљић:* нав. дело, стр. 11—12.

Турцизам *термин*	*порекло*	Значење
памук	перс.	биљка и плод
пиринач	„	„ „ (ориз)
шимшир	„	зимзелена биљка
	Метали	
бакар	тур.	
челик	„	врста техн. гвожђа
туч	„	бронза
	Занати и алатљике	
алат	арап.	оруђе
абација	арап. — тур.	кројач народног одела
ашчија	перс. — тур.	кувар
белегија	тур.	камен за оштрење сечива
бербер-берберин	тур. — перс.	занатлија који брије
бојација	тур.	занатлија који се бави машћењем (бојењем, фарбањем)
бургија	„	свредао, бушилица
занат	арап.	стручна профес. радиност
калуп	перс.	образац
касапин	арап.	месар
терзија	перс.	кројач
тестера	„	пила
	Кућа и окућница	
амбар — хамбар	перс.	житница, пољопр. зграда
башча — башта	„	врт
бунар	тур.	јама са подземном водом
вајат — хајат	арап.	одаја, клијет, кућица
дувар	перс.	зид
кавез — кафез	„	крлетка
капија	тур.	врата
кула	арап.	утврђена зграда, обично од камена
магаза	„	магазин
оџак	тур.	димњак
пенџер	перс.	прозор
сокак	арап.	улица
амам — хамам	„	купатило
чардак	перс.	двоспратна кућа, са тремом, балконом
чесма	„	извор
	Покућство и посуђе	
асура — хасура	арап.	рогожа (од шевара или сламе)
барјак — бајрак	тур.	застава, стег
бакрач	„	бакарни котао, котао

Турциз ам *термин*	*порекло*	Значење
бешика	тур.	колевка
душек	„	мекана простирка (вунена или памучна)
ђугум	„	бакарна посуда за воду са ручком и широким грлићем; може бити и глинена
јастук	„	узглавље
јорган	„	мекани покривач (вуна, памук, перје)
кашика	„	ложица
машица — маша	перс.	ожег, железна штипавица
маказе	арап.	ножице, шкаре
мердавине	„	стубе — слубе
реза	„	затварач за врата
сандук	тур.	ковчег, шкриња
сахан — сан	арап.	бакарни тањир
сач	„	вршник
сеџада — серџада		ћилимче, простирка
синија	тур.	трпеза
софра	перс.	„
тепсија	тур.	округла, првобитно бакарна посуда
тестија	„	земљана посуда за воду
торба	перс.	већа кеса, врећица
ћебе	тур.	ткани покривач
чаршаф — чаршав	арап.	платнени прекривач
черга	перс.	шатор, колиба, покровац
џезва	арап.	посуда за кување кафе
шатор	перс.	чадор
	Одећа, обућа и накит	
антерија	арап.	м. и ж. горња хаљина
белензук	тур.	наруквица, гривна
бурма	„	прстен, у облику колута без украса
долама	„	м. и ж. дуг хаљетак
ђердан	перс.	огрлица
јелек	тур.	м. и ж. хаљетак без рукава
калпак	„	врста м. капе
копча — ковча	„	кукица
либада	арап.	м. и ж. дуг хаљетак
мамуза	„	оструга
марама	„	убрус, ручник
месте	тур.	кожна мекана обућа
минђуше	перс.	наушнице
нануле	арап.	отворена обућа (дрвена)
папуче	перс.	плитка кожна обућа
пафте	„	копче
сандала	арап.	врста обуће

Турцизам		
термин	*порекло*	Значење
сат — сахат	„	часовник
ћурак	тур.	капут украшен крзном
фес	арап.	м. и ж. капа, обично црвене боје, ређе црне и сл.
чакшире	тур.	м. хаљетак, широк или узан
чарапе	перс.	мекана плетена обућа
шалваре	„	м. и ж. широке гаће
	Оружје	
кама	тур.	бодеж, оштар с обе стране
кубура	„	мала пушка
куршум	„	хитац, зрно из пушке
топ	„	артиљ. оружје
фишек	„	метак
	Јела и пића	
баклава	арап.	врста слатке пите
боза	перс.	освежавајуће пиће начињено од пројаног брашна
бурек	„	врсте пите
ђувеч	тур.	врста јела
зејтин	арап.	уље
јуфка	тур.	резанце
кавијар	„	икра посољена
кајгана	перс.	јело од јаја (пржено)
кајмак	тур.	скоруп
капама	„	врста јела
кафа — кава	арап.	биљка, плод и напитак
мусака	„	врста јела
пилав	„	врста јела
ракија	„	алкох. пиће
салеп	„	биљка и пиће (топло)
сирће	перс.	оцат
туршија	„	укисељено поврће (јело и салата)
халва — алва	арап.	посластица
шербет	„	слатки напитак
шећер	перс.	прех. артикал
шира	„	слатко вино
шкембићи	„	врста јела

Турцизам		
термин	*термин*	Значење
	Музички инструменти	
гајде	арап.	дувачки муз. инструменат
деф	„	ударни музички инстр.
зурна — зурла	перс.	дувачки инстр. са писком
кавал	тур.	врста свирале
тамбура	перс.	ударни жич. инструменат
ћемане — ћимане	„	виолина
шаргија — шаркија	арап.	више жичани инструменат
	Различити називи	
адмирал	арап.	највиши чин у морнарици
ајдамак	тур.	батина, мотка, тојага
бакалин	арап.	трг. колонијалном робом
баксуз	тур.	несрећник
бакшиш	перс.	поклон
боја	тур.	фарба
буразер	перс.	брат
бусија	тур.	заседа
вересија	перс.	купопродаја на почек
дембел — дембељ	тур.	нерадник, ленштина
дурбин	„	двоглед
дућан	перс.	трг. радња
душман — душманин	„	непријатељ
зулум	арап.	неправда, насиље, терор
зумба	перс.	прободац
инат	арап.	пркос, каприц
кирија	„	закупнина, закуп
кавга	перс.	свађа, препирање
кадифа	арап.	свилена тканина (фина врста)
катран	„	врста текућине, добивена од борове смоле
комшија	тур.	сусед
конак	„	преноћиште, ноћиште
кусур	арап.	надопуна у ситном новцу
мегдан — мејдан	„	двобој и др.
мерак	„	уживање
мелез	„	мешанац, укрштанац
механа	перс.	крчма
мираз	арап.	имовинско наслеђе
муштерија	„	купац, који нешто жели
нафака	„	добра срећа
нишан	перс.	циљ, мета
ортак	тур.	компањон
пара	перс.	новац

Турцизам

термин	*порекло*	Значење
севап	арап.	доброчинство (ради награде на другом свету)
сеиз	„	коњушар
туткал	тур.	врста лепила
ћопав	перс.	хром, шепав
ћосо	„	голобрад
ћумур	тур.	дрвени угаљ
ушур	арап.	ујам за услугу казана за печење ракије и увек у ракији; друге врсте ујма и пореза
хабер — абер	„	вест, глас
хајдук — ајдук	„	одметник од власти
хамал — амал	„	носач
харач	„	врста личног пореза
чобан	прес.	пастир
целат	арап.	крвник, извршитељ смртне казне
	Митологија	
аждаја	перс.	митолошко биће с једном или више глава
ала — хала	тур.	митолошко биће велике снаге и моћи; зло натприродно биће
	Религија	
курбан	арап.	крвна жртва; крвна жртва за Курбан бајрам
хамајлија — амајлија	„	талисман

На концу, поменућемо, да ли је ова културна позајмица у српском и хрватском језику вршена посредно или непосредно, тешко је овом приликом рећи. Свакако, била су заступљена оба утицаја, махом испреплитано, тако да су кроз неколико столећа, у склопу разноврсних балканских регија, више народне популације: јужнословенске и турска, утицале једна на другу; што се овом приликом одразило утицајем турске популације на јужнословенске народе наведених језика. Уз то, можемо мислити да је ту и тамо било и знатне симбиозе и турског удела у етногенези Јужних Словена српског и хрватског језичног подручја, и то како вољног, тако и насилног или силеџијског зулумског. Са том се појавом уосталом сусрећемо и код јужнословенских народа Македонаца и Бугара, као и код балканских народа: Грка, Румуна, Влаха и Арбанаса.[875]

[875] О утицају турске текстилне орнаментике, на бугарску истоврсну орнаментику cfr. *И. Коев:* Принос към изучаване на турската народна везбена и тъканна орнаментика в Лудогорнето. — Известия, кн. III (1958), стр. 65—113.

САВРЕМЕНИ ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ НАРОДИ

Из бројних проблема и појава, како материјалне тако и духовне културе, које су од балканских старинаца доспеле у јужнословенске народе путем етногенезе, које смо размотрили у овој расправи, јасно се види порекло, постанак и етнички развој савремених јужнословенских народа, кроз разнородна етничка раздобља: епоху племена и етничких скупина; епоху племена и народа и на крају епоху народа и нација. Ради свеобухватности ове проблематике, посебно истичемо следеће.

1. БУГАРИ

Међу савременим балканским Словенима, Бугари чине посебан народ, како по својој протоетничкој историји, тако и по етногенези с почетка средњег века.[876] Та посебност у ствари је и изузетна специфичност. У суштини, Бугари су у својој етногенези, поред словенских елемената, који су се накалемили путем етногезене на њихово турскотатарско порекло, на Балканском полуострву попримили у својој етногенези трачки етнос. Као што је у науци познато, Трачани су припадали северноевропској плавој антрополошкој групацији. На Балканском полуострву, затекли су, као дошљаци, древно становништво, које је било малоазијског порекла; а које је имало доста високу културу. С тим старим становништвом измешали су се Трачани и у дуготрајном историјском процесу оформили су се у јединствен трачки народ. Мешајући се тако у антрополошком погледу, они су примили обиље елемената и од њихове културе. Доласком Бугара, тако оформљен трачки народ, асимиловао се у Бугаре. Асимилација и претапање трајало је кроз неколико столећа. Ратна суровост трачких племена и презирање смрти, уткани су у етногенезу бугарског народа.

Посебну улогу у етногенези Бугара имали су јужнословенски народи: Срби и Македонци. Наиме, знатан број етничких скупина ових народа, у старијој историјској средњовековној прошлости, асимиловао се с бугарским етничким скупинама, претапајући се у бугарски етнос, који данас живи у Бугарској.

Напоредо са изнетим, вредно је помена да су местимично и византијске етничке скупине, асимиловане у бугарски етникон. Ова асимилација се одиграла исто тако у средњовековно феудално доба.

Древни балкански сточарски народ Власи, имали су исто тако удела у етногенези бугарског народа, са којим су се асимиловали и у Бугаре претопили, а било је и претакања Аромуна (Цинцара) у бугарски етнос.

[876] Cfr. *P. Skok:* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knj. I Zagreb, 1971, str. 228—229. По постанку то је назив турскотатарског племена = „мешанац" (остале хипотезе о постанку и значењу имена види тамо).

У рударским регијама, крајем средњег века, било је асимилације Саса са бугарским етносом, тако да извесног удела у етногенези Бугара имају и Саси.

На концу, мора се поменути и турски утицај и улога у континуитету источњачке, посебно турске културе у бугарској култури, а делимично и етногенези.[877]

2. ЈУГОСЛОВЕНИ

Првих столећа новога века, јавља се у Јужних Словена појава термина Југословенин, као populus. Он се темељи на зачецима илирског покрета, који има извесну одређену улогу у минулој прошлости Јужних Словена. То је доба када се јављају уједињени грбови: Босне, Србије, Славоније, Хрватске, Далмације и Приморја, а потом се придодају и македонске земље. То је у ствари књишка идеологија југословеског уједињења, која је 1595. године достигла врхунац своје узлазне моћи, обухватајући и глорификујући словенску царевину у смишљеном и чврстом братству. Ове идеје у балканских Словена, а ту и тамо и Муслимана, зраче местимично све до конца XIX столећа, а местимично и иза тога времена, и носе у себи све одлике и карактеристике своје епохе: феудализма и настанка и развоја капитализма у балканским земљама.[878]

Овај се термин јавља као етникон и у XIX и XX столећу у време капиталистичке епохе, са знатно измењеном функцијом, на бази братства и јединства југословенских народа.

---

877 Cfr. *Ангелов Д.:* Образуване на българската народност, София 1971; *Белева М.:* Синтеза на етническите елементи в българското народно облекло. — Известия на Етнографския институт и музей. София 1965, кн. VIII, стр. 65—75; *Георгиев В.: Генезисът* на балканските народи. „Етногенезис и културно наследство на българския народ". София 1971; *Гандев Х.:* Българската народност през XV век. Демографско и етнографско изследуване. София 1972; *Литаврин Г.:* Волгария и Византия XI—XII вв. Москва 1960; *Митова — Джонова М. Д.:* Археологически данни за селската носия в северозападна България през XIV в. — Известия на Етн. инст. с музей, кн. III, ВАН, София 1958, стр. 51—59; *Романски Ст.:* Етнични проблеми у южните славяни от езиково гледиште. — Sbornik I sjezdu slovanských geografu a ethnografu v Praze 1924. Praha 1926, str. 355—358; *Станчев С.:* Славяни и Прабългари в староблгарската култура. „Археология", № 4. София 1964.

878 Cfr. *А. Соловјев:* Постанак илирске хералдике и породица Охмућевић. Гласник Скопског н. др. XII, Скопље, 1933, стр. 105—107; *М. Динић:* Реља Охмућевић. Историја и предање. Зборник радова Византолошког института, књ. IX, стр. 95—117. У новије време, у социјалистичкој епоси развоја Јужних Словена и осталих балканских народа, овај термин се исто тако негује, као ознака етникона, на темељима ознаке братства и јединства југословенских народа. Према томе, отаџбина овом и оваквом социјалистичком називу, јесте СФРЈ.

3. МАКЕДОНЦИ

Македонски Словени или Македословени, у својој етничкој историји заузимају посебно место међу балканским Словенима или Јужним Словенима. Македословенски етнос се развијао у једној специфичној историјској прошлости од VI до XVI столећа. У првим фазама своје историјске прошлости, словенска племена и скупине, који су сачињавали Македословене, простирала су се од Дунава, преко тимочке долине, јужноморавском долином и Повардарјем, све до Солуна. Ова су племена попримила у свој популациони фонд бројне народе и пламена на Балканском полуострву, који су обитавали у датим географским регијама. Од њих поменућемо Дакоромане, Трачане, Дарданце,[879] Илире, Византинце и Македоромане. Сви су они мање или више, спајајући се и прожимајући се са Македословенима, оформили у дуготрајном историјском процесу од хиљаду година Македонце, односно данашњи македонски народ. Свакако, томе треба додати и извесне популационе скупине Срба, Саса и Бугара, који су се исто као и наведени балкански старинци, понајвише путем симбиозе, у наведеном историјском процесу, неки кроз хиљаду година, а неки само кроз столећа, претопили у Мацедословене, односно Македонце. Овај витални јужнословенски народ, успео је да створи своју посебну културну баштину, која је столећима зрачила међу остале народе на Балканском полуострву, посебно међу Јужне Словене, а и знатно изнад њихових граница међу остале Западне и Источне Словене.

Цео појас етничких скупина који се протеже с обе стране данашње државне градице између Југославије и Бугарске, од Дунава на северу до Грчке на југу (Шопови — Торлаци), од старине чини становништво македонсловенске етногенезе. Оно се у дуготрајном историјском процесу биствовања претопило, с једне стране у Србе, а с друге стране у Бугаре, и то у наведеном етничком и географском појасу од Дунава до Врањске Пчиње на југу Србије са српске стране у Србе, а са бугарске стране државне границе у Бугаре. Но, и поред тога, иако је прошло петнаест векова њихове етничке историје, ти становници су сачували местимично у ретској свежини извесне појаве менталитета све до данашњих дана, које су у ствари саставни део македонске културне баштине и етноса. То се нарочито испољава у српског становништва од Црне Траве на северу, па до Врањске Пчиње и Прешевске Моравице на југу, те Криве реке, Доње Мораве, Горње Мораве, Сиринића, Сретачке жупе и Горе и Опоља на Косову. Народни обичаји, веровања и уопште живот како градског становништва, тако и сеоске популације, а у знатној мери и народни говор, у основи су древна баштина Македонских Словена, чија су се племена и етничке скупине понајдуже у своме македословенском етносу сачувала баш у овим пределима.

---

879 У Македонаца у Скопској Црној гори постоји једна веома карактеристична пословица, која подсећа на дарданско културно наслеђе у македонској етногенези. Пословица гласи: „Дардаган га направи" (Сасвим сам га наружио).

У духовној култури Македонаца и Срба у пограничним географским регијама Скопске Црне горе, Скопске котлине, Жеглигова и Кумановске Пчиње (Македонија) и Горње Мораве, Изморника, Криве реке (Косово) и Врањске Пчиње, Прешевске Моравице и врањског Поморавља (југ Србије), запажа се у неговању и репродуковању епског стваралаштва и музичког мелоса, јединственост. Заправо, ови предели са својом популацијом, чине једнообразни културни круг музиколошког културног стваралаштва. То нас руководи да устврдимо да се у овом случају ради о велкој сродности етничких група македонског и српског народа на овом подручју. Управо, то се темељи на јединственој македонској етногенези у српској популацији наведених регија, која се од древне старине сачувала као македонски прежитак. И, што је нужно нагласити, становништво ових географских регија, имало је у прошлости сродне економско — историјске услове свога развоја и живота, а скупно почива на етногенези Македословена од Дарданаца, Илира и Трачана који су обитовали у овим крајевима.

Има једна веома карактеристична народна српска опаска, у становништва Прешевске Моравице: „Ми нисмо ни Срби, ни Македонци, ни Бугари, ми смо мелезари“![880] (Флотантна националност).

Становништво поменутих предела Србије и Косова не чини никакво етничко шаренило, напротив, оно је јединствено српско, али у својој етногенези се темељи на македословенској популацији.

У време средњовековне бугарске и српске владавине македонским земљама и македонским етничким скупинама и племенима, у државној и црквеној управи, положаје на врховима заузимали су једно кратко време Бугари и нешто дуже Срби, понајчешће разни династе и црквени великодостојници пријатељи бугарских и српских владара. У ствари то није био одраз неке националне бугарске и српске политике, већ се ради о тежњама господарства бугарског и српског феудалног племства, у освојеним областима које су дотад биле под византијском доминацијом.[881]

Крајем средњег века Македословени се оформљавају у македонски етнос. Тако, у XV столећу, главна популациона маса у Македонији били су Македонци.[882] Међутим, ту и тамо била је и српске и нешто бугарске популације, а затим влашке, Саса рудара, Турака, који су као повлашћени феудални сталеж владали Македонијом, Грка, Јевреја и других.

[880] Забележено августа месеца 1966. год. од Срба у Бујановцу.

[881] Cfr. *Г. Острогорски:* Византија и Словени. Београд, 1970, стр. 195.

[882] *Г. Паликрушева — А. Стојановски:* Дебарската област во шеесетите години на XV век. — Гласник на Институтот за национална историја XIII, 1—2, Скопје 1969, стр. 37—55; *исти:* Етничките прилики во северозападна Македонија во XV век. ЈИЧ, 1—2, Београд, 1970, стр. 33—39; *М. Соколовски:* Осврт на састав становништва западне Македоније у XV и XVI веку, ЈИЧ, 1—2 (1970), стр. 22—28.

У XVI столећу, већ су се српска и бугарска популација биле претопиле у македонски етнос. Процес претапања саских рудара (краговско — злетовски рудници) у Македонце, одиграо се исто тако у XVI столећу.[883]

Од половине XV столећа (1455), у историјским изворима увек се разликују посебни етникони.[884] Македонци,[885] Срби и Бугари, што се надаље у XVI, XVII и XVIII столећу све више и очитије истиче и наглашава.

На крају, поменимо, од половине XV па до краја XIX столећа, запажа се у знатном броју асимилација влашког и цинцарског (аромунског) становништва у македонски етнос.

Петовековно ропство под Турцима, заједно са осталим балканаским народима, задесило је и македонски народ. Први корени постанка и развоја македонске нације, свакако да су, као и осталих балканских народа, новијега датума, негде на измаку XVIII столећа.[886]

Народноослободилачки ратови и устанци Македонаца кроз столећа су били веома значајни и бројни. На концу, они су и уродили плодом народне слободе тек у другом светском рату, кроз социјалистичку револуцију заједно са осталим народима и народностима Југославије.

4. МУСЛИМАНИ

Муслимани као народ у Југославији у својој етногенези почивају углавном на словенизираном влашком — романском етносу. Дакако, томе треба додати за западне балканске земље, где су у раном средњем веку обитавали Готи и извесне елементе готског етноса, који је у средњовековно доба већ био словенизиран, у ствари исповедајући и припадајући богумилству. Све је то становништво у својој дотадашњој хришћанској вери било лабилно. Жестоко прогањани од хришћанства и световне средњовековне феудалне власти широм балканских земаља, богумили су десетковани. Међутим, њихов покрет није уништен, већ је имао карактер двоверства. Доласком Турака на Балканско полуострво крајем средњег века ислам је нашао најпогодније тло баш у тим богумилским јужнословенским етничким скупинама и у етничким групама славенизираних Гота, Дакоромана (румунски Власи) и Македоромана (македонски Власи), понајвише у Босни и Херцеговини, деловима Црне Горе, Србије са Аутономном

[883] *Г. Паликрушева — А. Стојановски:* Етничките прилики во северозападна Македонија во XV век. ЈИЧ, 1—2, стр. 22—28.

[884] *А. Стојановски — И. Ерен:* Кратовска нахија во XVI век. ЈИЧ, 1—2. (1970), стр. 71—72.

[885] *Г. Елезовић:* Турски споменици I, 1, Београд, 1940, стр. 587. (У једном старом запису стоји: „предель македонскихъ“).

[886] Cfr. *Д. Зографски:* Процес конституисања македонске нације. ЈИЧ, XIII, 4 (1969), стр. 11—22; *Д. Ташковски:* Рађање македонске нације, Београд, 1969, стр. 1—217.

Покрајином Косово и Македонији. рКајем средњег века и у новом веку, турске власти су то становништво називале Бошњацима (Босна, Херцеговина, Новопазарски санџак); у Македонији то је становништво било познато понајвише под именом као Торбеши. Њихов језик називан је именом „бошњачки", „бошна (к)че",док су га Арбанаси називали још и „шкеништ" (словенски) језик.[887]

Напокон, у муслимански етнос у Југословији, исто тако, у древној старини, уткани су бројни елементи културне баштине дарданско-илирских племена и сточарских скупина балканских Влаха, са којима ови у првобитној фази свога етничког настанка и развоја чине једну етничку целовитост; попримајући касније и бројне словенске културне тековине: Срба, Црногораца, Хрвата и Македонаца.

Дакако, путем ислама и посебно женидбеним везама, у муслимански етнос у Југославији, уткана је делимично арбанаска и турска компонента етничке и културне баштине.[888]

5. СЛОВЕНЦИ

По својем географском положају Словенци су од давнина имали посебно и веома значајно месту у етничкој заједници Јужних Словена. Били су на удару многих народа, племена и етничких скупина, столећима, и што је вредно истаћи, увек су одолевали страним завојевачким експанзивним асимилацијама; као тврд орах, чувајући свој словеначки етнос.[889] Још у раном средњем веку Словенци се мешају са извесним древним народима Панонске низије, а на првом месту са Обрима и Келтима, а потом и са Романима и Германима. Обарско и келтско присуство у етногенези Словенаца је очито, а претапање романских етничких скупина, нарочито на словеначким планинским регијама и Приморју, било је бројно и свеобухватно. На тим етничким скупинама, племенима и народима, почивају словеначке етничке скупине, племена и народ, кроз етничку асимилацију од неколико столећа у средњовековно доба. Свакако, томе треба додати и извесна каснија додавања хрватског, српског, мађарског, талијанског и аустријског етноса, који је словеначки етнос апсорбовао у своју популациону масу. Ту и тамо, било је поред дога и других сличних етничких асимилација, где се истичу франачка претапања у словеначки етнос.

И поред разноврсних етничких утицаја разних старинаца на Словенце, то је народ који је у своме менталитету и народном животу, материјалној и духовној култури, задржао понајвише древних словенских прежитака, који су били баштина Старих Словена.

Од XV столећа, наводи се у изворима и литератури народност словенска, која у ствари обележава словенски језик, а не нацију. Међутим, појам нације у Словенаца јавио се, у савременом смислу, на прелазу из XVIII у XIX столеће.[890]

6. СРБИ

Међу јужнословенским народима, српски народ има посебно место, како према бројности своје популације, тако и према врсти, улози и значају своје етногенезе, која се у много чему разликује од етногенезе осталих јужнословенских народа, а која се заснива на великој шароликости учешћа древних балканских народа у српском етносу, те и попримању других савремених балканских народа, понајвише путем симбиозе, у српски етнос.[891] Тако, у српску етногенезу, у северним пределима наше земље, уткана је етногенеза Авара (Обара), делимично и Печенега, а затим Дакоромана, Трачана Илири, нарочито Дарданаца, Византинаца, Македоромана. Томе треба додати у касније средњовековно доба и учешће осталих јужнословенских народа, у етногенези Срба, као што су: Хрвати, Македонци и Бугари.

У учешћу старобалканских племена, народа и етничких скупина балканских старинаца у етногенези Срба, истичу се Дарданци, који су живели у пределима Косова и на север до иза Ниша. Према једној старој причи, која је сачувана у Троношком летопису, износи се: „Дарданіа названа сѧ Дѫкаћинь",[892] које име данас као хидроним има један предео на Косову.

[887] Cfr. *Младенов* у Вајгандову Balkan Archiv-u I, стр. 53—54; *Гр. Черемошник*, Просвета, XXI (1937), стр. 10—16; *П. Скок:* Лингвисвичка проучавања несловенског становништва Скопске котлине, Скопље, 1941, стр. 2, 5 (посебан отисак из Годшњака музеја); cfr. *P. Skok:* Etimologijski pječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knj. II. стр. 487—488.

[888] *Đaković L.:* Istorijski aspekti nacionalnosti u Bosni i Hercegovini. — Pregled, № 9, Sarajevo, 1967; *Jokanović V.:* Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionanog pokreta. „Pregled", № 8—9, Sarajevo, 1968; *Krešević-jaković H.:* Odakle i šta su bili bosansko — hercegovački Muslimani. Kalendar „Danica" za 1916. godinu, Zagreb 1915; *Kulišić Š.:* Razmatranja o porijeklu musl'mana u Bosni i Hercegovini. — Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, knj. VII, Sarajevo, 1952; *Purivatra A.:* Nacionalne koncepcije Jugoslovenske muslimanske organizacije — JIČ, № IV (1969), str. 141—148; *Solovjev A.:* Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne. — Godišnjak Društva istoričara B. i H. I. Sarajevo. 1949; *Sućeska A.:* Historijske osnove nacionalne posebnosti bosansko-hercegovačkih Muslimana. — JIČ, № IV (1969), str. 47—54; *Handžić A.:* Etničke promjene u sjeveroistočnoj Bosni i Posavini u XV i XVI v. — JIČ, № IV (1969), str. 31—37; *Hadžijahić M.:* Turska komponenta u etnogenezi bosanskih Muslimana. „Pregled", br. 11—12, Sarajevo, 1966; *Čubrilović V.:* Poreklo muslmanskog plemstva u Bosni i Hercegovini. JIČ, br. 1—4, Beograd, 1935. *Ekmečić M.:* Odgovor na neke kritike „Istorije Jugoslavije" (XIX vijek). JIČ, 1—2. Beograd, 1974, str. 224—230.

[889] *Lj. Hauptmann,* Njiva II, str. 118.

[890] Cfr. *B. Grafenauer:* Pitanje srednjovekovne etničke strukture prostora jugoslovenskih naroda i njenog razvoja, JIČ, 1—2, 1966, str. 10.

[891] Име Србин словенскога је порекла. Cfr. *P. Skok:* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, sv. III, str. 315—316 (ту и друге хипотезе о пореклу овог имена). У средњовековно доба, византијски историчари називају Србе Скитима. *Н. Радојчић:* Како су називали Србе и Хрвате византијски историчари. — Гласник СК. н. др. II (1927), стр. 11.

[892] Гласник Друштва српске словености, св. V, стр. 76—77.

Процес етногенезе Илира и словенских племена и етничких скупина у данашњим српским и црногорским земљама, одиграо се првих столећа живота словенског етноса у VII—VIII столећу. Словенске етничке скупине, уткале су илирско културно наслеђе и економику у своју културну баштину. Тако, словенски етнос прима од илирских племена бољу врсту стоке, начин катунског сточарења, пастирска звона, која су красила стада оваца, говеди и кирицијских коња, начин крчења шума и бољу обраду земљишта; чему треба додати и илирско савршеније рало, од онога које су поседовали у старини Словени.[893] Исто тако, они примају разне врсте воћа, које су ту затекли. Познати црногорски и ужички специјалитети: жестока ракија, сушена пршута и сјенички и црногорски сир, илирски су производи, очувани путем наслеђа, а понајвише преко етногенезе илирских племена асимилованих у средњовековне Србе. Плиније Старији, писац који је живео неколико столећа пре доласка словенских племена и етничких скупина на Балканско полуострво, хвали сир прављен у црногорским планинама.[894] Истога илирског порекла је и шарпланински сир, који се производи у српских и муслиманских скупина у жупама: Сретској, Сиринићу, Гори и Опољу.

Претеча српском слободарском национализму, јесте средњовековни српски патриотизам. Тако, у биографијама св. Саве истиче се, његова љубав и брига за отаџбину и за народ. Према једном од тих средњовековних биографских састава, књижевног карактера, наводи се како је кнез Лазар пред косовску битку овако говорио српским војницима: „Ако нам буде суђен мач, ако ране, ако и смртна тама, треба све то слатко да поднесемо због Христа и због благочашћа отаџбине. Боље је да у борби нађемо мучну смрт, него да дамо плећа нашим непријатељима".[895] Међутим, савремени српски национализам, како га у данашње време схватамо, оформљен је тек у XVIII столећу.[896]

7. ХРВАТИ

Међу Јужним Словенима, Хрвати имају посебно место од старине, како по своме етничком пореклу, тако и по специфичности своје етногенезе.[897] Наиме, у хрватски етнос, који обитава делом у Подунављу, а затим у западним крајевима Балканског полуострва

[893] Cfr. *B. Gušić:* Čevjek i kras — Krš Jugoslavije I. Zagreb, 1957, str. 35; *J. Rubić:* Planimetrijska i altimetrijska razdioba naselja stanovništva srednje Dalmacije. — Krš Jugoslavije I, str. 85 sq.

[894] Cfr. *Ст. Станојевић:* Из наше прошлости, I. Београд, 1934, стр. 8—9.

[895] Cfr. *Ст. Станојевић:* Из српске прошлости, Београд, 1923, стр. 116—117.

[896] Cfr. *Ст. Станојевић:* нав. дело, стр. 115; *B. Grafenauer:* nav. rad, str. 10.

[897] Персијско-иранско порекло према племену Харахватиш, које се из Азије одселило у словенске земље на Дон, и ту дало име словенском етносу, са којим се осимиловало. Cfr. *P. Skok:* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I, Zagreb, 1971, str. 690—692 (tamo i druge hipoteze o imenu i porklu Hrvata). У средњовековно доба, византијски историчари називају Хрвате Скитима. — *Н. Радојчић:* Како су називали Србе и Хрвате византијски историчари. — Гласник Ск. н. др. II (1927), стр. 11.

и на јадранским острвима, уткане су бројне етничке масе илирских племена и етничких скупина, као и извесне популационе масе хунске, још у V столећу. Ова симбиоза са Хунима, била је у Подунављу, одакле су зрачила на Балканско полуострво словенска хрватска племена и етничке скупине. Обилатијег је утицаја на хрватски етнос имала симбиоза ових са Обрима (Авари), која је трајала столећима, тако да су ови оставили видне трагове у етногенези подунавских Словена, а тиме и Хрвата. Било је ту и тамо и остатака Печењега, који су се претопили у хрватски етнос. Али, најобилатији и најбројнији је био утицај романског становништва, које је путем асимилације, претопљено, у дуготрајном историјском процесу живљења овог са хрватским племенима, етничким скупинама и народом.

Колико је знатан утицај илирског етноса у етногенези Хрвата, види се, између осталог и на примеру познатог средњовековног хрватског племена Свачића, које је било илирског порекла.[898]

Напоредо са изнетим, било је у даљој и ближој историјској прошлости, претапања српског етноса у хрватску популацију.

Извесна средњовековна хрватска племена и етничке скупине, продрли су у српски и македонски етнос, у централне српске и јужне македонске земље, где су се током времена претопили, једни у Србе, а други у Македонце. Из те проблематике наводимо ороними Рвати (околина Обреновца у београдском гравитационом подручју), Рвати у области Старога Раса на западу Србије у подручју вароши Рашке и Рватска у подножју Рогозне на Косову.[899] Поменимо и ороним на Копаонику Рватске бачије, свакако настао према сточарском летњем насељу рватских пастира са подножја Рогозане. На крају, у XVII столећу помиње се у околини Битоља ороним Хрвати као сеоско насеље, чије се становништво у току наредних столећа асимиловало са Македонцима.[900]

Напокон, извесни палеобалкански елементи, те касније антички, као и они из првих столећа раног средњег века, доспели су као културно наслеђе хрватскога народа, путем етногенезе са старинцима. Свакако, да се појам нације у Хрвата, у савременом смислу, развио тек у XVIII столећу.

8. ЦРНОГОРЦИ

Средњовековно словенско становништво у црногорским земљама, у првим фазама свога развоја темељи се понајвише на етногенези с илирским племенима ових крајева. Први трагови помена црногорског етноса, потичу из XIII столећа, да у XV столећу израс-

[898] *M. Budimir:* „Coloni regionis montuosae. JIČ, 5. Beograd, 1939, str. 185—191; *G. Čremošnik:* O imenu „Suaci". JIČ, 5 (1939), str. 182—184; cfr. *A. Stipčević:* Iliri, str. 82.

[899] Cfr. Imenik mesta u Jugoslaviji. Beograd, 1973, str. 347.

[900] *А. Матковски:* Податоци за некои ајдути од западна Македонија, Гласник на Институтот за национална историја V, 1, Скопје, 1961, стр. 121.

ту у посебан етникон Црногорци.[901] На измаку средњег и почетком новог века, у црногорски народ уткане су и бројне сточарске влашке етничке скупине и племена. И, као што су највећим делом Срби централне Србије и Косова, у своју етногенезу уткали дардански етнос, исто тако црногорски народ се темељи на илирској етногенези. У привреди, материјалној и духовној култури, обичајима и веровањима савремених Црногораца, више је илирске материјалне и духовне културе и елемената менаталитета, који су доспели као културно илирско наслеђе путем етногенезе, него ли што их има словенског или српског порекла. Према томе, овај јужнословенски народ, почива на темељима илирске етничке баштине, са којим се путем асимилације стопио још у VII—VIII столећу, након својег етничког живота у данашњим црногорским земљама.

Племенско уређење Црногораца, жива епска традиција и певање епских песама уз гусле, народна ношња, како мушка тако и женска, лелекање и нарицање за мртвима, гребање лица у жалости, појава делије-девојке, бројни и запажени народни жреци и видари — хирурзи, који су јединствени у народном животу савремених Црногораца у доба феудалне епохе и првих деценија капиталистичког друштвеног поретка, темеље се на илирским прежицима, који су доспели у Црногораца путем етногенезе, као илирска културна баштина. У питању је посебан случај из етничке прошлости Црногораца, они су као Словени, а потом Срби, те на крају Црногорци, дали име и језик илирском етносу, чијим земљама су завладали, а потом се са њиме асимиловали. Напоредо с тим, истичу се и знатни утицаји арбанаских племена у етногенези Црногораца.

Након обнове пећке патријаршије у XVI столећу (1557—1766. год.), под утицајем православне цркве, неговано је и поспешивано „србовање". На тим темељима је истицано (XVII—XVIII столеће), да је Црна Гора не само српска земља, него и део Србије.[902]

ЗАКЉУЧАК

После свега изнетог, следује овај закључак. Наиме, који су све народи, племена и етничке скупине узели учешћа у етногенези Јужних Словена[903] за протеклих петнаест столећа, и у којој форми и опсегу, како у епохи етничких скупина и племена, тако и у епохама етничких племена и народа, и на концу народа и нација, у главним потезима је сагледано у овој студији. Притом, ваља нам поменути, неки од проблема и појава из проблематике континуитета и етногенезе балканских старинаца и разних завојевачких племена и народа и Јужних Словена у чији су етнос ови понајвише путем асимилације уткани, детаљније су сагледани од других, што је зависило с једне стране од постојећих извора и литературе, а затим и од важности самих проблема и појава у уделу у етногенези у Јужних Словена. Даља истраживања, како појединих трудбеника, тако и колективног и институтског рада, даће темељитије и свеобухватније резултате на свим пољима ове проблематике, него што смо то ми били у могућности да проучимо, испитамо и на овај начин обрадимо и прикажемо, о нашем руху и круху.

Неки поменути елементи и појаве континуитета и позајмица у економици, народном животу и културним тековинама, од старинаца у Јужне Словене, првих пет столећа словенског живота на Балканском полуострву и суседним земљама, заснивају се како на позајмицама из старих узора, тако и на етногенези путем симбиозе, појединачним и групним скупинским размерама, путем етничких претапања балканских старинаца и других њима суседних народа и завојевача, у јужнословенске етничке скупине, племена и народе. Та крупна етничка претакања збила су се углавном од VII до XI столећа по новој ери. Томе треба додати и извесна угледања и културне позајмице које су се збиле у повлашћеном сталешком средњовековном феудалном друштву, попримљеним од Византинаца и балканских Романа. То се види у народној ношњи феудалног сталежа, архитетури, скулптури, сликарству, израђевинама уметничких заната. Земљорадничко — пастирске етничке скупине и племена, нерадо су напуштали своје патријархалне навике, да би прихватили ренесансно туђе културне тековине, у првим столећима њима недоступне и економски недостижне. За такво наслеђе, била је потребна симбиоза и асимилација старинаца, те напредак у култури и животу словенских племена и народа, достигнуће нивоа балканских старинаца и тада је настао стадиј етногенезе, претапања старинаца у словенска племена и народе.

901 Cfr. Историја Црне Горе, књ. I, стр. 210—221.

902 Cfr. *Ст. Станојевић:* Из наше прошлости, Београд, 1934, стр. 44.

903 Аналогно изнетом, у етногенези осталих балканских народа, где подразумевамо и Турке, исто тако узели су учешћа древни балкански народи, а потом и Јужни Солевни. За илустрацију тога, наводимо следећи пример. Наиме, поред разноврсних услова о улози Јужних Словена у етногенези Турака, нарочито се истиче установа ацемноглана, односно хришћански данак у крви, из којег су поникли јаничари, одгојени у исламском духу, (Cfr. *С. Башагић:* Бошњаци и Херцеговци у ислам. књижевности. Сарајево, 1913, стр. 25.) Падом јужнословенских земаља под турску власт, број јаничара у Турској Царевини је стално растао. То се нарочито запажа од времена владавине султана Мехмеда II Освајача у другој половини XV столећа. Потурчењаци из Бугарске, Македоније, Србије, Босне, Херцеговине и делом Далмације, долазе у Турском Царству до знатног утицаја, што се нарочито запажа за време владавине султана Сулејмана Великог половином XVI столећа. У раздобљу од 1543. до 1612. године, јужнословенске земље и народи, а на првом месту Босна, Херцеговина и Србија, дале су Турском Царству: 13 великих везира, 7 заменика великих везира, око 20 везира, велики број беглербега, капудан-паша (адмирала морнарице), великих дефтердера и слично. У XVI столећу, српским или хрватским језиком говорила је већина јаничара у Турском Царству, а употребљаван је и на самом двору турскога султана. Српски или хрватски језик био је гајен столећима и у посебној канцеларији у Турском Царству. Cfr. *М. Костић:* Српски језик као дипломатски језик југоисточне Европе од XV до XVIII в. Скопље, 1924, стр. 1—18; *Г. Елезовић:* Турски споменицин књ. I, св. 1, Београд, 1940, стр. 949—980.

У основи, првих столећа своје етничке историје на Балканском полуострву, словенска племена, етничке скупине и народи, изграђују на порушеним темељима византијске и романске културе своја станишта и архитектонске споменике. Затим, они у свему усвојају илирску, трачку, дарданску и келтску архитектуру и грађевинарство, што је у ствари дошло поступно са етногенезом балканских старинаца.

Као што је у науци већ истакнуто, популациони лик Балканског полуострва од првих деценија VII столећа се потпуно изменио, настао је општи етнички преокрет.[904] Постепено, али свеобухватно, старинци су заузели место у етногенези словенског становништва, претапајући се у етничке скупине, племена и народе словенског етноса.

У дуготрајном историјском процесу кроз средњовековно доба, симбиоза између Византије и Јужних Словена дала је за јужнословенске народе значајне резултате. Јужни Словени су били ти који су примали, а Византија је давала културне тековине, како материјалне, тако и духовне културе и друштвеног уређења, како хеленске, тако и своје византијске, а јужнословенски народи су ти који су те тековине попримили и постали као њихов чувар.[905] У Македословена и Срба, а извесним делом и Бугара, из симбиозе је знатним делом произашла и етногенеза, претачући византијску популацију у поменуте јужнословенске етносе. Напоредо са тим и Римљани су били ти, који су давали своје културне тековине, а Јужни Словени су ти који су те тековине примали и уградили их у своју етничко-културну баштину на темељима итногенезе и тако постали њихови чувари.

Континуитет, аналогије, позајмице у области народног живота и економике између балканских старинаца и балканских Словена, појављују се у битним елементима народног живота, тако да чине сржну компоненту у етногенези јужнословенских скупина, племена и народа. С једне стране староседеоци настављају свој класични живот, а Јужни Словени се делимично прилагођавају томе животу, понајвише тамо где се балкански старинци директно укључују у јужнословенски етнос, где се пословењују.

Од краја средњег века (половина XV столећа), па до краја XVIII столећа, а делимично и у XIX столећу, било је извесних етничких претакања и асимилација једних племена и народа, као и етничких скупина, у други јужнословенски народ и етничку скупину. У тој епохи такве асимилације и етничка претапања, била су у ствари између јужнословенских народа; а уз то и асимилације балканског влашког становништва, Саса и Аромуна (Цинцари). То

[904] Cfr. *Г. Острогорски:* нав. дело, стр. 9.

[905] Cfr. *Г. Острогорски:* нав. дело, стр. 45. Cfr. *М. Н. Ђурић:* Хомерова Одисеја у огледалу наших народних песама. Жива антика, књ. III, 1—2, Скопје 1953, стр. 21—44; *Н. М. Савић:* Античке паралеле народне песме Краљевић Марко и вила. Жива антика, V, 1 (1955), стр. 68—72.

је епоха и настанка Муслимана као етноса, што стоји у зависности са доласком Турака на Балканско полуострво, односно са ширењем ислама међу балканским народима.

Многобројни антички и средњовековни народи, представљају одређени индоевропски стадијум у општем процесу развитка човечанства. То је у ствари стадијум који је имао свога претходника доиндоевропских јафетских — алародских племена и народа. Племена и народи тога древног стадијума у развитку човечанства, скоро нису доживели до нашега времена. О њима можемо говорити углавном према остацима њихове материјалне и духовне културе заједно са њиховим језиком, који су као прежици или окаменотине сачувани у култ'ури и језицима савремених народа, у које су они учествовали у њиховој етногенези. Ове се појаве каткад поткрепљују и разним археолошким подацима, а понајвише културном баштином утканом у менталитет и друга етнопсихолошка и антрополошка обележја и одлике.

Међутим, ниједан народ на свету не исчезава без трага са места свога живљења и пошто сиђе са историјске позорнице, он продужује углавном да живи у културном животу становништва које после њега наставља бистовање на тој територији. Тако су многе појаве из живота и друштвеног уређења, духовне и материјалне културе и језика древних балканских етничких скупина, племена и народа, уткане у савременим балканским народима, а посебно у Јужним Словенима, као компонента њихове етногенезе.

*

* *

Далекој прошлости припадају бројне појаве и проблеми етногенезе древних балканских народа и других великих завојевача и дошљака, које је талас велике сеобе народа захватио у далекој историјској прошлости и довео у балканске и суседне земље где су обитовала словенска племена и етничке скупине, које смо у извесном опсегу приказали у овој студији.

Напокон, намеће се следеће питање, које се односи највише на менталитет древних балканских старинаца, који је уткан у менталитет Јужних Словена путем етногенезе. Наиме, разноврсни елементи и појаве менталитета древних балканских племена и народа, попримљени у Јужне Словене, сачували су се из древне старине углавном све до почетка XX столећа, понајвише стално витанли у условима који су сасвим друкчији, од оних због којих су се појавили. Извесни од тих проблема и појава, показали су се виталнијим, распрострањенијим и постојанијим од других.

Као што је К. Маркс на једном месту поменуо, форме патријархалног фолклора и етнографије, имају велики значај у менталитету народа и племена на свету, када су ови на ниском ступњу

културног развоја.[906] У ствари, патријрхално друштво Јужних Словена феудалне епохе, имало је специфичан менталитет, који је био паганскији, архаичнији и штурији, од менталитета балканских старинаца, попримљеног у јужнословенску баштину, као надградња иако је и тај менталитет у основи паганski. Ту је однела превагу популација старобалканаца, асимилованих у Јужне Словене, како по снази своје културе, тако и по економици која је била развијенија од оне коју су имали Јужни Словени. То је био разлог што је тај древни менталитет наставио да живи у новом етничком јужнословенском руху, као архаична балканска баштина. На крају, свакако томе треба додати и социјалну беду сељачких и радничких маса, како у време феудализма, тако и у доба капиталистичке епохе, њихову потпуну немоћ пред слепим силама феудалаца и капиталиста, што је све поспешивало учвршћивање корена патријархалне религије и разних верских конфесија, које су се у надградњи накалемиле на паганство, понајвише из економске рачунице и придобијања народних скупина у своје редове и за своје идеје.[907]

Етнолошки материјал који смо изнели у овом раду, јасно говори да су јужнословенски народи, још у старој постојбини, пре досељавања, били разнородни, како по култури, менталитету, тако и протоетногенези, и на крају према језику.[908] Та појава је још јасније издиференцирана на Балканском полуострву, где су путеви етногенезе били исто тако различити, што је довело до стварања и оформљавања посебних јужнословенских народа и њихове етничке подвојене одлике и карактеристике; дакако са сродним словенским и старобалканским етничким компонентама.

---

[906] Cfr. *К. Маркс:* Введение к „Критике политическои Экономии". Собрание сочинений, XII, 1, Партиздат 1933, стр. 200.

[907] Cfr. *В. И. Ленин:* Об отношении рабочеи партии к религии. Соч. изд. 4, т. XV, стр. 374—375.

[908] Cfr. *П. Ивић:* Значај лингвистичке географије за упоредно и историјско проучавање јужнолословенских језика и њихових односа према осталим словенским језицима. — Јужнословенски филолог XXII, стр. 179—206.

ПОПИС ТАБЛИ У ПРИЛОГУ

А. Црно — беле табле:

Т. I. Саракачанско пастирско село на планини Перистеру у Македонији, из прве половине XX столећа;

Т. II. Поглед на с. Галичник у области македонског племена Мијака; с почетка XX столећа;

Т. III. Изглед села Логоварда код Битоља у Македонији, с почетка XX столећа;

Т. IV. Стара балканска градска архитектура из вароши Тетова у Македонији, с почетка XX столећа;

Т. V. Призрен, градско насеље балканског типа, с почетка XX столећа;

Т. VI. Сродничка задруга Чурковци из с. Булачана у Скопској котлини — Македонија, с почетка XX столећа;

Т. VII. Сродничка задруга Петровићи из с. Каменице у Старом Влаху — Србија; с почетка XX столећа;

Т. VIII. Сродничка задруга Голочевци из вароши Врања, с почетка XX столећа:

Т. IX. Рибарство на Сави, с почетка XX столећа;

Т. X. Сељак горосеча, из околине Голупца у источној Србији, с почетка XX столећа:

Т. XI. Рибар оправља рибарске мреже на Корчули, с почетка XX столећа;

Т. XII. Моба: жетеоци жању пшеницу, с. Засад у пределу Студеници — Србија, половина, XX столећа;

Т. XIII. Сељанка (пастирица) у троструком послу, с. Вуковац у Хомољу — источна Србија, половина XX столећа;

Т. XIVa. Опанчари на послу у Баш — чаршији у Сарајеву — Босна, с почетка XX столећа;

Т. XIVб. Женска старинска ношња из Дрвара у Босни; с почетка XX столећа;

Т. XV. Женска народна ношња из Словеније, с почетка XX столећа;

Т. XVI. Словеначка женска ношња, с почетка XX столећа;

Т. XVII. Сељанка из околине Трогира у Далмацији, с почетка XX столећа;

Т. XVIII. Женска ношња из околине Трогира у Далмацији, с почетка XX столећа;

Т. XIX. Девојке у народној ношњи из Груда у Конавлима — Хрватска, с почетка XX столећа;

Т. XX. Женска ношња из околине Сплита у Далмацији, с почетка XX столећа;

Т. XXI. Буњевачка девојачка ношња, с почетка XX столећа;

Т. XXII. Шокачка женска народна ношња из Бачке — Војводина, с почетка XX столећа;

Т. XXIII. Мушка ношња из околине Сарајева у Босни, с почетка XX столећа;

Т. XXIV. Женска ношња из Книна у Далмацији — Хрватска, с почетка XX столећа;

Т. XXV. Млади на сеоској чесми у с. Кучевишту у Скопској Црној гори — Македонија, с почетка XX столећа;

Т. XXVI. Сукња, старински женски хаљетак из Славоније — Хрватска, с почетка XX столећа;

Т. XXVII. Пиротски ћилим из 1886. год. — Србија;

Т. XXVIII. Дервиш из Ђаковице на Косову, с почетка XX столећа;

Т. XXIX. Певачице народних песама, из с. Рађевића у Босни, с почетка XX столећа;

Т. XXX а-б. Коло из с. Кучевишта у Скопској Црној гори — Македонија, с почетка XX столећа;

Т. XXXI. Дубочке духовске падалице, из источне Србије, с краја XIX столећа;

Т. XXXII. Воловска богомоља, из Темнића у Србији, с почетка XX столећа.

Б. Табле у боји:

Т. I. Св. Димитрије одбија Словене од Солуна, приликом њихових најезда у VI и VII столећу на југ Балканског полуострва. Икона македонских зографа с краја XVIII столећа. (Народни музеј у Врању);

Т. II. Коледарска маска из околине Лесковца у јужној Србији. (Етнографски музеј у Београду);

Т. III. „Коњешко ћилимче" (аша), за прекривање невестинског коња у свадбеном ритуалу, из с. Мијаковца у Пољаници (јужна Србија); са приказом антропоморфних фигура. (Поседује аутор овог рада).

В. Карта и картограми:

Карта I. Балканско полуострво;

Картограм I. Етничка структура Југославије према попису становништва 1961. год.;

Картограм II. Етничка структура Југославије према попису становништва 1971. год.

RÉSUMÉ

T. P. VUKANOVIĆ

L'ETHNOGENÈSE DES SLAVES DU SUD

Les processus de l'ethnogenèse des Slaves du Sud étaient, depuis les temps les plus reculés, de caractère génénral et de caractère régional. Ceux de caractère général avaient embrassé, plus d'une fois, deux ou plusieurs peuples sud-slaves, tandis que ces autres, de caractère régional, avaient lieu pour la plupart dans la continuité d'un groupe ethnique, d'une tribu ou d'un peuple. Et tout cela toujours en fonction des conditons gégraphiques, socio-historiques et économiques.

Le processus de l'ethnogenèse des Slaves du Sud comprend diverses périodes de l'évolution socio-historique, à savoir: 1. l'époque des groupes ethniques et des tribus qui tombe à l'âge de la vie proto-slave et vieille-slave des peuples Slaves; 2. l'âge des tribus et des peuples qui comprend les formations ethniques slaves de la vie tribale et la constitution des peuples sud-slaves; 3. la phase du façonnement ethnique des peuples sud-slaves et de la création des nations. Dan cetste dernière phase se trouvent, en génénral, les peuples sud-slaves à l'heure actuelle.

Toutes les phases historico-ethniques énumerées de l'origine et de l'évolution de l'ethnogenèse des Slaves du Sud ne se développaient pas simultanément dans toutes les régions géographiques des pas balkaniqus et des autres pays habités par le Slaves du Sud et encore moins sur le même modèle. Bien au contraire, les racines de l'ethnogenèse et la part prise part la continuité des acquisitions culturelles de différentes tribus et de différents peuples, étaient très souvent tout à fait hétérogènes à l'intérieur des groupes ethniques, des tribus, des peuples et des nations particuliers des Slaves du Sud, dans le cadre des époques susmentionnées et des proceussus de l'ethnogenèse des Slaves du Sud.

L'ethnogenèse des Slaves du Sud est un problème très compliqué et particulièrement complexe. Elle est quelque chose de spécifique et entièrement différent de l'ethnogenèse des autres peuples slaves et des autres peuples du monde en général. L'examen combiné des données que fournissent l'archéologie, la paléo-ethnologie, la paléo-linguistique,

l'histoire, l'ethnologie historique et les autres sciences, apparentées à cette dernière, permet d'envisager le problème de l'ethnogenèse des Slaves balkaniques avec assez de fondement.

Dans l'étude de l'ethnogenèse des Slaves du Sud nous avons utilisé la méthodologie fonctionnelle ethnologique, en y superposant toutes les autres méthodes ethnologiques qui y étaient applicables ainsi que la méthodologie des sciences ethnologiques auxliaires.

Le présent travail montre, en grand traits, quels peuples, tribus et groupes ethniques avaient pris part à l'ethnogenèse des Slaves du Sud, dans quelle forme et dans quelle étendue, au cours de quinze siècles écoulés, aussi bien à l'époque des groupes ethniques et des tribus qu'à l'époque des tribus ethniques et des peuples et finalement à celle des peuples et des nations. Certains problèmes et phénomènes relatifs à la problématique de la continuité et de l'ethnogenèse de la population autochtone des Balkans et des diverses tribus et divers peuples conquérants parmi les Slaves du Sud dans l'ethnos desquels ceux-là sont tissés pour la plupart par voie d'assimilation, ont été envisagés d'une façon plus circonstanciée que les autres, ce qui dépendaient, d'un côté, des sources et de la littérature disponibles, et de l'autre de l'importance des problèmes et des phénomènes mêmes et de la part qu'ils avaient prise à l'ethnogenése des Slaves du Sud. Les études ultérieures, d'abord de type collectif et complexe, fourniront des résultats mieux fondés et plus universellement valables dans tous les domaines de la problématique en question que nous n'étions pas en état d'étudier, d'examiner et d'elaborer et présenter de cette façon-ci avec nos propres moyens.

Certains éléments et phénomènes de continuité et d'emprunt dans l'économie, la vie populaire et les acquisitions culturelles que les peuples autochtones avaient transmis aux Slaves du Sud, au cours de cinq premiers siècles de la vie slave dans la Péninsule Balkanique et aux pays avoisinants, sont basés sur les emprunts aux modèles anciens aussi bien que sur l'ethnogenèse par voie de symbiose, par les échanges individuels et de groupe, par voie de refontes ethniques des aborigènes balkaniques et autres peuples voisins et conquérants, en groupes ethniques, tribus et peuples sud-slaves. Ces importantes refontes ethniques avaient lieu surtout dans la période du VIIe au XIe siècle de la nouvelle ère. Il faut ajouter à cela aussi certaines imitations et certains emprunts dans le domaine de la culture qui s'étaient produits dans la société féodale du Moyen âge, au sein des classes priviliégiées, qui prenaient example sur les Byzantins et les populations romanes des Balkans. Ceci se voit dans le costume de la classe féodale, dans son architecture, se sculpture, les produits des métiers artistiques. Les groupes ethniques et les tribus agricoles et pastoraux n'abandonnaient leurs coutumes patriarcales qu'à contrecoeur pour adopter les acquisitions de la culture étrangère de renaissance, qui leur étaient inaccessibles et économiquement hors d'atteinte pendant quelques premiers siècles. Pour un tel héritage étaient nécessaires la symbiose et l'assimilation des peuples autochtones ainsi que le

progrès des tribus et des peuples slaves dans le domaine de la culture et de la vie en général. C'est seulement lorsque les Slaves avaient atteint le niveau des peuples autochtones des Balkans qu'a commencé le stade de l'ethnogenèse où les aborigènes se fondaient dans les tribus et les peuples slaves.

Au cours des premiers siècles de leur histoire ethnique dans la Péninsule Balkanique les groupes ethniques, les tribus et les peuples slaves édifiaient leurs habitats et les monuments architectoniques sur les fondations détruites de la culture byzantine et romane. Ensuite, ils adoptaient entièrement l'architecture et l'art de bâtir des Illyriens, Thraces, Dardanes et Celtes, ce qui s'étaient produit en effet graduellement avec l'ethnogenèse des peuples autochtones des Balkans.

Comme on a déjà mis en relief dans la science, la physionomie de la population de la Péninsule Balkanique avait entièrement changé à partir des premières décennies du VIIe siècle, il s'était produit un revirement ethnique génénral.[1] Graduellement, les aborigènes prenaient place, sous tous les aspects, dans l'ethnogenèse de la population slave, se fusionnant avec les groupes ethniques, les tribus et les peuples de l'ethnos slave.

Au cours du processus historique de longue durée, pendant la période médiévale, la symbiose entre Byzance et les Slaves du Sud a donné d'importants résultats pour les peuples sud-slaves. Les Slaves du Sud étaient ceux qui acceptaient et Byzance fournissait les acquisitions de la culture matérielle aussi bien que spirituelle, et de l'organisation sociale, tant hellénique que sa propre — byzantine. Les peuples sud-slaves adoptaient ces acquisitions en devenant leurs gardiens.[2] Chez les Slaves macédoniens et les Serbes et, en partie aussi chez les Bulgares, de la symbiose a résulté, pour une bonne part, également l'ethnogenèse, transvasant la population byzantine en ethnos sud-slaves susmentionnés. Parallèlement à cela, les Romains étaient ceux qui donnaient les acquisitions de leur culture et les Slaves du Sud adoptaient ces acquisitions et les incorporaient à leur héritage ethnique et culturel, basé sur l'ethnogenèse.

La continuité, les analogies, les emprunts dans le domaine de la vie et de l'économie populaires entre les peuples autochtones et les Slaves des Balkans apparaissent dans les éléments essentiels de la vie populaire, de sorte qu'ils forment la composante de base dans l'ethnogenèse des groupes ethniques, des tribus et des peuples sud-slaves. Les populations autochtones continuent, d'un côté, leur vie classique et les Slaves du Sud, de l'autre, s'adaptent en partie à cette vie, pour la plupart là où les aborigènes balkaniques s'incluent directement dans l'ethnos sud-slave, là où ils se slavisent.

---

[1] Cfr. *G. Ostrogorski:* Vizantija i Sloveni. Beograd 1970, p. 9.

[2] Cfr. *G. Ostrogorski:* op. cit. p. 45; *M. N. Djurić:* Homerova Odiseja u ogledalu naših narodnih pesama; Živa antika, v. III, 1—2, Skopje 1953, pp. 21—44; *N. M. Savić:* Antičke paralele narodne pesme Kraljević Marko i vila. Živa antika v. V, 1 (1955), pp. 68—72.

A partir de la fin du Moyen âge (moitié du XVe siècle) jusqu'à la fin du XVIIIe siècle et en partie aussi au XIXe siècle il s'étaient produites certaines refontes et assimilations de certaines tribus et certains peuples ainsi que groupes ethniques en un autre peuple au groupe ethnique sud-slave. Dans cette époque, de telles assimilations et refontes ethniques se produisaient entre les peuples sud-slaves et également de l'assimilation de la population valaque des Balkans, des Aromuns (Tzintzares) et Saxons. Ce fut aussi l'époque de la formation des Musulmans en tant qu'ethnos, ce qui est en dépendance de l'arrivée des Turcs dans la Péninsule Balkanique, resp. avec la propagation de l'islam parmi les peuples balkaniques.

Nombreux peuples antiques et médiévaux représentent un stade indo-européen dans le processus général de l'évolution de l'humanité. C'est, au fait, le stade qui avait son précurseur dans les tribus et les peuples pré-indo-européens japhétiques — alarodiens. Les tribus et les peuples de ce stade ancien dans l'évolution de l'humanité n'ont pas vécu jusqu'à notre temps et nous pouvons en parler uniquement se basant sur les restes de leur culture matérielle et spirituelle, ensemble avec leur langue qui sont conservés bans la culture et les langues des peuples modernes comme survivances ou pétrifications qui ont pris part à leur ethnogenèse. Ces phénomènes sont parfois documentés aussi par différentes données archéologiques et pour la plupart par l'héritage culturel tissé dans la mentalité de ces peuples et dans les autres caractères et propriétés ethnologiques et anthropologiques.

Cependant, aucun peuple du monde ne disparaît sans laisser de trace de l'endroit où il avait vécu et, une fois descendu de la scène historique, il continue en général de vivre dans la vie culturelle de la population qui après lui poursuit l'existence dans ce territoire. De cette façon, nombreux phénomènes de la vie et de l'organisation sociale, de la culture spirituelle et matérielle et de la langue des grupes ethniques, tribus et peuples anciens balkaniques, sont tissés dans les peuples balkaniques modernes, et particulièrement dans les Slaves du Sud, comme composante de leur ethnogenèse.

A un passé reculé appartiennent nombreux phénomènes et problèmes de l'ethnogenèse des peuples anciens de Balkans ainsi que des grands conquérants et envahisseurs que la vague de la grande migration des peuples avait pris dans le passé historique lointain et apportés dans les Balkans et les pays avoisinants, habités par les tribus et groupes ethniques slaves, processus que nous avons présenté dans cette étude dans une certaine mesure.

A cet endroit il s'impose la question suivante qui se rapporte pour la plupart à la mentalité des populations autochtones des Balkans, tissée dans la mentalité des Slaves du Sud par voie d'ethnogenèse. C'est que différents éléments et phénomènes de la mentalité des peuples et tribus anciens des Balkans, adoptés par les Slaves du Sud, se sont maintenus

depuis les temps anciens jusqu'au début du XXe siècle, conservant pour la plupart, de façon permanente, leur vitalité dans les conditions qui différaient totalement de celles qui ont donné lieu à leur apparition. Certains de ces problèmes et phénomènes se sont montrés plus vitaux, plus répandus et plus stables que les autres.

Comme K. Marx l'avait mentionné dans un passage, les formes du folklore et de l'ethnographie patriarcaux ont une grande importance dans la mentalité des peuples et tribus tant qu' ils occupent un degré bas de l'évolution culturelle.[3] La société patriarcale des Slaves du Sud possédait, en effet, à l'époque féedale, une mentalité spécifique plus païenne, plus archaïques et plus stérile que la mentalité des peuples autochtones des Balkanes, que les Slaves du Sud avaient adoptée comme superstructure dans leur patrimoine, bien que cette mentalité fût au fond païenne. La population balkanique ancienne, que les Slaves du Sud avaient assimilée, l'emportait sur ceux-ci par la force de sa culture et surtout de son économie qui était plus développée que celle des Slaves du Sud. Ce fut la principale cause de la survivance de cette mentalité ancienne qui continuait de vivre dans la nouvelle structure ethnique sud-slave, comme héritage archaïque des Balkans. A la fin il faut, de toute façon, ajouter aussi la misère des masses paysannes et ouvrières, aussi bien au temps du féodalisme qu'à l'époque capitaliste, leur impuissance totale devant les forces aveugles des seigneurs féodaux et des capitalistes, ce qui a favorisé l'enracionement de la religion patriarcale et de diverses confessions qui s'étaient greffées en superstructure sur le paganisme, le plus souvent parce que c'était profitable du point de vue économique et rendait possible d'attirer les masses populaires, dans leurs rangs et de les gagner pour leurs idées.[4]

Les matériaux ethnologiques que nous avons exposés dans le présent travail, témoignent d'une façon claire que les peuples sud-slaves, dans leur pays d'origine déjà, avant leur installation dans les Balkans, différaient les uns des autres par leur culture et leur mentalité aussi bien que par la protoethnogenèse dans la Péninsule Balkanique, où les voies que suivait l'ethnogenèse étaient également variées, ce qui a donné lieu à la création et à la formation des peuples sud-slaves particuliers et à la désunion de leur propriétés et caractéristiques ethniques, bien entendu avec les composantes ethniques slaves et paléobalkaniques congénères.

A travers le long processus historico-économique de l'évolution, les groupes ethniques et tribus slaves s'étaient formés en peuples suivants:

---

[3] Cfr. *К. Маркс:* Введение к „Критике политическои экономии". — Собрание сочинений, в. XII, 1, Партиздат 1933, п. 200.

[4] Cfr. *В. И. Ленин:* Об отношении рабочеи партии к религии. Соч. изд. 4, v. XV, pp. 374—375.

1. BULGARES

Parmi les Slaves des Balkans modernes les Bulgares constituent un peuple distinct aussi bien par leur histoire protoethnique que par leur ethnogenèse du début du Moyen âge.[5] Cette particularité est, en effet, une spécificité exceptionnelle. En substance, dans leur ethnogenèse les Bulgares ont, à côté des éléments slaves qui s'étaient greffés par voie d'ethnogenèse sur leur origine turco-tartare, dans leur ethnogenèse dans la Péninsule Balkanique, assumé également l'ethnos thrace. C'est un fait connu dans la science que les Thraces appartenait au groupement anthropologique blond de l'Europe du Nord. Dans la Pénisule Balkanique, comme immigrés, ils avaient trouvé la population ancienne qui était originaire de l'Asie Mineure et qui possédait une culture assez développée. Les Thraces s'étaient mêlés avec cette population ancienne et au cours d'un long processus historique s'étaient formés en peuple thrace uni. Se mêlant de cette façon au point de vue anthropologique ils ont adopté de nombreux éléments de la culture de leur prédécesseurs. Lorsque les Bulgares étaient arrivés dans les Balkans, le peuple thrace ainsi formé, fut assimilé par les Bulgares. L'assimilation et la fusion avaient duré pendant plusieurs siècles. L'atrocité guerrière des tribus thraces et leur mépris de la mort sont tissés dans l'ethnogenèse du peuple bulgare.

Les peuples sud-slaves: Serbes et Macédoniens, avaient joué un rôle particulier dans l'ethnogenèse des Bulgares. C'est qu'un nombre assez important de groupes ethniques de ces peuples ont été assimilés dans le haut Moyen âge par les groupes ethniques bulgares, se transformant en ethnos bulgare qui vit actuellement en Bulgarie.

Parallèlement à cela, il est digne de mention que même certains groupes ethniques byzantins étaient assimilés sporadiquement par l'ethnos bulgare. Cette assimilation a eu également lieu à l'époque du féodalisme médiéval.

Les pasteurs anciens des Balkans, les Valaques, avaient également pris part à l'ethnogenèse du peuple bulgare qui les avait assimilés et transformés en Bulgares.

Dans les régions minières, vers la fin du Moyen âge, il se produisait l'assimilation des Saxons par l'ethnos bulgare, de sorte qu'aussi ce derniers ont pris part à l'ethnogenèse du peuple bulgore.

A la fin, il fait mentionner aussi l'influence turque et le rôle qu'elle avait joué dans la continuité de la culture orientale et tout particulièrement turque dans la culture et, en partie aussi, dans l'ethnogenèse des Bulgares.[6]

[5] Cfr. *P. Skok:* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, t. I. Zagreb 1971, pp. 228—229. D'après son origine, c'est l'appellation de la tribu turco-tartare=„métis" (autres hypothèses sur l'origine et la signification du nom voir là).

[6] Cfr. *Angelov D.:* Obrazuvane na bъlgarskata norodnost, Sofiя 1971; *Veleva M.:* Sintez na etničeskite elementi v bъlgarskoto narodno obleklo. — Izvestiя na etnografskiя institut i muzeй. Sofiя 1965, t. VIII, pp. 65—75; *Georgijev V.:* Genezisъt na balkanskite narodi. „Etnogenezis i kulturno nasledstvo na bъlgarskiя narod". Sofiя 1971; *Gondev H.:* Bъlgarskata narodnost prez XV vek. Demogratsko i etnografsko izledvane. Sofiя 1972; *Litavrin G.:* Bolgariя i Vizantiя XI—XII vv. Moskva 1960; *Mitova-Džonova M. D.:* Arheologičeski danni za selskata nosiя v severozapadna Bъlgariя prez XIV v. Isvestiя na Etn. inst. s Muzeй, t. III, BAN, Sofiя 1958, pp. 51—59; *Romanski St.:* Etnički problemi u južnite slavяni ot ezikovo gledište. — Sbornik I sjezdu slovenských geografu a ethnografu v Praze 1924, Praha 1924, pp. 355—358; *Stančev S.:* Slavяni i Prebolgari v starobъlgarskata kultura. „Argeologiя", No 4, Sofiя 1964.

2. YOUGOSLAVES

Dans les premiers siècles du temps moderne, les Slaves du Sud commencent à utiliser le terme de Yougoslave comme nom du peuple. Il est basé su rles origines du mouvement illyrien qui a joué un rôle déterminé dans le passé écoulé des Slaves du Sud. C'est le temps où apparaissent les armes unies de la Bosnie de la Serbie, de la Slavonie, de la Croatie, de la Dalmatie et du Littoral, auxquelles on ajoute aussi celles des pays macédoniens. C'était, en effet, l'idéologie livresque de l'union yougoslave qui avait atteint, en 1595, l'apogée de son pouvoir ascendant, comprenant et glorifiant l'empire slave dans une fraternité raisonnée et solide. Ces idées rayonnaient parmi les Slaves des Balkans et, par endroits, aussi parmi les Musulmans, jusqu'à la fin du XIXe siècle et même après ce temps et portaient en soi tous les traits distinctifs et toutes les caractéristiques de leur époque: féodalisme et le commencement et le développement du capitalisme dans les pays balkaniques.[7]

Ce terme apparaît comme ethnicon même aux XIXe et XXe siècles, à l'époque capitaliste, avec une fonction considérablement modifiée, sur la base de la fraternité et de l'unité des peuples yougoslaves.

Plus récemment, dans l'époque socialiste du développement des Slaves du Sud et des autres peuples balkaniques, ce terme est également cultivé pour désigner l'ethnicon (nationalité), sur les fondements de la désignation de fraternité et d'unité des peuples yougoslaves. Par conséquent, la patrie de cette dénomination socialiste est la RSFY.

3. MACÉDONIENS

Las Slaves macédoniens, ou Macédoslaves, occupent, par leur histoire ethnique, une place à part parmi les Slaves des Balkans. L'ethnos macédonien slave se développait dans un passé historique spécifique du VIe au XVIe siècle. Dans les premières phases de leur passé historique, les tribus et les groupes slaves qui constituaient les Macédoslaves, s'étendaient depuis le Danube, par la vallée du Timok, la vallée de la Morava du Sud et le bassin du Vardar jusqu'à Salonique. Ces tribus avaient assimilé dans leur fonds de population de nombreux peuples et tribus qui avaient habité les régions géographiques ci-dessus énumérées. Nous en mentionnons les Dacoromans, les Thraces, les Dardanes, les Illyriens,

[7] Cfr. *A. Solovjev:* Postanak ilirske heraldike i porodica Ohmućević. Glasnik Skopskog n.dr. XII, Skoplje 1933, pp. 105—107; *M. Dinić:* Relja Ohmućević. Istorija i predanje. Zbornik radova Vizantološkog instituta, t. IX, Beograd, 1966, pp. 95—117.

les Byzantins et les Macédoromans. Ils ont tous, se mêlant et s'interpénétrant avec les Macédoslaves, contribué plus ou moins à la formation des Macédoniens, c.à.d. du peuple macédonien actuel, au cours d'un long processus historique qui avait duré mille ans. Il y faut, de toute façon, ajouter également certains groupes de populations serbe, saxonne et bulgare, lesquels, de même que les peuples autochtones des Balkans, dans la plupart des cas par voie de symbiose, se sont transformés, certains au course de mille ans, certains autres en quelques siècels, en Macédoslaves, c.à.d. Macédoniens. Ce peuple vital sud-slave a réussi de créer son propre patrimoine culturel qui avait rayonné pendant des siècles parmi les autres peuples de la Péninsule Balkanique, particulièrement les Slaves du Sud et aussi, considérablement au-delà de leurs frontières parmi les autres Slaves de l'Ouest et les Slaves de L'Est.

Toute la zone des groupes ethniques qui s'étend des deux côtés de la frontière actuelle entre la Yugoslavie et la Bulgarie, depuis le Danube au nord jusqu'à la Grèce au sud (Šops — Torlaks) est habitée, depuis l'antiquité par la population de l'ethnogenèse macédoslave. Au cours d'un long processus historique elle s'est transformée d'un côté en Serbes et de l'autre en Bulgares et cela: dans la zone susmentionnée ethnique et géographique depuis le Danube jusqu'à la région de Vranjska Pčinja au sud de la Serbie du côté serbe en Serbes et du côté bulgare de la frontière d'Etat en Bulgares. Pourtant, malgré cela, bien que quinze siècle de leur histoire ethnique se soient écoulés, ces habitants ont conservé par endroits, dans une rare fraîcheur, certains phénomènes de la mentalité jusquà nos jours, traits qui sont, en effet, la partie intégrante du patrimoine culturel ex de l'ethnos macédonien. Cesi se manifeste surtout parmi la population serbe depuis la région de Crna Trava au nord, jusqu'aux régions de Vranjska Pčinja et de Preševska Moravica au sud et jusqu'aux régions de Kriva Reka, Morava Inférieure, Morava Supérieure, Sirinić, Sretačka Župa et Gora et Opolje dans la province de Kosovo. Les coutumes et les croyances populaires et, en général, la vie de la population aussi bien urbaine que rurale et, dans une considérable mesure, aussi le parler du peuple, sont au fond le patromoine ancien des Slaves macédoniens, dont les tribus et groupes ethniques se sont maintenus dans leur ethnos macédoslave, précisément dans ces régions.

Dans la culture spirituelle des Macédoniens et des Serbes dans les régions géographiques limitrophes de Skopska Crna Gora, du bassin de Skopje, de Žegligovo et de Kumanovska Pčinja (en Macédoine) et de Morava Supérieure, Izmornik, Kriva Reka (Kosovo) et de Vranjska Pčinja, Preševska Moravica et Vranjsko Pomoravlje (sud de la Serbie) on observe les mêmes caractères dans la culture et la reproduction de la création épique et musicale. Ces régions forment, en effet, avec leur population, un cercle culturel uniforme de la création dans le domaine de la culture musicale. Cette constatation nous mène a affirmer qu'il s'agit, dans ce cas-ci, d'une grande affinité entre les groupes ethniques des peuples serbe et macédonien sur ce territoire. Elle est, plus précisément, basée sur l'ethnogenèse macédonienne unique parmi la population serbe

des régions citées qui s'est maintenue depuis les temps les plus reculés, comme une survivance macédonienne. Il est absolument nécessaire de souligner que la population de ces régions géographiques avait au passé les conditions analogules économico-historique pour son évolution et sa vie et qu'elle est basée collectivement sur l'ethnogenèse des Macédoslaves, relative aux Dardanes qui habitaient ces régions.

Parmi la population de la région de Preševska Moravica on peut entendre une observation très caractéristique populaire serbe: „Nous ne sommes ni Serbes, ni Macédoniens, ni Bulgares, nous sommes des métis".

La population des régions susmentionnées de la Serbie et de Kosovo ne constitue aucun mélange ethnique. Elle est, bien au contraire, purement et uniquement serbe, mais dans son ethnogenèse elle est basée sur la population macédoslave.

A l'époque de la domination des Etats médiévaux serbe et bulgare dans les pays macédoniens et dans les groupes ethniques et tribus macédoniens, dans l'administration politique et ecclésiastique, les positions de sommet ont été occcupées, pendant un temps assez bref, par les Bulgares et un peu plus longtemps par les Serbes, le plus souvent divers petits princes séculiers et hauts dignitaires de l'église — amis des souverains bulgares et serbe. Ce n'était, en effet, aucun reflet d'une politique nationale quelconque bulgare et serbe; il s'agissait plutôt des aspirations de la noblesse féodale victorieuse bulgare et serbe dans les provinces conquises qui étaient jusque là sous la domination byzantine.[8]

Vers la fin du Moyen âge, les Macédoslaves se constituent en ethnos macédoniens. Ainsi, au XVe siècle, la principale masse de la population de la Macédoine étaient des Macédoniens.[9] Cependant, on trouvait sporadiquement aussi la population serbe et un peu de population bulgare et, ensuite, la population valaque, des mineurs saxons, des Turcs qui régnaient en Macédoine en classe féodale privilégiée, des Grecs, des Juifs et autres.

Au XVIe siècle, la population serbe et la population bulgare s'étaient déjà transformées en ethnos macédonien. Le processus de la transformation des mineurs saxons (mines de Kratovo et de Zletovo) en Macédoniens, avait également lieu au XVIe siècle.[10]

A partir du milieu du XVe siècle (1455), dans les sources historiques on distingue toujours les ethnicons particuliers:[11] Macédoniens,[12] Serbes et Bulgares, ce qu'on met de plus en plus en relief, de façon de plus en plus évidente, plus tard aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles.

---

[8] Cfr. *G. Ostrogorski:* Vizantija i Sloveni. Beograd, 1970, p. 195.

[9] *G. Palikruševa — A. Stojanovski:* Debarskata oblast vo šeesetite godini na XV vek. — Glasnik na Institutot za nacionalna istorija XIII, 1—2, Skopje 1969, pp. 37—55; *mêmes auteurs:* Etničke prilike vo severozapadna Makedonija vo XV vek. JIČ, 1—2, Beograd, 1970, pp. 33—39; *M. Sokolovski:* Osvrt na sastav stanovništva zapadne Makedonije u XV i XVI veku. JIČ, 1—2 (1970), pp. 22—38.

[10] *G. Palikruševa — A. Stojanovski:* Etničke prilike vo severozapadnata Makedonija vo XV vek. JIČ, 1—2, pp. 22—28.

[11] *A. Stojanovski — I. Eran:* Kratovska nahija vo XVI vek. JIČ 1—2 (1970), pp. 71—72.

[12] *G. Elezović:* Turski spomenici I. 1. Beograd, 1940, p. 587 (Dans une vieille note il est écrit: „predel makedonskih" — „régions macédoniennes").

Mentionnons, pour terminer, qu'à partir du milieu du XVe jusqu'à la fin du XIXe siècle, on observe un nombre important d'assimilations de la population valaque et tzintzare (aromune) par l'ethnos macédonien.

La servitude de cinq siècles sous le joug des Turcs avait frappé, ensemble avec les autres peuples balkaniques, aussi le peuple macédonien. Les premières racies de l'origine et de l'évolution de la nation macédonienne, datent, de toute façon, de même que chez les autres peuples balkaniques, d'une époque plus récente, approximativement au terme du XVIIIe siècle.[13]

4. MUSULMANS

Les Musulmans, en tant que peuple de Yougoslavie, sont basés, dans leur ethnogenèse, surtout sur l'ethnos dacoroman et macédoroman slavisé. Il faut, bien entendu, ajouter pour les pays des Balkans de l'Ouest, qui étaient habités en haut Moyen âge par les Goths, aussi certains éléments de l'ethnos gothique qui était déjà slavisé au Moyen âge, appartement au bogomilisme. Toute cette population témoignait d'une grande instabilité dans leurs croyances religieuses. Persécutés violemment par les chrétiens et l'autorité féodale séculière dans tous les pays balkaniques, les bogomiles étaient décimés. Pourtant, leur mouvement ne fut pas exterminé, il a seulement assumé le caractère de religion double. Lorsque les Turcs arrivèrent dans les Balkans, l'islam trouva le sol le plus favorable pour son expansion parmi ces groupes ethniques sud-slaves professant le bogomilisme ainsi que parmi les groupes ethniques des Goths slavisés, des Dacoromans (Valaques roumains) et des Macédoromans (Valaques macédoniens), surtout en Bosnie, dans quelques parties du Monténégro, de la Serbie avec la province autonome actuelle de Kosovo et en Macédoine. Vers la fin du Moyen âge et au temps moderne les autorités turques nommaient cette population des „Bošnjaci" (Bosniens) (Bosnie, Herzégovine, Sandjak de Novi Pazar); en Macédoine cette population était connue pour la plupart sous le nom de Torbeši. La langue qu'il parlaient était nommée „bosnien" („bošna/k/če)", tandis que les Albanais l'appelaient aussi „shkenisht" (langue slave).[14]

Finalement, dans l'ethnos musulman en Yougoslavie, ont été tissés, au passé reculé, les éléments du patrimoine culturel des tribus dardano-illyriennes et des groupes de pasteurs valaques, avec lesquels ils formaient un ensemble ethnique dans la phase primitive de leur formation et leur évolution ethniques; plus tard, ils assumèrent aussi de nombreuses acquisitions culturelles slaves: des Serbes, des Monténégrins, des Croates et des Macédoniens.

[13] Cfr. *D. Zografski:* Proces konstituisanja makedonske nacije. JIČ, XIII, 4 (1969), pp. 11—28; *D. Taškovski:* Radjanje makedonske nacije, Beograd, 1969, pp. 1—217.

[14] Cfr. *Mladenov* dans Balkanarchiv de Weigand, I, pp. 53—54; *P. Skok:* Lingvistička proučavanja neslovenskog stanovništva Skopske kotline, Skoplje, 1941, pp. 2, 5, (tiré à part); mêmes auteurs: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, t. II, pp. 487—488.

Par l'intermède de l'islam et, tout particulièrement par les liens de mariage, dans l'ethnos musulman en Yougoslavie a été tissée, en partie, aussi la composante turque dans l'ethnogenèse des Musulmans.[15]

5. SLOVÈNES

Par la situation géographique qu'ils occupent, les Slovènes avaient, de temps immémorial, une place particulière et d'une grande importance dans la communauté ethnique des Slaves du Sud. Ils étaient exposés aux coups de différents peuples, tribus et groupes ethniques, pendant des siècles et, ce qui mérite d'être mis en relief, ils tenaient toujours tête aux aspirations expansionistes des envahisseurs étrangers; ils étaient un os dur à ronger et surent garder leur ethnos slovène.[16] Au commencement du Moyen âge déjà, les Slovènes se mêlaient avec cortains peuples anciens habitant la plaine pannonienne, en premier lieu les Avares et les Celtes et ensuite avec les peuples romaniques et germaniques. La présence avare et celtique dans l'ethnogenèse des Slovènes est évidente et l'assimilation des groupes ethniques romans, particulièrement dans les régions montagneuses slovènes et dans le Littoral slovène était fréquente et embrassait les groupes susmentionnés sous tous les aspects. Sur ces groupes ethniques, tribus et peuples reposent les groupes ethniques, les tribus et le peuple slovènes, à travers l'assimilation ethnique qui, au Moyen âge, se prolongeait pendant plusieurs siécles. Il faut, de toute façon, ajouter certaines contributions ultérieures des ethnos croate, serbe, hongrois, italien et autrichien que l'ethnos slovène absorbait dans la masse de sa population. Par endroits, il y avait, en outrre d'autres assimilations ethniques analogues, parmi lesquelles se distinguent les transformations des Francs en ethnos slovène.

[15] *Djaković L.:* Istorijski aspekti nacionalnosti u Bosni i Hercegovini, Pregled, No 9, Sarajevo 1967; *Jokanović V.:* Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta. „Pregled" No 8—9, Sarajevo 1968; *Krešević-Jaković A.:* Odakle i šta su bili bosansko-hercegovački muslimani. Kalendar „Danica" za 1916 godinu, Zagreb 1915; *Kulišić Š.:* Razmatranja o porijeklu Muslimana u Bosni i Hercegovini. Glasnik Zem. muz. u Sarajevu, t. VII, Sarajevo, 1952: *Purivatra A.:* Nacionalne koncepcije jugoslovenske muslimanske organizacije. JIČ. v. IV (1969), pp. 141—148; *Solovjev A.:* Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne. Godišnjak Društva istorčara B. i H., I Sarajevo, 1949; *Sućeska A.:* Istorijske osnove nacionalne posebnosti bosansko-hercegovačkih Muslimana, JIČ, v. IV (1969), pp. 47—54; *Hadžić A.:* Etničke promjene u sjeveroistočnoj Bosni i Posavini u XV i XVI v. JIČ, v. IV (1969), pp. 31—37; *Hadžijahić M.:* Turska komponenta u etnogenezi bosanskih Muslimana. „Pregled", vol. 11—12, Sarajevo, 1966; *Čubrilović V.:* Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini. JIČ, v. 1—4, Beograd, 1935; *Ekmečić M.:* Odgovor na neke kritike „Istorije Jugoslavije" (XIX vijek), JIČ, 1—2. Beograd, 1974, pp. 224—230.

[16] *Lj. Hauptmann,* Njiva II, p. 118.

Malgré les influences ethniques diverses que les différentes populations autochtones exerçaient sur les Slovènes, c'est un peuple qui, dans sa mentalité et sa vie populaire, sa culture matérielle et spirituelle, a conservé le plus grand nombre des survivances anciennes qui constituaient le patrimoine des Slaves anciens.

Depuis le XVe siècle on cite dans les sources et dans la littérature la nationalité slovène qui, en réalité, désigne la langue slovène et non pas la nation. Cependant, la notion de nation au sens moderne s'était formée clairement à la transition du XVIIIe au XIXe siècle.[17]

6. SERBES

Parmi les peuples sud-slaves, le peuple serbe occupent une place à part, aussi bien par l'importance numérique de sa population, que par l'espèce, le rôle et l'importance de son ethnogenèse qui diffère, sous nombre d'aspect de l'ethnogenèse des autres peuples sud-slaves et laquelle est basée sur la grande variété des participations des peuples balkaniques anciens à l'ethnos serbe et par l'introduction des autros peuples balkaniques modernes dans l'ethnos serbe,[18] pour la plupart par voie de symbiose. Ainsi, dans l'ethnogenèse serbe est tissée, dans les régions septentrionales de notre pays, l'ethnogenèse des Avares, en partie aussi celle des Pétchénègues, ensuite des Dacoromans, des Thraces, des Illyriens, particulièrement des Dardans, Byzantins, Macédoromans. Il faut ajouter à cela, dans le bas Moyen âge, aussi la participation des autres peuples sud-slaves à l'ethnogenèse des Serbes, tels que: les Croates, les Macédoniens et les Bulgares.

La part prise par les tribus, peuples et groupes ethniques paléobalkaniques se réalisait pour la plupart par la symbiose. Et parmi toutes les populations autochtones des Balkans se distinguent en cela les Dardanes qui habitaient les régions de Kosovo et au nord au-delà de Niš. D'après un vieux conte qui a été coservé dans les annales de Tronoša, „Dardanie était nommée Dukadjin" et ce nom désigne de nos jours un cours d'eau dans la province de Kosovo.[19]

Le processus de l'ethnogenèse des Illyriens et des tribus et groupes ethniques slaves dans les provinces actuelles de Serbie et de Monténégro s'est passé au cours des premiers siècles de la vie de l'ethnos slave aux VIIe—VIIIe siècles. Les groupes ethniques slaves ont tissé le patrimoine culturel des Illyriens dans l'économie. Ainsi, l'ethnos slave adopte des tribus illyriennes une meilleure race de bétail, la méthode de l'élevage du bétail dans les katuns, les cloches de pasteurs qui ornaient les troupeaux de moutons, de gros bétail et les chevaux des charretiers, la mâthode d'essarter les forêts et une meilleure méthode de cultiver le sol. Il faut ajouter également l'araire plus perfectionné des Illyriens que celui que possédaient les Slaves dans l'antiquité[20]. Ils ont adopté également différentes sortes de fruits qu'ils y ont trouvées au temps de leur installation. Les spécialités connues de Monténângro et d'Užice: eau-de-vie forte, viande de boeuf ou de mouton fumée et fromage de Sjenica et de Monténégro sont des produits illyriens, conservés par voie de succession et pour la plupart par l'ethnogenèse des tribus illyriennes que les Serbes avaient assimilées au Moyen âge. Pline l'Ancien, auteur qui avait vécu plusieurs siècles avant l'arrivée des tribus et groupes ethniques slaves dans la Péninsule Balkanique fait l'éloge du fromage fabriqué dans les montagnes monténégrines.[21] De cette même origine illyrienne est également le fromage de Šar-Planina que l'on produit dans les groupes serbes et musulmans habitant les cantons de Sredska, Sirinić, Gora et Opolje.

Le précurseur du nationalisme moderne serbe est le patriotisme médiéval serbe. Ainsi dans les biographiesde St Sava on met en relief son amour et son souci pour la patrie et le peuple. D'apres une de ces biographies médiévales, de caractère littéraire, on cite que le prince Lazar, à la veille de la bataille de Kosovo, parlait aux soldats serbes de façon suivante: „Si le sort nous a réservé le glaive, les blessures, l'obscurité de la mort, nous devons supporter tout cela avec délectation à cause de Jésus et pour le bien-être de la patrie. Il vaut mieux que nous subissions une mort de martyrs que de tourner le dos à nos ennemis".[22] Cependant, le nationalisme moderne serbe, tel qu'il est conçu à l'heure actuelle, ne fut formé qu'au XVIIe siècle.[23]

7. CROATES

Parmi les Slaves du Sud, les Croates occupent une place à part depuis les temps les plus reculés, aussi bien par leur origine ethnique que par la spécificité de leur ethnogenèse.[24] Dans l'ethnos croate, qui habite en partie le bassin du Danube et ensuite les parties occidentales de la Péninsule Balkanique et les îles adriatiques, ont été tissées de

[17] Cfr. *B. Grafenauer:* Pitanje srednjovekovne etničke strukture prostora jugoslovenskih naroda i njenog razvoja, JIČ, 1—2 (1966), p. 10.

[18] Le nom de Serbe est d'origine slave. Cfr. *P. Skok:* Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskoga jezika, t. III. Zagreb 1973, pp. 315—316 (là aussi d'autres hypothèses sur l'origine de ce nom). Au Moyen âge, les historiens byzantins nommaient les Serbes Scythes. *N. Radojčić:* Kako su nazivali Srbe i Hrvate vizantijski istoričari. Glasnik Sk. n.dr. II (1927), p. 11.

[19] Glasnik Društva srpske slovesnosti, b. V, pp. 76—77.

[20] Cfr. *B. Gušić:* Čovjek i kras. — Krš Jugoslavije I. Zagreb 1957, p. 35; *I. Rubić:* Planimetrijska i aktimetrijska razdioba naselja stanovništva srednje Dalmacije. Krš Jugoslavije I. p. 85 sq.

[21] Cfr. *St. Stanojević:* Iz naše prošlosti, Beograd, 1934, pp. 8—9.

[22] Cfr. *St. Stanojević,* Iz srpske prošlosti, Beograd 1923, pp. 116—117.

[23] Cfr. *St. Stanojević,* op. cit. p. 115; *B. Grafenauer,* art. cité, p. 10.

[24] L'origine persane-iranienne, d'après la tribu de Charachwatish qui est venu de l'Asie s'installer aux pays slaves sur le Don, en donnant son nom à l'ethnos slave qui l'a assimilée. — Cfr. *P. Skok:* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I. Zagreb, 1971, pp. 690—692 (là également d'autres hypothèses sur le nom et l'origine des Croates). Au Moyen âge les historiens byzantins nommaient les Croates Scythes. — *N. Radojčić:* art. cité, p. 11.

nombreuses masses ethniques des tribus et groupes ethniques illyriens, ainsi que certaines masses de population de Huns, au Ve siècle encore. Cette symbiose avec les Huns avait lieu dans la région danubienne d'où les tribus et groupes ethniques croates rayonnaient dans la Péninsule Balkanique. La symbiose des Croates avec les Avares qui avait duré plusieurs siècles, exerçait une influence plus ample sur l'ethnos croate, laissant des traces abondantes dans l'ethnogenèse des Slaves danubiens et, par là, aussi des Croatecs. Il u avait sporadiquement des restes des Pétchénègues qui s'étaient laissé assimiler par l'ethnos croate. Cependant, l'influence la plus ample et la plus fréquente était celle qu'exerçait la population romane, laquelle fut transformée, par voie d'assimilation, au cours du long processus historique de la vie en commun avec les tribus, les groupes ethniques et le peuple croate.

Combien grande était l'influence de l'ethnos illyrien sur l'ethnogenèse des Croates est évident, entre autres, aussi sur l'exemple de la tribu médiévale croate connue de Svačić, qui était d'origine illyrienne.[25]

Parallèlement à ce qu'on vient d'exposer, il y avait, dans le passé historique plus récent et plus reculé, aussi de la transformation de l'ethnos serbe en population croate.

Certaines tribus et groupes ethniques médiévaux croates avaient pénétré dans l'ethnos serbe et l'ethnos macédonien, aux pays centraux serbes et aux pays méridionaux de la Macédoine, où ils se sont transformés, avec le temps, les premiers en Serbes et les seconds en Macédoniens. De cette problématique nous citerons les oronymes Rvati (aux environs d'Obrenovac, dans le territoire de gravitation de Belgrade), Rvati dans la région de Stari Ras en Serbien, dans le territoire de la ville de Raška et Rvatska au pied de la montagne de Rogozna en Kosovo.[26] Nus mentionnons aussi l'oronyme dans la région de Kopaonik — Rvatske bačije, ayant obtenu ce nom à cause de la proximité des habitations estivales des pasteurs de Rvatska au pied de la Rogozna. Enfin, au XVIIe siècle on mentionne aux environs de Bitolj l'oronyme Hrvati com habitat rural dont la population s'était assimilée au cours des siècles subséquents aux Macédoniens.[27]

Finalement, certains éléments paléobalkaniques et plus tard antiques, ainsi que ceux datant des premiers siècles du Moyen âge sont venus, comme patrimoine culturel du peuple croate, par l'ethnogenèse avec les aborigènes. De toute façon, la notion de la nation chez les Croates, au sens moderne du terme, ne s'est développée qu'au XVIIIe siècle.

[25] *M. Budimir:* „Coloni regionis montuosae". JIČ, 5, Beograd, 1939 pp. 185—191; *G. Čremošnik:* O imenu „Suaci". JIČ, v. V (1934), pp. 182—184; cfr. *A. Stipčević:* Iliri. Zagreb 1974, p. 82.

[26] Cfr. Imenik mesta u Jugoslaviji. Beograd, 1973, p. 347.

[27] *A. Matkovski:* Podatoci za nekoi ajduti od zapadna Makedonija. Glasnik na Institutot za nacionalna istorija, v. V, 1, Skopje 1961, p. 121.

8. MONTÉNÉGRINS

La population médiévale slave aux pays monténégrins se bassait, dans les premières phases de son évolution, pour la plupart sur l'ethnogenèse avec les tribus illyriennes, habitant ces régions. Les premières traces de la mention de l'ethnos monténégrin datent du XIIIe siècle, pour se développer au XVe siécle en ethnicon spécial de Monténégrins. A la fin du Moyen âge et au commencement du temps moderne, dans le peuple monténégrin ont été tissés aussi de nombreux groupes ethniques et tribus de pasteurs valaques. Et, de même que les Serbes de la Serbie Centrale et de Kosovo avaient tissé dans leur ethnogenèse l'ethnos dardane, de même le peuple monténégrin est basé sur l'ethnogenèse illyrienne. Dans l'économie, dans la culture matérielle et culturelle, dans les rienne qui sont venus par voie d'ethnogenèse comme patrimoine culturel matérielle et spirituelle illyrienne et des éléments de la mentalité illyrienne qui sont venus par voie d'ethnogenèe comme patrimoine culturel illyrien qu'il n'y en a d'origine slave ou serbe. Par conséquent, ce peuple sud-slave repose sur les fondements du patrimoine ethnique illyrien avec lequel il s'est fusionné par l'assimilation aux VIIe — VIIIe siècles, après sa vie ethnique aux pays monténégrins actuels.

L'organisation tribale des Monténégrins, la tradition épique vive et les chansons épiques, chantés à l'accompagnement de guzla, le costume populaire, celui des hommes ainsi que celui des femmes, cris de douleurs et lamentations des morts, l'éraflement de la figure en deuil, le phénomène de la jeune fille — héros de nombreux et fameux devins et guerisseurs populaires — chirrurgiens qui sont un phénomène unique dans la vie populaire des Monténégrins à l'époque féodale et dans les premières décennies de l'ordre social capitaliste, sont fondés sur les survivances illyriennes qui sont venus parmi les Monténégrins par voie d'ethnogenèse, comme patrimoine culturel illyrien. Il s'agit d'agit d'un cas spécial du passé ethniques monténégrin, ils ont, en tant que Slaves, ensuite comme Serbes et finalement Monténégrins, donné le nom et la langue à l'ethnos illyrien, dont les pays ils avaient conquis et ensuite les avaient assimilés.[28]

Après le rétablissement du patriarcat de Peć au XVIe siècle (1557—1776) sous l'influence de l'église orthodoxe, a été cultivé et favorisé „srbovanje" (prédilection exagérée pour tout ce qui est serbe -n. d.tr.). Sur cette même base on avait mis en relief (XVIIe — XVIIIe siècle), non seulement que le Monténégro fût un pays serbe, mais aussi une partie de la Serbie.[29]

*
* *

A la fin, mentionnons que 66 dessins dans le texte, 32 planches en technique noir-blanc, 3 planches en couleurs, 1 carte Péninsule Balkanique et 1—2 cartogramme suivent l'exposition dans le présent travail comme suppléments illustratifs et documentaires.

[28] Cfr. Istorija Crne Gore I. Titograd, 1967, pp. 210—221.

[29] Cfr. *St. Stanojević:* Iz naše prošlosti, p. 44.

Illustrations

1. Croquis dans le texte:

1. Empereur Nicéphore attaquant la Bulgarie et fait prisonnier par les Bulgares. (Miniatures des Annales de Manassès, № 50);

2. Festin de l'empereur Siméon à Constantinople et attaque des Bulgares sur les Romées. (Miniatures des annales de Manassès № 60);

3. Festivité du khan Krum après la victoire remportée sur l'empereur Nicéphore. (Miniatures des annales de Manasssès, № 51);

4. Empereur byzantin Léon V poursuivant le khan Krum. (Miniatures des annales de Manassès, № 54);

5. Empereur Michel II mettant en déroute l'armée de Thomas le Slave. (Miniatures des annales de Manassès, № 55);

6. Attentat sur l'empereur Léon VI et attaque des Hongrois. (Miniatures des annales de Manassès, № 59);

7. Invasion de la Bulgarie par le prince Sviatoslav de Kiev. (Miniatures des annales de Manassès, № 63);

8. Défaite de l'empereur Samuel, infligée par Basile II et arrivée des soldats aveuglés de l'empereur Samuel. (Miniatures des annales de Manassès, № 66);

9. Conversion des Russes au christianisme. (Miniatures des annales de Manassès, № 58);

10. Conversion des Bulgares au christianisme. (Miniatures des annaales de Manassès, № 57);

11. St. Cyrille, fresque de l'église de Ste Sophie, à Ohrid, XIe siècle; le culte de ce propagateur des lumières parmi les Macédoslaves est développé chez tous le peuples slaves;

12. St. Clément, fresque de l'église de la Sainte Vierge Périblèpte à Ohrid, XIVe—XVe siècle; le culte de ce propagateur des lumières parmi les Macédoslaves est développé chez les Slaves du Sud, à savoir: Macédoniens, Serbest et Bulgares;

13. Empereur Constantin et impératrice Hélène, miniature des Evangiles de Prizren, datant du XIVe siècle; leur culte est abondamment développé parmi les Slaves du Sud;

14. Portrait du roi Michel, dans l'église de St Michel à Ston, datant du XIe siècle (Croatie);

15. Assassinat de Dobromir Strez (Dobromir Christ) en 1214, maître des pays macédoniens des régions de Strumica et de Bregalnica. Détail de l'icone de Morača représentant St Sava et Nemanja;

16. Etienne Dušan tue l'empereur bulgare Michel au cours de la bataille de Velbužd en 1330. Détail de l'icone de Stefan Dečanski de 1574—1586 au monasltère de Dečani. Auteur Longin;

17. Bunje, survivance préhistorique dans l'architecture folklorique des Croates; Šuplja gramila à Bilice;

18. Grotte de Šupljici à Dobroselica dans la région de Zlatibor; du temps immémorial avait servi d'habitat aux hommes et aussi à de fins agricoles, comme abri de bergers;

19. Coutenu de poche en bronze, provenant de la localité de Nin et datant du début de l'âge du fer (Musée archéologique à Zadar);

20. Canif ornemental de femme en argent, provenant des Kaštela de Split en Dalmatie. (Musée ethnographique à Zagreb);

21. Petit canif en fer, avec la manche d'argent granulée; élément accessoire du costume de femme bourgeois de la couche féodale aisée de la société urbaine aux premiers siècles du temps moderne. (Provenant de Prizren, en possession de l'auteur);

22. Vase double préhistorique de Vatin — Banat (Province de Vojvodina, Musée national de Vršac);

23. Vase double en terre glaise, création folklorique des potiers de Prizren, datant du XIXe siècle. (Province de Kosovo, Musée national de Vranje);

24. Vase double en bois, provenant de la région de Dukadjin (Dardanie ancienne) et datant du XVIIe siècle; origine de l'objet. Albanie du Nord. (Acquisition faite dans la Province de Kosovo. Musée national de Vranje);

25. Semailles, miniature des Evangiles de Prizren, XIIIe siècle;

26. Laboureur avec l'araire, attelage des boeufs, un aiguillon à la main, laboure le champ; d'après une miniature macédoslave de la fin du XIIe siècle, dans le manuscrit de la Bibliothèque Nationale à Paris;

27. Laboureur à araire double, attelage de boeufs et aiguillon à la main; d'après une fresque du monastère de Dečani(Kosovo), datant du milieu du XIVe siècle;

28. Laboureur à araire quadruple, attelage de boeufs et aiguillon à la main, vêtu de fourrure; d'après la miniature du Psautier de Munich, datant du XIV siècle;

29. Culture des vignes en Bosnie; d'après la miniature du Missel de Hrvoje, datant de la première moitié du XVe siècle;

30. Bagarre lors des travaux dans le vignoble; d'après la miniature des Evangiles de Prizren, datant du XIIIe siècle; les Slaves du Sud avaient adopté la viticulture des population autochtones des Balkans;

31. Traitement des raisins, d'après la miniature du Missel de Hrvoje, de la première moitié du XVe siècle; les Slaves du Sud avait appris à fabriquer le vin des aborigènes balkaniques;

32. Tonte des moutons chez les Macédoslaves du Moyen âge; d'après la miniature datant de la fin du XIIe siècle, dans un manuscrit de la Bibliothèque Nationale à Paris;

33. Berger avec son troupeau au pâturage; d'après une fresque au monastère de Dečani (Kosovo), datant du milieu du XIVe siècle;

34. Restes de bateaux préhistoriques (monoxyle ou kopanica) chez les Macédoslaves du Moyen âge; d'après une miniature de la fin du XIIe siècle, du manuscrit de la Bibliothèque Nationale de Paris; comme survivance, le bateau monoxyle s'est convé chez les Macédoniens jusqu'à la Deuxième guerre mondiale sur les grands lacs de ce pays;

35. Parabole des ouvriers, engagés en différentes heures; d'après la miniature des Evangiles de Prizren, XIIIe siècle;

36. Idole préhistorique de Kličevac (Serbie) avec la jupe caractéristique en forme de cloche et coiffée d'un bonnet plat; l'un et l'autre de ces éléments du costume se sont conservés comme survivance dans le costume des Serbes, Monténégrins et Albanais;

37. St Théodore Tiron, miniature des Evangiles de Prizren, XIIIe siècle; dans la mentalité des Slaves balkaniques (Serbes, Macédoniens, Monténégrins, Bulgares) succède, sans solution de continuité, au cavalier de Thrace;

38. Caban néolithique avec capuchon, FAFOS près de Kosovska Mitrovica. (Musée national de Kosovska Mitrovica);

39. Bonnet pointu, plastique néolithique, FAFOS près de Kosovska Mitrovica. (Musée national à Kosovska Mitrovica);

40. Coiffure archaïque: bonnet pointu, bonnet plat d'homme, casque de feutre. Iconce de St Stefan Dečanski (détail „mendiants"), oeuvre du peintre (zographe) Longin „rasonoša) (porteur du froc), deuxième moitié du XVIe siècle, monastère de Dečani (Kosovo);

41. Chapeau de femme ancien, pour les travaux de champ et aux salins, tressé de feuilles de laiche, provenant de l'île de Pag;

42. Costume populaire de femme de Batočina en Šumadija, datant du XVII siècle; continuité du costume bulgare dans le costume serbe;

43. Bonnet plat d'homme de la région de Lika. (Musée ethnographique à Zagreb); continuité de l'héritage culturel illyrien dans le costume des Slaves du Sud, habitant les pays à l'Ouest de la Péninsule Balkanique;

44. Habitant de Lika-, armé, avec les *toke* (plaques d'argent) sur la poitrine; continuité dans la manière de porter les armes et certaines pièces de vêtements à la façon des tribus illyriennes est évidente dans ce costume de Lika;

45. Costume d'homme du Moyen âge, porté par un „notable croate", d'après le relief de l'Evêché;

46. Costume princier du Moyen âge, d'après le relief de l'église de St Donat à Zadar;

47. Costume militaire médiéval, d'après le relief de l'église de St Donat à Zadar;

48. Costume de femme des féodaux croates du Moyen âge, d'après le relief à l'église de St Donat à Zadar; basé sur le costume roman;

49. Costume princier, d'après le relief sur le baptistère de Split, datant du XIIIe siècle;

50. Costume princier, d'après le relief de l'église de St Donat de Zadar; mélange de costumes paléobalkanique et slave;

51. Méthode archaïque de transformation du lait chez les Serbes dans la région de Homolje (Serbie de l'Est) du début du XXe siècle; un des bergers porte la pièce de vêtement ancinne, dite *skornje* et il est coiffé d'un grand bonnet de forrure que connaissaient les vieux Slaves et les Thraces dans la Péninsule Balkanique;

52. Opanques (sandale de cuir) de la tribu illyrienne de Japodes, d'après les urnes japodes provenant des terrains de la Bosnie et de l'Herzégovine; héritage continu chez les Slaves du Sud qui s'est maintenu jusqu'à nos jours comme partie du costume populaire patriarcal (opanque de cuir de boeuf brut de la région de Pčinja dans la Serbie du Sud et opanke de cuir de boeuf tanné d'Užice);

53. Différents ornements géométriques; tablier de femme parmi la population serbe de la région d'Ibarski Kolašin, datant de la fin du XIXe siècle. (Musée national à Kosovska Mitrovica); outre la fonction esthétique, un nombre considérable d'ornements ont également une fonction magique-religieuse;

54. Sonnaille de berger en cuivre, avec la verge pour l'attacher au cou du bélier conducteur, datant de la fin du XVIIIe siècle, provenant de la région de Gora dans la province de Kosovo (Musée national à Vranje);

55. Ornements de l'époque illyrienne, de la masque d'or de Trebenište en Macédoine, VIe siècle avant notre ère; héritage continue sous forme de survivance dans les ornements des Slaves du Sud. (Musée national de Belgrade);

56. Chope préhistorique en terre glaise, datant du haut âge du bronze, provenant de Slatina près de Leskovac dans la Serbie du Sud. (Musée national de Belgrade); héritage continu parmi les groupes ethniques des pasteurs balkaniques parmi les Roumains, les Croates et les Serbes; on la fait souvent aussi en bois avec une abondance d'ornements sculptés;

57. Puits à Riječani (Monténégro); manière balkanique ancienne d'approvisionnement d'eau potable dans les régions karstiques;

58. Coutume d'abattre un bélier à la St Pierre dans la montagne de Petrova Gora région de Haute Jablanica dans la Serbie du Sud; vestige de la coutume paienne de l'année 1910 d'immoler en sacrifice à la montagne pour le bien-être du troupesu de moutons et de la famille;

59. Virdžina (tobelija — jeune fille, dont les parents n'ont pas de fils, qui fait le voeu de porter le costume et le nom d'homme) Mikaš Karadžić de Jezero (Monténégro);

60. Virdžina (tobelija) Hamide Sumaći Smakola, de Donji Rašan — région de Bajgorska Šalja (Kosovo);

61. Alexandre le Grand, roi macédonien, armé et vêtu de costume de guerre, montant sur son cheval Bucéphale, d'après la miniature dans le manuscrit serbe d'Alexandride, datant du XIVe siècle, conservé dans la Bibliothèque Nationale de Belgrade (détruite lors du bombardement de Belgrade au temps de l'ataque des fascistes en 1941); réfléchissement de la littérature et de l'art byzantins sur la littérature et l'art médiévaux serbes;

62. Chasse au faucon, d'après la miniature du Missel de Hrvoje, de la première moitié du XVe siècle; parmi les peuples anciens habitant la Péninsule Balkanique, la chasse au faucon était populaire surtout chez les Thraces;

63. Femme à broc; monastère de Nerezi en Macédoine, XIe siècle;

64. Broc de cuivre, de Prizren (Kosovo), XVIIIe siècle, de forme analogue au vase byzantin de Nerezi. (Musée national de Vranje);

65. Portrait du despote Oliver (dans le naos de l'église du monastère de Lesnovo en Macédoine), grand seigneur éminent dans les régions orientales des pays macédoniens, de l'année 1349; le despote porte le costume byzantin médiéval le plus somptueux aux éléments de l'ornementation sud-slave, avec un mouchoir inséré derrière la ceinture;

66. Portrait du roi Marko, de l'église de St Démétrios — monastère de Marko (Macédoine), du XIVe siècle; dans la poésie épique des Slaves du Sud un des héros les plus célèbres du Moyen âge.

II. Planches hors texte:

Pl. I. Village de pasteurs sarakatsani dans la montagne de Perister ne Macédoine; survivance de l'élevage nomade de l'ancien peuple balkanique de Macédoromans, de la première moitie du XXe siècle;

Pl. II. Vue du village de Galičnik dans la région mère de la fameuse tribu macédonienne de Mijaci qui porte le nom en mémoire des oronymes dans le pays d'origine des anciens slaves; exemple caractéristique de l'architecture paléobalkanique, oeuvre des constructeurs locaux;

Pl. III. Aspect du village de Logovarda près de Bitolj en Macédoine; réfléchissement de l'économie naturelle de l'époque féodale turque sur l'architecture rurale et e type du village commencement du XXe siècle;

Pl. IV. Restes de la vieille architecture urbaine balkanique; art urbain folklorique de la ville de Tetovo, en Macédoine, de la fin de la troisième décennie du XXe siècle;

Pl. V. Prizren, habitat urbain du type balkanique, aux éléments de l'architecture caractéristique de la culture orientale, quartier avec la mosquée du sultan Amurat (Kosovo);

Pl. VI. Grande famille indivise de Čurkovci parmi les Macédoniens, au village de Bulačani dans le bassin de Skopje; forme transitoire entre la famille matriarcale et la famille dite *inokosna* (c.à d. composée du père, de la mère et des enfants, séparée de la *zadruga*). Commencement du XXe siécle;

Pl. VII. Grande famille indivise de Petrović parmi les Serbes au village de Kamenica dans la région de Stari Vlah; forme transitoire entre la famille matriarcale et la famille dite *inokosna*, commencement du XXe siécle;

Pl. VIII. Grande famille indivise de Goločevci parmi les Serbes, dans la ville de Vranje, commencement du XXe siècle;

Pl. IX. Pêche sur la Save; activité économique et technique de la pêche, pratiquées autrefois par les tribus illyriennes habitant ce territoire, adoptées par les groupes ethniques et peuples sud-slaves qui habitent là à présent;

Pl. X. Paysan bûcheron, des environs de Golubac dans la Serbie de l'Est; vêtu de costume suranné des vieux Slaves et des Thraces;

Pl. XI. Pêcheur réparant les filets; Vela Luka dans l'île de Korčula; occupation archaïque des vieux Slaves, perfectionnée par la superstructure des Romans balkaniques et des Illyriens dans les pays habités par les Croates;

Pl. XII. *Moba* (travail collectif gratuit): moissonneurs moissonnent le blé, village de Zasad dans la région de Studenica dans la province de Stari Ras en Serbie; coutume ancienne d'association territoriale pour effectuer les travaux de champs;

Pl. XIII. En triple besogne: mère avec le nourrison dans le berceau qu'elle porte sur le dos; fileuse avec fuseau et quenouille et bergère avec le troupeau de moutons qu'elle garde. Village de Vukovac dans la région de Homolje (Serbie de l'Est). Dans sa description des anciens Péoniens des anvirons du Lac de Dojran en Macédoine Hérodote a déjà observé une paysanne qui faisait une triple besogne: elle portait un broc d'eau sur la tête, filait et en même temps menait un cheval à boire;

Pl. XIV(a). Cordonniers qui font des opanques au travail à Baš čaršija (marché) de Sarajevo; dans ce métier on voit l'entrelacement de l'activité artisanale orientale et la fabrication paléobalkanique des opanques;

Pl. XIV(b). Ancien costume de femme à Drvar en Bosnie;

Pl. XV. Costume populaire de femme de Slovénie; survivance conservée des pièces de vêtements de l'antiquité slave avec les éléments du costume du nouveau milieu géographique en Slovénie;

Pl. XVI. Costume de femme slovène: survivances de l'ancien costume slave aux éléments du costume de la population antique de la Pannonie;

Pl. XVII. Paysanne des environs de Trogir en Dalmatie, avec la quenouille et le fuseau; vêtue de costume patriarcal de sa contrée, aux traces du costume des tribus et groupes ethniques illyriens et romans de cette partie de la Croatie;

Pl. XVIII. Costume de femme des environs de Trogir en Dalmatie; outre les pièces datant de l'antiquité balkanique, héritage des femmes illyriennes de cette région, on distingue aussi l'héritage de l'ancienne parure;

Pl. XIX. Jeunes filles en costume populaire, de Grude dans la région de Konavli (Croatie); ce costume est basé sur les survivances du costume populaire illyrien-roman de ce territoire;

Pl XX. Costume de femme des environs de Split en Dalmatie dans lequel sont conservées les survivances de l'ancien costume balkanique des femmes illyriennes et romanes; aux pieds survivances des opanques illyriennes;

Pl. XXI. Costume de jeune fille du groupe ethnique de Bunjevci; survivances conservées des pièces de vêtement du costume vieux slave aux éléments du costume des peuples de l'Europe Centrale;

Pl. XXII. Costume populaire de femme du groupe ethnique de Šokci de la région de Bačka, en Vojvodina; outre les survivances vieilles slaves, dans ce costume sont représentées aussi les influences des costumes roumain, hongrois et autres costumes de ce territoire;

Pl. XXIII. Costume d'homme des environs de Sarajevo en Bosnie (pantalon, gilet, chemise, ceinture tissée, bande d'étoffe à enrouler autour de la tête, fez, chaussette et canne à s'appuyer en marchant). (Musée Ethnographique à Belgrade);

Pl. XXIV. Costume de femme de Knin en Dalmatie (bas, zubun -sorte de gilet-, robe); il s'est formé sous l'influence du costume populaire de la population romane autochtone. (Musée Ethnographique de Belgrade);

Pl. XXV. Jeunes gens à la fontaine du village à Kučevište dans la région de Skopska Crna Gora en Macédoine; habillés en costume archaïque d'été de la orientale et la fabrication paléobalkanique des opanques;

Pl. XXVI. Jupe, ancienne pièce d'habillement de femme, provenant de Slavonie Basée sur un modèle très ancien, ornementation modifiée provenant d'un passé historique plus proche. (Musée Ethnographique de Belgrade);

Pl. XXVII. Tapis de Pirot, de l'année 1886; produit de l'industrie domestique, sous l'influence de l'art folklorique du Proche Orient. (Musée Ethnographique de Belgrade);

Pl. XXVIII. Derviche de Djakovica en Kosovo; phénomène apparu aux pays des Slaves du Sud sous l'influence de l'islam; commencement du XXe siécle;

Pl. XXIX. Chanteuses des chants populaires pendant la cérémonie du mariage; du village de Radjević en Bosnie; pays et régions où est conservée la survivance de la musique illyriennne dans le mélos populaire;

Pl. XXXa-b. Macédoniens dansant l'oro (ronde), du village de Kučevište dans la région de Skopska Crna Gora; les danseurs portent le vieux costume d'été balkanique;

Pl. XXXI. *Padalice* (femmes qui tombent en transe) de Pentecôte à Duboka; survivance de l'antiquité profonde des aborigènes balkaniques, conservée dans la religion patriarcale-païenne de la population de la Serbie de l'Est, acec l'ethnogenèse des populations dace et thrace, avec les traces du sexe de groupe, probablement une survivance de l'antiquité slave et vieille balkanique; ronde rituelle des padalice de la fin du XIXe siècle;

Pl. XXXII. Temple de boeufs, de Temnić en Serbie; vestige des croyances païennes du passé le plus reculé, du commencement du XXe siècle.

III. Planches hors texte en couleurs:

Pl. I. St Démétrios repousse les Slaves de Salonique lors de leurs incursions aux VIe et VIIe siècles vers le sud de la Péninsule Balkanique. Continuité de l'art byzantin dans l'iconographie macédoniennne, représentée sur l'icône oeuvre des zographes macédoniens de la fin du XVIIIe siècle. (Musée national de Vranje);

Pl. II. Masque de *koledari* (chanteurs des chansons de Noël ou de Jour de l'An). Héritage thraco-celte continu dans la mentalité des Serbes — habitants de la Serbie du Sud. (Musée Ethnographique de Belgrade);

Pl. III. „Konješko ćilimče" (housse), sert à couvrir le cheval de la nouvelle épousée au cours de la cérémonie du mariage, du village de Mijakovac dans la région de Poljanica (Serbie du Sud). Dans la composition de vieilles bigarrures ornementales, où sont présentés aussi les „petites icônes", sont insérées les figures anthropomorphes dansant la ronde. (En possession de l'auteur du présent travail).

IV. Cartes géographiques et cartogrammes:

Carte I. Péninsule Balkanique;

Cartogramme I. Structure ethnique de la Yougoslavie d'après le recensement de l'année 1961;

Cartogramme II. Structure ethnique de la Yougoslavie d'après le recensement de l'année 1971.

Composition de l'ethnogenèse des Slaves du Sud

Il est méthodique et utile, avec ce bref résumé qui expose le contenu de l'étude en grands traits, de présenter aussi la composition du travail qui parle, d'une certaine manière, des problèmes qui y sont traités et discutés, du moins selon les titres des chapitres et sections du travail.

Comme chapitres introductoires sont donnés: Avant-propos, Introduction et Régions géographiques habitées par les Slaves du Sud et les frontières des Slaves du Sud.

Dans la section: *Époque des tribus et des groupes ethniques* on discute les problèmes suivants: Slaves: 1. Pays d'origine; 2. Propriétés et caractéristiques anthropologiques; 3. Occupation, vie sociale et traits caractéristiques de la population slave. Après cela suivent les chapitres: Slaves dans région danubienne; Slaves en symbiose avec les Avares; Installation des Slaves dans la Péninsule Balkanique; Caractère de la colonisation slave de la Péninsule Balkanique (Slovènes, Croates, Serbes, Macédoslaves).

Dans la section: *Époque des tribus et des peuples* ont été considérés les problèmes suivants: Slaves avec les Protobulgares et formation du peuple bulgare; Courants ethniques francs dans la Péninsule Balkanique et leur influence sur l'ethnogenèse des Slaves du Sud (Slovènes, Croates, Serbes, Bulgares, Macédoniens); Aspect géographique des habitats autochtones de la Péninsule Balkanique dans la continuité et la genèse des habitats slaves.

Continuité de l'onomastique paléobalkanique dans l'oronymie des Slaves du Sud, comprenant la problématique suivannte: 1. Traces de l'onomastique illyrienne; 2. Traces de l'onomastique thrace; 3. Traces de l'onomastique hellène; 4. Traces de l'onomastique celtique; 5. Traces de l'onomastique romaine; 6. Traces de l'onomastique vielle slave et un aperçu spécial des Traces de la mythologie slave dans la toponymie.

A part a été traité: Rôle du christianisme dans la continuité de la culture byzantine et romaine et dans la genèse des Slaves du Sud. L'objet d'un examen spécial a été: 1. Onomastique chrétienne-grecque chez les Slaves du Sud.

Le rôle de l'islam dans la continuité de la culture orientale parmi les Slaves du Sud a fait également l'objet d'une étude spéciale.

Dans un chapitre particulier on expose le problème: Genèse de la composante anthropologique des peuples sud-slaves contemporains, avec sections spéciales: 1. Déformation du crâne comme survivance de la coutume thrace parmi les Slaves du Sud; 2. Coutume thraco-illyriennne de tatouage dans la continuité chez les Slaves du Sud.

Une attention particulière a été prêtée aux: Éléments de la culture paléobalkanique dans la genèse de la cultre matérielle des Slaves du Sud avec subdivisions suivantes: Bâtiments servant d'habitation: bunje (taudis) (čemeri, poljarice); maison. 2. Instruments, outils et vases, où l'on a traité à part certains objets, tels que: couteau de poche; quenouille dite „Dačanka" (femme decae); vase double; kepčija (vase à boire en bois); araire. 3. Vêtements, chaussure et objets de parure où l'onn traite des problèmes ci-dessous enumérés: Costume d'homme des paysans de la région de Vlasina, dans la Serbie du Sud, comme continuité du costume d'homme thraco-dardane; Gunja (vêtement de dessus d'homme en drap); Port d'armes; Tablier; Fichu de femmes; Mouchoir de tête dit binde; Žgun ou džobleta (jupe en forme de cloche); Mise en relief des hanches au moyen du costume; Rubina — rubača (sorte de chemise); Dokoljene (guêtres); Casque de guerriers vieux-croates; Pantalon étroil en tissu grossier; Costume de femme en Bosnie et Herzégovine; Costume populaire d'homme pour l'été; Chiton ou chemise; Caban; Fustan (sorte de jupon); Bonnet plat d'homme; Bonnet plat de femme; Chapeau avec bord; Ceinture; Costume médiéval des nobles croates; Struka (sorte de manteau);

Boutons décoratifs. 4. Poterie; 5. Pêche; 6. Rôle des ornements balkaniques dans Caban rouge avec capuchon; Opanques; Objets de parure; Agrafes pour ceintures; la continuité de l'héritage culturel des Slaves du Sud, traitant les problèmes suivants: Méandre, Lis, Croix, Croissant, Swastika (croix gammée), Spirale, Triangle et Lignen zig-zag; 7. Rôle des Dardanes, des Illyriens et des Thraces dans la culture des Slaves du Sud et des Musulmans; 8. Continuité des coutumes de préjugés sociaux et croyances des aborigènes balkaniques dans la mentalité des Slaves du Sud, embrassant les problèmes suivants: Masques rituels; Coutumes et croyances funéraires; Kolede (chansons de Noël ou de Jour de l'An); Culte du serpent; Immolation du bouc au noumène de la source; Croix dans le champ; Kurban (sacrifice sanglant) de fertilité; Cavalier de Thrace -phénomène continu parmi les Slaves du Sud.

Dans la section *Époque des peuples et des nations* on a étudié les questions et problèmes suivants: Formations économiques et culturelles paléobalkaniques dans la continuité chez les Slaves du Sud, embrassant les problèmes suivants: 1. Propriété des immeubles; 2. Exploitation des mines; 3. Métiers et corporations; 4. Poids et mesures; 5. Normes juridiques illyriennes relatives à la distribution des biens communs dans la continuité chez les Croates médiévaux.

On a examiné particulièrement: Eléments de continuité de l'organisation sociale paléobalkanique dans la structure social des Slaves du Sud, comprenant les problèmes: 1. Paysans; 2. Formation et évolution de la noblesse; 3. Part prise par les Saxons dans l'ethnogenése des groupes ethniques sud-slaves dans les régions minières; 4. Continuité de la société tribale des aborigènes balkaniques et la symbiose de cette société avec la société tribale serbo-monténégrine; 5. Caractéristiques de la continuité de l'organisation sociale des groupes ethniques et des tribus des aborigènes balkaniques dans la société tribale patriarcale sud-slave, avec une étude spéciale des problèmes de Virdžine (voir explication de ce terme sous № 59—60 des illustrations), Kačkin et Koleno.

On traite à part la Continuité de l'art byzantin dans l'art des régions centrales des pays médiévaux serbes, embrassant les problèmes suivants: 1. Architecture et peinture avec étude spéciale de: Monastère de Mileševa; Monastère de Sopoćani; Monastère de la Patriarchie de Peć; Notre-Dame de Ljeviš; Monastère de Gračanica. 2. Continuité du costume byzantin dans le costume des Slaves du Sud au Moyen âge, avec un examen particulier de sukmen bulgare; Rôle de parure ancienne dans la continuité de la parure des Slaves du Sud au Moyen âge.

On a considéré le problème de la Continuité de la parure serbe dans la parure médiévale croate et: Continuité du costume serbe dans le costume médiéval croate.

On a exposé également: Racines du patrimoine culturel byzantino-serbe dans la continuité de la culture monténégrine dans le cadre de l'ethnogenèse du peuple monténégrin, embrassant es poblèmes de: 1. Architecture et peinture, prenant particulièrement en considération: monastère de St Nicolas de Vranjina; monastère de la Ste Vierge dans la Morača; monastère de St Nicolas à Dabar.

Une attention spéciale a été prêtée à la: Continuité du patrimoine culturel byzantin dans la culture macédonienne, avec subdivisions prrincipales: 1. Monuments de culture, où l'on a embrassé: monastère de St Pantéléimon à Nerezi, près de Skopje; monastère de St Nahum d'Ohrid; monastère de St Achille de Prespa; monastère de St Jean de Bigor; monastère de St Joachim d'Osogovo-Sarandapor.

On a traté le problème: Importance des migrations de la population qui se serbe dans la culture macédoniennne, embrassant les problèmes suivants: Monastère de St Georges à Staro Nagoričino; Monastère de Treskavac; Monastère de St Nicolas à Ljuboten dans la région de Skopska Crna Gora; Monastère de Lesnovo; Église de St Clément d'Ohrid; Monastère de St Archange à Prilep; Monastère de Marko; Monastère de Matka; Monastère d'Andreaš; Monastère de Psača, Monastère de Matejić; Monastère de Zaum; Monastère de St Nikita dans la région de Skopska Crna Gora; Processus de la continuité des monuments de culture byzantino-serbe dans la culture macédonienne; 3. Continuité de la tradition historique et de la création épique serbes chez les Macédoniens, dans le cadre de la symbiose serbo-macédonienne.

On a traité le problème: Importance des migrations de la population qui se sont produites à l'époque plus récente pour l'ethnogenèse des Slaves du Sud, avec les chapitres suivants: 1. Rôle des Uskoks dans l'ethnogenèse des Slovènes et des Croates; 2. Rôle des frontaliers serbes dans l'ethnogenèse des Croates; 3. Rôle des Macédoniens, des Monténégrins et des Bulgares dans l'ethnogenèse des Serbes; 4. Part prise par les Tzintzars (Aromuns) dans la vie de *čaršija* (marché), la culture et l'ethnogenèse des Slaves du Sud.

Un chapitre spécial est consacré au problème: Langue, écriture, parler et dialectes des Slaves du Sud comme caractéristique du patrimoine linguistique commun slave et rôle du milieu géographique des Balkans pour leur différenciation, interpénnétration et formation dans le cadre de l'ethnogenèse. On y discute: 1. Langues sud-slaves; 2. Emprunts grecs dans les langues sud-slaves: bulgare, macédonienne et serbo-croate comme réflechissement de la symbiose et de l'assimilation des Byzantins dans l'ethnos des Bulgares, Macédoniens et Serbes; 3. Turcismes dans les langues sud-slaves comme réfléchissement de l'influence culturelle turque (zone des parlers serbes et croates).

À la fin on a pris aussi en considération les peuples sud-slaves contemporains que nous avons présentés précédemment chacun à part et, pour terminer: Conclusion.

INDEX

A

Абуд, 112
Абодрити, 30
Абритус (Абдат Калеси), 147
Авари — Обри (Avares), 71, 92, 106—108, 114, 121, 151—152, 307, 327—328, 330, 339
Агатоника, 116
Агелар, 170
Агилуф, 82
Агунт, 31
Адалвин, 116
Адина, 129
Адрија, 26
Адријанопољ (-е), 9, 66, 79, 112, 127
Адријатическо море, 285
Азија, 15, 70, 92, 105—107, 109, 128, 176, 190
Азбад, 65
Азовско море, 60, 91
Аил, 258
Аја Софија, 70
Аквилеја, 126
Алани, 72
Albanceis, 226, 334
Albanie du Nord, 333
Ал Бекри, 26
Албис (Лаба), 28
Албона (Лабин), 131, 145
Александар Македонски — Велики (Alexandre le Grand), 244, 258, 335
Александрија, 125, 246
Алкцин, 152
Алпвин, 153
Алпи, 9, 26, 122
Алтаус, 31
Алтфрид, 153
Аманд св., 150
Amurat, 333
Андрија Гропе, 264
Ана Дандолова, 246—247
Анадолија, 218
Ана Света, 172
Анастасије, 57—59, 136
Анастасијев Зид, 70
Анастасије св., 153
Андрија Гропе, 264
Андрија св., 120, 172
Андријашевићи, 233
Андроник II, 250
Анижа, 31, 102
Анијан св., 150
Анкогел, 31
Ансин, 79
Анти, 22, 24—25, 27, 31—33, 42, 60—63, 73, 77—79
Антиохија, 116, 246
Антоније, 256
Антон Свети, 172
Анхијал, 78—79, 111

Апамеја, 106
Апенинско приморје, 154
Аполонија, 125
Апостоли свети, 247—248
Апрос, 112
Апсор. — Асор, 130
Арабија, 174
Арабистан, 174
Арапи, 26, 92, 111, 116, 161, 173—174
Арапска, 162
Арба (Раб), 130
Арбаноси, 4—6, 19, 23, 33 38, 30—52, 64, 98 132, 134 141 176 182—183, 190, 192—193, 196—197, 200—201, 203, 215—217, 224, 226—230, 232, 234, 24—243, 26767, 940—243, 267, 294, 300, 306
Арбанаси — Рбанаси, 238
Арбанија, 128, 195, 198, 224, 229, 235, 240, 242, 276, 178
Аргентарија (Сребрница), 145
Аркадијопољ (е), 114, 118
Арменија, 63
Арно, 152
Аромуни — Цинцајм (Aromuns-Trintzares), 38, 295, 312, 320
Арсеније II, 247—248
Арсеније III, 249—250
Арсија (Рас), 130
Врањски гласник 12-1-76 стево
Арсус (Хрсово), 146
Артанас, 111
Артемида, 125
Арханђел Св., 248
Арханђели Св., 255, 264
Арханђел Михаил св., 219
Асамум (Осем), 130
Асел св., 154
Асирци, 279
Аскум, 62
Аспалатон, 139
Аспарух, 105, 107, 109
Астика, 60, 79, 83
Атанасије св., 155
Атила, 34, 38, 41, 55—56, 58
Атина, 252
Атос, 130
Аургусте (Огост), 130
Аурелијан, 54
Аустрија — Ost—Reich, Öesterrich, 82, 91, 273, 282
Аустроугарска, 273
Аутономна Покрајина Косово, 305—306
Африка, 19, 57, 63, 69, 92, 129, 133, 174, 176, 192
Афричани, 120
Ахен, 121, 124
Ахија, 87, 136
Ахилије св. (преспански), 258

Б

Баварска, 28, 87, 123, 151, 153
Баварци, 31, 118, 151
Багиварија, 28
Бадње вече, 49
Баз, 153
Бајан, 75—76, 79, 105
Бајгорска Шаља, 241, 335
Баладрик — Балдрик, 121, 124
Балатис, 44
Балзен, 116
Балкан (Balkans), 12, 15, 44—53, 60, 64, 85, 87—89, 98, 102—103, 125, 127—130, 170—171, 186, 196, 246—247, 269, 289, 319—322, 324, 326, 328, 333, 337, 341
Балкански Словени, 6, 36, 48, 31—52, 99, 203, 209, 212, 226—227, 232, 256, 239, 294—295, 301—303
Балканско полуострво, 1, 2, 4—6, 8—10, 13—15, 18—20, 26, 28, 30, 32, 51, 53, 55, 62, 64—65, 85—86, 118, 121—122, 124—128, 132—138, 140—141, 144, 147—149, 167, 175, 179—180, 182—183, 192, 194, 196—198, 201—203, 204—218, 223—225, 230, 235, 242, 253, 271—272, 282, 289—290, 292, 201, 303, 308—309, 311—314, 316

Балтијци, 27
Балтичко море, 31
Балтословени, 31
Балша, 255
Банат, 64, 85, 183, 213, 273, 285
Бандићи, 238
Бановић Секула, 269
Бања Лука, 16
Бањане, 266
Бањани, 231—232, 238
Бапска, 208
Барада М., 30, 98
Барани, 227
Бар, 103, 155
Барбулеску Ј., 289
Бартуловићи, 233
Basile II, 332
Батићи, 143
Бато — Батон, 143
Батово, 143
Батотићи, 143
Баточина, (Batočina), 20, 188, 194, 334
Батуа, Битуа, Будуа (=Будва), 143
Батуни, 143
Батусе, 143
Батуше, 143
Бачка, 64, 273, 285, 316, 337
Башка Вода, 143
Баштијан (Бастијан) св., 172
Баш чаршија, 315, 337
Бела Русија, 32
Бела Хрватска, 28, 32, 93—94
Бѣлград, 140
Бели Срби, 28
Бели Хрвати, 28, 92—93
Белић А., 282, 286—288
Белица, 275—277
Беловар, 277
Бело море, 143
Белоруси, 6
Белослава, 194
Белостенац, 284
Белохрвати, 28, 30
Београд (Belgrade), 10, 15, 20, 55, 62, 124, 144, 170, 246, 277, 330, 335
Бер, 238
Бернекер, 221
Беси, 134
Беч, 286
Бигорски манастир св. Јована, 258
Бијело Поље, 254
Бијељина, 99
Билице, 180, 333
Бинд, 216
Биоград, 16
Биоград на мору, 139
Бисалти, 146
Бискупија, 199
Бистон — Бист, 143
Бистрица, 26
Bistux nova, 145
Битољ, 309, 330, 336
Bifulei, 90
Бихаћ, 16, 204
Byzance, 319
Byzantins, 324, 228, 341
Büthdose — Bisdos — Busdosa — Butadossi — Botidossi, 228
Бјелице, 238
Бјелопавлићи, 231—232, 238—239
Благовештење св. Богородице (Грачаница), 249
Блаз св., 172
Блато, 26
Блатоград (Мосбург, Салавар), 153
Блаце, 277—278
Блиски исток, 15, 206, 295
Бобовац, 15
Бобра, 30
Богородица левешка, 249
Богородица летничка, 53
Богородица св. Одигитрија цариградска, 247—248
Богородица св., 217
Богородица св. Перивлепта, 159
Богородица св. Трескавачка, 261
Боди, 277
Бодин, 255
Бодрићи, 123
Бојана, 32, 47, 155, 272
Боји (Boio), 29

Бојка — Чешка, 29
Бојки — Војки, 28—29
Бојко, 265
Бојо, 179
Бока Которска, 235, 287
Болга, 56
Болгар — Българ — Бугар, 56
Болеслав Храбри, 28
Болици, 238
βουδίνοι, 25
βουλγάροι, 57
Боноиа — Бононија — Бононштор, 80, 146
Борач, 45, 140
Борбег — Борбрег, 130, 148
Борис, 161, 163
Борис Болгарски, 258
Борис Михаило, 162—163
Борис св., 219
Борна — Порина, 121—122
Бористенит, 179
Босанска Градишка, 204
Босанска крајина, 45
Босанска Посавина, 204—205
Босанци, 19, 284
Босна (Bosnie), 4, 15, 19, 25, 44, 53, 85, 125, 132—133, 141, 143, 145, 148, 171, 195, 197, 199, 202, 204, 208, 212, 214, 221 226, 236, 246, 250—251, 268—270, 273, 282, 285—287, 302, 305—306, 315—316, 323, 326, 333, 335, 337—339
Босфор, 127
Бошњаци (Bosniens), 306, 326
Бранимир, 167—168
Бранковићи, 259
Бранковић Вук, 266
Братиа — Брач, 130
Братиња Дробњак — Dobrognago, 232
Братоножићи, 228, 230—231, 233, 240
Бргат — Виргетус, 130
Брегалница, 259, 263, 333
Бреза, 154—155
Брестовик, 35, 176
Брђани, 238
Брзити, 87
Британија, 32
Брно, 46
Брсјаци, 258
Бругман, 41
Брунхилда, 87
Бугари-Bulgariens, 6, 14—16, 20, 23, 30, 33, 47—48, 56—59, 61—62, 67, 100, 105, 108—117, 121, 123—124, 150, 146—159, 161—133, 164—166, 168, 177—178, 190, 193—197, 201, 203, 208, 212—213, 214, 217, 221, 223, 225—227, 243—244, 247, 250, 252, 258, 260, 264, 274, 273, 278—279, 288—289, 293—294, 300—305, 307, 312, 319, 322, 324—325, 328, 332, 324, 339, 341
Бугарска (Bulgarie), 4, 8, 15, 18 20, 53, 55, 91, 111—114, 116, 119, 130—131, 134, 138, 140, 143, 146—148, 155—156, 161—165, 168, 170, 177, 197, 223, 227, 246, 250—251, 274—276, 278—279, 322, 324, 332
Буга, 95—96
Буг, 26—27
Бугојно, 214
Буда, 25, 148
Будајева, 25, 148
Будашево, 25
Будим, 25, 148, 250
Будимља, 25
Будимље, 148
Будимир М., 27, 52
Будимпешта, 10
Будини, 25
Будишин, 25
Будишче, 25, 148
Бужани, 97
Букумире (—и), 228, 233, 237, 239
Булат II., 51
Bulačani, 336
Буна, 143
Бунишан, 148
Bnjevci, 337
Бургонобор, 129, 147

Бургуалт, 129, 147
Бутмир, 4
Буцефал (Bucéphale), 244, 335

в

Вајганд, 276
Вакхо, 155
Valaques, Valaques roumains (Macédoromans), 322, 323
Валвазор, 272
Валде, 189
Валенс, 54
Валтунк, 152
Valhuni, Velhuni, 27
Ваљево, 285
Вељевска Тамнава, 275
Вандали, 54, 68, 150
Вардар, 16, 85, 100, 128, 130, 146, 162, 196, 288, 323
Вардарска Македонија, 14
Варјази, 33, 107
Варна, 107
Василије, 170—171
Василије II, 119
Василије Македонац, 114
Василије Острошки св., 53
Васо, 237
Васојевићи, 228, 232, 236, 237—240
Ватин, 183, 333
Вач, 196
Вегиа (Аргирунтум), 139
Vela Luka, 336
Велбужд (Ћустендил), 249, 260, 333
Велегезити, 87, 110
Вележ, 130
Велес, 212, 276
Велизар, 69, 146
Велика Врбица, 208
Велика Кањижа, 277
Велика Обарска, 99
Велика Хрватска, 28
Велики зид, 66
Венди — Винди, Венеди — Veneti, 22—25, 31—32, 60, 90
Venedi Sarmatae, 25
Venedotia — Venta — Vindona, 32
Венеција, 24, 154, 246
Вергава, 110
Веселовски Н. А., 47
Via Egnatia, 13, 123
Видин, 289
Византија, 126—128
Византија, 14, 32, 41—42, 57—89, 91—93, 98, 100—103, 106—111, 116, 118, 120, 123, 123, 137, 150, 158, 161—162, 164—166, 168, 171—172, 175, 223, 226, 235, 250, 253, 267, 270—271, 312
Византијска Царевина (-Царство/, 13, 59, 63, 89, 108, 148, 256, 271
Византинци, 7, 15, 63, 65—68, 71—73, 75—76, 78, 80—81, 83—84, 90, 106—108, 112, 114—116, 120, 161, 171, 206, 209, 211, 226, 233, 252, 270, 289, 290, 293, 303, 307, 311
Видин, 289
Вид св., 172
Визиготи, 68
Визитор, 230
Вилуси, 145
Виминацијум, 130
Виндишарте, 31
Винех, 110
Винча, 4, 208
Виргилије св., 152
Вировитица, 282
Вирунум (Аквилеја), 126
Висла, 25—27, 29—30, 44
Високи Турк,
Вистула, 24
Виталијан, 34
Вихинг, 170
Вишевићи, 237
Вишеград, 45, 62, 140
Вишеслав, 154
Вјатичи, 37
Владимир, 28, 37, 46
Власи (Volcae, Walhaz, Lah, Woloch, Wloch, Црни — Мауро

Власи, Мор — Ласи — Морлаци), 20, 52, 132—134, 141, 178, 196—202, 213, 225—226, 228—230, 234, 237, 242, 245—246, 253, 265, 267, 272, 275, 300—301, 305—306
Власи Бањани, 132
Власи Дробњаци, 132
Власије св., 47
Власи Мириловићи, 132
Vlasina, 229
Влахерн, 112
Влахија велика, 132
Влахиња, 133
Влахо св., 155
Влаховићи, 133
Влашић, 133
Влашка, 21, 61, 133—134, 289
Влашковци, 133
Вовбре, 99
Вогастицбург, 98
Војводина, 44, 218, 275—278, 316, 333, 337
Војин, 256
Војиновићи, 256
Војислав, 256
Војунити, 87
Вокила, 110
Volga, 56
Волињани, 41
Волонија — Волинија, 27
Волос, 47
Волхова, 46
Волцера, 139
Врандук, 19
Врање, 212, 277, 315, 336
Врањина, 255
Врањска котлина, 49, 270
Vranjska Pčinja, 303—304, 324
Vranjsko Pomoravlje, 324
Врачар, 246
Врачиште, 130, 148
Врбас, 12—13
Врдник (Раваница), 250
Врила, 143
Врм, 18, 140
Врсиње, 18
Вруља, 139
Врхбосна, 15—16, 18—19, 140
Врхлаб, 140
Врчевић В., 286
Вршник, 4
Вујан, 99
Вук К., 51
Вукан, 247, 255
Вукановић Т., 50
Вукашин, 261, 264, 269
Вуковац, 315, 337
Вучедол, 4
Вучетић В., 255
Вучје, 278
Вушевући — Вишевићи, 30

Г

Гавела, 277
Гаврило Лесновски, 261
Гадачани, 121
Гали, 54, 135
Галија, 24
Галијан, 127
Галиција, 23, 29—30
Галич, 30
Галичник, 30, 315, 336
Гамзи Град, 147
Ган (Текирдег), 212
Гарашанин М., 198
Гарач, 231
Гете, 33, 195
Гепиди, 34, 45, 61, 64—5, 67—68, 81—82, 102
Герман, 65—66, 68, 258
Германи — Германци, 12, 23, 25—27, 31—32, 37—39, 41, 43, 48, 54, 132, 135, 152, 161, 306
Германија (Церман), 146
Гланег, 96
Гласинац, 143, 195, 198, 208
Глумник, 140
Гогољ, 96
Годеслав, 154
Голочевци, 315, 336
Голубац, 315, 336

Гољемане — Gojë madhe („Велике губице“), 228, 232, 237
Гора, 207, 303, 308, 324, 329, 335
Горазд, 170
Горица, 87, 281
Горјанци, 272
Горња Јабланица, 222
Горња Крањска, 281
Горња Мезија, 9, 192, 217, 303
Горња Панонија, 9
Горња Пчиња, 217
Горњи Вакуф, 143
Горњи Полог, 197
Госпа Света, 16, 96
Госпосведска богородица, 151
Готи — Гътинъ, 27, 30, 34, 44, 54—55, 57—58, 62, 64—65, 67—68, 89, 127, 132—133, 305, 326
Градишка, 126
Грахово, 145, 228, 231
Грацко, 146
Грачаница — Monastère de Gračanica, 146, 249—250, 252, 340
Грбавац, 238
Грбаљ, 237
Гргур, 84, 266
Гргур Велики, 84
Грд, 237
Григорије, 265
Грозни И., 49
Гропе А., 264
Груде, 316, 337
Грундлсе, 31
Грци — Grècs — Graecus, 4, 14, 26, 46—48, 60, 62, 66, 70, 72, 83, 116, 134, 137, 151, 158, 162, 165, 168, 187, 195—193, 201, 264, 270, 279, 294, 300, 304, 324—325
Грчка, 9, 79, 85, 97, 106—107, 112, 118, 125, 137, 143, 191, 255, 276, 278, 303
Губеревац, 133
Гушњо (Ровињо), 146

Д

Дабравина, 154
Дабрагезас (Даброгост), 62
Дава, 143
Даврентије, 41, 75
Дагестан, 71
Дагоберт, 37, 91
Дажбог, 46
Дакија, 9, 25, 30, 54—55, 61, 85, 88, 99—100, 123, 134, 136
Дакоромани — Дако Романи — Dakoromans, 23, 181, 188, 303, 305, 307, 323, 326, 328
Далмати, 224
Далматинци, 103, 121, 198, 227, 284
Далматинско приморје, 144, 285
Далмација — Dalmatie — Dalmacium, 4, 9, 12, 15, 17, 52, 36, 83, 85, 87, 89, 92—94, 97—99, 103, 118, 121—122, 125, 131—133, 134, 139, 143, 145, 150, 153—155, 197, 224, 247, 255, 265, 272, 285, 302, 315—316, 323, 333, 337
Дамјан, 155, 249
Дамјан св., 219
Данастри, 25
Данило II, 248, 254
Даница, 261, 265
Даничић Ђ., 221
Danube — Danuvius, 144, 223—324, 329
Дарданија — Dardanie, 88, 124, 136, 147, 183, 212, 307, 328, 333
Дарданци (Dardanes), 178, 182, 211—212, 303—304, 307, 319, 323, 325, 328, 240
Дарувар, 277
Дачани, 147, 178, 181, 339
Двина, 27
Дебарска жупа, 197
Дебриште, 254
Девелт, 116, 161
Девол, 170
Дејановић К., 259
Дела Бела, 284
Демиркапија, 161

Державин, 269
Десник, 140
Дечани, 42, 169, 185, 188, 191, 333—334
Дечански Ст., 248, 256, 258—260
Дил Ш., 128—129
Димбовица, 26
Димитрије Кратовац, 263
Димитрије св. (Димитрије Солунски), 42, 79, 87, 155, 170, 247—248, 338
Димитрије Теокар — „Тукар“, 278
Динарски Алпи, 141
Динарска (планинска) система, 15, 18
Динић М., 227
Диоклицијан, 127, 133, 135
Диоклицијанова палата, 89
Дионисије — Дионис, 213, 279
Димитар, 255
Дњепар (Славут), 148
Дњестар, 60, 105
Добар, 140
Добој, 45, 140
Добриња, 46
Добровић, 277
Добровски, 284—285
Добромир Стрез Христ — Dobromir Christ, 134 (?9), 333
Доброселица, 180, 333
Доброћани, 18
Добрски, 140
Добруча — Добруџа, 85, 105, 129
Дојранско језеро, 204 (?)
Доклеати, 143
Долебин, 129
Домовија — Домавија, 145
Донат св., 172
Доња Аустрија, 35
Доња Долина, 204
Доња Мезија, 9, 55
Доња Морава, 303
Доња Панонија, 9, 124
Доња Тузла, 273
Доње Рашане, 241, 335
Доњи Власи, 132
Доњи Полог, 18
Доростол, 81
Доротеј, 263
Драва, 9, 11—12, 31, 102, 121, 152, 283
Драгаш, 262—263
Драгомуж, 121
Драгутин „Сремски краљ“, 256
Драч, 13—14, 17, 64, 126, 170
Драчевица, 18
Дрван, 91
Дрваре, 315, 337
Дрежник, 140
Дреница, 51, 241
Дреново, 155
Дриваст, 231
Дризипера, 84
Дрим, 143
Дримац, 255
Дримкол, 197
Дрина, 99, 118, 124, 126, 130, 133, 143, 286
Дринача, 143
Дринов М., 56
Дробњаци, 231—232, 236, 238
Друговити — Друговићи, 87
„Друга Панонија“, 73
Друговићи, 106, 110
Дубока, 338
Дубровник, 32, 44, 155, 171, 224, 253—254
Дубровчани, 132, 155, 224, 227
Дуги зид, 78, 110
Дујмо св. 154
Дукаћин — Дукаћин, 183, 307, 328, 333
Дълъмно — Думно — Дувно, 143
Дукља — Доклеа, 130—131, 140, 143, 237, 247, 255
Дукљанин, 19, 237
Дуљеби, 90, 130
Дунав, 9—10, 12—14, 21, 25, 30—32, 34, 40—41, 46, 54—55, 57—58, 60—65, 67—68, 70, 72—76, 78, 80—84, 88—90, 94, 97—98, 102, 105—107, 112, 114, 124—126, 128—131, 142, 146—147, 150, 152, 155, 160—161, 165, 170, 248, 285, 303

Дунавска долина, 74
Дунавска котлина, 35, 75
Дунавска низија, 82
Дунавац (Халмирис), 129
Дурмитор, 130, 230
Душанов Законик, 37, 259, 266—267
Душан Стефан, 248—249, 254—255, 259—261, 263—264

Ђ

Ђаковица, 316
Ђаковички хас, 193
Ђакон П., 109
Ђевђелија, 47
Ђеђези, 233
Ђорђе, 247
Ђорђе — Горг св., 257
Ђорђе Кратовац, 263
Ђорђе св. у Старом Нагоричину, 260
Ђорђе св., 218, 260
Ђурађ, 248
Ђурђев Б., 230

Е

Ебу Бекир, 174
Европа, Europe, 5—6, 13, 15, 19, 22—24, 54, 56, 71—74, 79, 85, 92, 105, 107, 109, 124, 127—128, 132, 175—176, 190, 226, 272, 322, 337
Егар Р., 144
Егеја, 206
Егејска Македонија, 17, 88, 108, 131—132, 138
Егејско море, 13, 16, 89
Египат, 69, 92, 128, 174, 206, 279
Eglise de St Clément d'Ohrid, 341
Edling, 94
εκλαβινια, 32, 102, 114
εκλαβηνοι, 32, 60
Еквум (Claudia Aequum), 145
εχλανινια, 9, 22
εςκλαβτνοι, 22
εχλάβοι, 32
Елада, 14
Емеран, 150
Емона, 126
Енона — Enonia (Нин), 139, 145
Енрик Дандоло, 246—247
Епахириј, 279
Епидамнос — Дирахијум (Драч), 144
Епидаур — Pitaura (Цавтат), 89, 126, 130, 139
Епир, 14, 59, 87, 129, 134, 136
Ердељановић Ј., 235
Ердељ, 125
Ергина, 114
Ергинија, 78
Esclev — Eschavers, 33
Etat en Bulgares, 324
Етихирево монофизитство, 57
Еуфимире св., 172
Еурат, 58
Ефески Ј., 36, 41, 102

Ж

Жарковићи, 233
Жеглитово, 304, 324
Жича, 247—248
Жудовић Ј., 16
Жумберак, 273
Жупанић Н., 100, 176

З

Загора, 161
Загреб, 49, 263, 277
Загарчани, 238
Задар — Задора, 22, 139, 154, 182, 334
Законик цара Стефана Душана, 225, 255
Зали, 73
Западна Морава, 13, 273
Западна црква, 164

Западни Словени, 6, 45—46, 53, 121, 156, 303
Западно Римско Царство, 54, 100, 133
Заратруста, 173
Засад, 315, 336
Затрепчани, 230, 238
Захумље, 99, 140—141, 237
Звечан, 141, 261
Здебрин, 130, 148
Зевс, 46
Зега Н., 277
Зеница, 145, 154
Зенон, 55, 57—58
Зета, 13, 99, 140, 224, 228—229, 250—251, 255, 258, 272
Зиља, 31
Златибор, 180, 201, 333
Златна врата, 112
Златни рог, 127
Златоврх, 261
Златоусти Ј., 52, 215
Злетово, 261—263, 325
Злетовска река, 259
Злокућани, 146
Зупци, 18, 232, 238

И

Ибар, 13, 27, 85, 143, 215, 246
Ибарска долина, 207
Ибарски Колашин, 207, 335
Ибери (Грузијанци), 234
Ибн Руста, 49
Ибрахим Ибн Јакуб, 38, 40
Ибријан, 143
Иван IV, 103, 150
Иван VIII, 166
Иван св., 172
Иваньдан, 49
Ивирци, 60
Игало, 155
Игор — Ingvar, 43
Изаури, 57—58
Ieder — Задар, 145
Илларион, 255
Илеб, 219
Илијада, 34
Илија св., 49, 172
Илири — Illyriens, 4, 29, 33, 52, 68, 132—135, 142—143, 178, 188, 190, 192, 198—199, 203, 206, 209—212, 214—216, 224, 241, 243, 303—304, 307—308, 319, 323, 328, 340
Илирија, 146
Илирик — Илирикум, 9, 35, 59—60, 62, 64—68, 75, 87, 125—127, 135Г136, 175
Илириос, 215
Имбра, 111
Имецелио, 179
Ин, 24
Ингеринг, 151
Инго — Инко, 152
Ингуленхајм, 121
Индијанци, 176
Инихен, 151
Ирак, 174
Ираклије, 93, 98, 150
Иран, 174
Ирод, 54
Иса (Вис), 144
Исидор севиљски, 85
Искар, 143
Исперих, 105
Исполин, 44
Истинпол — Истанпол — Стамбол, 131
Исток, 49, 92
Источна хришћанска црква, 164, 246
Источни Готи, 57—58, 61
Источни Словени, 6, 303
Источно Римско Царство, 54—55, 57—58, 128, 133
Истра — Istros, 11, 22, 32, 83—85, 87, 99, 103, 124, 126, 144—145, 153, 281—282
Исус Христос, 152
Италија, 12, 24, 31, 44, 55, 58, 61, 63—68, 74, 82, 84, 103, 105, 122, 124—125, 127, 131—133, 135, 151, 154—155, 223

Ј

Јагић В., 24, 286—287
Јадар, 143
Јадесине, 145
Јадесини, 131
Јадер — Јадера (Задар), 143
Јадранско море, 5, 7, 9, 13—15, 17, 58, 64, 99, 126, 133, 140, 170, 204
Јадранска острва, 309
Јадранско приморје, 19, 125—126, 131—133, 153—155, 171, 179, 198, 201, 204, 223, 254
Јајце, 15
Јаков св., 172
Јакус, 179
Јамброшић, 284
Јањево, 227
Јаподи, 179, 202—203, 335
Јасеновац, 282
Јастра, 84
Јастриб (Медина), 174
Јевдокија, 263
Јевреји, 170, 173, 304
Јегејско море, 14, 16
Језера, 231, 241, 335
Јêле, 285
Јелена (Хелена) св., 172
Јелини, 192, 206, 210—211
Јермени, 110
Јерусалим, 246, 255, 283
Јиречек К., 26, 61, 136—137, 156, 171, 227
Јоаким св. Осоговски — Сарандопорски, 259
Јован, 265
Јован Владимир св., 258
Јован Ефески, 73, 77
Јован Оливер, 261—263
Јован Срацимир, 289
Јован Схоластик, 170
Јованђан, 50
Јорга Н., 26
Јорданис, 22, 24, 32, 60
Јонско море, 14, 60, 89, 143
Јонци, 196
Југославија — Yougoslavie, 35, 173, 176, 303, 305—306, 316, 324, 326—327, 338
Југословени — Yougoslaves, 6, 16, 302, 323
Југословенство, 6
Јудејци, 279
Јужни Словени, 1—6, 9, 12—13, 16, 18, 20—24, 35, 38—39, 42—44, 46, 49—53, 56, 100, 123, 137—138, 141—142, 147—153, 156, 159, 167, 171, 173, 175—181, 186—187, 193—194, 202—219, 223—226, 233—235, 240, 243, 271—272, 276, 279—280, 287—290, 293, 302—303, 308, 310—314
Јустин I, 59—60, 136
Јустинијан, 58—61, 109, 128—129, 132, 136, 146—147, 151
Justinijana Secunda, 146

К

Кабиле (Ковел), 143
Кавказ, 189, 234
Карпати, 189
Кадлец К., 26
Кадмо, 27
Кадолах, 120
Казак, 96
Казазе, 95—96
Каваклија, 116
Кајо св., 172
Какације, 151
Калдејци, 279
Калуга, 26
Каменица, 228, 315, 336
Камп, 82
Караново, 4
Карантанија, 11, 124, 152
Карантанци — Карантинци, 121, 151—152
Карацић М., 241, 335
Карацић Ст. В., 136, 283—287
Кариберт I, 37
Карло Велики, 152, 154
Карломан, 157

Karnium (Крањ), 145
Карнунтум (Цеље), 126
Карпати, 26, 31
Kapris (Капер), 145
Каспијско језеро, 71
Кастрати, 223
Катарина св., 172
Кâте, 285
Кâтер, 139
Кâтлановско језеро, 204
Кâтунска нахија, 132, 231
Качићи, 233
Кашић Б., 282—283
Каштела, 333
Келти — Celtes, 4, 24, 32, 135, 144, 179, 190, 192, 306, 319, 327
Кидоктос, 117
Кијево, 43, 51
Кијевска хроника, 33, 37, 46—47
Кимери, 23
Кипар, 206
Кирил св., 159, 172
Кирил Пејчиновић—Тетоец, 265
Клара св., 172
Клаудије, 127
Климент св., 159, 164, 170, 257
Клис, 154
Клисура — Клерсура, 130, 277
Кличевац, 190, 334
Клобук, 141
Клошар I, 37
Клъкаръ — Кукар, 96
Κλουκάς — Κλονκάρ, 96—97
Кнежевина Србија, 276
Книн, 16, 316, 337
Кнос, 207
Коболд, 47
Коврат, 150
Кодра, 27
Κογενιςης, 97
Кокоти, 238
Колапис — Кулпа (Купа), 130
Колар, 4
Колашин, 231
Колочеп, 155
Колубара, 13, 124, 275
Комани, 238
Комнени, 257
Коновли — Конавље, 18, 99, 139, 316, 337
Константин, 110, 129, 167, 170, 255, 262, 332
Константин Велики, 127, 135
Konstantinople — Константинов град (Цариград), 127, 332
Константиола — Констанца — (Ковин), 146
Константин Порфирогенит, 92—94, 97—99, 166, 171
Константин филозоф — Кирил, 279
Коњиц, 19, 179
Коњска Вас, 148
Коњско, 148
Коњух, 148
Коњуша, 148
Копаоник, 201, 209, 216, 309, 330
Копиловац, 227
Копитар, 284, 286
Копорински летопис, 33
Корана, 282
Корјенићи, 18
Коркира Црна (Корчула), 144
Кормисош, 110
Корнет, 238
Корчула, 155, 315, 336
Корушка, 82, 99, 272
Косара, 258
Косињ (-ац), 97
Косово, 8, 36, 51, 53, 99—100, 139, 141, 143, 146, 155, 178, 182, 185, 188, 191—193, 197, 207, 213, 215—216, 218, 227, 234, 236, 240—241, 248—249, 252, 256—257, 261, 269—270, 303—304, 309—310, 316, 323—326, 328—331, 333—336, 338
Косовска Митровица, 31, 191, 212
Косовчићи, 236
Котор, 32, 140, 155
Которац, 140
Котраг, 105
Которски залив, 133
Коцељ, 160—161, 165—166
Krabathen, 96
Крагујевац, 278

Крајина, 237
Крајина неготинска, 285
Краљ Дечански, 53
Краљевић Марко, 53, 261—262, 264, 268—269
Краљево, 232, 285
Крањ, 16
Крањска, 11, 124, 272, 281
Крапина, 3
Красница, 53
Краснићи, 228, 237
Красо, 237
Кратово, 261, 263, 325
Krautkogel, 96
Крбова, 203
Кремиково, 4
Кремеминстер, 151
Кремона, 85
Кремс, 31
Препсе — Cressum, 130
Крета, 136
Крива Паланка, 259, 265
Крива река, 177, 303—304, 324
Крижанић Ђ., 283
Крижевци, 273
Криж св., 172
Кризофор св., 172
Крим, 158
Кристенбах, 31
Крит, 90, 106, 206
Кричак, 231
Кричи, 228, 231—232, 239
Крка, 125, 145
Крк, 171
Croatia alba, 28
Croates, 327—330, 333, 335—336, 339—341
Цроатје, 323, 332, 337
Крсто Петков — Мисирков, 270
Крум, 111—112, 114—115, 156, 332
Крупиште, 259
Крушевац, 15
Крушево, 228, 278
Куба, 176
Кубан, 100
Кубрет, 105
Куврат, 92, 156
Кузма, 155
Кузман св., 172, 219
Кукар, 96
Кукљићи, 97
Кумани, 106, 247
Куманово, 266
Кумановска Пчиња, 324
Кун — Об, 209
Курејшит, 174
Купа, 14, 282
Кутригури, 56, 67—68, 70
Кутличевица, 170
Куфарак, 196
Кучајно, 250
Кучевиште, 316, 337—338
Кучи, 143, 229—230, 236—238, 240

Л

Лаб, 28
Лаба, 28—29
Лав, 77, 109, 150
Лав V — Leon V, 115, 332
Лав VI, 117
Лазар, 250, 269, 308, 329
Lac de Dojran, 337
Лакобург, 129, 147
Лангобарди (Ломбарди), 31, 34, 64, 67—68, 74, 80, 82, 84—85, 91
Лапод (Лапидо), 130
Лариса, 258
Латажи, 27
Лебане, 139
Леонардо св., 47
Лепеница, 275
Лесковац, 181, 210, 278, 316, 335
Лесник, 140
Лесново, 259, 261—263, 336
Лепенски вир, 4
Летничка жупа, 227
Летопис попа Дукљанина, 19, 28, 56

Либурни, 181, 196, 199, 200—201, 203
Либурнија, 9, 118, 145
Ливно, 143, 145
Лизишах, 144
Лика, 4, 85, 95—97, 99, 194, 203, 334
Лим, 130, 143, 231, 254, 256
Линц, 31
Липљан, 146
Литавци, 48, 53
Littoral, 323, 327
Лихнидуполис (Охрид), 126
Лициниана (Јакљан), 130
Личани, 194
Λοβελος, 97
Ловинац, 97
Logovarda, 336
Лозница, 285
Ломбардија, 11—12
Лонатинум (Логатец), 145
Лонгин, 57, 169, 191, 333—334
Лотчањ, 139
Лудвиг (-к), 120—121, 123—124, 160
Лудвик Немачки, 157, 164, 166
Лужани, 228, 230—231, 233, 239
Луже, 26
Лужице, 29
Лужички Срби, 6, 29, 91
Лукавац, 140
Лурц, 151
Луција св., 172
Лушка жупа, 230

Љ

Љеш, 131
Љубљана, 14, 16
Људевит, 120, 122—124
Љутићи (Lintisti), 30

М

Маврикије, 32, 34, 40, 77, 79, 88—89
Маврово, 18
Mağar, 41
Мађари, 6, 12, 44, 117, 138
Мађарска, 28, 183
Мазреки П., 227
Мазурска језера, 44
Маине — Махине, 228, 237
Макарије, 49
Макарска, 140
Македонија — Macédoniens, 4, 9, 14—16, 18, 36, 51, 53, 85, 87, 110, 114, 126, 132, 134, 136, 146—147, 176—178, 188, 197—198, 210, 217, 223, 234, 250—251, 254—255, 257, 259—260, 262, 265, 267—270, 274—278, 288, 304, 306, 316, 318, 322—325, 327—328, 330, 332, 334, 336, 338, 341
Македонски Словени — Македословени — Macédoslaves, 17, 92, 159, 188—189, 258, 263, 270, 279, 289, 293, 303—304, 312, 323—325, 332—334, 339
Македонско — Српско Царство, 266
Македонци — Macédoine, 6, 20, 47—48, 159, 182, 188, 190, 193, 196—197, 201, 203, 212—213, 215, 217, 221, 243, 268—270, 274, 276, 278—279, 289, 294, 300—301, 303—305, 307, 309, 315, 324—326, 330, 335—337
Македоромани — Macédoromans (Valaques macédoniens), 188, 303—305, 307, 324, 326, 328
Максим, 84, 265
Максимилијан, 127
Максимионопоље — Максимонопоље (Mesunu), 146—147
Мала Азија, 19, 57, 63, 92, 106, 109, 111, 116, 142, 174, 260

Мала Влашка, 274
Мала Обарска, 99
Мала Пољска, 28, 94
Мала Преспа, 258
Мала Скитија, 62
Мала Србија, 274
Малешевци, 232—233, 238
Малокшићи, 233
Малонишићи, 228, 237
Манасија, 248
Манасијев летопис, 113, 115, 119, 117, 157
Манастир Андреаш — Monastère d'Andreaș, 265, 341
Манастир Заум — Monastère de Zaum, 266, 341
Манастир Матејић — Monastère de Matejić, 266, 341
Манастир Матка — Monastère de Matka, 265, 341
Манастир Милешева — Monastère de Mileševa, 245—246, 340
Манастир Нерези — Monastère St Pantéléimon à Nerezi, 255, 340
Манастир св. Наума Охридског — Monastère de St Nahum d' Ohrid, 257, 340
Манастир св. Нуколе у Дабру (Бања) — Monastère de St Nicolas à Dabar, 256, 340
Манастир св. Николе у с. Љуботену — Monastère de St Nicolas à Ljuboten, 261, 341
Манастир св. Никите — Monastère de St Nikita, 266, 341
Мандалина св., 172
Манојло I, 259
Маргуљес А., 100
Маргус (Морава), 126
Маребург, 129, 147
Марија Бистричка, 53
Марија Магдалена св., 172
Марија, 263
Марија св., 172
Маријово, 193
Марина св., 172
Марин св., 150
Марица, 9, 65, 112, 116, 264
Маркарт Ј., 96
Маркел, 110
Маркова Варош, 264
Маркова река, 264
Маркове куле, 264
Марко св., 172
Маркс К., 313, 321
Мартиновићи, 237
Мартин, 150, 154
Мартин св., 172
Марцијанополе, 82
Масагети, 36
Масуди, 41
Матагужи, 228, 233, 237
Матаранга, 232
Матаруге, 228, 231—233, 237
Матеј св., 172
Матрона св., 79
Маур св. 172
Махелм, 123
Махревићи, 214
Мацуре — Мацреке, 44, 232
„Megarie", 87
Медеон — Медун, 131, 143
Медина, 174
Медитеран, 224
Медуански залив, 15
Међуречје, 140
Мезија, 59—60, 126, 135—136
Мека, 173
Мелантијада, 70
Мелита — Млет, 130
Менандер (-а), 36, 38, 73
Меотски Босфор, 72
Меотско море, 67
Месана, 65
Месец, 49
Месопотамија, 63, 92, 174
Методије, 22, 32, 37, 258—160, 162, 164—166, 168, 170, 257, 264
Метохија, 247, 249, 270
Меша — Messia, 233
Мешко, 37
Мијаковац, 316, 338
Мијаци, 30, 258, 315, 336
Миклошић Ф., 221
Миккоља Ј., 283

Микула св., 172
Миланski едикт, 128
Милица, 265
Милутин, 33, 345, 248—250, 254—255, 259—261, 266—267
Милфиртел, 31
Минхенски псалтир, 185
Миошићи, 233
Мирослав,, 254
Мирослављево јеванђеље, 255
Мислав, 154
Митра, 217
Михаил — Michel, 118, 158—159, 161—162, 167, 169, 255, 332—333
Михаило II — Michel II, 117, 332
Михаило св., 167
Михаило Сирски, 78
Михаило Шишман, 260
Миховил св., 172
Младенов Ст., 41
Млетачка — Млеци, 12, 154, 161, 170, 281
Млечани, 17, 232
Мљет, 282
Могоровићи, 95
Могоши — Могуши (Могоше), 228, 230
Модест, 151
Модестин J., 97
Мозир, 26
Мојмир, 156
Мокрањац, Ст., 211
Молдава, 31
Молдавија, 289
Молдавска, 61
Момишићи, 238
Момчило, 269
Морава, 13, 16, 58, 85, 100, 124, 142, 197, 286, 323—324
Моравац Горазд, 170
Моравска, 37, 46, 158, 160, 162, 165—166, 170, 282
Моравска долина, 103
Моравци, 31
Морача, 231, 333
Морачки манастир Успење св. Богородице — Monastère de la Ste Vierge dans la Morača, 255, 340
Морицинг, 196
Мортинон, 103
Москопоље, 277—278
Мосор — Масорон, 130
Мостар, 4, 145
Мохољићи, 96
Мраморно море, 117, 127
Мркојевићи, 232
Мркоњић П., 236
Мрновић Т., 59
Мрњавчевићи, 251, 264
Мужок, 41, 53, 81
Мукурум, 139
Мундо, 58
Municipium Salvium (Грковци), 145
Мура, 9, 31, 102
Мурат I, 250, 269
Мурзијанско језеро, 24—25, 60
Муслимани — Musulmans, 6, 53, 141, 173, 177—178, 182, 195—196, 201, 208, 211—212, 221, 236, 278—279, 294—295, 302 305—306, 313, 320, 323, 326—327, 340
Мутаз, 163
Мухо, 96
Мухамед, 92, 173—174

н

Наис, 88, 103
Нарн, 31
Наро — Нарон — Нарента (Неретва), 143
Нарона (Невесињско поље), 102, 126, 130
Наум Охридски, 264
Наум св., 53, 170, 257—258
Неври, 23
Неготинска крајина, 274—275
Νεγροι, 25
Немања, 169, 333

Немањићи, 246, 249, 251, 254, 259, 261, 264, 268, 289
Немањић Сава, 245
Немци, 31, 38, 124, 153, 158, 160—161, 163—164, 166
Немачка, 151, 163
Neopolis (Новиград), 145—146
Неретва, 19, 99, 125, 128, 130, 133, 143, 155, 254
Неретвица 19
Неретљани, 19, 166, 171
Неретљанска област, 99
Неури — Нури, 47
Нефертара, 232
Нигзес, 148
Нидерле Л. — Niederle L., 22, 34
Ника, 252
Никеја, 246
Никифор, 111, 113, 115, 332
Никита, 156
Никола, 256, 265
Никола I, 163
Никола Зизић, 278
Никола Св., 247—248
Никола Ст. Зета, 277
Николићи, 237
Николицел, 105
Никопоље (Ески-Никуп), 147
Никшић, 18
Никшићко поље, 231
Нин, 154, 182, 333
Нипра, 156
Нис, 127
Ниски тури, 31
Ниш — Naissus, 66, 130, 140, 144, 147, 212, 307, 328
Новаковић Ст., 100—101, 222
Новгород, 46
Нове (Руновић), 130, 145, 147
Новијетунемско језеро, 24
Новијетунски (Нове град), 60
Нови Пазар, 246, 286, 326
Нови Сад, 277
Новљани, 233
Новопазарски санџак, 236, 306
Норик, 9
Норикум, 64, 145
Норин, 143
Ноурѣі — Нури, 25—26
Нура — Нур, 25, 148
Нурићи, 25, 148

о

Обре, 99
Обреновац, 309, 330
Обреновић М., 277
Обри — Авари, 27, 30, 33, 36, 40—41, 44, 71—72, 78—79, 80—94, 96—101, 109, 129, 235, 306, 309
Обрина, 99
Обриње, 99
Обрје, 99
Обров, 99
Обровац, 99
Οὐενεδικὸς, 25
Овче, поље, 259, 269
Одиса (Варна), 82
Одоакар, 55
Одра, 29
Oescus, 143
Озринићи, 18, 228, 232, 237—238
Озро, 237
Океанија, 176
Октавијан, 145
Олга — Helga, 43
Олег — Helgi, 43
Оливер, 336
Омер, 174
Омишаљ (Ad Musculum), 131
Омортаг, 117—118, 123—124, 150, 156
Оногури, 72
Оногоште, 18
Опоље, 303, 308, 324, 329
Опсикиј, 109
Оптуј (Ad Poetovium), 131
Оријент, 146
Ортопла, 139
Осек, 285
Осети, 234
Османлије, 171
Осор, 171

Острог, 139
Острогорски Г., 253
Оток, 28
Отон Велики, 28
Охрид, 16, 159, 170, 259, 263—264, 267, 277, 332
Охридско језеро, 204, 257—258, 266
Ошље, 140
Оштир К., 31, 96

П

Павле Ђакон, 36
Павлица, 250
Вавловац, 4, 49
Паг — Пагус, 114, 130, 191, 224, 334
Пајскер, 4, 21
Пајтингерова карта, 25
Палестина, 92, 174
Памалоци — Памалиоти, 232
Панонија, 9—10, 12, 61, 74, 82, 88, 91, 94, 98—100, 105, 120, 124, 133, 136, 145, 152, 160—161, 165—166, 337
Панонска котлина, 9, 11, 99
Панонска низија, 306
Панонски базен, 10—11, 16
Панчево, 277
Параћин, 278
Париз, 16
Parjányas, 46
Парке, 47
Паскач, 265
Патри, 120
Пач К., 132, 145
Паштровићи, 228
Певка, 105
Пејашиновићи, 274
Пелеј св., 172
Пелопонез, 9, 38, 79, 118, 142
Пељешац, 282
Пепићи, 263
Пераст, 139, 143
Пераштани, 18
Перистер, 315, 336
Персија, 58, 60, 62, 67, 74, 76, 79, 85—86, 92, 174, 189
Персијанци, 26, 60, 72, 128, 279
Перун, 46
Перусте, 143
Петар св., 164, 167
Петка св., 249
Петковићи, 233
Петовиј (-а) — Птуј, 131, 145
Петровићи, 315, 336
Петрова гора, 33, 222, 335
Пећ, 212, 247, 252, 331
Пећка бистрица, 247
Пећка патријаршија, 247
Пећки манастир, 248
Печенези, 26, 28, 307, 328
Печењевци, 181
Пивљани, 232, 238
Пијастовићи, 237
Пиколомини, 249
Пиле — πύλαι, 155
Пинд, 15
Пипери, 228, 230—231, 237
Пипо, 237
Пирин, 47
Пиринска Македонија, 17, 20
Пирогост, 83
Пирот, 131, 338
Пицугин, 195
Пјешивци, 238
Плав, 143
Плиније, 25, 308
Плисков — Плиска, 15, 107
Пломин, 139
Плочник, 4
Пљевља, 231, 256
Повардарје, 250, 261, 263, 268, 303
Повисље, 27—28, 30, 93
Поволожје, 56
Погодин А., 32
Подгорина, 275
Подгорје, 140
Подзвизд, 45, 140
Подолије, 23
Подрима, 182
Подунавље, 7—8, 194, 308—309
Пожаревац, 218
Пожаревачка Морава, 274
Покрајина Војводина, 183
Покрајина Косово, 183
Pola (Пула), 126, 145
Полабље, 30
Полапски Словени, 43, 50
Поленаковић Х., 269
Полесје, 27
Полимље, 254
Пољаница, 270, 316, 338
Пољаци, 6, 29, 48
Пољска, 10, 2, 25, 30, 49, 148, 237
Померанија, 12
Поморавље, 195, 203, 268—269, 304
Понгау, 151
Понтијско, море, 25
Понтус, 62
Порга — ποργά, 121
Пореч, 195
Порфирогенит К., 19, 27—30, 40, 40, 89, 91, 120—121, 131, 150, 154, 237
Посон, 161
Постумиана — Пашман, 130
Потарје, 236
Поточка зијалка, 4
Поуње, 99
Праг, 16, 266
Прапратна, 16, 232
Прача, 18
Првуд, 108
Пребуд, 109
Превалитана, 136
Предојевићи, 233
Прелимир, 237
Преспа, 16, 258
Преспанско језеро, 204, 258
Претеча Јован св., 247—248
Прешевска Моравица, 269, 303—304, 324—325
Пруси, 27
Пруска, 44
Прут, 26
Прибина, 152—153, 156—157, 160
Прибој, 256
Призрен, 15, 131, 143, 182, 223, 249, 257, 276, 315, 332—336

Призренско четворојеванђеље, 167, 184, 187, 189—190
Приједоље, 155, 245
Прилеп, 259—261, 264, 276
Приморје, 246, 254, 261, 302, 306
Припјат, 26
Приск, 82, 84
Приштина, 15, 143, 215, 249
Промина — Промона, 130
Прото св., 172
Прокопије, 13, 21, 32—34, 36, 38, 41, 60—61, 64—65, 77, 129, 132
Промона (Тепљу), 145
Протобугари, 14, 62, 67—68, 83, 85, 88, 90—93, 100—101, 105—107, 129, 339
Протодачани, 181
Протоилири, 5, 142, 210
Протокелти, 23
Протолитавци, 23
Протословени, 23, 95, 207, 209
Прототрочани, 210
Протофини, 23
Псача, 205
Псевдо Маврикије, 27, 36—37, 102
Псеудо Исидор, 164
Псудо Цезар Назајански, 21, 40, 61
Псеудо Теодосије, 279
Птоломеј, 27, 143
Пулпудава (Pulpudeva — Плъпъдив — Пловдив — Пловдин), 146
Путна, 26
Пчиња, 202, 269—270

Р

Раб, 171
Раваница, 250, 266
Равена, 85, 105
Равењанин И., 154
Радика, 258
Радимирци, 37
Радогост, 79, 81
Радомир, 237

Радослав, 246
Радштетер тауерн, 31
Рађевићи, 316, 338
Рајаковић — Угарчаћ О., 264
Рајић Ј., 266
Рајна, 58
Рама, 19
Рас, 15, 246
Растислав, 156—158, 160—161, 166
Растко Немањић (св. Сава), 246, 155, 268
Ратбод, 156
Ратимир, 124
Раузмон, 139
Рашани, 284
Рашка, 13, 99, 138, 140, 229, 246, 271, 309, 330
Рвати, 309, 330
Рватска, 309, 330
Рватске бачије, 309, 330
Реке, 51, 197
Ресава, 285
Решетар М., 287
Рићани, 233
Ризон — Рисиниум — Рисан, 139, 143
Ријечани, 222, 335
Рила, 130
Рило, 289
Рилски Ј. св., 53
Рим — Roma, 13, 54, 127—128, 133, 135, 150, 160—161, 163—166, 168, 170, 172
Римљани, 5, 15, 46, 48, 60, 125—126, 133, 144, 146, 201, 206, 209, 211, 215, 223—224, 312
Римска Империја, 54, 127, 133
Римско Царство, 13, 21, 54—55, 58, 121, 137, 152, 289
Рипач, 204
Ритуал ридски, 282
Ритхин, 109—110
Рогатица, 145
Рогозна, 216, 248, 309, 330
Родопа, 15, 22, 116, 130
Рокитна (Ракита), 26
Рок св., 172
Романе, 141
Романи, 17, 51, 130, 134, 138—139, 171, 225, 289, 306, 311, 336
Романија, 130, 134, 137, 141
Романски Ст., 26, 189
Романовце, 141
Роме, 6
Ромеји, 5, 41, 67, 70, 76—77, 82, 85, 89, 109—110, 112, 114, 128, 132, 337
Ромоуш Ф., 95—96, 102
Ростафински, 26
Рохозец (Рогожно — Рогозно), 26
Рошу, 277
Ругијци, 34
Руговска клисура, 247
Рудник, 133
Румањ, 141
Румелија, 15
Румија, 141
Румуни, 6, 33, 38, 133, 183, 192, 196, 201, 203, 210, 215, 221, 294, 300, 319, 335
Румунија, 9, 11, 26, 183, 289
Руси, 6, 28, 32, 43—44, 53, 157, 221, 225—226, 283, 332
Русија, 10, 32, 37, 44, 46, 67, 96, 107, 126, 251
Руска Царевина, 16
Русини, 6
Руф, 136

С

Сабин — Савин, 111
Сабири, 73
Сава, 9, 11, 14, 65, 67, 76—77, 80, 94, 98, 102, 126, 128, 130, 143, 155, 285, 315
Сава Немањић, 37
Сава св., 246, 249, 256, 263, 329
Савиначка црква, 246
Савојски Е., 273
Сагудати, 87, 110
Sakalib, 33

Салона — Солин, 66, 89, 92, 97, 102, 106, 126, 130, 135, 138, 144, 150, 153.
Салтуи, 145
Салцах, 9, 24
Салцбург, 151—152
Само, 37, 91, 94, 98, 107
Самобор, 45, 140
Самоград, 45, 140
Самотрака, 111
Самуило, 119, 258, 332
Сан, 29
Сандаљ — Сандилха, 68
Санџак, 268, 326
Сарагури, 72
Сарајево, 155, 218, 246, 256, 273, 315—316, 337
Сарајевско поље, 145
Сарамати, 44
Сарацени (Арапи), 106—107, 120, 158
Сарда (Шурда), 146
Сардика, 66, 88
Сармати, 23, 25, 127
Сарматија, 25
Сарска, 12
Сасъ, Сасинъ — Саси, 44, 223, 227, 267, 302, 304, 312, 320, 322
Саска, 44
Сварнагал, 153
Сварог, 46
Сварожић, 46
Свачићи, 309, 330
Сварунас, 62
Светић М., 285
Световид, 50
Свјатослав, 119, 332
Св. Андрија Првозвани, 265
Св. Богородица, 266
Св. Богородица Перивлепта, 264
Света гора, 266
Св. Димитрије, 264, 316
Св. Климен Охридски, 264
Св. Никола, 265
Св. Никола Врањински, 255
Св. Петар, 273, 283
Свето писмо, 164
Св. Сава, 169, 266, 308
Св. Спас, 248
Св. Срђ, 255
Св. Стефан, 269
Св. Стефан Бањски, 248
Св. Стефан Дечански, 191
Светопук, 166, 170
Св. „цар“ Лазар, 258
Свиштов, 147
Север, 109
Севири, 37
Седмоградска, 61
Селеквобол, 106
Селимврија, 58
Селоунжнинъ, 159
Сенахерим, 112
Сениа — Senia (Сењ), 131, 139, 145
Сент — Андреја, 250
Сердика — Средец — Софија, 103, 126, 140, 146
Серет, 26
Сергије, 155
Seromunti, 44
Sermush, 44
Сесвети, 172
Сетливи, 140
Сибир, 283
Софија св., 158—159
Софокле, 23
Спалатис, 44
Спали, 44
Spalienen, 44
Спалинъ, 44
Spania — Spanins — Шпанија, 312
Сплит — Сплѣтъ — εἰς πάλοθον 89, 131, 139, 144, 154, 171, 316, 333, 337
Сплитска каштела, 182
Сплитска крстионица, 200
Спори, 61
Спеча, 13
Срби — Србљи, 6, 15, 20, 27—30, 37, 40, 44, 48—51, 89, 92—93, 95, 98—100, 112—123, 141, 154—155, 159, 166, 171, 176—178, 181—182, 187—188, 190, 192—194, 195—197, 199—204, 206—

210, 212—213, 215—218, 221, 223—226, 228—231, 234, 236, 238—244, 247—248, 250—252, 254, 267—270, 273—279- 282—286, 289, 293—295, 301, 303—308, 310, 312, 319, 322, 324—325, 327—329, 331—332, 334—336, 338—339, 341
Србија — Србљија — Servia, 15, —16, 18, 20, 32, 44, 52, 85, 98—99, 132—134, 139, 143, 148, 156, 190, 192—193, 210, 213—214, 217—218, 221—223, 226, 232, 237, 245, 250—251, 254, 261, 266, 269—270, 272, 275—278, 285, 302—305, 309—310, 315—316, 330, 335—339
Србљаци, 239
Срђ, 155
Средњоевропски басен, 16
Средњоподунавска — потиска потолина, 6
Средоземни базен, 17, 92, 128, 175
Средоземно море, 14—15, 92, 174
Срем, 57—58, 61, 124, 146, 250, 285
Силвестер Св., 165, 172
Силзивул, 72
Силиврија, 112
Силистрија, 129
Симеон, 113, 164, 170, 332
Симоката Теофилакт, 41, 45, 53, 80
Симонида, 250—251
Симонин, 279
Синај, 246
Сингидунум, 13—14, 57—58, 64, 76, 78, 124, 126, 130, 140, -44, 147
Сирија, 63, 92, 106, 128—129, 174
Сиријци, 110
Сиринић, 303, 308, 324, 329
Сирку П., 289
Сирмиј (Срем), 64, 76—77, 80, 126, 131
Сирмиум — Сремска Митровица, 146
Siscia — Сисак, 122, 124, 126, 144, 282
Сицилија, 65
Ситница, 261
Скадар — Скодра, 47, 126, 131, 155, 198, 231, 255
Скадарско језеро, 231, 255
Скампи, 136
Скапљице — Скопљице, 130, 148
Скардона — Скрадин, 131, 145
Скарић В., 45, 52
Скендербег Црнојевић, 255
Скилес, 179
Скити, 23, 26
Скитија, 26, 47, 73, 136
„Скитске земље“, 75
Склавени — Sclavani, 22, 24, 32, 33, 60
Склави, 27, 32
Sclavenia — Sklavénia — Sclavonia, 9, 22, 32, 152
Sclavonica, 33
Скловени, 22—23
Скок П., 28, 96, 98, 131, 133—134, 139, 171
Сколоти, 23
Скопље — Skopje, 15, 212, 249, 255, 257, 259, 264—267, 269, 324, 340
Скопска жупа Матка, 261
Скопска котлина, 265, 304, 315
Скопска Црна гора, 261, 265—266, 304, 316, 324, 337—338, 341
Скупи — Скопи — Shkup — Uskup — Uškúp, 140
Скупи — Skupi (Јустинијана Прима), 132
Скупи — Скопље, 146
Скопско поље, 261
Слава, 27, 148
Slav, 21
Слави, 28
Славимир, 166
Славиште, 265

Слављан, 27
Славонија, 32-33, 273—274, 282, 284,—286, 302, 316, 323, 337
Славница, 27
Славући, 277
Славут, 27
Слатина, 26, 210, 272, 335
Славац, 27 148
Словаци, 6
Словени — Словѣнинъ, 4, 6, 9, 11—12, 14, 21—24, 26—27, 31—33, 35—37, 38—41, 44, 46, 51—54, 56, 59—66, 68, 71, 74—98, 100—111, 114, 116, 118, 120, 123, 129—130, 132—135, 137—141, 146—148, 150—153, 156, 158—159, 161, 165, 168, 170—171, 178—180, 187, 201—203, 214—215, 224—225, 230, 235, 246—247, 253, 286, 289, 308—310, 316
Словенија, 33, 35, 82, 96, 206, 315, 337
Словенци, 6, 12, 16, 21, 32—33, 36 49, 91—92, 95—96, 102, 118, 123, 151—153, 204, 272, 279, 282, 306—307, 319, 322, 327—328, 331, 335, 338—339, 341
Словин, 148
Словиње, 148
Слововица, 27, 148
Словљан, 148
Словница, 148
Смедерево, 15, 248, 267
Соли, 141
Солун — Salonique, 9, 13, 15, 22, 42, 44, 66, 79, 88, 98—100, 106, 109—110, 114, 116, 126, 135, 156, 159, 259, 303, 316,, 323, 338
Солуњани — Солунци, 22, 109, 158, 160, 170
Сомбор, 45
Сонејум (Клисура), 146
Сопоћани, 246
Corbulia, 89
Сотонићи, 228
Соча, 9, 13—14
Софија, 15, 20, 131, 158, 258, 263, 289
Сремска Митровица, 33
Сремци, 286
Сретачка жупа — Сретска, 217, 303, 308, 324, 329
Српчиште, 100
СССР, 56
Ставракије, 118
Стагнум, 139
Стара Црна гора, 238,242
Сталибург, 147
Стари Влах, 132, 197, 315, 336
Стари завет, 46
Стари Рас, 201, 330, 336
Стари Руси, 49
Стари Св. Климент — Имарет, 264
Стари Словени, 24, 34—35, 38, 43, 49—52, 107, 230, 286, 307
Старчево, 4
Стеван V, 170
Стенс, 130
Стефан Великомученик, 155
Стефан Владислав. 245
Стефан Вукчић, 246
Стефан Дечански, 169, 249, 254—255, 268—269, 233, 334
Стефан Душан, 169, 255, 264—267, 269
Стефан Краљ Првовенчани (Св. Симон), 246—249, 254—255
Стефан Лазаревић, 246, 248
Стефан Немања (Св. Симеон Мироточиви), 246—250
Стилибург, 129
Стипићи, 233
Стир, 27
Стјепан св., 172
Стоби, 146
Стодерпал, 31
Стодерани, 31
Ст. Маргитин Јајчанин, 283
Ст. Стойков, 288
Столпона, 139
Стон, 141, 254, 332
Стонско полуострво, 232

Страбон, 179, 212, 224, 234
Страња, 161
Стратегикон, 36, 37—38
Страцимировић Ђ., 255
Страшиделник, 47
Средин, 130
Стрибах, 31
Стриј, 29
Стримон(-а) — Струмица, 109, 130, 146
Струмљани, 109
Студеница, 246, 315, 336
Сузелци, 31
Суки — Succorum claustra, 130, 146, 148
Сунце, 49
Surbin, 29
Susel, 31
Сутјеска, 15
Сушица, 264
СФР Југославија, 6
Сцири, 25

Т

Тагин, 68
Таламид, 279
Танаис, 68, 105
Тара, 130, 143, 231, 254
Тарабости, 118
Тарабош, 118
Тарсатика — Трсат, 139, 145
Тарас Буљба, 96
Татари, 7, 72
Татимир, 81
Тацит, 25, 27, 37
Тварожић, 46
Тварожна гора, 46
Творог — Творог, 46
Тврткo I, 246
Темнић, 316
Тенеда, 111
Тедо, 150
Теодора, 252
Теодор, 82, 161, 259
Теодорик — (-их) — Теодор, 55, 152
Теодор св., 155
Теодор Куфара, 161—162
Теодор Тирон св., 190, 218—219, 334
Теодосије, 54, 133, 168
Теофан, 91, 118, 161
Теофилакт Симоката, 71
Тервел, 109
Тесалија, 14, 87, 258
Тетово, 212, 259, 315, 336
Тикаревић, 278
Тилур — Трилур — Триљ, 131
Тимок, 85, 123, 130, 146, 285
Тимочани, 121, 123
Тимочка крајина, 274—275
Тиризис — Акра (Килиграда, Çeligra — Burun), 144
Тиролска, 31
Тиса, 10
Титмар Мерсебуршки, 53, 153
Титоград, 228
Тома архиђакон, 89
Тома, 118
Тодорова субота, 218—219
Тома Словен, 117—118, 123
Топер, 65
Топлице, 143
Тор, 43
Торбеши, 306, 326
Торлаци, 303
Тосило, 82
Тоске, 197
Тотила, 68
Травник, 16
Травунија, 99, 126, 140
Трагуријум (Трогир), 131
Трагурмон, 139
Трајан, 129, 146—147
Трајанова врата, 126, 146
Трајанов споменик, 194
Трајанов стуб, 189
Тракија, 9, 57—60, 62, 64—65, 67—68, 70, 74—75, 80—84, 89, 110, 116, 126, 131, 138, 147, 171, 217, 334
Трауна, 31

Трачани, 4, 5, 36, 54, 59, 68, 132—135, 143, 177—178, 188, 190, 192—193, 202—203, 206, 210—213, 219, 243—244, 301, 303—304, 407, 319, 322—323, 328, 335—336, 340
Трачка равница, 15
Требалија, 143
Требениште, 210, 335
Требиње, 140
Требињци, 19
Требиште, 51
Треска, 261, 265
Трескавац — Успење св. Богородице, 261
Трибали, 143
Триглав, 123
Тримонијум, 146
Триполис, 92, 174
Трифун св., 155
Трново, 15, 246
Трогир, 171, 315
Трогиријан (Трогир), 144
Тројановић С., 53
Тројца св., 246, 256
Троношки летопис, 307
Трпимир, 154
Трсат, 139
Трст, 17, 277
Туга, 96
Тугомирићи, 97
Туза, 36
Тукидид, 191
Тулче, 129
Турис, 63
Турови божьница, 43
Турска, 28
Турци, 6, 15, 28, 72, 76, 131, 195, 208, 223, 227—228, 246, 248—249, 260, 263, 265, 273, 277, 294, 304—305, 313, 320
Тунца, 111, 116
Thinda, 27

Ћ

Ћеклића област, 18
Ћеклићи, 232, 238
Ћипровац, 227
Ћирило, 22, 32, 37, 158—160, 164—165, 257, 264

У

Угао, 105
Угарска, 93, 223, 282
Ужице, 273, 329, 335
Ужичка Црна гора, 275
Узунђова, 116
Украјина, 23
Украјинци, 6
Улмита, 129
Улпијана, 131, 139, 146
Улцинум — Улцињ, 143
Улфил (Вулфил), 135
Умего (Омак), 145
Уна, 143
Управда, 59
Уногундури, 91
Урбан св., 172
Урз св., 154
Уроги, 72
Урош I, 206, 247, 249, 254
Урош, 227, 266
Урошица, 261
Успење св. Богородице, 265
Утигури, 56
Утригури, 67—68, 70, 73

Ф

Фазмер М., 189
Фарос — Фар (Хвар), 130, 144
Фафос, 191
Фердулф, 109
Филип, 129
Филип II, 144
Филипопољ, 146
Финци, 27
Финдуси, 60

Фланона, 139
Фока св., 219
Формоз — Фирьмос — Formosus, 164
Фотије, 164, 168
Франачка, 28—29, 93, 123—124, 154
Франгија, 28
Франци, 80, 82, 118, 120—124, 154—157
Француска, 16, 39, 135, 327
Фредегар, 105
Фрижани, 196—198
Фријаул, 124
Фрушка гора, 250
Фурланска, 151, 153

К

Хаган, 37, 41, 80, 82—83, 91
Хадријан, 164—165
Хазари, 72, 106, 158
Хајтмар, 151
Халиканибург, 147
Халкедонски сабор, 57
Хамиде Сумаћи Смакола, 241, 335
Харун Б. Јахија, 44
Хауптман Л., 12, 30, 93, 96
Хацон, 88
Хвосно, 247
Хвизда, 30
Хебел, 4
Хеброс (Марица), 126
Хелада, 70, 77
Хелени, 4, 128, 143, 209, 279, 322
Хеликон, 47
Хелмолд, 45, 49
Хемимонт, 147
Хераклеја — Битоль, 58, 80—81, 126
Хердер, 4
Херзон, 76, 164
Христол, 120
Хермес, 125, 219
Херодот, 23, 25—26, 47, 178—179, 203, 217, 337
Херули, 34, 58, 63—64, 67, 73
Херцеговина, 4, 15, 42, 44, 53, 85, 132—133, 138, 179, 195, 198—199, 202—203, 212, 214, 216, 224, 229—230, 232—233, 235—236, 242, 268—269, 272, 285—287, 305—306, 326, 335, 339
Херцеговци, 62, 181, 192, 242, 286
Хефаист, 46
Хиераклеја, 117
Хиландар, 263, 265
Хилвуд, 61, 63
Хина глава, 44
Хипократ, 177
Хозрије — Хусрев, 60
Хомер, 270
Хомоље, 202, 315, 335, 337
Хоти, 228, 230, 237—238
Хотимир, 151
Хото, 237
Храбр, 279
Хрвати, 6, 12, 28—30, 48, 91—96, 98—100, 118, 120, 123, 139, 141, 153—154, 166, 168, 171—172, 178, 180, 186, 195—196, 199—201, 204, 208, 210, 212—213, 215, 217, 221, 224, 227, 254, 270, 272—274, 276, 278—279, 282—283, 294—295, 306—307, 330
Хрватска, 16, 28, 33, 53, 96, 121, 124, 141, 144, 167, 193, 221, 224, 226, 229, 273—274, 285, 302, 316
Хрватско приморје, 139, 282
Хрвојев мисал, 186—178, 244, 333, 335
Христос, 162, 173—174, 245, 308
Хроми Даба, 218
Хрусија, 266
Хум, 226, 246—247
Хуни, 30, 33—34, 36, 41, 53, 55—56, 58—60, 62, 67, 70—72, 90, 177, 309, 330
Хурикон (Кръкъ) — Крк, 130

Ц

Цаптат — Цавтат — Цьвьтать, 131, 139
Цариград, 13—15, 42, 53, 59—66, 70, 72—74, 76, 83, 86, 89—91, 98, 109—110, 112—114, 126, 128—129, 133, 135, 138, 150—151, 153, 156, 158, 160—166, 168, 170—171
Цариградски сабор, 165
Цариградско Царство, 155
Царичин град, 139
Цвијић Ј., 10, 13—14
Целеја, 126
Celie, 87
Целовац, 16, 96
Цеље — Целеја — Целеје, 95, 131
Цервиани — Zerinani (Церивани), 29
Цетина, 13, 19
Цетињани, 19, 238
Цетиње, 16
Цетињско племе, 238
Цетињско поље, 19
Цецилија Св., 172
Цивидалско еванђеље, 30, 154
Циклади, 87
Цинцари (Аромуни), 243, 276—279, 294
Цинцар Јанко, 277
Цинцар Марко, 277
Црвена Хрватска, 28
Црква св. Арханђела Михаила и Гаврила, 261
Црква св. Димитрија (Марков манастир), 262
Црква Св. Доната у Задру, 199—200
Црсва св. Климента Охридског, 264
Црква св. Петра, 254
Црквине, 214
Црна, 146
Црна Гора, 16, 18—19, 53, 132, 143, 195, 197—198, 203, 212, 216, 222, 226, 228, 320, 232—233, 235—236, 239—242, 255, 268—269, 275—276, 285, 287, 305, 310
Црна река, 285
Црна Трава, 303, 324
Црни Дрим, 258
Црнобуски, 140
Црногорско приморје, 139, 143, 228, 230, 238
Црногорци, 6, 19, 42, 48, 50—51, 62, 141, 176—178, 181—182, 190, 192, 196, 199—201, 203, 212, 216—217, 221, 228—229, 234, 238, 240—243, 254, 268, 270, 274, 294, 306, 309—310
Црнојевић И., 216, 255
Црнојевића Ријека, 216
Црно море, 5, 9, 14—15, 23—24, 26, 55, 72, 87, 90—92, 110, 129, 174, 179
Цурта, 57
Цурул (Чорул), 65, 146
Цуце, 237—238

Ч

Чајниче, 143, 214
Чајконовић В., 50
Чево, 18
Черкези, 96
Ченомен, 264
Чеси, 6 ,28—29, 31, 37, 48
Чешка, 16, 29, 91, 206, 214
Чобан — Азмак, 116
Чудъ, 27
Чуковци, 315, 336

Ш

Шабац, 277
Шамани, 71
Шара, 155
Шар — планина, 15

Шатист, 278
Шафарик Ј. П., 22, 266
Шахматов А., 27, 31—32
Швабенланд, 165
Schein — Scheie, 33
Шеремет, 44
Шимун (Симон) св., 172
„Шишман болгарски“, 258
Shk'a — Sck'la, 33
Shkenija — Shkinivea, 33
Шкаљић А., 294
Шкирели (Шкрели), 223
Шлеска, 28, 93—94
Шокњевићи, 228
Шпани — Шпањи, 231, 237
Шпанија, 24, 135, 142
Шпањолци, 26
Шпати, 231
Шопићи, 277, 324
Шопови, 303
Шрадер О., 234
Штајерска, 35, 124, 272
Штип, 223, 260
Штоудинъ — Штоудовинъ, 44
Шумадија, 20, 194, 197—198, 268, 271, 334
Шумадијска Колубара, 275
Шупља грамила, 180, 333
Шупљици, 180, 333
Шуфлај М., 232, 238

Врањски гласник. књ. X, Врање, 1974.
Тираж: 500 примерака и 1000 посебних отисака.

Опсег: $23^1/_2$ табака текста и $2^1/_2$ табака прилога.
Штампање завршено јануара месеца 1976 год.

Т. I. Саракачанско пастирско село на планини Перистеру у Македонији; сирвивал номадског сточарства древног балканског народа Македоромана, из прве половине XX столећа.

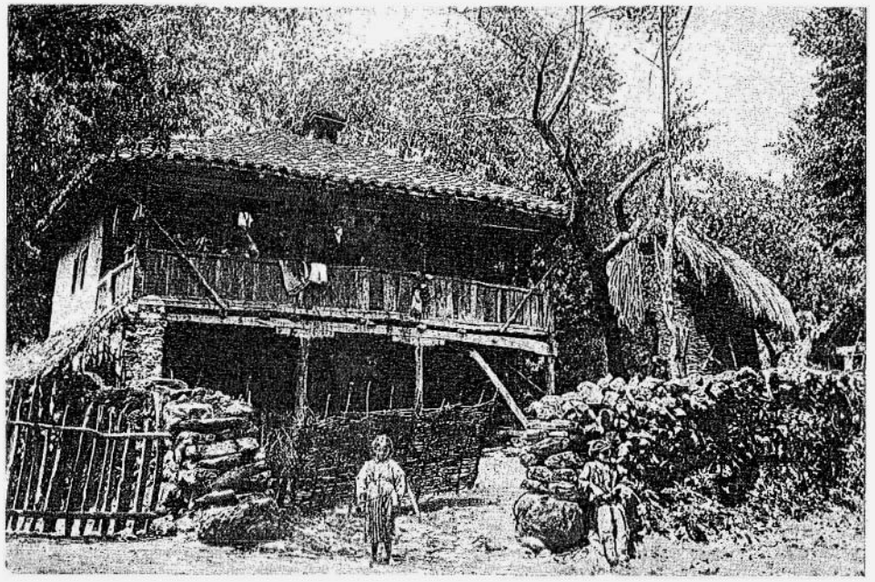

Т. II. Поглед на с. Галичник у матичној области чувеног македонског племена Мијака, који носи име по успомени на ороними старословенске постојбине; карактеристичан пример старобалканске архитектуре домаћих неимара.

Т. III. Изглед села Логоварда код Битоља у Македонији; одраз натуралне привреде турске феудалне епохе на сеоску архитектуру и тип села, с почетка XX столећа.

Т. IV. Остатак старе балканске градске архитектуре; фолклорна градска уметност из вароши Тетова у Македонији, с краја треће деценије XX столећа.

Т. V. Призрен, градско насеље балканског типа, са утканим елементима архитектуре источњачке културе, крај са Султан-Муратовом џамијом (Косово).

Т. VI. Сродничка задруга Чурковци у Македонаца из с. Булачана у Скопској котлини; прелазни облик између матријархалне и инокосне породице. Почетак XX столећа.

Т. VII. Сродничка задруга Петровићи у Срба из с. Каменице у Старом Влаху; прелазни облик између матријархалне и инокосне породице, с почетка XX столећа.

Т. VIII. Сродничка задруга Голочевци у Срба у вароши Врању, с почетка XX столећа.

Т. IX. Рибарство на Сави; континуирана делатност и техника рибарења илирских племена овог подручја, попримљена у јужнословенских етничких скупина и народа који ту обитавају.

Т. X. Сељак горосеча, из околине Голупца у источној Србији; одевен у преживелој ношњи старих Словена и Трачана.

Т. XI. Рибар оправља рибарске мреже; Вела Лука на Корчули; архаично старословенско занимање, усавршено наградњом балканских Романа и Илира у пределима хрватских земаља.

Т. XII. Моба: жетеоци жању пшеницу, с. Засад у пределу Студеници у области Старога Раса у Србији; древни обичај територијалног удруживања у пољопривредним радовима.

Т. XIII. У троструком послу: мајка с одојчетом у колевци на леђима; прела с вретеном и преслицом и чобаница, са стадом оваца над којим бди. Село Вуковац у Хомољу (источна Србија). Још је Херодот у опису старих Пеонаца из околине данашњег Дојранског језера у Македонији посматрао једну сељанку која је у исти мах вршила три посла: с врх главе носила је ћупгум воде; прела је и у исто време на појило водила коња.

Т. XIVа. Опанчари на послу у Баш-чаршији у Сарајеву; кроз овај занат види се преплитање источњачке занатске делатности и старобалканске опанчарске израде;

Т. XIVб. Женска старинска ношња из Дрвара у Босни.

Т. XV. Женска народна ношња из Словеније; очувани сирвивали хаљетака из словенске старине, уз надградњу хаљетака нове географске средине у Словенији.

Т. XVI. Словеначка женска ношња; прежици старе словенске ношње, с надградњом ношње древног становништва Панонije.

Т. XVII. Сељанка из околине Трогира у Далмацији, с преслицом и вретеном у рукама; одевена у патријархалну ношњу свога краја, с траговима ношње илирских и романских племена и етничких скупина овога краја Хрватске.

Т. XVIII. Женска ношња из околине Трогира у Далмацији; уз хаљетке из древне балканске старине, наслеђене од илирских жена овог подручја истиче се и континуирано наслеђе старовремског накита.

Т. XIX. Девојке у народној ношњи, из Груда у Конавлима (Хрватска); ношња се темељи на прежицима илирско-романске народне ношње овога подручја.

Т. XX. Женска ношња из околине Сплита у Далмацији; у којој су сачувани сирвивали старобалканског одевања илирских и романских жена; на ногама прежици илирских опанака.

Т. XXI. Буњевачка девојачка ношња; очувани сирвивали хаљетака старословенске ношње, са надградњом ношње средњоевропских народа.

Т. XXII. Шокачка женска народна ношња из Бачке, у Војводини; уз старословенске прежитке, у ношњи заступљени и утицаји румунске, мађарске и других ношњи овога подручја.

Т. XXIII. Мушка ношња из околине Сарајева у Босни (чакшире, јелек, кошуља, тканица, шал за обавијање главе, фес; чарапе и штап за поштапање); темељи се на сирвивалима илирске народне ношње. (Етнографски музеј у Београду).

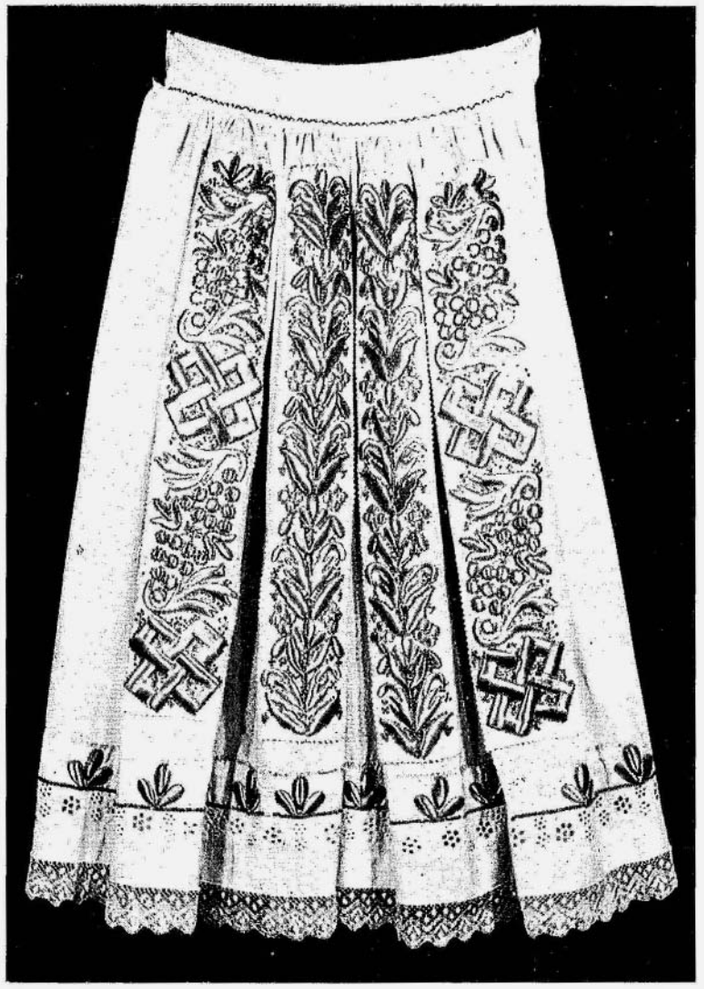

Т. XXIV. Женска ношња из Книна у Далмацији (чарапе, зубун, хаљина); настала под утицајем народне ношње романских старинаца. (Етнографски музеј у Београду).

Т. XXV. Млади на сеоској чесми у с. Кучевишту у Скопској Црној гори у Македонији; одевени у архаичну сеоску летњу ношњу, балканских старинаца.

Т. XXVI. Сукња, старински женски хаљетак, из Славоније; на темељу пространог узора, модифицираю украшавање из времена ближе историјске прошлости. (Етнографски музеј у Београду).

Т. XXVII. Пиротски ћилим, из 1886. год.; производ домаће радиности, настале под утицајем фолклорне уметности Блиског истока. (Етнографски музеј у Београду).

Т. XXVIII. Дервиш из Ђаковице на Косову; појава настала у земљама Јужних Словена под утицајем ислама; с почетка XX столећа.

Т. XXIX. Певачице народних песама за време свадбеног ритуала; из с. Рађевића у Босни; земља и предели где је сачуван у мелосу илирски музички сисирвивал.

Т. XXXа-б. Коло у Македонаца, из с. Кучевишта у Скопској Црној гори; мушки играчи одевени у старобалканску летњу народну ношњу.

Т. XXXI. Дубочке духовске падалице; сирвивал из прастарих времена балканских старинаца, очуван у патријархално-паганској религији становништва источне Србије, с етногенезом дачке и трачке популације; с провејавањима трагова групнога секса, вероватно прежитка из словенске и старобалканске старине; ритуално коло падалица, с краја XIX столећа.

Т. XXXII. Воловска богомоља, из Темнића у Србији; остатак паганских веровања из древне старине, с почетка XX столећа.

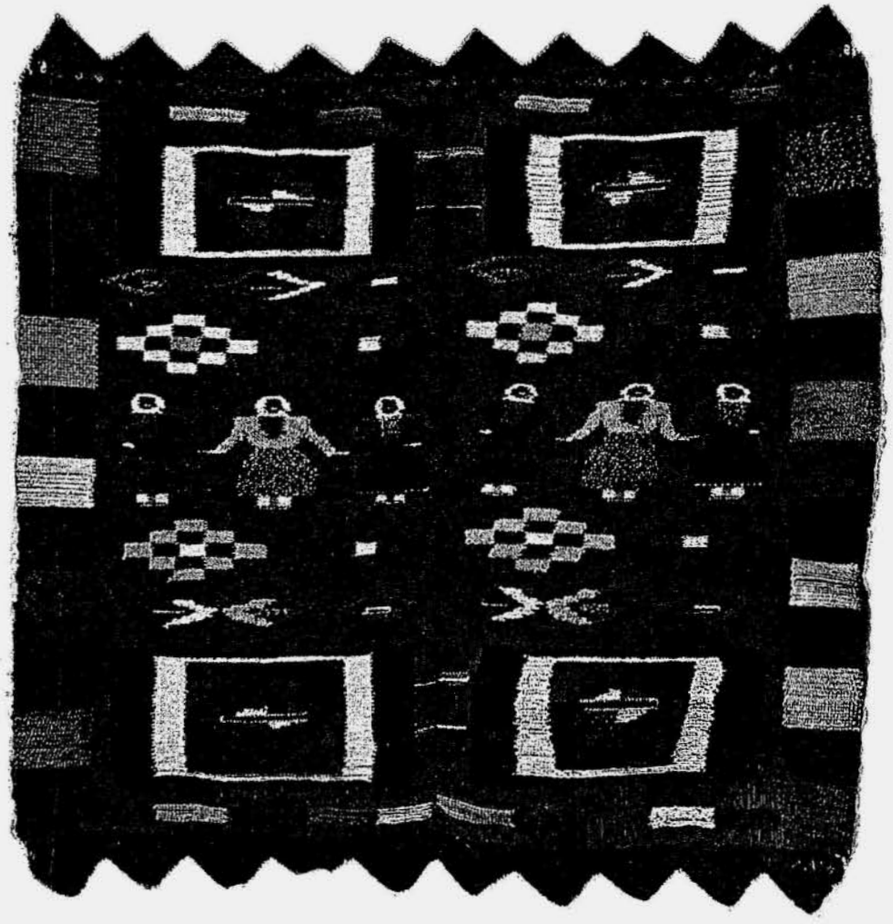

Т. I. Св. Димитрије одбија Словене од Солуна, приликом њихових најезда у VI и VII столећу на југ Балканског полуострва. Континуирана византијска уметност у македонској иконографији, представљена на икони македонских зографа с краја XVIII столећа. (Народни музеј у Врању).

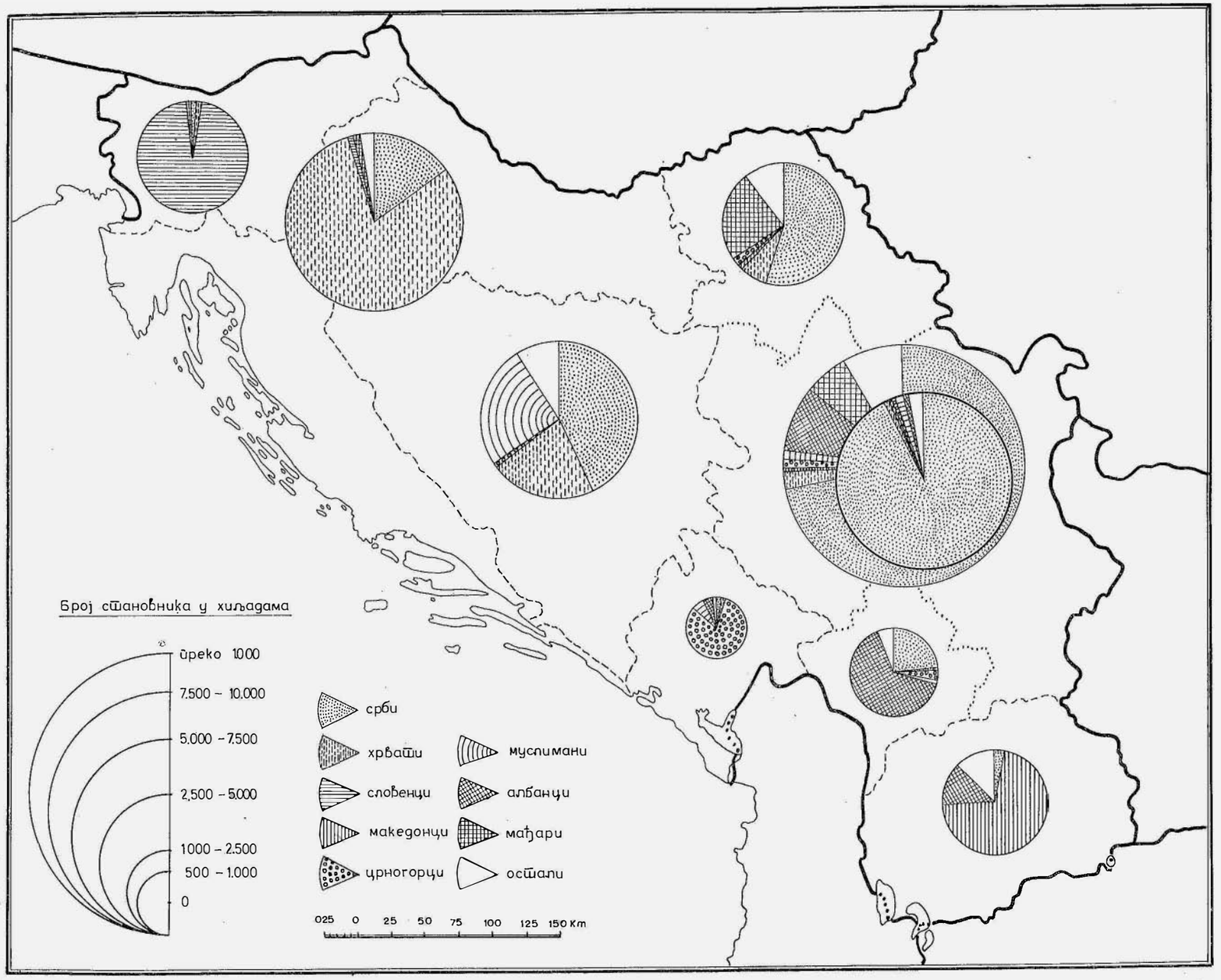
Т. II. Коледарска маска. Континуирано трачко — келтско културно наслеђе у менталитету Срба јужне Србије. (Етнографски музеј у Београду).

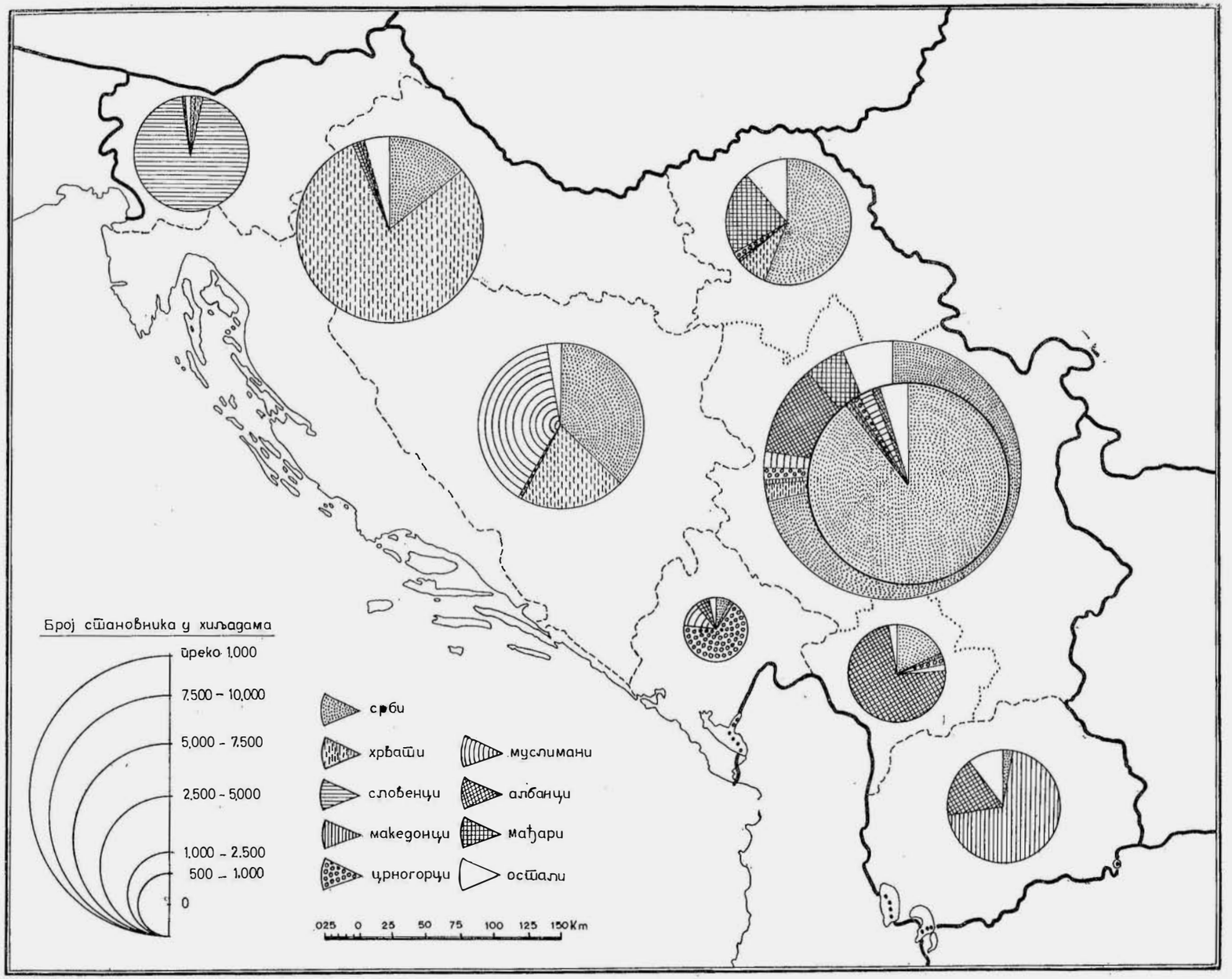
Т. III. „Коњешко ћилимче“ (аша), за прекривање невестинског коња у свадбеном ритуалу, из с. Мијаковца у Пољаници (јужна Србија). У композицији старих орнаменталних шара, где су приказане и „иконице“, укомпоноване су антропоморфне фигуре како играју оро. (Поседује аутор овог рада).

Карта I. Балканско полуострво

Картограм I. Етничка структура Југославије према попису становништва 1961.

Картограм II. Етничка структура Југославије према попису становништва 1971.